

БІБЛІОТЕКА
НАУКОВОГО ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА.

157

~~21645~~

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

МІСЯЧНИК

~~21645~~

4—5

ХАРКІВ

1924

Приймається на 1924 р. передплата на великий український громадсько-політичний і літературно-науковий місячник

„Червоний Шлях“

Рік видання другий.

Редагують: **О. Шумський** (головний редактор), **П. Тичина**, **Г. Гринько**, **В. Блакитний**, **С. Пилипенко**, **М. Хвильовий**.

В журналі беруть участь: Аусем (Берлін), І. Айзеншток, акад. Багалій, Брандлер (Германія), проф. П. Бузук (Одеса), Е. Варга (Германія), Іог. Вертгайм (Австрія), проф. Вовків (Одеса), проф. Веселовський, С. Васильченко, В. Гадзінський, проф. Герасимович, А. Головка (Полтава), проф. Гордієвський (Одеса), П. Грунський, М. Грінченко, С. Драгоманів, М. Доленго, О. Дорошкевич, О. Досвітній, Ф. Дунаєвський, М. Драй-Хмара, акад. Д. Еварницький, проф. П. Єфремов (Катер.), проф. Е. Ернст (Київ), проф. Желехівський, проф. М. Жук (Чернігів), В. Затонський, Д. Загул, М. Івченко, М. Йогансен, Н. Калюжний (Відень), П. Капельгородський (Лубні), Є. Касяненко (Берлін), Г. Клунний (Київ), Г. Коляда, Г. Коцюба, А. Ковалівський, О. Копиленко, В. Коряк, І. Кулик, проф. Кузнецов (Харків), проф. Л. Кучеренко, О. Кисіль, П. Козицький, О. Курило, Л. Курбас, П. Ладан (Берлін—«Космос»), М. Лебединець, Д. Лебідь, М. Левицький (Київ), М. Левицький (Прага), М. Любченко, Д. Мануїльський, проф. Я. Мамонтов, Ю. Меженко, О. Мізерницький, проф. В. Меллер (Київ), проф. Ю. Михайлов, С. Мазлах, В. Міяковський, Максимович, проф. З. Неєдлі (Чехія), М. Нексе (Данія), Ів. Немоловський, Ю. Озерський, проф. С. Остапенко, А. Панів, П. Панч, проф. О. Підгаєцький, проф. М. Плевако, В. Поліщук, М. Полоз, О. Попів, П. Попів, А. Прийдешній, В. Радиш, Х. Раковський, Нат. Романович-Ткаченко, М. Равич-Черкаський, П. Сващенко, проф. С. Семківський, І. Сенченко, проф. Слабченко, проф. О. Синявський, Ол. Слісаренко, М. Скрипник, П. Солодуб, В. Сосюра, Я. Савченко, М. Семенко, К. Тараненко, Мар. Терещенко (Київ), Мик. Терещенко (Київ), проф. Тимофіїв, акад. П. Тутківський, Триліський, проф. О. Федоровський, М. Фрунзе, Гнат Хоткевич, А. Хвиля, проф. О. Хлюп (Чехія), Чалий, Я. Чепіга, В. Чередниченко (Полтава), М. Чернявський (Херсон), В. Чубар, П. Червоний, І. Шевченко, Г. Шкурупій, В. Щепотьєв (Полтава), проф. Д. Щербаківський, проф. Б. Якубський (Київ), М. Яворський, Мих. Яловий, проф. О. Яната та инш.

Див. 3 стор. обюртки.

ж/157

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
І ЛІТЕРАТУРНО - НАУКОВИЙ
МІСЯЧНИК

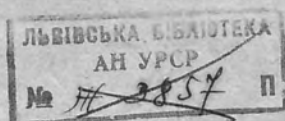
~~21645~~

№ 4—5

КВІТЕНЬ

1924

ТРАВЕНЬ

Друкарня-літографія
КНИГОСПІЛКИ
Харків, Нете-
ченська
на бер.,
№ 14.

Д. У. Д. Харків, № 8477.
Зам. № 3233.

З М І С Т

	Стор.
А. Лісовий—Туди,—у Францію	1
В. Алешко—Та—серп	2
М. Чернявський—На березі морському	3
О. Лан—Червоний промінь	15
О. Лан—Комісарська мати	15
Г. Шкурупій—Романси баналі	16
А. Головко—Зелені серцем	17
Д. Полонянка—* Поезії	50
В. Гадзінський—Донбас	51
Ю. Топко—Син сьогоднішній	53
П. Усенко—Дівоча	58
В. Шопінський—«Shpis ty home»	59
С. Бен—Клаптик неба	63
Н. Щербина—Напад на станцію	64
М. Сухницький—Підійшла так несміливо	65
Д. Тась—В туманах	66
Х. Алчевська—Ганні Хоперській	69
С. Я—ко—Безробітний інтелігент	70
Й. Бехер—Ленін. Перекл. Л. Пюнтек	82
Й. Бехер—Підготовка. Перекл. Д. Заул.	83
М. Равич-Черкаський—Ленін і національне питання	84
Проф. М. Плевако—Шевченко й критика	108
Акад. Д. Багалій—О. О. Потєбня	143
В. Краснов—«Пасквільний Комітет»	160
П. Височанський—М. П. Баллін—піонер української кооперації	178
І. Омельченко—Колективізація в сільському госпо- дарстві на Україні	185
Г. Тисяченко—Початок друкарства на Україні	206
М. Кравчук—Простір, час, матерія	226
І. Ткачук—Невідкладне завдання	245
О. Синявський—Мова творів Гр. Сковороди	248
П. Христюк—Соціальні мотиви в творчості М. Хвильового	256
М. Доленго—Трагедія непотрібної трагичности	264
Хроніка	273
Бібліографія	291
Книжки, надіслані до редакції	312

ТУДИ,—У ФРАНЦІЮ

Там, на березі Рони
брязчать кайдани,
А в нас—на Побужжі—серце стогне.
Попеліє серце до решти:
— в північ, чи зрана?—
Чи довго ще там робітництву нести
глум і знущання?..
Радіо-хвилі доносять
всім:
— Досить!
всім:
— Робітництво, слухай!
— З іскор пожежу роздмухай!
Сміливі, встаньте:
Наше поле палає червоними росами,
Косим
достиглі трави!
Встаньте!
Хай криця видзвонює учту кріваву
повстання!
...Рона... Сена... Париж!
Радіо!
дужче повітря ріж
— там
і—там:
— Все заберіть, що у вас було вкрадено!
— Грому палацам! Мир—хатам!
Помста катам!

ВАС. АЛЕШКО

ТА—СЕРП

Блакиті в жмені, та лягти в межі...
Дівчину зустрів за селом—
Скінчила жати.

— А що,—запитав весело,—
Чи добрі жита?

Прогорбився на хресті вечір...

— Добрі—сміється.

— Гей, який на заході жар!
Тремтить серп в руці. Сміється:

— Аж почервоніла межа!..

— Ага!.. Ось!..

Захиталися червоні стовби.

Пішло все шкереберть...

І тільки:—люба!..—любий!..

Та—серп.

Проторохтів віз у жилах...

Влилося в кишені село.

Розійшлися—ніхто не гавкнув...

Чи так весело, чи тільки в руках весло?

Вподобалася ти мені, моргавко!..

... Блакиті в жмені, та лягти в межі.

... Прогорбився на хресті вечір...

... Ага!.. Ось!..

... Проторохтів віз у жилах...

НА БЕРЕЗІ МОРСЬКОМУ

«Янтар» стояв на рейді під крилом прапора. На йому містився воєнно-морський суд. Туди і вдень, і вночі возили з міста заарештованих. З їх ніхто не вертався назад. Начиняли ними трюми корабля, чи кидали в море,—певно того на березі ніхто не знав.

На сірому, холодному морі, сірою, холодною цятою маячив «Янтар», вливаючи холод і жах в серця мешканців великого міста, що похапцем забігали в порт, або дивились на порт і море з гори, з бульварів.

Море хвилювалось і шуміло, чорне, каламутне. Біла піна на гребнях хвиль здавалась за білі смуги, що їх нашивають жінки на чорну одіж, коли носять по комусь жалобу.

Над вечір, розбиваючи тупим носом кипучі гребні, до корабля підплив наповнений людьми бот.

Везли нову партію заарештованих.

В їй були п'ять матросів, військовий лікар якогось пішого стрілецького полку й двоє штатських.

Бот стукнувся боком об спущені до води східці й пришвартувався до їх.

— Наверх!

Заарештовані почали сходити на корабель. Йшли, немов несли у себе на плечах тяжку, непосильну вагу. На кораблі їх збили до гурту і на якийсь час покинули під доглядом варти. Потім привезли ще одну партію заарештованих і до їх вийшов воєнно-морський суд.

Складався він з п'яти чоловік.

Суд був короткий і присуд рішучий.

— Іменем народа суд вирікає вам смерть!—закінчив свою коротку промову голова, кремезний офіцер з чорним голеним обличчям. Серед заарештованих, як в гаю по сухому листі, пронісся гомін:

— За що?.. Як?.. Де обвинувачення?..

— Мовчать!..

Офіцер махнув рукою. На дерев'яному помості крейсера загреміло щось важке, залізне. Матроси кинулись в'язати до ніг засуджених старі, обгорілі колосники.

Після короткої метушні на крейсері все заспокоїлось. Сірі, холодні хвилі жадібно лизали його залізні боки, й побідно маяв і про щось лопотів на вітрі його прапор.

*

У місті був неспокій. Воно хвилювалось, як озеро на вітрі. Павлик, наляканий і стурбований, вбіг до хати.

— Мамо, стріляють!..

В очах світилися дитяча тривога і здивування: отут, зараз в кінці вулиці, стріляють.

— Хто?.. Де?..—злякалась мати.

— А тут на розі Смілянської!..—засипав словами Павлик.—Я йду, несу хліб... Коли дивлюсь: біжать знизу люде... «Тікай!»—кричать. Не встиг я повернутись, як тарарахне... раз!.. два!.. три!.. А потім тільки: тах-тах-тах-тах... з самостріла. Я скоріш додому... Янкель стоїть на дверях крамниці, кричить: «Сюди, сюди біжи!»! Я—мимо, та—в ворота!..

Він захлипається. Руки тремтять і не випускають пакунка з хлібом.

Постріли наближались.

— Ах, Боже мій, Боже мій!.. Що ж це таке?.. Тебе не пострілено?.. Йди сюди!..

Раптом невидимий птах ударився в вікно, стукнувся об стелю, упав десь за піаніно.

— Ах!..

Ще раз... ще раз... Задзвеніла розбита люстра.

— Падай на землю!..

Мати й син упали в куток на підлогу.

На вулиці греміли постріли й дикими голосами кричали люде. Хтось ускач летів по мостовій верхи, й копита похопливо вибивали: «уті-кай!.. уті-кай!.. уті-кай!»... Дзвеніли побиті шибки в нижчому поверху... Хтось ломився з вулиці в парадні двері, десь греміли меблями, а в сусідній квартирі ростинався істеричний галас-плач...

— Боже мій!.. Боже мій!.. Що ж це таке?.. Де ж папа? Що з ним?..—шепотіла-плакала мати й стискала до болю руку сина.

Той мовчав і прислухався. Час неначе спинився.

— Йдуть наверх,—сказав він.

І, справді, чути було, як натовп наближався і стукали об мармурові східці важкі чоботи й приклади рушниць.

— Що ж ми будемо робить?..

Очі матери поширились з жаху й напруження. Грюкнули в двері:

— Одчиняй! Зараз одчиняй, бо стрілять будемо!..

— Мамо, я одчиню!..

Павлик схопився й побіг до дверей. Сіра суконна блузка на йому стирчить, як пір'я на неопереному гороб'яті. З натугою повернув ключа.

— В цій квартирі Морозов? Де він?

Мати кинулась до дверей.

— Його нема! Не Морозов... лікар... Мрозовський...

— Все одно. Де він? Шукайте!..

Офіцер повернув голову до салдатів, що стояли за ним у коридорі, і в його на потилиці майнули дві чорні стрічки. Вони нагадали про щось жіноче й не страшне, і промінь надії на мент майнув у душі переляканої жінчини.

Салдати увійшли в помешкання. Рились по всій квартирі. Заглядали в скрині, пороли оббивку на меблях, штрикали багнетами матраци. Брали й ховали в кешені все, що попадалось під руки цінного з дрібних річей.

Закам'яніла жінчина не протестувала. Вона стояла, мов непритомна, й дивилась на чужих, одягнених у сірі шинелі людей широкими наляканими очима.

— Мамо, він взяв мого годинника!..—шепотів їй хлопець.

— Мовчи...—безгучно кинула вона.

Нарешті вони пішли з хати.

— Не найшли дома, найдемо десь в іншому місці. Все одно не втіче!..—сказав, виходячи після всіх, морський офіцер і блимнув білими баньками чорних недобрих очей.

Як зайшла ніч, мати й син не чули. Боялись запалити світло. Ждали, що ось-ось вернеться додому батько.

Але його не було.

Дивились з темних вікон на вулицю. Там ходили незнайомі люде, збирались по-двоє, по-трьох, про щось розмовляли й розходились. Всі вони були в офіцерському і матроському одягненні.

Довго не запалювались лихтарі. Нарешті засвітились.

На пішоході проти вікон зібрався натовп. Молодий, високий офіцер заарештував когось військового. Той сперечався. Не чуть було, про що вони розмовляють. Не видно було, кого й заарештовано.

Разом всі кинулись вростіч, і бахнув вистріл.

На місці zostався офіцер, а заарештований похитнувся, звів дотори руки туди, де дивились мати й син, і впав на тротуар.

— Ай!.. скрикнула мати і відскочила від вікна.

Їй здалось, що то був її чоловік... Що в останній мент він простяг до неї руки...

Кинулась до дверей і побігла по східцях. Син—за нею.

Поранений лежав на тротуарі й стогнав.

Припала до його:

— Борисе!..

З напруженням повернув до неї голову. То був чужий.

Слава Богу!.. Мов камінь упав з грудей...

І раптом заторохтів десь за рогом самостріл.

— Тікай!..

— Ба-бах!—в два молоти ударив постріл в другому кінці вулиці. Куля цокнула в дерево.

— Тікай, тікай!..

Мати й син кинулись до дверей.

*

Ранком зібралась іти.

— Мамо... Ти сама не підеш, і я піду.

— Не треба. Зоставайся дома. Може татко прийде.

— Я не можу тебе пустити, щоб ти пішла сама.

Вийшли вдвох.

Поранений учора лежав нерухомо на тротуарі. Мабуть ще вночі умер. Калюжа крові, що текла з-під його, вже підсихала. Маленька чорна собачка, пробігаючи, нюхнула її червону запорошену течійку й побігла далі.

Вулиці були напівпорожні.

Мати й син ходили по місту, по всіх місцях, де міг бути вчора лікар, і розпитували про його. Ніхто не міг сказати чого-небудь певного. Ніде його не бачили й нічого не чули про його. Тільки в одному місці сказали, що він був там об одинадцятій годині ранку і пішов кудись.

Коли ніхто нічого не чув про його негарного, то може й усе гаразд обійшлося. Може він де перебував небезпечний час і тепер уже вернувся. Треба поспішати додому.

Взяли візника й поїхали.

Але його не було.

Знов пішли на розшуки. Шукали до вечора й вернулись додому потомлені й розбиті, згубивши жадну надію на щасливий вихід.

Утома надавала ще більшої розради.

Так, з ним трапилась якась пригода.

Але тільки б довідатись, де він.

Тільки б знати, що він живий.

Тоді можна було б ужити всіх заходів, щоб урятувати його. Благати, прохати... Закупити, кого треба... Покласти все майно, всі збереження... Й тікати, тікати звідсіль. З цього сірого, холодного, кам'яного міста, з цих прямих, суворих і непривітних вулиць, од цього страшного моря, де жахливо гудуть гудки й дико виє й сміється сирена.

Уже коло дому їм зустрілась знайома жінка-перекупка й сказала, що бачила лікаря. Його вели вкупі з двома цивільними. Йшли в напрямку до порту... Було це вчора опівдня.

Останні надії розвіялись, мов дим на вітрі.

— Загинув!..

Не могла йти далі. Сіла на східцях чужого великого дому й плакала. Син стояв коло неї.

*

Вперше несподівано глянула на землю блакитними очима весна, й море озвалось до неї широкою, шумливою усмішкою й, безтурботне й незлосливе, гралось й пустувало на сонці перекидними перлами.

А береги були повні ритмічного шуму, гармоничного бухання й завіраючих сплесків. Обвітрені скелі грілися на сонці у теплому промінні, мов старі рибалки, що давно вже покинули плавання й сидять по цілих днях на березі, пихкаючи засмаженими люльками й пильнуючи далеким поглядом човни синів і внуків.

«Янтар» так само стояв на рейді. І теплий, ясний день, і ласкаве, сине море не робили його мирним і звичайним, як інші кораблі й пароплави. Жахливий ореол оточував його сіру, холодну постать. На йому творилось те саме, що й попередні дні. Суд продовжував свою діяльність...

Вельбот одділився від крейсера й плів до берега.

За ним стежили з набережної вся в чорному одіжу Мрозовська й син. Вони бачили, як весла виплискували на сонці золотом, а він сам гойдався на гнучкій і слизькій хвилі й хлюпав об неї своїм широким, тупим носом.

Ось він близько. Пристав до набережної. На кам'яні плити вискочили матроси.

Мрозовська підійшла до їх.

— Вибачте... Ви з «Янтаря»... Мого чоловіка, лікаря Мрозовського, три дні тому заарештовано і взято на крейсер. Будьте ласкаві... як я можу довідатись: що з ним і де він тепер?

Матроси не слухали й проходили мимо неї.

Вона пішла за ними.

— Будьте ласкаві!.. Тепер такий час... Ніколи він з червоними діла не мав...

— Ми нічого не знаємо,—кинув їй задній.

— Ради Бога!..

— У нас нікого з заарештованих нема,—повернувся морський офіцер.

— Але ж його взяли...

— Не вірите? Ось вернемось, поїдемо з нами: побачите.

Він загадково засміявся.

— Сашка! Какого чорта!.. Брось, пойдьом!..—покликав його товариш.

Пішли.

Мати й син zostались на березі. Дивились на крейсер і уявляли, що десь у трюмі сидить їх рідний і жде допомоги з берега.

Але як допомогти?

До кого звернутись?

Дивились на море застиглими очима й нічого не бачили. Не бачили, як сяє сонце, як сміється море, як по йому біжать білі, веселі валки хвиль.

Де він?..

Що з ним?..

— Дарма, пані, ходите тут. Нічого не визнаєте.

Озирнулась.

Потерта, обшарпана людина невідомого віку дивиться на неї глузливо хижацькими очима.

— Що ви кажете?

— Плюньте ви на цю справу, кажу. Всі вони на дні морському!..

Не вернуться!

Чи це людина, чи це біс в людській подобі?

Широкими наляканими очима дивилась на його.

— Що ви кажете?!

— Те, що чуєте!

Кинулась геть від його.

Кинулись удвох геть від моря.

— Що він каже?..

— Як він сміє?..

Озирнулась.

Він стоїть і сміється їм услід.

*

Прийшла людина з вулиці. Обережна, хитра. Почала розмову здалека. Нарешті підійшла до справи.

— Так-то, пані люба. Єсть спосіб. І чоловік такий єсть... підходящий... Ну, відома річ, треба заплатити. Діло небезпечне... Та й витрати великі. Не один працюватиме: двоє спускають на дно, один повітря накачує, а ті на веслах сидять... Так, скажемо, рублів п'ятьсот, а може й тисячу... Не скажу, не знаю... А чоловіка знаю, знаю... водолаза.

— Я була б згодна заплатити.

— Ну, звичайна річ... Сказано: християне ж, а не нехристі. Треба тіло землі віддати. Всяке приладдя у його єсть, та вони і в конторі візьмуть.

— Що ж, я згодна поговорити з ним.

— Я скажу, скажу... Він прийде. Він, признатись, жонатий на моїй племінниці. Слід би й мені щось... за труда...

Мрозовська дала йому кредитку.

— Коли справа налагодиться, ще дам.

Людина з вулиці взяла гроші, довго ще говорила про водолаза й його жінку, про своїх синів, що прийшли з фронту й не мають зараз ніякої роботи. Що треба повитягати з моря утоплених. Що життя стає занадто дороге.

Нарешті вона вийшла на вулицю, покинувши в хаті слід чогось сірого, слизького, непевного й ухилистого.

— Мамо, ти йому віриш?

— Хто його знає! Може...

— Я не вірю... Я нікому не вірю!.. І коли б у мене був татків револьвер, я б йому пустив кулю в спину... Гадові, що приліз з проклятої вулиці подивитись, чи не можна чим пожитись?.. О!.. я б їх всіх...

Він не договори́в.

— Паво! Що ти кажеш?

— Я всіх би їх перестріляв, проклятих!.. Пам'ятаєш того, на пристані, в порту?.. Це теж такий... «Пані любя», а сам нишпорить очима по кімнаті. Я відчиню вікно... Я не можу дихати повітрям, що кинув у хаті цей плаз!..

Кинувся до вікна. Шарпонував фрамугу й тоді тільки заспокоївся, коли вдихнув пливучого холоду в свої гарячі груди.

Мрозовська стисла руками голову, сперлась ліктями на стіл і сиділа нерухомо, мов слухала, як жакливо б'ється у неї в грудях серце і віддає стуком у висках.

«Життя... страшний кошмар, що тягнеться дні й ночі. Цілі тижні... Ах, коли, коли йому буде кінець?!»

*

Сонне сіре небо висіло над морем і містом. Починало світати. В порту було безлюдно, але на тому місці, де колись стояв «Янтар», уже давно кинули якорі два байдаки. Коли човни були закріплені на місці й хвиля тільки гойдала їх, але не могла знести, люде взялись до роботи, за-для якої й виїхали в море.

Креме́зний смуглявий чоловік, з важко-спокійними карими очима й міцними щелепами, не хапаючись, докурив цигарку. Кинув її на хвилю.

— Давай!

Товариші подали йому водолазне убрання й допомогли одягтись у його. Він стояв тепер великий і незграбний, нагадуючи собою дивовижну казкову потвору. Нарешті йому одягли на голову круглий шолом з великими скляними очима, й зараз же один з товаришів почав смоком подавати йому через кишку свіже повітря.

Взяли під руки, бо йому важко було стояти під вагою убрання. З допомогою товаришів, ледве пересовуючи ноги, водолаз пішов до борта.

Помалу спускали його в море, мов важкий груз на канатах.

Нарешті хвиля немов злизнула залізну голову, й він зник під водою.

Канат спускався далі й далі в глиб моря. Потім спинився водолаз став на дно.

Люде уважно стежили за сигнальним шнурком. По сигналу попустили ще канат: водолаз пішов по дну.

Мовчанка й увага панували між людьми. Їх думки були там, на морському дні.

Поки закріплювали човни й порались з водолазом, сонце давно вже зійшло, і море, ясне й веселе, шуміло й грало на всій просторіні. Невеликі човники рибалок, подібні до скаралупин з горіхів, що діти пускають на воду в калюжах, гойдались скрізь по узмор'ю. Подекуди біліли паруси на більших човнах. Зі сходу, далеко в морі, димив, наближаючись до порту, пароплав.

А над портом, на узгір'ї, стояв ще напівсонний город. На виступі гори, високо над чорними пакгаузами й естокадою, в рожевому промінні красувалась антична колонада й дивилась в морський простір, в безмежну синєблакитну пустиню.

*

Море спокійно й рівно дихало своїми холодними грудьми.

Прозірні, сиво-блакитні хвилі методично відбивали свої слизькі, дугасті ритми. Несли з далечини на гребнях кипуче перлове шумовиння, підходили до молу, раптом падали на його, бились об кам'яну стіну живою вагою своєю й шуміли. І в тому шумі, в тому розміреному повільному повстанні й поляганні гнучких хвиль була якась принадна гармонія, що приковувала до себе увагу й пестила разом і слух і око. Заспокоювала й колисала думку. Без слів, еластичним невпинно-живим рухом снувало мережево напівсвідомої думки: життя—то вічний рух, прояв великої незбутньої енергії. Все хвилиenne минеться, забудеться, не умре тільки суть життя—рух непереможної світової енергії.

Але Мрозовська не чула й не бачила ні шуму хвиль, ні їх безперестанного руху. Вона сиділа з сином на кінці молу, де він найбільше вдавався в море. Очі дивились на море, але не помічали його; душа не відчувала його. Вся увага була на човнах, що маячили на місці, де стояв колись «Янтар».

Вони бачили, як спускався в воду водолаз. І з того часу, як він уійшов у море, час спинився для їх. Увесь світ одійшов кудись у безвість.

Вони немов оглохли, оніміли, і все життя їх скупчилось в очах.

В позач дождання застигли вони на камені. Сонце осявало їх бліді обличчя, чорну одіж.

Хвиля почала поставати вище, і раз і вдруге окропила їх солоною піною.

Вітер розгулявся.

Скільки минуло часу після того, як водолаз спустився в море, вони не могли збагнути. Здавалось, минула вічність.

Серце переболіло муки нескінчених страждань.

І враз на човнах люде заметушились.

— Мамо!.. скрикнув син і нічого більше не міг сказати.

Коло човнів блиснуло щось залізне... Голова водолаза...

Ось він над водою.

Тягне щось за собою...

Що саме?..

Не розбереш.

Велике?

Мале?

Уже на човні. Люде обступили. Блищить і рухається над ними залізна голова... І гасне.

Шелома знято.

«Боже! Невже він уже витяг... Там, на тих човнах, лежить—він...

Він!.. Він!.. Ах!»...

Серце замкнулось. Море хитнулось праворуч... Темним оком глянула безодня...

— Мамо!..

Надзвичайне зусилля...

— Нічого... нічого... я...

Сперлась мертвою рукою на холодний камінь.

Дивиться туди, на море. Сонце сміється в її сльозах.

*

Човен стукнувся об причальний поміст і з його вийшов смуглявий з важким поглядом чоловік.

Мрозовська кинулась до його, запитуючи більше очима, ніж словами:

— Ну, що?

Водолаз сердито блимнув на неї очима.

— Нічого.

— Як? Не знайшли?!

— Знайшов. Там ціле військо... Стоять, мов живі. І ходили б, так ноги до дна прив'язані... Да-а!..

— Ах, Господи!.. Ну що ж?..

Чоловік мовчки смикнув вусом.

— Що ж тепер?

— Нічого. Там м і бути...

— Але ж...

— Що там але ж!..—спалахнув несподівано водолаз.—Коли б побачили, то й не раді були б. Стоять, хитаються, немов наступають на тебе... очі повитріщали... Коли б хоч знав вашого чоловіка на обличчя. Але, все одно, вдруге не полізу.

Мрозовська кліпала блідими невидючими очима і з їх по змарнілому обличчю текли сльози.

— Що ж тепер робить?..

Водолаз нетерпляче стиснув щелепи й на їх означились смуги.

— Треба заплатити, як було умовлено.

Мрозовська спохватилась.

— Я заплачу все, я заплачу,—злякано заговорила вона, хапаючись за ридикюль і скупчуючи на йому всю свою увагу, щоб одірвати її від того страшного й непоправного, що було там, на морському дні. Тонкі, бліді пальці перебірали кредитки й не могли дати їм ладу. Водолозові стало жалко її. Він пом'якшав.

— Ви не хвилюйтесь так... Нічого не подієш. Може вашого чоловіка там і немає. Може виїхав куди й живий.

Спазма стиснула горло безталанної жінки.

Вона притисла до очей розчинений ридикюль, і гроші посипались на землю.

— Ну що ж ви... так не можна,—безпорадно промовив водолаз і одвів од неї свої чорні очі.

*

Прийшла весна і нарешті принесла з собою справжнє тепло, і світ, і радість буття. Прийшли нові сили й заволоділи життям. Місто заспокоїлось і почало загоювати свої рани. Вийшов у море й не вернувся назад страшний «Янтар». Пливли й одпливали тепер нові незнайомі кораблі. А море залишалося те саме—безтурботне, безпам'ятне, вічно гомонливе. Мов у його було своє життя. Немов було воно зачароване в колі йому одному відомих дум і інтересів.

Не вернувся лікар Мрозовський додому, і не дійшла про його до сім'ї ні жадна звістка. Як тіні ходили жінка й син що-дня по городу й немов чого шукали. Бо дома не було сили сидіти. Бо невгамована думка вимагала руху.

Вони ходили мовчки, нічого не ждучи й нічого не помічаючи. І всі шляхи приводили їх до моря. Вони й боялись його, і йшли до його. Сідали де-небудь на бульварі, або на молі й по цілих годинах дивились у блакитно-сиву далечинь, у безмежний простір.

Не помічали, чи є коло їх люде, чи їх немає: нічого ті люде не могли ні прибавити, ні убавити з їх життя.

У сина була одна тільки турбота—про матір. Він боявся спустити її з очей хоч на хвилину. Він знав, що вона хвора. Не спить по ночах. А коли сон зіходить на її стомлені вії, то приносить не спокій і одпочинок, а нові турботи й муки. Він чув, як вона кидається по ліжку й як іноді раптом схоплюється й сідає на йому, не можучи прогнати від себе привідів, що мучили її в сні. Часом вона у п'ятні схоплювалась з подушки й притишеним голосом шепотіла:

— Вони йдуть!.. Вони йдуть!..

І не можна було сказати, чого більше було в тих словах: чи радості й здивування, чи жаху й тривоги.

— Не ходіть, не ходіть туди, там глибоко!—з жахом застерегала вона когось і прокидалась.

Приходила до притомности й знову падала на гарячу подушку з стоном і молитвою:

— Господи, заступи! Господи, спаси й помилуй...

Іноді їй немов щось увижалося і наяві.

Син все те бачив і турбувався.

— Мамо, покличемо лікаря,—прохав він.

— Не треба, не треба! Усе буде гаразд. Дай тільки часу. Господь допоможе нам!

Коли минула весна й прийшло літо, Мрозовська ще більше схудла й знервувалась. В темних очах її тепер часом таїлась якась нова думка, й тиха, радісна усмішка потаємці перебігала по її змарнілих устах.

Тепер вона ходила до моря не на бульвар, а за місто, на вільний берег, де зелена хвиля, переходючи підводне каміння, вибігала на полосу

жовтого піску й немов силкувалась дійти до рудих скель і круч надморських.

Там вони сідали на горі, на камені, й дивились на море.

Ліворуч од їх море кидало каскади перлів у дощаті стіни міських купалень, а праворуч, на вільному березі, купались люде на свободі.

Син звичайно дивився в ясну далечінь без дум і бажань, але з темною тривою, а мати вся оберталась в слух і мов дочувалась, що говорять хвилі. Мов ждала від їх якої звістки.

Коли сонце заходило праворуч за темними кручами берега, а небо над ними й море палало рожевим огнем заходу, вони підводились і йшли додому.

Де й коли вони пили й їли, — того іноді й самі не могли сказати. Та воно й не турбувало їх. Вони ждали чогось. Ждали турботно й трі-вовжно й були певні, що воно прийде.

Скоро, скоро прийде невідоме й страшне.

*

Одного разу Мрозовська прокинулась і сіла на ліжку. В вікна дивилась тиха й ясна липнева ніч чі срібне місячне проміння падало на підлогу в незачинені вікна.

Мрозовська боялась пійми й звичайно ночник горів у неї в кімнаті. Але тепер він погас, та й не було в йому ніякої потреби, бо було видно. Вона бачила перед собою кімнату і всі предмети, але їй здалось, що кімнату наповнює не бліде проміння місяця, а вода.

— Паво! Паво!.. — гукала вона до сина, що спав у сусідній кімнаті.

Але син кріпко спав і не чув її голосу.

Тоді вона пішла до його й розбудила.

— Ти бачиш, ми на дні моря? Весь світ спустився на морське дно. Уставай, будемо шукати тата!

— Тепер ми знайдемо його!..

Вона дивилась на сина безумними очима й кликала йти за собою. І тільки, коли почула його голос, коли той почав прохати її заспокоїтись і очунятись, вона отямилась. Але після того була певна, що скоро щось станеться незвичайне й вона побачить свого чоловіка. Що той уже близько і жде їх до себе.

І до цієї ночі вона часто, і вночі, і вдень, чула його голос, чула його ходу.

Ждала його приходу й томила з муки дождання. Їй смутно ввижалося, що чоловік її й ті, що були з ним, ідуть під водою до берега наближаються до лінії надводного каміння, і тільки якась зла, ворожа сила не дає їм змоги розбити над головами водяне склепіння й вийти на берег.

Треба знайти ключ, щоб вивести їх з заклятого моря..

Але як?.. Хто вкаже той ключ, хто навчить, як розігнати ворожі чари?..

І вона йшла до моря. Сиділа й чекала, що ось, скоро, скоро через якийсь випадок, розвіються чари, й люде вийдуть з моря.

Тепер, після цієї місячної ночі, вона була певна, що час той близько. Бо світ таки увійшов у море.

І серце її тремтіло від затаєної радісної надії на близьку зустріч. Весь день небесні сили ворожили над морем. Вони нагромаджували з півдня над далеким обрієм живісніжані гори. Гори ті рухались і мінилися, здіймалися угору, прибіраючи всякі вигадливо-фантастичні форми. Згодом на ті гори хтось наслав темних ворожих духів, і вони з далеким грюкотом посували ті гори кудись на схід, а самі, немов велетенські птахи, кружляли над морем і шукали місця, куди вилити свій гнів і напруження.

А сонце, вища небесна інстанція, дивилось на все те з ласкавою усмішкою, спиняло свій гарячий погляд на крилатих страховищах, і вони з воркотнечею незадоволення розлітались невідомо куди.

Все прояснювалось і приймало тепло й ласку ясно-палючого сонця. І земля, й море, й глибоні небесні співали йому єдиногласно величний гімн.

А по якомусь часі знов поставали срібно-блискучі гори і розцвітала на їх ясно сліпуча врода і чарувала світ.

Мрозівська з сином сиділа на своєму звичайному місці над морем. Море тремтіло і грало на сонці синцем і блакиттю, відливало бірюзою й перегортало з жартівливим гуркотом валки жемчугу.

Уже давно Мрозівська рішила, що чоловік її і всі, хто з ним, повинні вийти на берег тут, на цьому місці. Вони вийдуть. Вони можуть вийти що-хвилини. І очі її стежили зелено-блакитну просторінь, приглядались до гребнів кипучих хвиль, коли вони, дійшовши до мілкого місця, ставали навспиньки і з шумом стрибали через каміння до берега.

Тут повинні вийти. Але їх не було видно. Не показувались з води їх голови.

А може вони вийдуть там, далеко в морі, де хвилястими широкими смугами залягає морська синь?

Утоплювала очі в ту синь і стежила, й шукала, й ждала, ждала... Переводила погляд по далеких хвилястих шляхах, де текла й переливалась та синь у безвість. Ходила думкою по хисткому полю і кликала вниз на дно:

— Виходьте! Виходьте!..

Син сидів коло матери й думав свої думи.

Він знав, що мати хвора, що не вернути того, що було, й що напереді їх жде щось страшне, невідворотне й непереможне.

*

В купальні зібралася весела компанія студентів-спортсменів. Вони пороздягались і грілись на сонці, поглядаючи на море й ясну хмару, що срібним стовпом насувалась з моря до берега. Фігурою вона нагадувала людину, що тягла руку до землі, немов що показувала нею.

— Джентльмени, плинемо проти хвиль!—гукнув один з молодиків і кинувся в море.

За ним, розбиваючи зелену прозору воду, з завзяттям молодости, один по одному ринулись на хвилі інші. Гойдаючись на воді й поринаючи в її, вони одпливли в далечінь і там почали вганятись один за одним і тішитись своєю силою й удатністю, свіжою водою, й простором, і волею моря.

Навтішавшись купанням, стомлені, попливли до берега, до пляжу, туди, де сиділа Мрозовська. Вона не бачила, як вони випливли з купальні, бо вся її увага була прикована до тієї блискучої хмари, що наближалась до берега. Їй здавалось, що в тій хмарі є щось надзвичайне. Що вона являється для того, щоб зробити щось важливе, надзвичайне. То не хмара, а ясний ангел. Ось він простягає руку, немов благословляє море... Щось буде, щось скоро-скоро повинно статись!..

Згряя якихся птахів появилася в небі й чорними крапками замалячила на срібному тілі хмари. Ось вони вистроїлись в лінію й дугастою смугою летять до берега. Поперед один птах, немов ватажок, прямує просто до того місця, де сидить Мрозовська.

— Це вісники!—безгучно шепоче вона.—Ось зараз щось буде!..

Погляд її упав на море й вона скрикнула з радощів і здивування: там, на воді, маячили голови пловців!

— Вони йдуть!.. Йдуть!..

З безумним скриком вона ринулась з кручі до берега.

— Сюди, сюди!.. Там глибоко!..—кричала вона, підбігаючи до води.

Син збіг за нею, але не встиг схопити її, і вона кинулась у воду, вмент перебігши прибережну мілку полосу. Він з криком кинувся за нею. Ухопив за руку. Але вона з нелюдською силою вихопила її.

— Тато йде!.. Ходім!..—блиснула на його божевільним поглядом.

Син знов ухопив її.

Раптом наскочила велика хвиля й облила їх водою з ніг до голови. Пробивши водяну стіну, Мрозовська кинулась в глиб моря, тягнучи за собою сина. Нова хвиля набігла й покрила їх.

Ще раз і вдруге появились їх голови над водою і потім раптом зникли: вони попали на глибину.

Ні мати, ні син не вміли плавати і їх взяло море. Вони пішли туди, де в прозірній глибині, там, далеко, проти порту, йшло й не могло вийти з води потоплене військо.

Червень, 1919 року.

Херсон.

О. ЛАН

ЧЕРВОНИЙ ПРОМІНЬ

В повітря лунко тарабанить	Де арка—шапку набакир,
Моторний дизель на селі.	Клекоче хвилию живою
Червоний промінь церкву ранить	Непереможний людський вир.
На осмутнілому шпилі.	Злетіть, окрилені орлята,
Червоний промінь—цукроварні	Зведіть нагострені дзьоби,
Блискуче гасло—з-за левад.	Роскльойте прив'язі закляті
— Гей, комсомольці, там—в пи-	На шиї темної юрби.
сарні	Червоний промінь церкву ранить
Кінчайте черговий доклад.	На осмутнілому шпилі.
Бо в Сельбудинку під горою	

КОМІСАРСЬКА МАТИ

Син її в столиці—	Бараболі—міра,
Десь—командує.	Соли—пучечка.
А вона ж стара вдовиця...	На холодному подвір'ї
Горенько моє!	Дров—ані сучка.
Хата облисїла,	Та зате з столиці
Похилилася.	Переказують:
Не співає курка в сїнях,	З її сином заґряниці
В хліві—порося.	Договір кують.

— Хай тобі, як треба,
Вдасться договір...
Тільки ж... пустокою без тебе
Мій убогий двір!

ГЕО ШКУРУПІЙ

РОМАНСИ БАНАЛІ

ЖДАНЬ

Уже скоро пів на дев'яту,
о, як пізно приходиш ти!..
Камінним шопотом ім'я твоє
повторює кожний ріг...

Ми перші з тобою оспівали
рубін зорі на виконкомі,
коли вечір пахощами роз і алое
на вулицю гнав з вікон гоми.

Не летить, не летить, хвилини,
поки я її поцілую, почекайте!..
Зі сходу надходить північ,
а тут зітхай і чекай тебе...

Мої руки твої перса пестили,
і всі жінщини мене дратують стегнами тепер...
У мене в грудях од цього пес вие
і я те й те зжер би...

ПРЕДСОНЦОЗОРЯ

Моя голова, як великий дзвін,
дзвонить одчайо в присмерк,
асерцепотрапиловкаламутнийплин,
де нема ні сигналів ні іскор.

Я не можу, не можу зрозуміти,
чому плаче мій товариш у сукні,
неначе хтось зрізав розу літню
і лишились тільки мук пні.

Я ж тисячу разів оповідав тобі поцілунками
і про це, і про те, за що, і як..
Коли вуста твої червоними бруньками
теж квітнули на моїх щоках.

Місто потягом гуркотить на захід,
косить серпом неба синь молодик
а мене турбує твій одчайний захват,
солоня роса твоїх повік.

О, мій маленький товаришу в сукні!
Дорога моя предсонцзоря,
Не плач, я розповім поцілунками
про це, і про те, за що і як...

ЗЕЛЕНІ СЕРЦЕМ

ПОВІСТЬ

Коли вечір осінній млою-мрякою повисне над містечком, хати нижче стріхи тоді на очі насувають, в сутіні загортаються. А по садках—гу-у... гу-у...—(вітер). І падає листя поживкле додолу, падає, падає, падає... По вулицях—тиша. І мряка, і мля. Внизу за левадами річка белькоче щось уві сні під залізничним мостом. Вище—червона крапка семафору. (На станції паровоз воду бере). На майдані, на тополях круг церкви раптом сполохались галки. З шумом знялись, заметелились над банею і знов сідали... Тиша знов і мряка і мля. Лише вітер на дротах біля почти бренів одноманітно і тоскно. То на розі од вигона цвіла огнями «семінарія». (Це—по інерції, власне. А так:—педкурси ім. Сковороди).

На розі од вигона, де вітряки... Далі—ріллі. Степ млою-мрякою сповитий...

І звідтіл глухими стєжками—стернями-ріллєми—навпростець, колись прийшли одні. За плечима в торбі—черства хлібина і жмук книжок. А руки в мозолях у хлопців. І в дівчат—до крови заціловані житами...

І були інші ще. Це — так:

— Битим шляхом рипів віз. Сірі воли одмахувались од мух і брязкотіли занозами. А поруч по споришеві батько з батіжком. Іноді гейкне замислено... А дочка з воза:

— Ах, ми їдемо, тату, вже цілу «вечність!»

З нудьги книжечку роману легенького одкине. З корзини витягне куряче стегенце, з білою паляницею попоїсть трохи, а тоді пиріжечком з павидлом заїсть і з ворочка насіння дістане...

Лузь... лузь...

А хустину на самі очі насунула—не загоріти б.

.....
Цвіла огнями семінарія...

Раптом заверещала блоком дверним і языка червоного впустила—поклала на сходи. Лизнула краєчком підстрижені кущі окації—обкололася до крови. І потекли крапельки червоні по прутиках-гілочках, обривалися ладали на землю. Калюжку обарвили вишнево.

По східцях затупали чобітьми. Потім зачавкали в грязюці—росповзлись по майдані на всі боки. Гомін. Хтось десь сипнув зеленим сміхом. А з-за церкви з темряви тенор шарпнувсь:

— Де-е ти бро-оди-иш...

І баритон услід:

— Де ти бродиш мо-оя...

Наздогнав. Обнялись. Яшко голову схилив Михайлові на плече. І йшли так. А в темряву дві пари очей жагучо:

— Моя до-ле,

Не-е до-о-кли-и-чусь я-а те-е-бе!..

Спереді йшла Мар'яна і ще двоє якихось дівчат. Меж них Бажан плутався і палко щось доводив із хемії. Суперечок не виникало. Навпаки—Ярина, коли тенор обірвався, а з-за паркану вітер жбурнув повною жменею мокрого листа в обличчя, Мар'яна раптом оглянулася до хлопців і кинула через плече:

— А Яшко сьогодні—молодець! Попочухається бідняга Кармелюк після нього.

(Це літсуд над Кармелюком Марка Вовчка одбувся тільки що).

Бажан запалився:

— Що? Яшко? Дурницю молов. Що кровопролитіє таке учинив, та сопляком уживав—ну, дозвольте, це ж і його так назвати можна, Яшка, себ-то... Чому в саму глибіню ХІХ сторіччя не заглянув, в глибіню тих обставин...—і поніс, і поніс.

Яшко мовчазний ішов ззаду. Дивився під ноги собі і тоскно прислухався, як чвіркало в лівому чоботі. Треба латати. «Лімонад» хоч кров з носа, а дістати треба десь. А де?.. Ще думав чомусь про хатину вбогу в далекому селі. Маленькими віконечками підсліпувато дивиться на вулицю вона. А на лавах—мати, невістка прядками—гур-гур-гур... І ще думав...

Поруч Михайло чавкав чобітьми «уногу» з ним. А спереді Бажан—та-та-та... Раптом дівчата бризнули сміхом. А Мар'яна знов через плече:

— Яшко, чи ти й не чувш, як тебе Бажан криє?

— Не чув.

— Пробі, як скінчив ти своє слово, та на місце повз нього проходив, од тебе так і дало пахом мазки, як од різника, що свинею ріже. Знов засміялись. І Яшко всміхнувся:

— Цур йому. Нехай криє. А я захоплений зараз більш серйозною справою.

— О!

— А так. Правий чобіт іще й нічого, а в лівому чвіркає. Що тут попишеш?

Дівчата зареготались. І Михайло. А Бажан з усмішкою:

— Ти мабуть через те, що в чоботі чвірка, такий і кровопролитний у нас?

— А ти ж думав? Ясно!—палко, хоч і з усмішкою легенькою відповів Яшко. Враз зупинивсь і жестом до себе:

— О, полюбуйтеся.

Всі оглянулись—стали й дивились на нього з принишклими усмішками на обличчях, у очах. Він говорив:

— Не було б на мені оцих драних чобіт, а десь в убогій хатині не було батьків злиднями, тяжкою працею згорблених. А в минулому я не розлився б наймитчам обшарпаним по чужих стернях, ріллях... Не було б цього,—не був би я Яшком, комсомольцем завзятим. Розумієте?

Він поривно схопив Мар'яну за стан і рушив, обнявшись з нею.

— Це ж так?

Дівчина хитнула головою й замислилась. А Бажан іззаду тихенько з усмішкою:

— Цікаво знати, чим би ти був тоді?

— Чим би я був?

Хлопець у задумі помовчав. Далі поривно підвів голову й сказав:

— Тоді б... Ну от—звали б тоді мене може Жоржем. Знаєте, у ніс отак злегенька: Жорж! По закордонних тротуарах мабуть би брязкав острогами зараз, а кулачки біленькі, мізерні—сказано панські—із злістю стискував би на мужиків, що в маєткві папашиному «совхоз» завели, земельку розібрали... О, брат, яким хлюстом може б був я. А то—Яшко. І кулаї, глянь—мужицькі настоящі... Бо не було й нема маєтку папашиного, бо по чужих ріллях, стернях розливсь я наймитчатком обшарпаним... І куди не гляну, де тяжка праця, де злидні, де бідування,— всюди—я, я, я...

Він головою прихилився до Мар'яниної голови.

— Ти ж розумієш, Мар'янко?

— Ні.

І дівчина ще й головою похитала. А з боку голос грудний тихо й несміливо раптом:

— А я розумію.

Всі глянули в той бік. І Яшко теж.

Поруч ішла дівчина в сірій хустині, з головою похиленою. Потім обличчя підвела і з темряви глянула великими плямами очей. Говорила тихо, наче соромлючись:

— У мене іноді теж буває такий настрій: не розберу де—я, а де—не я.

І віями, як крилами, стріпнула. Говорила ще:

— От приклад: уранці сьогодні йду на лекції. Луками йшла. Мряка і холодище ж отакий! А на рові під голими вербами дівчатко сиділо, горнулося в ганчір'я. Обіч—вівці в клубочок збилися... І в мить одну пригадалось—пронеслось моє дитинство—бур'яни... стерні... дощі... Глянула на себе, на дівчинку ту, що під вербами—не розберу: де ж—я?.. Ну оце ж я, іду стежкою на лекції. Під пахвою «психологія», «алгебра»... Для більшої певності вщипнула себе—болить. Значить так: це—я! А глянула знов під верби,—віття голе—гу-у... і мряка. А дівчинка в ганчір'я гортається і труситься-труситься ж мабуть... Глянула я, і знов заболіло-заболіло... Чому? Чи й то—я?!

І знов віями, як крилами, стріпнула. А Яшко дивився на неї й хотілось йому прихилитися близько-близько до неї, щоб крила ті аж об його вії чиркнули...

Мовив задумано:

— Гарно сказала. Мов у душі моїй побувала.

Ішли й мовчали потім. Аж до кузні, що на розі. Тут дівчата звернули у вуличку, до мосту, а хлопці далі йшли. Чули, як Мар'яна гукнула щось і сміхом бризнула, а за нею ще хтось. Яшко задумано всміхнувся і йшов мовчазний. Раптом хапонував легенькими повітря й кинув із жагою:

— Чи-и на мо-орі-і...

Обірвав. А Михайла рукою гепнув по спині і криком збентежив осінню ніч.

— Го-го-го-о!..

Мрячило. І з-за паркану падало листя пожовкле додолу. Падало, падало, падало... А в серці у Яшка зелено,—неначе май...

За школою Покрівською Бажан звернув у ворота. Це він тут жив із братвою. А ті хлопці,—зараз через тин од нього жили. Були вже на подвір'ї, як раптом Михайло вдивився в темряву, в суточки межі повітчиною й хатою в сусідів, і сказав:

— А до куркулинят приїхав хтось.

— Волами?—спитав Яшко.

— Так точно. Сірий один, а то—рябий.

— Та бре!?!—вдивився й собі Яшко в темряву: —Да, сірий один, а то рябий. Хо-хо! Значить живемо, хлопці.

Це ж з дому мабуть харчів і Яшкові передали. З одного ж села, та й по дорозі. Що той пуд який заважить?

На хвилю в хату забіг, і кинув книжки на лаву, а тоді—на двір. Переліз через тин і в хату до сусідів зайшов.

— Здорові були.

— Драстуй, драстуй, як що не шуткуеш.

Це—Трохим Панасович, батько Бажанів, з покуття озвався. По тому блюдечко з чаєм підніс і довго студив на нього крізь великі вуса. Далі витяг шию і око примружив, та—сьорб!

— А-а. Хороша речка. Дарма, що з сахариною.

Пиріжечка з ягідьми куснув і знов та ж підготовча операція, і вдруге—сьорб! Круг столу сиділи хлопці і кожен за обидві щокви вминав гостинці з дому: масло, яйця, горішки... Семен патрошив куря смажене. І тиша в хаті. Чути лише, як хрущали хрящі, лускала шкара-луца, та самовар блискучий на столі тоненько виводив, наче комар над вухом.

Яшко на мить одну роспутав погляд свій і пустив по столу, по обличчях.. Ковтнув слину. А вона гірка така. Нахмурився. Потім спитав, чи з дому нічого не передавали?

— Як то? Ні, передали. Не хотів і брати, потому на 40 верстов і пуд—вага велика. Ну просить чоловік: пожалуста, пробі по-весні чи й мазати, а чи й полоти пришлю... Та ще нещастя це в вас.

— Яке нещастя?

Яшко так і вп'явся поглядом чоловікові в п'їтне червоне обличчя. А той повагом:

— Та з кобилою щось. Третій тиждень на ногу не стає. Перепалась ну на сухар. Пропаде мабуть.

Яшко аж зблід і замисливсь. А Трохим Панасович виліз із-за столу й перехрестився тричі і старанно. Потім скрутив цигарку. Прикурюючи, зукоса глянув на хлопця й злегенька скривив губи в усмішку:

— Так що діла плохі.

Помовчав.

— Та й ти щось підкачав,—додав по павзі,—мабуть, як служив у мене, не таку мордочку носив. Хе-хе-хе... А то ж усе через учення те. І схочеться. Як же: чим я, мовляв, гидчий за инших?—Не хочу мужикувати, хочу—на пани. Ну й пнеться. А дома ж бідність така. А мати

стара до півночі півмітка людям пряде, щоб карандаша синові купити... Гай-гай!

І знов на вустах усмішка гадючкою ворухнулась. Ще говорив:

— Плохі діла. Що зостається тобі, Якове, взяти та гепнути об землю оце дурацьке вчення, щоб од нього тільки мокренько зосталося. Та до мужицтва таки братися.

Яшко тупо дивився йому в обличчя, а чув лише уривки—замисливсь. Чув—мати стара пряде до півночі, щоб на оливець синові заробити. А ще про мужикування щось. Нічого не одмовив. Спитав, де мішок його, і взяв. А тоді мовчки вийшов з хати.

Дома світилося вже. Кінці столу сидів Михайло, і Роман прийшов уже,—з реготом оповідав щось, обидва кутуляли хліб, сіллю потрусений. Бо з хазайкою така умова: хата, снідання, обід, а лишки на вечерю. Але сьогодні якраз і тернули хлопці за обідом, аж об дно ложками пошкрябали. Тому й хліб та сіль.

Зустріли товариша гучно. Урочисто мішка роз'язали: дві хлібині, пляшка з олією, папуша тююну.

— Ого-го. Так це, братці ви мої, сьогодні в нас пир горою!—зрадів Роман і зразу ж скрутив цигарку у палець завтовшки. Потім затягся на всю.

— А пика, а пика!—це Михайло на нього—ну та ж халява виваксена і край!

— Да-да. Зробилася б і твоя халявою, коли тиждень цілий бичками самими компетувався, а тут тобі мармазоля хвртуна цілу папушу з мішка—ле-лесь!

І знов затягся з виразом надмірної насолоди. Угору до стелі кілечками—паф... паф... Михайло в мисочку налив олії і сіллю потрусив. Став хліб краяти. А Яшко листа, що з' дому, розгорнув. В ньому стояло незграбними, карякуватими літерами:

— Дорогий наш Яшко.

Передаємо оце через Бажана харчів трохи, а за квартиру може ось Гарасько їхатиме до свого, то тоді й передамо. Хай підожде пожалуста. Та ще ж оце нещастя в нас трапилось, як без голови всі ходимо. Санько коняку підрізав ралом. Покинув на ниві, а вона схарапудилась, видно, чогось і гайнула степом. Добре ще, що хоч вузькі мотузяні були—попереривалися. Ато б наробила була. Ну й так—плоха надія: третій тиждень на ногу не стає. Ветінар був, примочки дав, що-дня двічі промиваємо. Та бачу—трудна надія. А пропаде—хоч і собі у глинище з нею лягай. Потому: без тягла, щитай, пропащий чоловік. Нового нічого немає, все по старому. Хведір узав норму собі. На два номері живемо, ну, а вкупі значить... Земельки побільшало аж на 2½ дес. А більш нічого такого. Пиши, як там учення твое. Трудись, не балуйся. А ми усі дуже радіємо, що хоч ти може таки на людську дорогу виб'єшся.

З тим досуданія. Поклон од усіх. І бажано всього доброго тобі од господа-бога в ділах рук твоїх.

«Господа-бога» в листі було закреслено аж двічі і далі приписано:

— Це я зачеркнула, так що й тато не бачили. Бо я вже й богу не молюся. І Хведір і невістка наша не моляться. А я ще й досі в Бажана, це ж строк до Покрови. 2 тижні і 4 дні. Знаєш, Яшко, я двадцять разів на день вищитую, скільки зосталось добувати. Це арихметика в мене така.

Прощай. А як можна, то передай бомаги трохи і оливець хоч отакусенький.

Марина Іщенко.

Яшко поклав листа й задумано погляд, як прес-пап'є важке, поклав на нього. Потім підвів голову й на Михайлове обличчя радіснє глянув. Той стрів погляд похмурий і сам занепокоївсь.

— Погано дома щось?—спитав, очей не одриваючи.

— Так! Гарного мало.

Замисливсь. А далі по павзі:

— Мабуть кобила пропаде. Ралом обранили. А ще ось...

Він розгорнув листа і зачитав останні рядки. Роман блиснув очима:

— Молодця сестричка! Значить релігію «кноті!» Молодця. А до Покрови два тижні тут зосталося. Строку добуде і в школу—гиля! «Бомаги» тільки передати треба, а оливець десь карапузик був у мене. Живемо, братці!

— А коняка видужає,—додав і Михайло,—кинь сумувати, Яшко. Брось!.. Просю покорно,—урочисто, жестами галантного ведмідя, запрохував він до вечері,—не скісняйтеся!

Сіли вечеряти. Яшко розважився трохи й з усією уважністю поставився до «проблеми хліба». Хлопці теж. Вмочали шматки в олію, кутуляли щелепами і говорили весело: згадували, марили... Наївшись, прибрали з столу й ганчіркою Роман чепурненько зітер. А тоді всі покрутили цигарки «солідні» і до книжок узялися. Стихло в хаті. Пихкали цигарки і сивий дим туманом слався, химерним серпанком хлопців обгортав. За вікном шумів вітер в садку, і дощ порощав нудно по-осінньому в шибки...

Раптом каганець мигнув і забився в агонії. Почав гаснути. О, хлопцям це добре відома річ: коли мигне й почне гаснути—значить лягай, братва! Тому схопилися всі й, хапаючись, почали роздгатися. «На сон грядущий» ще по солідній скрутили і полягали. Яшко на канапі дощаній, од хазяйської хати, що двері кодрею забито, ті хлопці—удвох на широкому ліжкові.

Каганчик блимнув іще і погас. А в темряві хати поблискували червоні огники цигарок і дим сизий туманом гойдався. А в шибки дощ порощав нудно по-осінньому...

Довго не спали. Перебірали події сьогоднішнього дня. Торкнулись лекцій—дискутували палко, наче перед сотнями слухачів в освітленій просторій залі. Яшко поему нову свою зачитав. Потім за думами мрії потекли натхненні, молоді, зелені... І далі—спогади-спогади...

На якесь питання Михайло не відповідав раптом,—мовчав. Прислухались, аж він хропе «крокодилище отакенне»—дезертував. Роман кинув тоді недокурка додолу й собі в ряднину загорнувся. А за кілька хвилин вже чути було його рівне сонне дихання.

Яшкові не спалося. Очима немигаючими, як у риби, дивився він у темний куток і з листа, що з дому, слова незграбними карякуватими літерами вставали, вставали... складалися в живі інсценивки, художні, у фарбах. Ось перша:

...Степ половий. Де-не-де—ріллі... По стерні Санько, брат Яшків меншенький, коняку за повід у ралові веде. Батіжком помахує... посвистує молодцюватого... Дійшов краю—став. До воза побіг, може «підшамнути». Може й куснув який раз. Аж зирк—коняка схарпудилась, крутнула і скочки понеслась стернями—ріллями Хлопець за нею.

— Ата-та-а лови-и!..

І біг захеканий.

— Перейма-ай!..

А степ німий перечіпав борознами, грудлям. Жадно ковтав його крик...

...Під селом на ріллі стояла коняка, засапавшись. Похмурий чоловік держав за повід її й уважно придивлявся до лівої задньої ноги—в крові вона вся і дрібно тремтіла. Коняка потім підняла її і більш уже не ставала нею...

Хлопець прибіг захеканий, глянув—і в очах страх забився. З села прибіг батько. Тривожний подививсь, подививсь, а тоді зняв шапку і довго стояв нерухомо простоволосий, безпорадний... Враз пужално схватив і хлопця—по спині, по ногах... Той зігнувся і плакав тоненько. А очі такі злякані-злякані...

Зникло це. Перед очима—мла. І в шибки дощ порошав. А за дверима, кодрею оббитими, в хазяйській кімнаті тихенько засміявся тхось, і бас щось глухо забубонів... Ще—сміх тоненький. Потім зарипіло лжось в нудному і тоскному ритмі... А в шибки дощ нудно і тоскно порошав...

І ще Яшкові малюнок перед очима став:

...Луки. Голі верби. І вітер, і мряка... В клубочок збилися вівці—холодно. А на рові під вербами Маринка у сірачину стареньку гортається. І синє обличчя в неї, і тіло дрібненько тремтить...

— Брр... Холодно!

— «Глянула—болить. Чому? Чи й то—я»?—згадалися, як крізь туман, слова дівчини в сірій хустині. Ще й віями, як крилами, стріпнула вона. Близько-близько над його очима...

Ще... ще прихились. Стріпни ще віями, любо хороша. Щоб аж об вії крилами чиркнула...

— Ну ж, стріпни! Ще...

*

А вранці клочилися хмари брудні. Низько-низько повзли над землею. Ішов дощ. І вітер сердито скуб стріху, распатлував садки, хряпав віконницею...

В хаті холодно. Ще грубку не топили. Тому, як дмухнути—парасивенька з рота. А хлопці в піджаках, у шапках сиділи за книжками.

По обіді йшли на лекції. Там—аж до вечора. А в суморок на хвилюку забігти додому. Під'їли нашвидку. Роман надів нову ситцеву сорочку і патли до люстичка розчесав.

— Потому вечірка-то вечірка,—говорив, розчісуючись—це, так би мовити, декорація лише. А п'єса така піде: «В погоні за щастям». Да-да. Дієві особи: я, панна Нюся, ну і, конешне, як що як—мамаша-спекулянтка, пиріжки, пампушки і т. и. О!

Він по-військовому обкрутнувсь на каблучці.

— Вроді як наче б нічого парняга?

Хлопці погодились.

— От тільки погано,—додав Михайло,—все ти про пампушки ті мариш, а на лицю їх і чортма. Тільки слиною дурно-дурнісінько через тебе стікаємо.

— Ні, ні, хлопці. Сьогодні—останній найрішучіший бій. Або—або. Або стріла моя ядовита пронзить ожіревшеє серце панни Нюсі. І тоді, розумієте—о, повная чаша. Або...

Він розвів безпорадно руками й надів шапку на бакир.

— А поки що, тлій, надіє невгасающа! І пішли...

Пішли. По дорозі наздогнали ще хлопців—теж на вечірку. І всюди з усіх боків у темряві сунулись тьмяні силуети парами, юрбами—на огні семінарські.

Було ще рано—пів на восьму. А вечірка у 8 рівно. Тому в коридорі напівосіяному—лемент, і рух, і шархання ніг по підлозі. Дівчата, прибрані у святкових убраннях, у косах, забравшись за руки, ходили цілими вервечками. І хлопці теж. Які в чумарках із стрічками на вишитих грудях, які просто в плетёнках, у сорочках із сирового полотна під пояс. Де-не-де—парочка. І повно вщерть аж під стелю—ля-ля-ля...гу-у... За стіною в залі стукали молотком. Пробіг активіст якийсь бузівком по коридору, і на дорозі йому—верещання, ойкання дівоче... В кутку, біля водянки, якась «солідна» сиділа на парті й скидала чоботи. Вийняла потім з газети черевички легенькі, до танців,—набула. А чоботи—в сторожку. Коли ж одхилилась—на хлопців наткнулася.

— Ах!—і руку до грудей, а другу—до бинди голубої на голові:—отак злякалася!..

— Ото. Невже такий страшний?

Це—Роман. Зиркнув на хлопців зукоса і підморгнув до них. А тоді руку калачиком:

— Прошу, Нюсічка.

Зникли в товпі. А Яшко з Михайлом протиснулись по-під стіною до першого вікна й посідали на лутці. Дивились. А перед очима кінолентою сунулись постаті дівочі—хлоп'ячі, рожеві обличчя блискали очима, тріпали віями, вустами... Аж голова п'яніла. І над усім—гу-у...гу-у... і—шарх-шарх! ногами...

Парочка:

— Ах, залиште, будь ласка. Я бачила все...

Вервечка дівоча—сміх... ля-ля-ля... Ще сміх...

Два хлопці в сірому:

— Пронюхав—платня. Дай, думає, в КНС запишусь. Тожє хлюст.

Дві дівчині:

— А їй голуба бинда й зовсім не йде...

І над усім—гу-у... і шарх-шарх!..

Підійшла Мар'яна ще з дівчиною якоюсь об руку. Всміхнулась до хлопців очима і сперлась ліктем на лутку. Спитала:

— Чого це ви, хлопці, як сичі понадимались?

Яшко відповів усмішкою. А дівчину ту другу очима обдав і заплутавсь у неї в чорних віях. Принишк. І спитала та дівчина тихо:

— Ви сьогодні читаете своє?

Яшко головою хитнув, а очима до неї. І знов... (А, не треба. Бач, вії спустила додолу, й усмішка на вустах поранено забилась). Одвернувшись до Мар'яни й спитав, чи збори в КСМУ будуть сьогодні.

— А звичайно. І серйозне питання на повістці—про клуб. Це ж «безобразіє»—говорила дівчина, запалившись—до сотні душ в організації і клубу нема. Тиняємось по приймах з одної школи в другу...

В коридорі раптом притихло, а за мить колихнулося все і ще з більшим гамором і шумом повалило в розчинені навстіж двері в залю осяяну.

Гірлянди із сосни по стінах. У вінках зелених—портрети: Маркса, Леніна, Шевченка, Сковороди. І ще... ще... На естраді—хор. По залі заторготіли ослонами—сідали. Перегукувались, шушукали. Стихло. І раптом в тиші тій напруженій всі підвелися з місць. Гуркнув—упав стілець десь іззаду. Ще тиша. І враз—

— Повстаньє, гнані і голодні... Робітники усіх країн!..—фаркнули безліч червоних крил. Бились об стіни, в шибки. Сипали іскри червоні... І з безлічи очей молодих бризкали-бризкали іскри...

Стихло. Заторготіли ослони, і шепіт босенько пролопотів по залі. На естраду вийшла дівчина в квітчастому вбранні, з голубою стрічкою, обручем на жовтому волоссі. (Голуба на жовтому!). Читала з Олеся щось. (—... згряя лебедина...) і корчилася тілом худеньким, і очі під лоб запускала... По тому хор співав. Потім—дуєт: Мар'яна—Галька. (У, чорт, які голоси, аж у грудях—то похолоне, то наче аж обірветься щось)... Ще співав хтось. Декламували. І оплески—оплески...

Після Нюсі Гладкої мав читати Яшко. Тому, коли вона метеликом гігантським випурхнула на сцену й граційно голубою биндою хитнувши, почала якусь занадто сентиментальну річ, Яшко підвівся з ослону і в тиші напруженій навшпиньках подався за куліси. Там стояв хвильний і, не одриваючи очей, дивився на Нюсін повний стан... Романа чомусь пригадав—усміхнувся. А ще лист із дому пригадався чомусь. І наспіх мазками гарячковими:—гніда коняка ногу підняла, а по ній—кров, кров... на ріллю. І обіч—батько без шапки й розгублений, і Санько заплаканий, а очі злякані-злякані...

В залі заплескали. Яшко кинувсь. А на естраді метелик гігантський сполохавсь, пурхнув граційно і зник за кулісами. Тоді Яшко підвівся по сходах і вийшов—хвильний став на поміст. Одкашлявся. Руку праву в кишеню заклав. Потім вийняв. Потім по волоссі провів нею назад й очима пробіг по залі. Враз кинув натхненно:

— Порвали кайдани. (Уривок з поеми).

Заля притихла. І в тиші тій:

... Тихо-тихо зашелестіли жита колосками. (Панські жита)... Заробітчане жнуть: пітні обличчя і руки порваті, й сорочка до спини приліпає... А навколо—далі сивіють,

і копи... копи...—чужі. (Ой, не чужі ж то копи, не чужі! То шматки тіла заробітчанського, одірваті з кров'ю—за харчі!).

А далі сивіють. Од дороги раптом—брязь-брязь... (кайдани?). Брязь-брязь... (кайдани!).

(За роялем хлопчина довгов'язий у плетонці).

— Брязь-брязь...

Ось ближче. Розігнули спини заробітчане, глянули—юрба арештантів іде по шляху... Бліді, схудлі обличчя, кайдани на руках, на ногах...

(«Може в юрбі тій і Ленін ішов!—це з вірша:—і сумно кайдани брязь-брязь... І злякано вітер гайнув по дорозі»...).

Пройшли.

І спини ще нижче зігнули над збіжжям злидарі, і літ, а копи—чужі... (Ой, не чужі ж то копи, не чужі. То шматки тіла заробітчанського, одірвані з кров'ю за харчі!).

А на гони далекі, на буйні простори—брязь-брязь. Дні—ночі. Довгими роками.

Враз буря червона з півночі налетіла. Під стріхами гукнула: «На майдан!—Кайдани рвати!..».

І шумів, клекотів майдан. В очах—заграви. І прапор червоний—(синє та біле під ноги!).

— Брязь! — Упали порваті кайдани. А вночі палав панський маєток... І шуми весняні в червону зіму... І громи й веселка над степом...

Яшко обірвав. Кинув ще іскри з очей у залю принишклу й незграбно повернувся—пішов за куліси. А ззаду оплески схопились—погнались за ним. Найшли й за кулісами, хвилею плюснули злетенька в розчервоніле обличчя. Він аж нахмурився. Почував, що тремтить увесь, і руки й ноги в колінях. Не міг стримати. Хвильний, папірець дернув на цигарку і тютюну насипав. Далі згадав: курити тут заборонено. І струснув тютюн додолу. А папірець поймавав-поймавав для чогось і теж кинув... Підвів голову—на естраді вже інший хтось. І дівчата з хору, вінком барвистим по-під стіною. Скраю Галька, зразу ж од Яшка і вище над ним. Великими плямами очей дивилася на нього. Всміхнулась. І руку впустила, простягла до нього... (А віями—тріп!). Хлопець хвильний схопив її руку і тремтючо стиснув у своїй. Чув, як і її пальці міцно тиснули... А в очах—іскри, і на устах усмішка поранено забилась.

Завіса впала. А оплески лунали ще в залі. Далі знявся гомін і ослонами заторготіли.

З-за куліс повалили хористи, демонстранти. І Яшко з ними. А Михайло ззаду йшов, та кулачищем у спину:

— Молодець, Якове. Не ждав... Ій бо молодець. Були місця—мов жаром по-за шкурою. Ій бо правда!..

І знов кулачищем.

В залі вже знов шархали ногами, і лемент гасав. Посеред залі довгов'язий хлопчина розмахував руками й на все горло кричав:

— Товариші, ігри!.. У сусіда давайте!..

Загукали з усіх боків:

— В сусіда!

— К чорту!

— У сусі-іда!..

Розбилися на пари й зашархали знов, заспірали по залі...

...— Ви задоволені своїм сусідом?

— А що, думаєш на тебе промінню!

Шарх... шарх...

...— А ви довольні своєю сусідкою?

— А, хай їй морока! Розв'язи, спасибі тобі...

Знов—шарх... шарх...

Яшко сплюнув нудливо і скрутив цигарку.—Бодай тобі, знов забув, що курити ж тут не можна. Ну, та нічого, надворі закурить... Він одшукав хлопців—дівчат своїх: комсомольців, а ще—Гальку. Стояла вона, до лутки прихилившись спиною, і з сумом дивилася на метушню... З сумом... (хто знає?). Може тому, що мигали перед очима квітчасті вбрання, бинди розкішні в косах, на станах... А на ній кохтина старенька з сукна домотканого і чоботи шкрябуні на ногах, ще й драні... Може... А може,—що хотілося сміхом червоним сміятись. Кидати в очі—(кому?) й дивитися, як в очах тих сміх той сплітається з його іскристим сміхом... (з чийм?).

Підійшов Яшко. Тепло глянув на дівчину і всміхнувся соняшно. Сковзнув очима по обличчю, по кохтині аж до драних чобіт. Всміхнувся ще соняшно. А потім прихилився і спитав:

— В клуб із нами... Не підеш, Галю?

І так те:—«не підеш, Галю?»—торкнуло й зогріло дівча. Всміхнулася радісно, по-дитячому якось, і головою хитнула.

— Піду. Ато тут тоскно якось.

Біля дверей злилися з іншими. А Яшко ще став навшпиньки й, руку приклавши до рота, тукнув на залю:

— Члени КСМУ, на збори!

Не обзивалося. Чути лише—шарх... шарх...

— Ну, «нет, так не нада!»—і він на каблучці обкругнувся до дверей:—поїхали, братва!

«Братва» за ним демонстративно покинула залю.

*

Морозно. І небо росхмарилось—зорями глянуло.

Ішли веселі, вервечкою, пообнімавшись-сплівшись в одне химерне тіло. Говорили. Хтось заводив пісні, й іноді регіт молодий шарпався й бентежив ніч...

За церквою повернули до Миколаївської школи (тут клуб їхній тимчасово у прийма пристав). Горіли огні. І як підійшли—тиша за склом вікон, лише голос один розмірено бренив. А назустріч йому з ослонів—очі, очі... молоді, з захопленням.

Увійшли навшпиньках і тихенько посідали-поставали по-підстіною од дверей. Доклад робила т. Соня про міжнародне становище. І незабаром скінчила. Тоді перерва була. Хто в коридор курити поліз, хто до рояля, до газет... Якийсь семінарист оповідав про вечірку

щось і мабуть про Яшка, бо раптом глянули на нього в куток, а двоє хлопців, підбігши, схопили під руки й потягли насередину.

— Читай оте, що на вечірці «дрібнобуржуазній» читав.

— Та бий його, а вже тоді нехай чита!—сміялись.

— Душечипатильніше буде.

— Читай.

Яшко ясно всміхнувся і патли рукою назад одкинув.

— Тсс...

І знов— ...шуміли, шуміли жита колосками... (Панські жита). І бряжчали кайдани знов... (за роялем—хтось). А в кімнаті тиша напружена і очі молоді задумані—з-по-під стін і в двері ще цілий залп очей молодих задуманих...

А коли скінчив, вихор закрутивсь по кімнаті. Простягали руки до Яшка, тиснули, качали...

І сказав хтось задумано:

— Так, як було...

А ще хтось:

— Що тобі, Якове, оце двигати завтра на Харків, та в «Плуг» записувати.

Сміх.

— Може й тебе Остап Вишня шкрябоне в жартові, як отого поета, що дома ще 12 томів зосталось...

— Або, як діякона довгогривого!

— Го-го-го-о!..

Сміх. До роялю підійшов хтось і загравав. А Мар'яна з Танькою наймичка це Гладких,—співали вдвох:

— Коли розлучаються двоє,

За руки беруться вони...

Біля маленького столику Михайло з Карпом у шашки різались і страшенно кожен хотів заперти другого. А круг столу великого над газетами—хлопці. І в коридорі курили, і по ослонах де-не-де.

Яшко підійшов у куток до роялю і сів—заслухався.

— Той сум, оті тяжкі зітхання

Прийшли до нас згодом сами...

Мар'яна враз обірвала і, змахнувши руками за голову, одійшла. А хтось підхопив—співали далі. Вона ж пройшлась по кімнаті, насередині крутнулася і, руки впустивши, підійшла до Яшка і всмінулася. Враз сіла на коліна йому, а руками голову обхватила і пригорнула міцно і довго так. Згодом одкинулась головою і в очі глянула. Всмінулась іше.

— Так... Значить, Якове, любові нашої печальної пришло трагічеській кінєц?

— Як це?

— А так...

Ще всмінулась напружено. А тоді враз одірвала погляд од його очей і з розмаху кинула—вдарилась об стіну. Яшко бачив у профіль її губи скривлені, може од болю. Потім ворухнулись, і біль на них розстав.

Вона повернулась ізнов до Яшка і мовила:

— Але, Яшко, Галька—не Мар'яна. Знаєш, пісня є: «Необачно бив по струнах, аж доки їх не порвав!»—тихенько, але з жагою про-співала вона гарячково і далі говорила:—моїх ти, Якове, не порвав. Бо в мене струни ті із жил волячих. А Галя...

Вона оглянулась раптом—поруч стояла та. Тоді схопила, притягла її до себе і знов до Яшка головами нахилилися.

— О, глянь—задумане-задумане...

Гостро глянула ув очі їй і пошепки:

— Галю, а що коли б тебе любив хто, а потім полюбив иншу?

Дівчина здвигнула плечима і очі впустила.

— Так, — задумано сказала Мар'яна. Далі підвелась і одійшла до дівчат, що хором співали. Змахнула руками за голову, а голос із жагою у пісню журливу вплела.

Яшко держав Гальку за стан. Обличчям близько до її обличчя. Враз потягнувся і її притяг тремтючо. А тоді жадно устами припав до великих очей...

Мить...

Об стіл раптом постукотів оливець, і голос Сонін, як грім на голову:

— Т. Якове, цілуватись на зборах заборонено.

Залпом очі на них.—Тиша. Галька сковзнула і зашарилася вся, і очі впустила додолу.

А Яшко підвівся зомлілий. Потім усміхнувся, потім брови нахмутив:

— Я дозволю собі запитати т. Соню,—сказав він,—кого я поцілував? Її чи когось иншу?

— Когось иншу, т. Якове.

— Ну, тоді... — хлопец усміхнувся і розвів із жалем руками: — прошу пробачити: я страшенно образив Соню. Ну, та не плач. На другій перерві я вже й тебе поцілую. Чого ти журишся?!

І обличчя серйозне. А в Соні—теж. Врешті, не вдержалась таки—засміялася. А за нею регіт молодий шарпнувся. Об стіни бивсь, крізь вікна в ніч летів... Як стихло трохи, Соня раптом іще постукотіла оливцем по столу, а тоді серйозна перейшла до слідуючого питання повістки денної, про клуб комсомольський... Струною натягся й брентів голос її молодий, металевий, а назустріч—очі, очі... молоді, з захопленням... І з стіни Маркс мовчав: не бачив нічого—боком сюди. А Ленін бачив усе. Тому примружив очі й по-батьківському любовно усміхнувся...

Пізно за північ розходились з клубу. Сивий дід Махтей, сторож шкільний, у самій сорочці, білий, як привид (мабуть—з печи)—підпирав двері дрючком і незадоволено бубонів щось під ніс собі. А в ніч шарахнулись голоси молоді й іноді регіт шарпався—будив, бентежив осінню ніч...

*

Обривалися—падали дні. В минуле падали, падали, падали... як листя пожовкле. (Бо—осінь). Ключилися хмари, кудлатою брудною кодрею сунулись-сунулись над містечком. Та все ключилися. Тому й мряка день—ніч... А на ранок мороз сивиною вкривав землю, стріхи, дерева...

Хлопці жили. А в хаті, як і раніш, ще не топилася грубка, і як дмухнути—пара сивенька з рота. В кутку од дверей, кодрею забитих, на канапі дощаній хорий Михайло тихо стогнав. Романа не було дома,—побіг на базар за молоком для хорого. Яшко—дома. З кутка в куток снував він по діагоналі, думи сумні на тисячу пасом! Зціплені уста і брови нахмурені. А ноги кроками хвильними з кутка в куток. Вже й стежку на соломі втоптали... Враз став посеред хати і погляд у вікно. Біля воза під вікном сухоребра кобильчина викалялась. А дідок у білому кожушку шаньку надів їй на морду. (Це—батько Михайлів. Учора сутіннями приїхав він з дому. А Яшкові звістку сумну, нерозважну з дому привіз.)

Хлопець зірвавсь і знов заходив хвильний по хаті.

— Н-да. Ну що його робити?

З дому писали: «пропала коняка. Зостались, як без рук»... І уявлення буйне Яшкове хапаючись і хвильно клало мазки.

На вигоні у глинищах—плямо червоне. Кружляє над ним гайворіння—кряче... обіч гризуться собаки...

А в хату увійшов батько журний. Ганчіркою руки потер. (Шкіру здирали). І сів кінці столу похмурий, задуманий... Гаркотіли прядки. То мати з невісткою сум свій у пряжу тоненьку впрядають... З-за коминка зиркнули злякані очі Санькови, потім зникли в куток.

І сказала мати крізь сум:

— Гарасько заходив—до сина їхатиме. Може б і ми що своєму передали?

Мовчання.

... А увечері блимав каганчик на столі, і прядки гуркотіли. А за столом Маринка над клаптиком паперу схилилася. Ось умочила перо у пляшечку, а очі на батька підвела.

Сидів він на лаві задуманий і мовчазний. Підвів голову:

— Написала про коняку?

— Вже.

— Пиши ще ось що:—не судилося, видно, сину, вибитись тобі на людську дорогу... Чим допоможемо?..

Шкряб... шкряб...

— ... Роцитайся з хазяйкою і сам приїздай додому...

Шкряб... шкряб...

— ... Їй передаємо це мішок жита за місяць, а за цей тиждень, що жив, хай не щита вже пожалуста—нешастя ж у нас таке! Кожен хунт, як проскуру бережемо...

Шкрябало перо—незграбні літери виводило. Задумано дивився батько в землю. А мати прядкою—гур... гур... Свій сивий сум у пряжу тоненьку впрядала...

— Н-да. Ну що його робити?

Яшко зупинивсь посеред хати і пальцями гребонув, заплутався ними в волоссі. А повз вікно Роман пробіг із глечиком. А в хату батько Михайлів увійшов. Підійшов до сина і сів на стільцеві.

— Ну то я поїду вже.

— Та ось же поснідаєте та й поїдете,—тихо відповів Михайло.

— А ти, Якове, кинь. Не їдь.

Він підвівся на лікоть й позападалими очима дивився на товариша.

— Ще попробуємо. Треба з товаришами побалакати, може як небудь...

— Я не їду,—кинув Яшко.—Барахло передам. А дома так скажете: zostавсь—може що придумає. А ні—ну тоді вже й я прийду їх об'їдати.

Зразу ж, поснідавши, батько Михайлів поїхав. Хлопці закурили, й Роман за зшиток узявсь, почав читати. А Яшко ліг на ліжко упоперек, у шапці, в чоботях, і думав—думав... На лекції не ходив. Лежав на ліжку—думав. З кутка в куток ходив—снував на тисячу пасом думи сумні... А ще курих без кінця, одну цигарку до другої припалював. Аж доки Михайло закашлявся. Тоді одхилив двері і рушником гнав сивий тютюновий туман у сіни... Знов падав на ліжко і думав—думав...

І прийшли в мовчанню сутні, у вікно заглянули. Підійшли—над ліжком нахилилися низько-низько. Тоді ж застогнав дужче Михайло в кутку. І Роман прийшов. А з ним ще хтось (поночі, не видно).

Засвітили каганця.

— О, та в вас тут лазарет настоящий: один-два... Тсс... Михайло спить.

Мар'яна?

Повернув голову—так: Мар'яна. А ще—Галька біля столу сумна така. Мар'яна навшпиньках підійшла до ліжка:

— Ну то й чого ти обердюжився, парубище отакенний!—і вона затормошила Яшка, і всміхнулася ніжно-ніжно, а з боєм. Яшко й собі посміхнувся і теж з боєм. Потім підвівся й сів на ліжкові:

— Ну що?

— Не ну що, а «дело в следующем» —це Мар'яна. Їй заговорила хвиляна та поривна.—Роман їм усе сказав, і, на її думку, їхати йому додому, це—дурниця, страшенна дурниця: рік тут один zostавсь.—Безглуздя—це! І говорити про це немає чого. Це—раз. По-друге:—жити на отій одній хлібині—теж далеко не заїдеш. Це—два. І ясно це, балачки зайві. А от що треба обміркувати як слід: де дістати того, чого треба, щоб жити—хлібця!?

— Над оцим треба подумати, хлопці.

Мовчали—думали. І озвалася знов Мар'яна перша:

— Тут хоча б на місяць один, поки школу вечірню відчинять, а тоді б викладати що взяв... якось було б...

Знов мовчали—думали. І ще озвалась Мар'яна:

— Так от. Ну, Яшко, що в тебе з барахла зараз є?

Яшко почухав потилицю:

— От дурака отакого зваляв. І як я не додумався?! Передав же додому: і сіряка й сорочки, і кодрю. Рядно та подушка є,—сказав.

— Ну це, так й би мовити,—«мінімум власницький»,—сумно всміхнулася дівчина.—Добре. Ну, а в Михайла? Да—спить!

— Чортма й у Михайла чого путнього,—відмовив Роман.

— Так... Ну, а в тебе?

Роман серйозно оглянув себе аж до ніг. Тоді кинув погляд на корзинку свою й замислився. Мовив згодом:

— Хіба з сорочок що-небудь.

Враз ляснув долонею себе по лобові й схопивсь, та аж усміхнувся. Метнувся до вішалки й за мить став перед обличчями їх із сорочкою смугастою.

— О, чудова річ.

Він по-спекулянтському роскинув її на руці, а пальцями другої помняв-помняв.

— Що тобі нада! Прочність, «ізящество». От нащот чистоти—умолчу.

— Нічого. Ми ось її одіждемо, любісеньку, серйозно сказала Мар'яна. Розглянула сорочку потім і, згорнувши, поклала собі на коліна.—Пуд жита хоч і зараз дадуть. Ну та в нас ще найдемо щось. Зараз до нас підемо.

Вона підвелась і Яшка взяла об-руку. Той похитав головою.

— Чого?

— Так.

Ще й сорочку взяв у неї з рук, на стіл поклав. Тоді Мар'яна гостро і довго подивилася йому в очі. І враз блиснула своїми.

— Як що так—сволоч же ти, Якове, після цього і—все.

Одвернулася в профіль до нього. А Яшко задумано і з боєм усміхнувся. А в Романовій голові в ту мить чудова ідея виникла:

— Барахло як загнати, не купувати зараз хліба. А от що: спекулювати сперш, а тоді. Страшенно вигідна махінація!—говорив він захоплено:—хочете приклад?

— А ну-ну.

— Ну от. Всі ви знаєте—в Нюсічка така. І в неї мамаша солідна є. Так оця мамаша палець об палець не вдарить, а тільки й того, що раз на тиждень «вояж» у Харків делають»—ну яечки там, масличко, кури різані... І дома в них—ви подивіться:—всі 24 удовольствія. Навіть уже мармазоля якась у домі стала появлятися і Нюсічку всяким пластичним рухам навчають. О, брат, що спекуляція робить!

Мар'яна скривилась злегенька і брови на лоб підтягла. Роман догадався.

— Що, похабна комбінація?—спитав він.

Дівчина здвигнула плечима. А Роман серйозно:

— Ні чорта! Коли життя придавить тебе за горлянку, філософствувати ніколи. А гризи, дряпай, ато задавить!

— І то...—задумано сказала Мар'яна і взяла зі столу сорочку. А Яшкові всміхнулася тихенько і об руку взяла.

Пішли.

... На за-Ворсклі, в маленькій хатинці дівчачій Яшко сидів на Мар'яниному ліжкові й задумано дивився на долівку. А дівчина під ліжко нагнулася—шарила щось. В кухні чути було—Галька в ночвах оджимала сорочку смугасту Романову. Враз Мар'яна витягла черевики з-під ліжка й на стілець поклала. А сама знизу, з долівки глянула Яшкові в лице і посміхнулася ніжно, задумано... (Може згадала: колись сидів він отак у неї на ліжку, а вона дивилася знизу в очі йому, і так же ніжно задумано всміхалась...).

На дверях стала Галька. Рукава по лікоть засучені, й волосся пасмами вибилося з-під хустки. Стояла. Глянула на хлопця, на Мар'яну, на черевики—і на вустах усмішка болюча. А очі на Яшка з журбою:

— Ах, ну що б же я дала тобі?—немає нічого... Хіба себе? уся! з душею!..

*

І було так потім: у неділю на базарі Яшко змішався з товпою. Під клекіт базарний пройшов раз поміж рядів, удруге, ще... Тоді став обіч. Під пахвою черевики й сорочка згорнута. А їм, як повилазило всім—і досі ніхто ще й не прицінівсь. Сердитий був. Гортався в стареньку шинельчину з дрібним тремтінням (вітер холодний із степу), а пальцями ніг ворухив у драних і мокрих чоботях.

— Ех, життя. Мать твою бог любив!

Нарешті, загнав таки. А на гроші ті сала купив. Без малого не тридцять хунтів. Ще й на дорогу залишилося. На квитка якраз—один карбованець тридцять чотири коп. золотом.

І ще було так:—сутіннями того ж дня вліз у червоний вагон тов.пас. № 32. Паровоз скрикнув і рушив. А з дверей видно—огні-огні містечкові, забігали, заметушилися. Потім застогнав глухо міст під колесами, і річка внизу забелькотіла. Потім степ німо глянув у двері. Думав-думав щось. А Яшко аж віями до його вії припав (з вагона перехилився)—розгадати хотів. Тоді він тихо зітхнув і з сумом у мряку загорнувся...

А ззаду за плече хтось торкнув:

— Позвольте, громадян.

Яшко одхилився. А хтось у сірому смикнув за двері і з шумом зачинив їх.

Тісно в вагоні і поночі—свічки не давали ще. Чулася в темряві розмова про ціни, про ціни... А ще хтось старечо на молодь скаржився—в вагон не пускали. В кутку два голоси тужно виводили слова сумної пісні:

Ой у полі жито копитами збито,

Під білою березою козаченька вбито.

І робилося сумно... Враз голос один обірвався.

— Братішка, дай бичка.

Яшко дав. Той затягся жадно і блиснули на мить—Яшко бачив—кінчик носа, пляма очей, шлем із зіркою.

Іще було сумно. (Чому?).

Згадався степ задуманий—у мряку загорнувся. А було ж—шуміли жита... Хвилювались жита... А десь греміли громи. І плями червоні займались—горіли. Як маки червоні...

І прийшла дівчина з карими очима.

Та підняла китаєчку та й заголосила...—знову тужили голоси.

А хтось зарепетував раптом:

— Осторожніше з ногами. В корзині не каміння везу, а яйця.

Тоді ж Яшко схилюсь головою до тих двох голів і з сумом голос свій уплів в пісню журливу.

Ніч. Ранок. А в обід—дайош Харків!

Ще на сходах вокзалу клекіт шуму налетів на хлопця з клуночком, ударив і облив усього. Безліччю бризків розсипався на бурковці під ноги... Ступив крок Яшко, ще... А повідь весняна, шумлива підхопила, як криги скалочку, жбурляла й таскала з шумом... По боках—будинки кам'яні. А Яшкові здавалось, що не будинки то. Що це—не вулиця. А в скелі кам'яній, величезній, що краю їй немає, армія якихось дивних муравок нори проточили. Роскішні, з блакитною стелею, з мозками фарб веселки по стінах... А навхрест в усі боки теж—нори-нори... З блакитними стелями, шумом руху залляті, плямами-бризками фарбів забризкані...

Хлопця таскала повідь весняна. А він одчув раптом, що танетане, як криги тої скалочка. Що ось-ось загубить себе...

Заглянув на свої чоботи драні, на поли забрьоханої шинельчини. Всміхнувся. (Є, є ще він, не ростав!). Але який маленький він, та ж комашина. І як ногами кумедно: мель-мель... а на місці неначе. Під пахвою клуночок, мов крапка біленька. А в крапці тій—уся доля його. (Загрюзне на весняній дорозі? Чи з дзвонами на гони соняшні рожево полетить?..).

Щось ударило, штовхнуло. Яшко оглянувся і наткнувся, ударивсь об когось. І шуми, шуми залляли... Хлопець збіг з тротуару й пішов бурковою збоку. Спереді нісся сиреною автомобіль. І ззаді хтось крикнув. І збоку з провулку трамвай набіг і став на дорозі. А ззаді ще крик...

Яшко оглянувся хапний, а тоді зайцем прищулено—шмиг!.. через улицю. Та в провулок глухенький.

— Нехай тобі аби що...

Поклав клунок на землю під стовбур окації і дернув з газети на цигарку, а з кисета тютюну насипав. Зробив. А тоді витяг «зажигалку»—кресь-кресь... Не горить.

— Бензину чорт ма. От не везе отак.

Враз, хапаючись, встромив цигарку в рота й до тротуару;

— Дозвольте прикурити, товаришу.

Хтось в сірому пальто зупинив постать свою під кутом в 60° наперед. (Ай, ніколи ж!). А Яшко обличчям прихилився до цигарки й заплямав губами. Лише затлілось, сіре пальто метнулося враз і зникло... Яшко всміхнувся.

— О, брат. Не те що закурити по-хорошому з чоловіком. Сіли б хоч і отут на східцях і чвіркали б крізь зуби, і розговори розговарювали б...

Знов усміхнувся.

— Еге ж. Тут і прикурити чоловікові нема часу дати. Не життя, а льот. Іменно:—льот.

Насупроти, з тунеля воріт вийшла стара, згорблена жінка з кошиком. Як порівнялася з Яшком, він спитав її, чи не на базар іде вона часом?

— На базар, шинку, на базар,—одмовила та ласкаво.

— Це чудесно!

Він узяв клунок під пахву і щільно притулив до себе. Не такі ми, мовляв, уже й «сері». Знаємо ваші базарі—хап, хап... Та чорта з два! Пішов слідом.

На базарі справи свої улаштував «за 1 сорт», так би мовити. Сало продав по 650, перекупці. Це бариш без малого не копійка на копійку.

— О, іменно, як каже Роман: «разчудесна махінація». Із пшика отакий оборотище!

Веселий був. А тут ще трапились на барахолці черевики дешевенькі. Купив Мар'яні. На останні гроші ситцю набрав по 700. Аж 10 аршин. Шуточка? Це навіть, коли й Романові зараз на сорочку віддати, і то зостанеться: 6 х на мільярд, розділене на 2 (пуд жита це в них)—3 пуди жита. Мішок, та ще ж і набитий—як-як зав'язкою обведеш...—«от і місяць цілий живемо»—розміркував хлопець.—«А там може школу вечірню одчинять... місце дадуть»...

Радий був. Тинявся по базару, пихкаючи цигаркою, розглядаючись, хапаючи вражіння. Потім до центру подався. Через місточок, улицею тихою вгору. Зійшов на вул. Лібкнехта. Це тут десь «Селянська Правда» міститься. (В кишені у хлопця зшиток віршів). Але не пощастило, в редакції нікого вже не було. А дівчина якась, що вийшла з кімнатки в кінці коридора, сказала:

— Були—поросходились. А ще увечері заходять.

— Ага!

Яшко попрохав у дівчини води й напився. Тоді вийшов на вулицю знов. І знов повідь шумлива набігла, схопила й понесла його...

На Павловській площі став раптом і почав розглядатися. Здається ж така адреса в листі:—Павлівська пл.; Сельбудинок.. Спитав когось. Той показав на великий жовтий будинок на розі.

— Оце він.

— Спасибі.

Яшко перебіг площу, переплутану трамвайним рухом, і одчинив масивні скляні двері. За ширмою, теж скляною, спитав когось, де саме живе Прокіп Яшний. Забув число кімнати, чи 36, чи 63. Чоловік довго дивився в лист якийсь.

Сказав потім:

— У 63. Це—аж-аж-аж...

І показав рукою в стелю.

Хлопець подякував і сходами пішов нагору. Знайшов. Так—63. А на дверях—замок малюсенький. Яшко свиснув злегенька й замок рукою торкнув.

— Це вже хужеє. Отака зустріч!—Похитав він головою.—Ну та кат його бери,—спішити нікуди. Потяг аж завтра опівночі. Може таки діждеться.

Прийшовся раз—удруге по неосвітленому ще коридору. А тоді зійшов на сходи й сів побіля перила. Почав підобідувати. Це так: поставив на коліна клуночок свій, витяг хліба шматок, хотів ще й сала та тільки подивився. Подумав:—нехай уже з Прокопом гульнемо. Мабуть і йому тут не дуже «ахтітельно нащот жратви». А ще, хліб кутуляючи, розглядав черевики, що Мар'яні повезе... Чудово вийшло. А було ж,—хоч у прірву сторч головою...

Пройшла сходами якась жінка стомлено (...крила стомились у льоті..). Глянула на хлопця, глянула вперед. Пройшла. І тоді ж

раптом фаркнуло нечутно світло—налило коридор, залило сходи... А на білій стіні червоні слова вирізались:

Врага не буде супостата

і будуть люде на землі...

Т. Шевченко.

Знизу десь глибоко на дні почувся шум багатьох ніг по сходах. Ближче. Пробігло двоє дівчат з книжками. Молодо каблуками зачкали—зникли в коридорі. Ще дівчина і два хлопці. Ще хлопці... Проходячи повз Яшка пильно дивилися на нього. А один пройшов уже був, а тоді зупинивсь і згори ще глянув. І Яшко підвівся.

— А, чорт! Де бо ти взявся?

Це—перший. Кинувся до товариша і згріб його в лапи. Яшко тільки всміхнувся до нього й очима, й устами, і всім обличчям:

— Приїхав.

— Та бачу, що приїхав. От молодчина! Йй бо. Ходім!..

А на ході обіймав товариша і радо сміявся тому в лице:

— Та вигляд у тебе побідоносний! Йй бо...

У хаті вже повно хлопців-студентів. Сиділи на ліжках групами, по одинці. Розмовляли, сміялись... які вечеряти лагодились.

Посідали й хлопці—Прокіп-Яшко,—на ліжкові од вікна. Дивились один на одного й сміялися. А ще говорили-говорили... Сперш Яшко. Про семінарію, про хлопців—дівчат знайомих, що по-весні Прокіп розлучився з ними... А ще про себе... Прокіп засмутився тоді (коняка пропала... і настрої у Яшка був—хоч топись!..). Коли ж розповідав про збори «на погорілих», за подорож, про настрої тут у місті—реготався гучно і ляскав по колінах товариша, по спині. Потім перебив мову Яшкову й зговорив для чогось пошепки:

— О, братуха, було й зо мною таке по-первах...—Будинки давлять... Шум упав на череп і трощить його... А в очах метелиця якась червона... Йй бо. Хоч ти драла давай. А воно ж іще літом було... Вдень і нічого: бігаєш, про папку думаєш... А от як підійде ніч... ляжеш бувало,—а в вікно розчинене—шуми весняні... оркестра десь... огні... Устромиш голову під подушку й замреш... А десь тихо-тихо туман колихнеться. І роси заблищать... А жита зітхнуть і зашумлять тихо-тихо... Потім—сонце... І дзвенять коси... І долина безкрая сивіє...

Ех, чом він не поет. Таку б поему катнув, що тільки прочитай!

І всміхнувся. А потім замислився.

— Ну, а тепер не те,—говорив далі,—був дома оце три дні. «Грусть і тоска безисходная». Правда, за три дні їв аж 33 рази. Але зате серце тукнуло тричі за 3 дні, і в голові три думки проповзли... А тут за цей час місто без нього на тисячі гін умчало... І степ не кличе вже—рукою махнув. Хіба, як у животі «румуни на скрипки заграють», згадаються галушки гарячі.. сальце на сквороді...

Він усміхнувся. І Яшко теж. Потім дістав клуночок і вийняв хліба, сала—розіклав на ганчірочці на ліжкові. Вечеряти сіли. І спитав, кутуляючи щелепами, Прокіп якомсь:

— А ти ж і досі «на Парнас усіленно карабкаєшься»?

Яшко всміхнувся і хитнув головою.

— Навіть одчайвся був сьогодні та в «Селянську Правду» заходив. Аж не застав нікого.

— То ні чорта,—Прокіп потішав,—завтра застанеш. Ато й на квартиру можна. Редактор під нами отут живе. Душа—чолов'яга. А плужане «папашою» його звуть.

Він звів раптом брови й подумав.

— Сьогодні що в нас? Да, це ж і плужане сьогодні в нас. Чудово. От, брат, і побачиш «Плуг». А поїдеш додому—перелогам гукнеш: «Тремтять, бо вже плуг колішнею бряжчить—іде на ви!»

Зареготалися збоку на ліжковій хлопці. І Прокіп сам. А стихло—в кутку десь молоді голоси сперечались палко про щось... І за вікном—огні-огні... і шуми...

*

О пів на восьму хлопці спустилися по сходах на другий поверх і зайшли в шумну кімнату. (На дверях—«книгозбірня»). Людей було вже чимало і ще надходили. Більш молодь: хлопці—дівчата... Яшко, як глянув сперш—вразило:—пані якісь. Потім згадав, що Харків же це не яка-небудь Голодрабівка. От і не сіряки, не кожухи, а чоботи не в кізяках волячих... А ще побачив кілька шинель стареньких і справжніх мужицьких кожухів. (Може на з'їзд приїхали, а в Сельбуді зупинилися—ну й на «Плуг»). А ось у групі дівчат молоденьких якась із сміхом, а чоботята «незаможницькі». (Може торік іще була Мар'яною—Галькою, а потім командировка у ВУЗ, ну і...).

Зрадів чомусь. А в грудях—хлюп!..

Прокіп десь у товпі—«нащот протеже парнасцю молодому». А «парнасець» сам пройшовся по кімнаті. Підійшов—покрутив шеретовку, що тут стояла. Розглянув діаграму парів, плакати по стінах. Тоді пройшов по-під вікнами і підійшов до великого столу в кутку. Глянув, а на столі тому—село майбутнє (модель). ...На майдані великий в українському стилі Сельбудинок. А навколо по лініях квадрату—хати, хати... Під черепицею, з великими вікнами, з ганками... і біля них ніяких інших будівель, ні загонів, ні клунь. Хіба погрібець, або що... З майдану на всі боки дороги розбіглися. Побігли поміж хат, далі—поміж золотого шелесту хлібів на степу...

Яшко замарився. Дивиться на модель, а здавалося, що то справжнє село. А хати—іграшки, а дороги—стрічки хтось розістлав, бо на тисячі метрів він—Яшко—угорі. Бринить пропелер—гу-у...(Забув, що то гомін. І внизу, як на долоні—степ радісний новий... Нема латок—зорано межі. І на гони соняшні, куди лиш око гляне—хвилі... хвилі... (Збіжжя золоте)—шмат жита в 1000 д., пшениці—1000 д., ячменю—1000 д... Обіч—ще збіглися дороги. В ворота широкі «Сільгосподаря» влетіли з розгону... (О, та це ж бувша панська економія. Диви!). По загонах—товар. Під повітками—машини в дрімоті. І будинки якісь. І люде на подвір'ї сновигають в ранковій синім... З-за обрію—сонце... І враз гудок скрикнув спросоння. Над хлібами стиглими покотився ранковий привіт... А з села комунари повалили вервечками на ранкові роси... На радісну працю...

Ззаду хтось ляснув по плечу. Кинувсь Яшко й посміхнувся задумано.

— Читаємо—сказав Прокіп.

— Добре.

І знов усміхнувся. І знов замарено:

— А я оце того... Фантазійку роспугав, та знаєш... Скочки на соняшні гони... Аж дух забило!

Ще всміхнувся. А Прокіп обняв за стан і на ході вже:

— Ах, ти, мій мрійнику невгомонний!

Заля вщерть заллята рухом, молодими лункими голосами. Од дверей пройшов якийсь чоловік в окулярах і з товстим портфелем.

— Оце ж тобі й голова «Плугу»—сказав Прокіп.

— Оце?

Голова зайшов за стіл, де вже сиділи інші, й портфеля поклав. А тоді запалив цигарку. Кільки рук простяглись до його пачки, а потім до рота. В залі стихати почало, й ослонами заторготіли. А в двері ще, як муравка, бігли зі стільцями, з ослонами. За столом говорили про щось жваво. Потім молодий хлопчина, що весь—рух самий, раптом застукотів об стіл оливцем. І в залі стихло.

І було перше: доклад голови про літературне життя наших «рідненьких земляків» в еміграції.

Яшко уважно слухав. А перед очима—розгублені та злі обличчя «земляків», викинутих хвилею червоною на піщані береги. Ач губи як зло скривлені на «неньку рідну» помолоділу, в червоній хустці! Не любить вона їх, не любить. А менших синів, одурених, обкрадених, менших синів—сіром, що змалечку по наймах бідували,—ой, як же вона любить!.. І колись (греміли, тоді громи—голота степи одбирала)—навколошки тоді молилася старенька: «Боже правий, допоможи ж правді подужати!» А на тих—руки натружені свої з прокльоном підняла...

Після докладу читав хтось оповідання. Потім читались поезії...

Яшко слухав і кожне слово жадно хапав. А очима линув—припадав до вій тому й тремтів укупі з ними, аж доки оплески, тоді злітав і припадав—тремтів на віях у другого...

Враз із-за столу, як оплески стихли, почув коротеньке: «т. Іщенко» Хвильний схопивсь і якось, мов не своїми ногами, підійшов до столу. Повернув обличчя до очей разками. А рукою хвильно волосся гребонув, назад одкинув.

Читав. Сперш уривок з поеми, а потім ще два вірші. (Тиша у залі. За вікном захрокав—промчав автомобіль...). А коли скінчив, оплески як злива хлопнули в розчервоніле обличчя і весь він затремтів дрібно так.

Зробили перерву.

У залі знов заметушилися, зашуміли. Круг столу, по-під стінами сиділи—стояли групами і розмовляли. І бились об стіни, об стелю молоді голоси, налляли залю вщерть дзвінкими скалочками.

Яшко був схвилюваний. Він ходив по залі і відчував, що довкола нього всі рідні, всі такі близькі, і він ніби тут не перший раз, а давно вже з ними, завжди.

Підбіг Прокіп. Він був задоволений і схвилювано потиснув руку. Потім пішли разом.

Прокіп часто нахилився до нього і називав прізвище якого-небудь письменника чи поета. Вони були тут. Такі ж звичайні, як і всі. І Яшко міг підійти до кожного з них і говорити, як з товаришем.

Від цього Яшко розхвилювався ще дужче.

Він тепер згадував те, що читав їхнього, і пригадував ще, якими уявляв їх раніше.

— Так, так, таким я й уявляв його: і тонкий... тільки без пенсне...»

Хотілось підійти до нього, ні, до всіх, і говорити, говорити, але Яшко не насмів... так і не балакав.

Оливець раптом знов застукотів об стіл і рухливий товариш, що сидів поруч з головою, енергійно запрохав до тиші. Заторготіли ослони і стихло в залі. Взялись до розгляду зачитаного. Говорило багацько. Просто і тепло, як дома в сім'ї. Без рухів артистичних, іноді з усмішкою до того, кого «крили». Іноді в балачку встрявав із місця хтось—не втерпить!—Тоді оливець знову стукотів об стіл і сажав нетерплячого на стільця. (Успієш! Як напρίг!).

Яшко уважно слухав. По п'ятах біг за думкою промовця. Іноді слово яке незнайоме перечіпало на мить—задумувався, а тоді—плиг через нього і далі по слідах... Говорили й за нього. Кожен злегенька торкався. Ну... добре написано. Є сильні місця. Є чуття і думка. Ну... і Сосюру автор читав. І це—добре. На ньому й виховається... А хтось з захопленням малюнок його скопіював: юрба в кайдани закутих шляхом...

Може і Ленін в юрбі тій ішов.

І сумно кайдани—брязь... брязь...

... І злякано вітер гайнув по дорозі...

— Це—малюнок. Це—надзвичайно чудовий малюнок... А мазки! Ви вслухайтесь—брязь... брязь... І далі—...злякано вітер гайнув по дорозі... Я бачу—шлях...

Юрба в кайданах, а в ній може і Ленін ішов...

Бачу, як вітер спід ніг зірвався, побіг по дорозі курній, на стерні крутнув... Ну і талан у т. силенний. Живе на селі. Молодий, здоровий. Пахне ріллею весняною і шелест житів у його, іноді надзвичайно тонких, асонансах...

Яшко спитав у Прокопа, що то—«асонанс». Той здвигнув плечима.

І ще хтось говорив, і ще...

Скінчилась вечірка о 2 годині ночі.

*

Нагорі, в кімнаті 63, спали вже, коли юрбою влетіли хлопці з «Плуга». Хтось уключив світ. Почали роздягатись, підвечерювати, перекидаючись словами з кутків. Де-хто спати вкладався. І Яшко з Прокопом теж. Під'їли нашвидку і в ліжко лягли. Стихло помалу. А тоді хтось весь у білому босоніж перебіг через кімнату і клацнуло щось на стіні. Мла впала. Лише в вікно лився тихий світ сонного міста...

Яшкові не спалося. Ніло тіло все і голова боліла. Може од дум, що бігли-неслися кудись, як повідь та з людей по вулицях шумних. Сів на ліжкові й закутив. А тоді підійшов до вікна. Місто спало. В саяві блідо-голубому німо стояли масиви—будинки. І тиша на майдані. І тиша по вулицях... Спить армія муравина. А вранці знов скрикнуть бурковки і загремлять... І побіжать тротуари... І дим під стелю голубу... І шуми-шуми...

Стояв—очі задумано.

Він теж—рядовий з тої армії незчислимої, що кулю всю земну пальцями мозолястими обхватила. Що, що муравка він малюсінька?! А серце не кричить хіба: дайш увесь світ, обійму!.. А весь хіба не поривання саме: на соняшні гони! Ах, швидче на соняшні гони, щоб аж дух забило!..

Стояв—очі задумано...

На другий день рано встав і зразу ж загубився в клекоті руху. В старенькій шинельчині біг він у товпі з клуночком під пахвою до «Селянської Правди», в музей, у книгозбірню... Найдовше був тут. Голодно накинувся на газети, на часописи і ковтав жадно один за одним, аж поки бібліотекарша на зазначила:

— Зараз книгозбірня зачиняється.

Тоді підвівся учаділий і, хитаючись, вийшов на вулицю.

Вечір над містом нахилив своє хмурне обличчя—думав: злякається. А воно сміхом-огнями бризнуло в обличчя хмуре. І знов—греміли бурковки, бігли тротуари... І шум, і вогні... Тоді вечір зітхнув і замислився...

А Яшко на хвилинку до Прокопа в кімнату нагорі забіг. Посиділи—поговорили. Недовго. А тоді розпрощалися. Щирі й веселі обидва. Прокіп ще провів трохи товариша на Катеринославську вулицю, показав, як найпростіш до вокзалу дійти, і простяг руку на прощання. Яшко стиснув. А хвиля шумна враз ударила-підхопила й потаскала, як трісочку, вниз по осяяній вулиці...

*

На вокзалі в залі «III класи» було повно народу. Хвости простяглися до кас. Метушилися люде з клунками, з корзинами. Стояли товпою посеред залі, по-під стінами, і на ослонах сиділи. А над усім—гу-у... гу-у... Гомін. Шархання ніг...

Яшко одразу аж виріс неначе до натуральної своєї величини. (Кожухи, сіряки, хустки вовняні «домоткані»... І в лице дало пахом ріль.). Він проліз у товпі до ослонів, пройшовся між них, розглядаючись, і в решті сів на одному. Насупроти на стіні—годинник великий, а стрілка на пів дев'ятої застигла.

— Ого-го. Це ж до 1 г. 30 х. ще ціла вічність!

Спробував заснути—не вдалося. Якось і шум заважає й незручно навсидьки. Облишив це, а почав розглядати по залі, до розмов прислухатися. З боку зразу ж сиділо кілька селян, в кожухах, а один у сіряці сивому. Говорили про коні щось. Кудись їхали купувати, чи що, ну й розпитувалися. Яшко устряв до них у балачку. Розказав свої ціни й на коні, й на все... Балакали ще про посів, про голод минулий згадали...

Потім підійшов хлопчина, типу міського: у штанях навипуск, у піджаці і в сірій кепці. Попрохав Яшка, щоб посунувся. Яшко дав місце. А на годиннику стрілка стала тоді на IX. І ще попрохала кепка папірця клаптик на цигарку. Дав Яшко. А той витрусив тоді з кишені махорки пучку і скрутив цигарку. Закурив. А потім якось непомітно розбалакались.

У Яшка був чудовий настрій. Він тиснув клуночок до себе рукою й веселий розповідав, що от увечері завтра додому прибуде, на село...

Ні, він не хазяїнує. Дома є—батьки, брат жонатий... Ну і він на літні роботи—дома. А так учиться він на педкурсах.

— О! учитесть?—аж зраділа чомусь кепка,—то я теж студент з технікума... Але життя...—він скривився і матюкнувся «по розділенням».—Оце нікуди ж дітися—квартирі немає,—ну й прешся на вокзал. А тут пасажира, що нетерплячо чекає на потяг свій плацкартний,—уявляєш. Поневолі таким, брат, артистом заделаєшся.

Він раптом одвернув обличчя на бік і зацікавлено почав розглядати голу стіну. Бо між ослонів проходив військовий якийсь у червоній каскетці і з літерами на комірці: Г.П.У. А коли пройшов—знов кепка заговорила:

— Ганяють нашого брата, потому—яким хорошим артистом не будь, а це ж і дурний пойме, що кожного вечора спізнюватись на поїзд—це треба ослом бути, або значить—це квартирант базплатний... Н-да! «Жисть» отвратительна, можна сказати. Шамать—теж. Як трапиться багажик якийсь до звощика кому отнести,—маєш. А ще от корзини буває спекулянткам на базар тириш. Ну й їси... А ні—клади зуби на полку...

А ще—стомився він страшенно. Хоча б на одно око задрімати. Бо коли по-людському спав, він навіть і забув уже.

Яшко тоді:

— То чого ж,—лягайте, товаришу.

Ще й клуночок підсунув. А той обережно голову на нього поклав і згорнувся калачиком, і очі заплющив. А Яшко замислився. Згадалось село... (коняка здохла дома)... Товариші пригадалися... Яшко глянув на клунок під головою в студента і посміхнувся (хоч із сумом): буде таки на місяць. А там... Трошки захмарилась далечінь... Може й йому у цьому ж Харкові отак колись доведеться?.. І в горлі сохло.

Спитав у дядьків, що обіч сиділи, де б води напиться.

— А он,—показав бородатий на протилежну стіну,—бач, як до причастя припали.

Ага, добре. Значить, і він нап'ється.

Підвівся. А студент з технікума тоді ж захріп раптом. Головою на клункові лежав. Яшко постояв—подумав і пішов пити...

Плювався згодом:

— Не вода, а помії якісь. Тьфу!..

Протискався у товпі знов до ослонів. Раптом став і з призирством до себе усміхнувся:

— Ай-ай. Що значить: село-село та ще й сіре! І тут зублудив!

Але ж, здається, сидів таки отута. Здвигнув плечима і роздивлявся пильно. Аж доки хтось не спитав:

— Що смотриш, товаришу?

— Та дивлюсь, наче ж я отут сидів...

— Тут-тут. Це що з товаришем у кепці?

— Еге!

І враз тьохнуло в грудях і горло здавило. А дядько в кожусі спокійно:

— Він зараз же за тобою й пішов. Пробі—теж жажда.

Яшко стояв, як монумент із каміння. Потім шапку зняв і стояв довго мовчазний і простоволосий. І обличчя, мов з каменю висічене.

Враз біль здвигнув риси: брови—в скорботу, уста—у жаль... А очі в одчаї об стіну з розмаху—трах!

В залі гомін і рух. На пероні третій дзвінок кудись ударив...

*

На годиннику на стіні стрілка тихо-тихо повзла. Доповзла до VI і стала. А в вікна ранок глянув сірий, заспаний, невмитий...

Яшко підвівсь і вийшов із залі. У візника спитав дорогу на «Нову Баварію». А тоді лунким тротуаром пішов похнюпившись.

Прийшов—сонце зійшло. Та що з того? Однаково до ночі ждати треба, бо вдень «зайцем» і прольота не проїдеш. Так і було: цілий день блукав по перону, в маленькій кімнаті станційній з кутка в кут. І все цигарки палив, одну за одною. Аж у виски, мов два ковалі молотами: в один—у другий, в один—у другий... Нарешті вечером ішов якийсь товарний. Яшко на ході вже аж за водокачкою почепивсь на ступеньку, і хоч кондуктор лаявся й спихав, мовчки й рішучо став на тормозі. Згодом уже сказав:

— Що я тобі 180 верстов пішки жаритиму?

— Так пасажирні поїзда на це є—зауважив кондуктор.

— Да—є, як у кишені є. А свою може вивирнути тобі, показати?

Після цього більш не говорили. А було так: на кожній станції ще на ході хлопець сплигував і никав десь по-за вагонами аж доки поїзд рушав. Тоді проходив поруч з вагоном станцію і на ході знов чіплявся на ступеньку.

Іхали довго. Ніч—день. (В Полтаві довго стояли). А потім сутіні згускати почали. І степ з боків тихий і чорний знов став у мряку загортатися...

Недоїзжаючи до своєї станції, Яшко на ході виплигнув і довго дивився вслід на червону крапку лихтаря на задньому вагоні. А ще—на червону крапку семафору. Потім одірвав погляд і в мряку на містечкові огники кинув. Рушив помалу, мов на ноги гірі хто пудові почіпляв.

Сперш ішов вздовж насипу, а тоді біля переїзду звернув на грузький шлях, далі вузькою вуличкою пройшов, аж поки внизу десь річка тихо-тихо забелькотала уві сні... Пройшов місточком і вліворуч у вуличку темну звернув. А згодом стояв уже під блідо-осяяним віконечком. Постукотів стиха. І шапку скинув, а обличчя до мряки підвів. Ухаті, чути—скригнув стілець, і тіль ворухнулася на стелі. Затремтіла і зникла. А од ганку засувом стукнуло.

На порозі—Галька. Стояла і мовчки вдивлялася в сіру постать в сутінях. Постать ворухнулася й підійшла. Потім шапку на голову наділа. А голос стиха:

— Не пізнаєш?

— Яшко?!

І темрява лизнула дівочу радісну усмішку. А пропустивши хлопця в сіни й засуваючи двері, говорила Галька:

— Як постукав, я думала—Мар'яна. На горі десь вона, у Маруськи. Пішла до зачатів готуватись.

А в хаті:

— Це ти, Яшко, приїхав?

Яшко мовчазний сів на Мар'яниному ліжку і зняв шапку—кинув на стіл. Потім скаламученим поглядом на дівчину глянув. І дівчина притихла враз. Маленькою такою стала. А на обличчі—питання. І очі—злякано:

— Яшко, що трапилось?

Яшко помовчав—подумав і розповідав усе. І весь час на нього по-дитячому злякано дивилися великі очі. Враз стали такі задумані—задумані...

Яшко скінчив і ліг навznak на ліжкові, ноги спустивши додола. Очі заплющив. Довго—так. І так довго Галька стояла й дивилася в задумі на нього. Потім на ліжкові своєму сіла і головою похилилася...

На столі «цвіркунчик» почав умірати. Галька вирвалася од дум і підійшла до Яшка.

— Яшко! Ти ж їсти хочеш? Уставай-бо, а повечеряєш—роздягнешся тоді...

Хлопець мовчки одкрив очі і тупо глянув на дівчину. Скрививсь: а, їсти не хоче він. Не хоче. І хай вона роздягається собі—спить. А йому—спокій хай дасть. Бо голова як не розвалиться в нього!..

... Каганчик умер...

На ліжкові своєму сиділа Галька—впустила голову собі на коліна. І тиша в хаті. А за вікном вітер п'яний розходивсь: ламав гілля й иноді прутиком у шибку стукотів... В хаті хазяйській годинник пробив скілько-сь. І біля столу шерхнуло щось.

Дівчина підвела обличчя. А близько-близько до неї—пара очей... І шепіт з уст... І руки її руки схватили, обличчя закрили собі. А тоді тіло раптом затрусилося й заридало... А дівчину біль шарпонує.

— Яшко, любий... чого ти?

Питала і знала—чого. Знала й боліла вся. Й сама ридала з ним.—Очима до очей. Тілом до тіла.

А за вікном дерева голі тужили за чимсь. І гілочка иноді стукала в шибку.

Яшко врешті притих. Одхилився від дівчини й довго дивився в темряву кудись. Враз повернув до Галі обличчя і тихо всміхнувся із темряви їй.

— Н-да. Буває иноді й розкиснеш. Але на цей раз—ні. На цей раз я—розумієш?—як ото заліза шмат до червона розігріти, а тоді водою холодною облити—гартується. І я теж. Хіба гадаєш—руки згорну й покірливо на дно сідати буду?! Чорта за два!

Його не лякає злиденне життя. Не лякає тяжка праця хліборобська. І хіба Галька гадає, що він учився, щоб—«на пани». О, ні. У всякому житті є життя... От хліборобить він—оре, сіє, жне... Ах, яка безліч переживань: сходить? Буде дощ?.. Засуха?... Сарана?.. Вродило!.. (Згадав Прокопа на цьому і його 3 дні дома). Бреше каналський! «З думки проповзло... З рази серце тукнуло»... Бреше! Думок—рої.

серце то заб'ється, то замре... А тільки... він сам, власне, не розуміє чому саме йому так тяжко кидати школу?

— Мабуть через те,—говорив задумано,—що я... Ну от здається иноді, що я—дитина, обшарпане, затуркане наймитчатко. А дядя якийсь хороший приніс і дав мені книжку велику, товстуву, а в ній—усе життя.

Усе життя: в минулому, в сучасному, в майбутньому... І малюнки у фарбах. На кожній сторінці—малюнок... Приніс дядя хороший і дав і сказав:—Читай уважно, синку, щоб кожне слово, кожен мазок на малюнках тобі глибоко врізався в мозок. І тоді—весь світ буде у тебе на долоні. І тоді—будуть бігти дні, як хвилини завскоршки... І на очах твоїх,—де хати убогі, стануть будинки просторі з великими вікнами... і зморшки на обличчях розхмаряться... і буде радісне життя...

Замисливсь, а потім усміхнувся сумно і тихо. Говорив:

— Ну і я читаю... Враз гніда кобила як підбіжить, вищирила зуби здорові та книжку ту—хап... Я кинувсь, аж коняки нема—кістяки одні... І книжки нема цікавої, що в ній—життя все... А обіч лише батько стоїть похнюпився. І стерні-стерні половіють (чим орати будемо?). І дні тихо-тихо «на волах» поповзуть—ри-пп...ри-пп.

Ех, ви—дні! Чом не біжите ви, як хвилини! Щоб у золотих хвилях хлібів маками червоними села нові зацвіли... (Червона черепиця покрівель... Білі стіни... Великі вікна...—як там на моделі в Сельбудинку в Харкові). Щоб з маєтка бувшого панського гудок ранок рожевий збудив, золоті лани широкі неоглядні... А з села б тоді разками сипнули б комунари на роботу. Обличчя рожеві-ранкові і в очах радість. І шелест хлібів навкруги. І сонце з-за обрію промінням ранковим сміється...

Говорив Яшко комо широко і палко. Тому й мрії його рожеві рожево й дзвеніли дівчині в ухах. І вся вона припишкла—замарилась, до хлопця пригорнувшись... А в тиші зітхнула:

— Ах, хоча б бабусею старенькою побачити оце життя! Хоча б беззубим ротом ранкові тому рожевому всміхнутись!..

— Побачиш, усміхнешся—це Яшко,—хіба кроків величніх не не чуєш? То ж він іде!

Яшко притих і враз палко притяг дівчину до себе. А вустами жадно припав до очей її. Одірвався. В волосі на мить заплутався. Сковзнув по тілові пружкому... І тіло молоде пахом ріллі весняної ударило в лице. А в волосі—шелест житів... І руки за голову поривно обхватили... А очі росли...—росли... аж доки безоднями стали. Тоді Яшко схватив—стиснув когось до болю, й з закритими очима в безодню ту—у-ух!..

.....

А пізно за північ у шибку постукотів ще хтось. Галька кішечкою сковзнула з ліжка і вибігла в сіни. Повернулась з Мар'яною вдвох.

Горіло світло. Мар'яна:

— О, Яшко повернувся?

— Приїхав. Спить.

І Галька все розповідала. Мар'яна засмутилася. Питала: що ж він тепер думає?

— Додому завтра—казав.

Засмутились обидві. Довго сиділи й мовчали. Мар'яна й вечеряти не схотіла. Роздяглась і стомлена в ліжку лягла. Галька загасила каганець і собі лягла до неї під рядно.

Довго не спали—все шепотіла щось. А за вікном осіння ніч з шумом неслась кудись. Стукнула в шибку й на мить зупинилася—прислухалась.

— Галька щось пошепки. Мар'яна пошепки теж:

— Ну, а бува ж—дитина?

Мовчання.

А ніч зареготалась, тюкнула і з шумом гайнула геть...

*

Прийшов ранок—збудились дороги. Расплутались на майдані й на всі боки розчавленими гадюками поповзли-поповзли... Далина сивіла туманом загорнута...

Яшко ішов. Голову похнюпив, і погляд задуманий по грузькій дорозі ногами топтав. Тому слідом—рядом дум сумних, розчавлених... На гору виліз—став, щоб дух перевести, і закурив. А тоді глянув назад услід собі... І в мить спогади налетіли, обсіли—заклювали його...

Ну от...

Яшко аж заплющивсь і повітря, носом втяг у себе. Е, ні. Тоді пахли стерні медами. Й простори синьо-таємні дзвеніли й кликали кудись. А вони—хлопці на горі оцій юрбою посідали потомлені і хвильні в долину дивилися. Бо то їхній шлях зірвався з гори, полетів у долину. А ген-ген на шляху тому—містечко. Обіч—лінія рельс у далину побігла...

В голові тоді рої думок роїлись у хлопців молодих із торбинками. А в грудях—перебої.

Це було позаторік (вперше сюдою йшли). Цю осінь—теж йшли цією дорогою. І містечко внизу—ждало. І лінія рельс летіла в синю далину... Що й зовсім недавно це, два місяці яких, а як давно-давно!..

Яшко одігнав спогади й глянув на прощання в долину.

— Прощайте! І в дні сірі, осінні зелені думи-мрії. І друзі любі, що життя вкрапнуло вас навів в його життя. І дядя хороший з книгою, з малюнками у фарбах... А вії—тріп! Там, а вітряками уранці сьогодні... (— Хіба: прощай? Невже: прощай?). І руки злегенька тремтіли в неї, і вся вона тримтіла... А обличчя бліде, і очі—тріп!..

— А-а!

Аж застогнав хлопець. Закусив губу до крові й дивився-дивився,—кому «прощай» сказав. Хіба лиш їй?—Усім, усьому... і навіть далині в туман загорнутій. (Туди летіла-летіла лінія рельс).

Дивився і—сумний. Довго. Аж доки з грудей хвиля до горла піднялась і очі засльозила. Тоді зіціпив зуби до болю і крутонув. Зникло. Мов рухом одним усе зруйнував, і сліди зітер... А в грудях біль, і очі сльозило на грузький шлях, на чорні ріллі...

Ішов.

У Попівці—на пів дорозі це—стомився. А біля Роскопаної могили смеркати почало... Смеркло. Мов у каламар з чорнилом хлопець упав. І бабрився і чвакав у чорній гущі, важко волочучи стомлені ноги. І навколо чорнила—розлите море. А де-не де огники блискучі, як іскри роскидані по степу—хутори. А ген у бік і внизу, наче хто жменею іскри ті кинув—то ж і Журбівка вже. Значить—дома.

Він помалу спустився дорогою побіля садка «якономического». Пройшов греблю під вербами зажуреними. А тоді—по вулиці.—Тихо. По хатах—огні. А десь у темряві голоса п'яні горланили і спотикались:

Через греблю Микитину

Тай-ра-рі-ра-ре-е

Ішла пір'ям обтикана
Тай-рі-ра-а...

Ідесь гвалтували собаки.

Біля колодязя на вулиці, на розі, Яшко перейшов на другий бік і в ворота зайшов—там хатинка убога підсліпувато на вулицю дивилась... Заглянув у шибку сперш: прядуть. А Хведір мотає біля печі. І діти за столом... Тоді одчинив двері і зайшов у хату.

Поздоровкався.

Всі глянули до порога й прядки стихли. А з-за коміна голова сива визирнула.

— А, Яків прийшов.

Прядка знов тихенько заторготіла одна. Бо мати вечеряти на стіл подавала синові. Тоді й собі сіла за гребінь, та довго не прядла. Дивилася-дивилася на сина із сумом. Довго. А тоді зітхнула й до пряді взялась. І витягала нитку довгу-довгу, безкінцеву, як і журба її...

А Яшкові згадалось чомусь—Харків. Вечірка «Плуга». Якийсь поет поему читав і в нього—селянки після прядки увечері «Селянську Правду» читають. А дядьки волами їдучи про електрофікацію марять. Робилося сумно. Може тому, що не було так. А може, що відчув ізнов одразу: у далину хтось позирив мости. Й по струнах рельс ударив хтось. Бринь! І обірвалися...

Вечеряти сів. А Маринка між тим розповідала вже тихенько: у школу вона ходить. А Санька тато дуже били за коняку. А під полом шаплик стоїть—на самогонку запарили...

— Треба ж якось із біди вилазити,—говорила пошепки вона, мов стара. Он Сидір за самогонку вже другу корову купив.

І як стара, дивилася задумано очима.

Пізно вночі доспівали прядки свою пісню журливу. Полягали спати. Діти й старі на печі. На полу Хведір з Наталкою. Яшкові мати послала на припічку, а як ліг він, каганчик задмухнула і богу молилася довго в сутінках біля столу...

Яшкові знов сумно чомусь. А з-під полу дух хмільний із шаплика. І повіки стомлено тремтіли, потім упали на очі... в мозкові ще блиснули тьмяно недавніх днів уривки. Обличчя, живі ще, глянули й захмарилися. Бризнули слова ще не мертві... Потім обірвалося щось раптом—бринь!.. І заметелились у пілі уривки барвисті... Линяли, гаснули потім...

*

Ключем журавлиним летіли сірі осінні дні над убогими стріхами...
— Кру... кру...—це в серці Яшковім перекликалися спогади сумні... Сумно і тоскно й сьогодні, і вчора було, і ще колись... Бо далечінь в тумани загорнулася. А навколо—ріллі-ріллі... аж за обрій. І гайворіння кружляє над ними—кряче. А в хаті прядки безкінцево—гур... гур... гур... Це раніш було—в хаті. А потім у самій голові те—гур-гур-гур... Аж чути, як об череп із середини колеса чиркають. І від того біль у скронях...

Яшко цілими днями сидів дома. Зранку коло овечат порався, тощо. Потім у хаті скалки мотає на мотовило, або читав що. Це вдень.

Увечері ж поночі в хаті: каганчик на полиці, як зіронька далеко-далека, за 1000 світляних років, блимає. І знов прядки гуркотять. А Хведір робить щось. Батько на печі—застудився сердега. І за столом Маринка Санькові літери показує—склади складають. Яшко тоді лягав на купу соломи біля припічка і думав. І скільки соломинок у в'язці цій, що під ним, стільки дум за вечір у голові родилось і вмірало. Більш сумні і в жалобі. Це спершу. А це ж...—на тім тижні роботу собі знайшов.

Так було: в сусідньому селі—верства звідцілья—на вигоні мельниця парова чмихала. Яшко ходив у сільраду чогось.—Зайшов по дорозі, заглянув у млин. Потім закурив з чоловіками, що юрбою стояли—грілись на дверях сарая, де паровик. З надвору гукнув хтось. Всі розступилися. А якийсь обшарпаний парубчак, у «кендях» порваних і повних грязюки, з цеберками пройшов у сарай і вилив воду в діжку. Як виходив назад, попрохав у когось «бичка». А хтось засміявся йому:

— Плохі діла, Омельку. Членом до мельниці состоїш, а й досі бульда не справив.

— А це хіба не бульдо?

Сміх.

Омелько затягся на спіх, а тоді виматюкався і сказав хмурно:

— Да, на 15-х справиш бульдо. А сами сволочі поважають тільки, а по два пуди беруть. О, правильность де, в коперативі... Кидаю—сказав він рішучо.—Ну їх к такій матері. Нехай дурнішого знайдуть.

... А вони й не шукали, сам знайшовся—Яшко.

— 15 х од сотні пудів це не дурничка яка-небудь—розміркував він ще тоді, як Омелько «Правленіє» матюкав. А як довідався, що він справді таки кидає, запропонував уповноваженому себе у водоноси.

— Добре.

На другий день зранку і став він на роботу. Тяжко. Колодїзь глибокий та й од мельниці далекувато. Тільки те й робить, що воду пиряє, й цигарки скурити немає коли. А чубрина—хоч викрути. І чоботи повні грязюки-й пальці зовсім вилізли...

Так було два дні і третього до снідання. Потім млива не стало. А заробив Яшко 3 пуди з хунтами: жита, ячменю, проса. Хунтів з 10 і пшенички капнуло.

Настрій чудовий. Мов крила під руками вирости.

— Ще ж коли молоти будемо?

— Як буде мливо.

Пішов Яшко додому.

На другий день вітер рушився. І ось уже цілий тиждень дме та й дме. А хлопець без роботи сидить. Що ранку як схватиться—мерщій до вікна: вітряно на дворі. Ач як дерева хилить. А над ріллями галки летять, а їх на бік односить—односить...

Сьогодні по обіді раптом вітер усух. Яшко швиденько одягся й до мельниці—гиля. Та як за могилу вийшов, одразу так і обмер. На вигоні курило вже: без нього мелють. А таки пішов. Ну... Омелько воду носить. Як повз Яшка проходив, насупивсь і чвіркнув крізь зуби. Яшко похнюпився.

— Отак! Обірвалося, значить, і тут...

Зайшов у сільраду, а потім до товариша завернув. Тут і забарився. Так що додому прийшов—по хатах уже огонь не було. А з конюшні

дим іде і світло бліде в розколинку.—Зайшов. В конюшні повно диму. В кутку в пічці залізній полум'я безсило б'ється: язичкам червоним стін не дістати, мли не розігнати. Над пічкою казан булькотить, а дудочка з покришки в діжку-холодильник зігнулась і вниз у кухлик із дудочки—кап, кап... Потім задзюрчало.

— Це первачок. Ану.

Хведір, заплаканий увесь од диму, дирнув папірця клаптик і вмочив у самогонку, а тоді до вогню підніс—горить.

— Хароша.

Був задоволений. Всміхнувся до двох чоловіків якихось, що їх Яшко й не бачив у димові, й почав розповідати, як гнав уперше він, та як брагу погнало було. Чоловіки мгукали й нетерпляче чекали, слину ковтаючи, на первачок, що з дудочки—дзюр... дзюр...

Яшко сів обіч і пригнувся над землею. Дивився теж на дудочку похмуро так. А вухо нехить ловило нудні Хведорови слова:

— Н-да... Ну, що його робити? Я тоді брагу вибрав та завдруге. І що ж ви думаєте? Ні чорта. Потому пар зійшов, а в ньому то й сила вся... от.

Ще говорили про щось. Чув Яшко лише уривки. Щось і «кадет» одступав... і в Левченка як був хтось — добре нащот випивки було... А на коні штраховки нема, бо дохнуть дуже, нема казні роцоту... Потім зупинились на цьому—на конях. Хтось сказав:

— Дорого. За лоша, щитай, увесь хліб оддай і не хватить.

Хведір задумано:

— Так. А сіяти ж треба.

— А жерти.

Мовчання. Потім пили. І ще говорили, жваво, один одного перебиваючи. І язики в усіх помалу важніли. А Яшко лежав на руці й тоскнув на дудочку дивився, що над кухликом—дзюр... дзюр... Довго дивився. А злість у серці росла-росла... Дивився все... Враз підвівся і кухлик у руку взяв, а тоді духом одним вихилив до дна. У роті опекло і дух забило. А як ліг знов на землю, у голові раптом зашуміло-зашуміло... і вона все важчою робилась, а на мозок упали тумани... Потім—чув, як десь, неначе за муром кам'яним—він, Яшко, кричав щось глухо. Когось палити збіравсь... А його держали якісь п'яні лсде, а Хведір рукою рота затулив... Потім вітер і мряка в лице йому були і хтось тяг... Рипнули двері... То в хату упхнули його...

У хаті поночі й тихо. Яшко постояв біля порога. Довго може. Тоді невірними кроками до полу підійшов—спати це. Скинув шапку—додолу кудись упала. Лапнув рукою по припічкові—ноги чийсь, одна аж до коліна гола, далі—спідниця...

— А, Наталка. Чого вона тут?

Подумав-подумав.

— Ага, це ж Хведір там, ну, а вона...

Яшко п'яно всміхнувся і вище рукою помацав—живіт. У пазуху руку встромив—за груди полапав.

«Наталка» кинулась. Скрикнула старечо й сіла на постелі. Потім рукою на карнизі шкрябнула—сірники дістала.

Яшко одразу догадався:

— Мати.

До стовпа одхилився і затулив обличчя руками, як сірник чиркнув. Мати ойкнула. А сірник згас. І не світила вже... Яшко ж у темряві по-над стовпом опускався-опускався, аж додолу. Потім упав головою і руки одкинув...

За вікном старечо плакала осіння ніч...

*

І ще над стріхами убогими летіли-курликали сірі осінні дні...

— Кру... кру...—це в серці Яшковім переключались спогади сумні...
А в вікно видно—за вітряками степ німий у мряку загортався...

*

... Ах, я так стомивсь! (Це я. А.Г.). Кинув перо на недописаний аркуш, а сам одхилився на спинку ослона і змежив очі...

У голові важкій підбились думи. Наче піхоти полк після важкого переходу... Ніч, мряка... Чавкають в грязюці потомлені, розбуті, мовчазні... А шлях далекий... А навколо посвисти бандитські в темряві...

Ні, далі не можу. Беру відповідальність на себе.

— Братва, лежи-ись!..

Стали. Забрязкотіли казанками. І падали потомлено просто під ноги в грязюку на шлях...

А я на них поклав мої тремтячі руки і важко впав головою. (А, я ж так стомивсь!).

... А за стіною комсомолка Галя робить щось і сутінням жаліється:

— А зозуленька ку-ку, ку-ку...

За що я терплю таку муку!..

І знаю я, що муки тої зараз вона не знає. Бо ранком бачив очі її такі променисті-променисті, і з-за стіни чув сміх такий зелений-зелений...

Тоді ж і Михайло з Романом, і ще хтось, були в них у хатинці. І листа Яшкові в Журбівку гуртом писали. А ще марили раді у голос. (З-за стіни чути).

— У клубі КСМУ, в хатинці, де Орлик живе, і він приткнеться. А Михайло у школі вечірній «природознавство» йому оддасть. А Роман... хіба Нюсичку?..

Сміх.

І в очах—сміх і іскри...

А над стріхами десь—кру... кру...

Яшко мотав скалку в сутінках проти вікна. Глянув—за вітряками ріллі. А над ними галки летять, а їх на бік односить-односить... Задумався.

В хату рипнув хтось.

— Був у сільраді це. Листа, Якове, на.

Подав. А Яшко схопив і до вікна хвильний прихилився. Аж головою до шибки. Читав. Ще переглянув, ще... Тоді хвильний патли

гребнув — назад одкинув і в темряву всміхнувся... Підійшов до матери та рукою за колесо прядку придержав. Мати глянула з сумом:

— Ну що?

І руку на прядку у втомі поклала. А Яшко тихо-тихо до руки тої обличчям прихилився і завмер... Потім кинувся. А матері очима ясно-ясно:

— Мамо, хлібинку на завтра. Іду в далеку дорогу.

Мати тріваючно:

— Куди?

— А за долею. З-під стріхи полетіла вона. Вже десь на гонах соняшних. А я — за нею!

Мати тихо зітхнула і прядку одставила:

— На хліб на дорогу треба вчинити...

М. Білики.

1924.

Д. ПОЛОНЯНКА

* * *

Чуєш квітня думи?—

Шуміть, весняні шуми,

Орітесь, ниви, веселіш,

Кладися, земле, на леміш!

Чуєш квітня думи?—

Шуміть, весняні шуми!

То ж комунар оре на пар

І в пісні верне скибу:

Захід, хмар чи не хмар,

Хоч—спиняй борню,—

А бугь новому хлібу,

Буть новому дню!

В. ГАДЗІНСЬКИЙ

Д О Н Б А С

...Донбас...

Вугіллям вагітне слово.
Залізом могутній зміст.
Сучасности міць і перемога.
Майбутньої дійсности ток.

...До вас,

Поклади підземелля,
Говорю—
Я—маленький вугільний дріб.
І вас—

Всесильні поклади,
Скриті у нетрах Донбасу—
Вас закликаю я:

«Вставайте з вічного сну».
Не вам лежать під землею,
Не вам спокійно нидіти—
Вашим законом: «Огонь»—
Залізо в ньому кувати...
Метал—свободи криць.

. . .

...Донець тече журливо,
І степ тулиться до нього,
Вітри гуляють—чорти...
Нема, нема: «Майбутнього».
...Донбас!

...Донбас!..

...Донбас!

Не тисячі—
Мільйони шахт...
Я хочу мільярди тон!
І всі робочі з нами!

...І чим ти був, Донбасу степе?
І чим ти будеш у майбутнім?
Твое вугілля спить без руху...
Здається—спить...

...О—ні!

Не спить вугілля.
Чи бачиш ти? Заводи...
Робочі маси
Працюють без упину—
Для своєї класи.
Заводи.
Могутній праці ритм.
І ллється, мов Дніпро,
Чугун, чугун...

...І ллється він огнистий
Нестримно, мов оркан,
На це, що постаріло, згнило...
І ось:

Встає титан майбутнього...
І хто це? Хто це є?!
Питається весь світ...
І Вандервельд, і Рокфеллер,
І Вандербільдт і Гільфердінг,
І Вудроф Вільсон, Пуанкаре—
Питаються: «І що це є?!»
Валить Донбас залізним словом:
«Не вам в моїх степах копати
Та торгувати моїм тілом.
Не вам по вік за бога мати:
Долар і фунт!»

. . .

...Встає Донбас...

А з ним у Курську «аномалія»
Тремтить,
Тремтить залізним тілом.
І не допоможе Мусоліні,
Ані фашистів криваві штуки—
Падуть, мов думи занепаду,
В смітник історії...
Сьогодні друга на світі сила:
«Союз Донбасу з серпоплугом».

...Донець тече журливо,
 І степ до нього тулиться,
 Вітри гуляють—чорти...
 Нема, нема: «Майбутнього!»
 І «НЕП'у» гнила пика,
 І про концесії говорять,
 Непман зубами щирить
 І «безобразія» творить.
 Степом вітри гуляють,
 Робочий протестує:
 «Хто це?
 Чи я—робочий,
 Чи—спекулянт панує?»
 Я, Я! І я—залізо,
 Ми, ми—єдине тіло
 І все, що проти нас,
 В минуле полетіло.
 Встає, встає вугілля,
 ...Встає, встає Донбас...
 І чим ти є для нас?
 Людей так мало знає,
 Що це приходить час—
 Коли:
 «Зазізовугілля.
 Іскрурадіо—життя,
 Електромотор
 І пропелер
 І тіло звяжуть одно!»
 І бачиш:
 Зорі, світ, земля
 І гора, гора камінна,

Стануть: «Одно».
 Час і кров
 Нічим не будуть—
 Звяжуть нас
 В могутній, творчий діла
 степ!

...А над Донбасом подій льот
 Голосить славу перемоги,
 І б'ють! І б'ють! І б'ють прадзвони
 Залізний, творчий час повстання—
 Встає: «вугілля»...
 І з Донбасу,
 І з плодних нетрів наростання
 Встає:

«Вугілля культур,
 Залізо перелому!»—

. . .

...І радість, радість... Шепче степ:
 «Вже я не степ—вугілля склад—
 Щезає мирна тишина...
 «Вже я не степ, заліза склад,
 Культуробунту новий лад!»
 ...І шепче степ:
 «Встає Донбас...
 Гей—перемога!
 І для нас встає майбутнє
 з підземелля.
 І раду життятворчі хвилі,
 Пролом—повстання гелля—
 «Енергматерій творить світ!»

СИН СЬОГОДНЯШНІЙ

І от, коли сонце сідало за лози, то і вечір вітався з селом. Просипалася ніч, але ще не вставала: вона ледача ще була. Вечір вітався з селом, а коваль Мелентій прощався зі своєю кузнею: скидав передника, підкидав чересла під мішок, накидав чорною товстою плямкою двері і йшов.

І от надворі сутеніло, і в очах у Мелентія теж сутеніло. У справжнього музики завжди над вухо награв мелодія пісень, перекидається лірика Шопена, Бетховена, Верді. А от у коваля грає завжди своя музика, своя поезія. І вторять їй великі молотки, а виводе маленький, що заплішує мичика та забиває охналики. Музиці без мелодії журно, а ковалеві і холодно і голодно. Не творе коваль—сім'я голодує, а кує—є і хліб, є і мелодія!

Так ст увечері, коли день відограв уже свою пісню, а ніч ще не встигла взяти акорду темряви, в коваля виграються бурі, і темніє від такої мелодії в очах!

Вранці ніч попрощається с землею, а вечір спить. Встає сонце з-за ставка. Підворушуються діти і кличуть знову коваля до праці: плескати леміші, прутити коси, накладати чересла, а разом—творити пісню праці, пісню заробітку!

От коли сурми грають—це одна музика, а от коли Мелентій закує—це друга. Це його музика, це його пісня. Це сам хліб і сіль. Він її творе, він її розуміє.

О, як вона йому високо любя!

О, як низько тяжка!

Співи степу—се волошки, хвилі по перелогах, по піріях. Хвилюються ці пісні, шумують, лоскочуть жовті колоски. Пісня коваля—жар, чорний піт, огнений вир. Не хвилює вона волошок, не лоскоче жовто-жовтих колосків. Ні, вона сама чорна праця, вона—гарт, вона—напружені м'язи.

Ковалі самі кують свою пісню!

Волошки їм байдуже, перелогі—так собі, а лоскотання жовтих колосків для їх незрозуміло.

...Мелентій стояв за ковадлом і грів руки молотком. Приходили люди, приносили роботу, гомоніли і нічого не творили.

— Діду, скільки коштує проплескати чересло?

— Цілковий.

— Дорого ж, дядечку, молив присадкуватий дядько під чорним вусом:

— Хай 70.

— Піди пошукай дешевше. Матерія он міліярд.

— Та то ж матерія. Ми й у полотні будемо ходити. Нехай хоч 80.

Дід уже не балакав. Він уп'ячив очі в горен і бурчав звідти:

— Наробили. Платіть же, коли дохазяїнувались.

— Та воно ж гадка була, що покращає, винувато кидали оком дядьки на горен і знизували плечима.

— Покращає, сьорбнув чорний підліток, що сидів на точилі і гострив рубанку.

— Ото ж, каже—з посміхом буркнув рудий з кутка:

— Дурного послухай, то й сам ним будеш.

Дід лукаво з задоволенням протяг зі сміхом рукою по бороді, прищурих свої припорошені пилом брови й кольнув:

— А що, Степане, бій поміщика. Та ні, чортового батька, коли репало, то репалом і здохнеш.

Степан, рябий, незаможник, пирхнув піною і аж підскочив:

— Здохнеш? Хай здиха, коли дурень.

— У, ти розумний,—підтрунив Мелентій,—такий, як і вся ваша парафія.

Степан прикусив губу, надув щоки і щось здорове-здорове хотів випалити. Хотів, але тільки махнув ліктем:

— Що ж, лакузи кадетські. Попихачами і здохнете. Потім сів на прилавок.

— Нехай би вже з їхнього роду, а то—і жмук слини полетів на мішок.

— А то що?—підхвativ дід, сцїпивши зуби:

— Такі може ганчурники, як Ви? Еге, ми не таких видали.

В кузнї стихло. Сопів тільки мішок, та Степан високо дихав, відвернувшись до стіни. Мелентій штрикнув жигалом у горні, буркнув щось і нарешті заново розійшовсь:

— Дошу дадуть. Хи, які-бо то пророки.

— Та вони ж електрикою притягнуть,—перебив діда чорний.

— Еге ж, втяг нижню губу Мелентій:

— Притягнуть злидні рублем, щоб більше не плодились. Тут тобі жара, скотина заливається, пшениця погоріла, вони машинами притягнуть.

— А то що,—захищався Степан,—в Америці вже є такі машини. Треба, то й притягнуть. Техника на все...

— Така мабуть,—облизався дідок біля мішка,—як у нашого Терешкового сина, Кузьки, що приїхав з інституту та почав таки ж оту ж технику добувати, поки й піч рознесло.

Всі всміхнулись. Один тільки Степан мовчав. Його перевернуло знизу догори, раз, удруге стрясло.

— То чи не буде цього і з нашими пророками,—кончав дідок і засмикав коромислом.

— Чого доброго, а біді що-ранку кланяйся!—з позихом хтось несміливо вимовив.

— Кланяйтесь, коли не можете розправитись,—зло-іронично шпигнув Степан:

— Підіть попові руку поцїлуйте, то ще нижче кланятиметься.

— Гм... попові, єхидно підхвativ Мелентій, що ж як піп, то й не чоловік. Заслужив, то й цїлюють. Не бійсь, вашого Леніна не цїлюють.

— На що Леніна? Він такий же чоловік, як от і я,—пояснював Степан і підвівсь,—з якої ж ради один одного облизувати. Дурощі це і більш нічого. Підлизість. Чоловік сам не гідний на розум, то й

чмокає попів та хрести усякі, щоб мов заступились за нього. А я, я й без попа дорогу в яму знайду. А то може вони виздыхають,—самозадоволено підсміхнувся Степан,—поки я буду умірати, то тим краще. Все рівно користи з них, як з божого бичка. Паскудять тільки та чорну пропаганду ведуть. Воно б, звичайно, нічого, коли б наші мужики та розбірались, ато, що ж, бички ті ж сірії, привикли у ярмі—цабе та соб, ото тільки їхнього. А вдарив би кулаком по голові та подумав: на кий чорт нам очі патлаті здались. Хаптурки видурювати, миропомазаніє творити хворому, коли той умирає від тифу. Ех, ви—йолопи, дурні, а ще «електрикою притягнуть». Ну то що ж? і притягнуть. Прийде час, то й притягнуть. Не все разом. От ви, діду, молотком гатите, аж очі вилазять, а в городі машиною. Так тобі сокира, як намальована, або й коса, або ще краще, ваш Андрій—руками оцей здоровий, а в заводі—надавив кнопку і як по заказу. Е,—махнув Степан рукою,—що то вже й казати: не бачили, то й очам не віриться, а побачиш, хороше, так тільки іскри сипляться.

— Ото божеська сила—схилив голову дід, що біля коромисла—на всі боки сила.

— Божеська,—відвернувся Степан,—така чисто божеська, як мої та ваші руки. Ото така божеська.—Дід підсмикнув коромисло і замовк. Мелентій похнюпився у вогонь, а дядьки поприсідали на коліна та черкали палюгами об долівку. Мовчали, аж поки не прийшов Андрій (син коваля) і не сказав:

— Драстуйте!

А як сказав: драстуйте, батько прищурих ще щільніше очі, підняв брови, кинув оком на Степана і дьорнув:

— Ну що, вирутивсь? Чи може комсомольці рано вас потурбували, так ідіть доспіть.

Андрій шепнув щось над козирьок Степанові і почав думи. Чорні метелики вугілля засипали йому очі, ніс, брови і витувували справжнього заводського робочого. Ніжні риси білявого обличчя сховались не зовсім, і з під чорної пиляки віяло подихом степового вітру, шелестінням колосків, хитанням лоз. О, яка ото гарна сполука степової волі з заводським духом праці! Що то за нову людину народжує оця сполука в очах оцих старих сивих голів. Андрій його син. Син не 1861 року, не 1900, а 1924. Оце син. Але син сьогодняшній для їх не син. Цей син не вмів шанувати старих батьків, всередині кепкує з них, дивиться на них, як на опудало. Батько та ще й дід—пліснявка на вгороді. Син—зелений цвіт. Так ото ж не дивно, що батько тепер не рахує сина правою рукою, відноситься до нього з недовір'ям і при людях приказує:

— Жиль, жиль, аж очі рогом лізуть, а він спить. Чоловіки слухали його мову, підпирались ще нижче ціпками та до нього:

— І чого б тобі, Андрію, не взятись до хазяйства. Кувати вмієш, оженися, та й житимеш.

Андрій сам про себе усміхнувся, витер грязюку з лоба, криво дьорнув губами:

— Жениться. Кортить вам, хазяїнуйте, а я: у мене й своя бубна щоразу на печінках грає.

— Та він у нас розумний,—роскрив широко-широко рота батько.

— В нові ж пани записався. Комунистом дума бути.

— Та він і так добрий безбожник.

— Безбожник,—рішуче з ініціативою зауважив Степан.—На безбожника теж треба вивчитись.

Треба було ждати Мелентієвої східної усмішки, але Степан відразу до Андрія:

— Так прийдеш? Сьогодні будем старушенцію громить. Збори у шість.

— Добре,—низько хитнув головою Андрій і переставив ногу через ногу, мов приклав печатку до важного документу. Степан пішов собі геть. А в кузні знову син—не син, і батько—не батько. Стелеться тільки широка дорога між ними, і росте з одного боку жовта пліснявка, а з другого син—зелений цвіт.

...З кузні вони йшли разом, а прийшли додому—розійшлися. Батько хазяйство доглядати, а Андрій за книжку та в садок. В діда в голові: вівці, телята, а в сина—«старушенцію громить».

— Син твоя дитина і ти не маєш права йому слова сказати. Так і випнеться, так і забушує. А як би гарно було: оженити сина, підлатати кузню, посадити верб. Ато,—сидів Мелентій над вікном, і думка вилась виноградом,—ато: не хочу, каже, вашого добра. Дурень. Тричі дурень. Та чужі діти соломинку до соломинки, а він: чепуха, каже, це все: мені треба в люде виходити. А які то люде? Діяволи, а не люде. Ех, дожились. Степан обшарпанець, дірки з-під латок лосіють, а він: церкви не треба. Це мов дурниці. Театри, інститути замість їх вистроїти. Колпачня, а не інститути. Не такі брались, та яма. Попечитель приїжджав он, губернатор навідувався, то й що ж? Вища початкова тільки. А вони?—безнадійно хитнув старий головою і скрипнув дверима. Це так. Піна на морі. А пройде десяток зо два—полетите ви усі з своїми інститутами. Так, іменно так,—доказував він, неначе хто перед ним стояв і споривсь. Полетите, потому, брат, як не тямая ключа зробити, то й чересла не наложити.

Мелентій затвердів. Борода розійшлась, губи потовщали, ноги ширше заступали. А вийшов на двір, зустрів стару, що поралась біля валу, подивився так на неї, та під саме вухо:

— А ж так, стара, полетять?

Та думала, що прибудні голуби, висмикнула валину та до нього:

— Авже ж, на ось нитку та піді побуркай.

— Хай їх чорт побурка, вони і сами видохнуть, коли на їх пагуба найде.

...З по-за Мелентієвої хати за горою червоною китицею прощається сонце. Зникає світ і запорошує очі сутінками вечора хвилястого, рожевого. Жалко тоді вечірнього огнища спускати з очей, жалко китиці, що перекинулась за обрій землі і затяглась прогоничами. Чорніє тоді під ворітьми, під вікнами, на ставу, і не видно з хати на вулицю. О, о темніють телефонні стовби, як заводські труби. Справді темно. А з-за тополі крадеться вечірня зоря, розгортає сіро-тмяні занавіси і неспіливо зиркає. Це вона ще умивається, з шутками бавиться рушничком, що обтирає шию, груди, очі. А от хвилин через десять вона повісить рушничка на руки і кланятиметься низенько-низенько, як молода з глухого хутора.

А вже, як разів зо три уклониться, Андрій і слухати не хотів батька всякого нарікання, а спішив у клуб.

Підводилась мати тоді з полу і крехтя, як сухий лом, заливалася дрібно-тонкими солоними потьоками:

— Кинь його, сину!

Навіщо воно тобі здалось? Змучив ти нас своєю ходнею. Ми старі, помочи немає. На кого ж ти нас, рідненький, покидаєш?

— Годі, мамо, ваша старість не розуміє моєї молодости. Що ото тато лаються, то так, по традиції. Усі лають тепер своїх синів, так і вони, бояться своєї немочи.

Мати сплела руками:

— Не буде ж у мене помішниці чепурненької, хазяйочки красненької. І ручки вже мені не служать, і оченята не бачуть. Бідненька я стара сиротина. Та як заллється, як заллється. Жалко тоді і старих жіночих почуттів, і самої матери! І коробить Андрія від такої немочи батьків, груди неначе кліщами стягне, язик ніяково повернеться:

— Годі вже, розійшлись. Приймете приймака та й житимете.

— Голубчику ріднесенький, дитятко моє. Чи то чужі руки так приймуть, чи подадуть... Відбили ж мов соколятко, мою живу квіточку. Повітонька хиляється, криниця вальється. А краще б укрила б мене сира, як запаскою, а чим бачити свою неміч. Стан її до того дугуватий, ще крутіше зігнувся, руки підвернулись під бік, і вона, як підбита чайка, рухнула на долівку.

Підвівся батько, ледве вступив у драні валяні черевики, та до неї.

— Вставай, стара, бог з ними, така вже наша путь написана: одного вбили на війні, другий так десь у Одесі пропадає, а цей цурається. Согрішили ми. Мелентій поклав широкого креста на груди, а Андрій сів кінець столу.

Довгі синюваті тіні перестрибували через його ніс, губи, коліна і блукали мерцями по стіні.

Старий обережно підвів стару під лікті, пристибнув воротника і обое такі маленькі-маленькі, як блідні тіні диму, похилили з хати.

— Ех ви, нещасні каліки!—прошепотів Андрій і схилив свою чорну голову на білу скатертину.

Сьогодні він на півгодини спізнився на збори КСМУ, і Степан суворий йому зробив виговор.

...А через два місяці і один день на календарному листочку красувалась червона цифра. Зграя диких гусей тяглася на південь. Червоні килими віблискувались проти сонця. Пукалось листя. І на круглястому плацу струмкувались допризивники..

Маячила дубова трибуна на узгір'ї.

Цвіли рожеві маки!

Ой, то вітали германський пролетаріят!

Старі ж Андрієві сиділи на призьбі в задумі. Мелентій підняв обличчя, а стара дивилась на похилі ворота.

— Хто-то лад їм дасть?

— Не журись, стара, приїде в відпуск та й справе.

Срібні проміні сонця цілували їх зажурливі види і скоро замірали. Ніч спадала на землю.

П. УСЕНКО

ДІВОЧА

з народнього

Над луками туманіться,
Полетіли в ирій птиці,
І прядиво костричиться
На терниці.

На терниці—

бительниці:

Тррр... ах-так-так-так...

Тррр... ах-так-так-так...

Ой хто ж мені співатиме,
Вершки суму збиратиме,
Як не птиці-жартівниці,
Та сріблясті бительниці.

Десь козаки йдуть,

Коники іржуть,

Може ж там мій комсомолець

Держе здаля путь.

Волинь, Волинь-волиночко,
Далекая матіночко!

Ой кину ж я бительницю,
Позабуду і терницю,—

Подивлюсь на шлях,

Що в степу заляг.

Через тії переїзди

Утікав лях.

Ой кину ж я, кину я,
Моя й пісня поминула,—
Там де милий, там де брат—
Прикордоння хоронять.

Вояки-червонці,

Панів переможці,—

Червонії лампашки

В хлопців-оборонців.

Летіть, пташки, не журіться,
Що по луках туманиться,—
В Дунай-річку задивіться,
Бо батрачка вже сміється.

В серці сум зогнив,

В мене новий спів,—

Буду його виводити

Для 'дних козаків.

Над луками туманіться,
Полетіли в ирій птиці,
І прядиво костричиться
На терниці.

На терниці

бительниці

Тррр... ах-так-так-так...

Тррр... ах-так-так-так...

В. ШОПІНСЬКИЙ

«SHOP IS MY HOME» *

З АМЕРИКАНСЬКОГО РОБІТНИЧОГО ЖИТТЯ

...Роспитував. Довго про все розпитував. Де працював, як довго, що робив, чому кинув, а далі сказав:

— Well drop in to morrow morning, maybe. I will get something for you!¹⁾... Я ще щось допитувався, але він крутив лисою головою і все твердив, що «ниньки немає нічого, може що взавтра знайдеться».

Нарешті я сказав:— Може у Вас і взавтра нічого не буде, може Ви лише так говорите.

— О, по-по²⁾,—заперечив він.—Коли я говорю, що щось знайдеться, то значить знайдеться. Заскоч узавтра... І почав розпитувати другого довгов'язого робітника, що до нього підступив.

— Allright,—я забіжу взавтра. Good by!³⁾.

— Гей!—гукає він на мене, коли я відхожу.

— Заповни краще аплікацію ниньки і лиши тут. Ось аплікація. Взавтра може що знайдеться...

Він дав мені широкий лист паперу, а сам почав знов щось розпитувати довгов'язого.

Я сів при столику, взяв прив'язаний на ланцюжку оливець і почав виписувати. Тра було відповісти на такі запитання: «Де родився», «коли родився», «чи маєш жінку», «чи маєш діти», «громадянин якого краю», «де працював за останніх десять років» та: «чому кидав роботу?»

«Де працював послідніх десять років?»

Гм! Як смішно й гупо! І що я йому напишу? Напишу, що партійною роботою займався роками і ніде не працював у фабриці. Вилас й вижене. Я мав при собі адреси кількох залізничних фабрик (виписав із журналу) і подав їх. Лну спробуємо, хто хитріший.

— Have you application ready?⁴⁾ запитав він і просягнув мохнату руку.

— Yes-sir...⁵⁾ відповідаю.

— Му-м-м-м,—мурчить під ніс (читає).—Well, ти подав ім'я «National motor Co», в Лос-Анджелес. Ти не той № подав. Там «227 на дверях», а не «224». Три роки ти там працював—правда?

*) Фабрика—мій дім.

1) Добре—заскоч взавтра рано, може я що-небудь знайду для тебе.

2) Ні, ні.

3) Добре—прощавайте!

4) Чи маєш уже аплікацію готову?

5) Так, пане.

— Yes, sir—відповідаю. А сам думаю. Я в своєму житті навіть не був у Лос Анджелес. Набираюсь смілости й починаю спорити.

— I beg your pardon Sir! ¹⁾ Мені здається, Ви помилились. Там таки «224 №» на дверях. Так, так, я добре затамив. Три роки працював, і що-дня кидався мені у вічі той №, коли я йшов на роботу. Ви помилились sir,—помилились...

— О, по, по m-г.²⁾ Як тебе? (подивився в аплікацію) «m-г Johnson». Я знаю, що я говорю. Там таки на дверях «227». Я знаю. Я знаю адресу кожної фабрики в Злучених Штатах. Мене не обдуриш m-г Johnson... О-о-о! Візьми оливець і справ «№» m-г Johnson...

Я справляю, а він говорить...

— О, мене не обдуриш m-г Johnson—ні. Я вже наймаю робітників 56-й рік. Я все своє життя прослужив у цій фабриці. Це мій дім. Shop is my home. Так, так m-г Johnson—так. Дальше? Де ти останній рік працював? (Читає) «В Гараджі. М-г Belsky був твій Boss. Allright. так... Allright...

Він перехилився назад, а лиса, кругла голова звісилася на плечі.

— Я думаю, що-небудь знайдеться завтра для тебе—додав. І почав знов щось розпитувати довгов'язого. (Аплікацію сховав).

Я біжу до Більського і прошу його, коли будуть питати, скажи, що я в тебе рік виробив. Скажи так.

— Allright,—відповідає Більський і реперує автомобіля.

— Дзін-дзін-дзін-дзін!—Дзвонить телефон.

Більський біжить.

— Гальо!..

— Гальо... Відповідає хрипливий голос, і питає тихо...

— Скажіть, будь ласка, m-г Belsky, чи у вас працював коли m-г Johnson? Скажіть... Я від одної C⁰ ³⁾).

— Так, так, а як же—відповідає Більський.—Він дуже добрий, релігійний і запатріотчений робітник. Дуже добрий. Здається, в армії був. Рік у мене виробив, але тепер я не маю що реперувати і виплатив його...

— Thank you...⁴⁾ good ву... хрипить голос.

— Ву—каже Більський і вішає трубочку.

А я сміюсь і ще раз сміюсь.

От моральність при капіталістичній системі...

*

— Гу-у-у-у-у!.. Гуде рано фабричний гудок (аж земля дріжить), у-у-у-у-у!..

А я стою вже в черзі, зі скринькою в руках—з начинням. Бідна скринька! Як ти вже відбула подорож по американських фабриках... Ого!

Лисий роботодавець викликає мене і поручає в руки хлопчині.

— Веди його в Д. С. департамент і віддай в руки m-г'у Thomas'у—каже він і щось пише.

Хлопчина веде.

¹⁾ Перепрошаю Вас, шановний пане!

²⁾ «М-г» анг. скор. від слова «master» — добродій.

³⁾ K⁰—Скор. від слова Компанії.

⁴⁾ Дякую Вам.

Машини... машини... машини. Всюди і скрізь машини, олива, залізо і машини.

— Гу-гу-гу!.. Гуде одна.— Пі-пі пі!—пищить друга.— Чик-чик-чик-чик!—чиркає третя...

Ай! А-яй-яй-яй!—заголосило залізо і запищало під різцями...

Нарешті контора.

«M-r Thomas office» написано.

Хлопчик пускає мене, а сам тікає.

M-r Thomas, теж лисий. Подивився на мене й каже:

— Well-well-well... Каже він і знов щось думає.

Підійшла до його конторщиця (гарна кучерява дівчина) і положила перед ним стосик карток. Сама чекає і я чекаю.

M-r Thomas переглядає картки і невдоволено крутить головою.

— Продукційність понижується,—каже він,—дуже понижується... Відкладає дві на бік. Злиться. Лисина мокріє від поту.

— На! Занеси їх до Bill'a і спитай його, чому робітник Вайді висікає лише 65 матриксів на годину, коли перед ним робітник висікав 75. Або... зажди. Я сам піду туди...

Переглядає... Нагадався про мене...

— Ага... Well-well-well... Я припоручу тебе до Bill'a. Будеш матриксів нарізувати. Добре?

— Allright sir,—кажу і покірно киваю головою.

— Miss ¹⁾ Stenley, заведи його до Bill'a—каже він, а сам переглядає картки і знов злиться. Плює з досади.

Кучерява дівчина веде мене, а я бомбаюсь з скринькою слідом за нею. Вона мені здається дуже гарною.

Серед машин, заліза, оливи, диму—серед замуляних фабричним ярмом, замурзаних рабів—поява гарної жіночої постати нагадує про якийсь окремий, нікому не відомий—далекий дуже світ.

Нарешті знайшли Bill'a. Заялозений мазилом, він жував тютюн і плював часто. Веде до машини.

Дає чертежі, матеріал, каже—hurru up ²⁾ і сам тікає десь.

Прибігає через півгодини.

— Ну, що? Багато вже зробив? Переглядає—роботу—каже—hurru up! Rush-rush! ³⁾ і знов десь тікає.

*

Почалось фабричне, рабське життя. Говорити не вільно ні з ким. Всі працюють мов раби, прикуті кожний до своєї машини. Мовчать... сопуть... і працюють... І я мовчу, і я сопу, і я працюю.

А в голові думки ворухаться. Різні думки надходять... Про техніку, про Золоті Віки, про будучу вільну працю.

Техніка! Техніка! Люблю я техніку—дуже люблю. Люблю оці машини, оцю геніяльно-удосконалену американську техніку, оцих вправних людей, оцю невсипущу американську енергію. Порівнюю її з нашим українським природнім лінивством; порівнюю оці різці, коліщатка, паси, машини з нашим кілком, люшнею, коромислом

¹⁾ Панно.

²⁾ Скоро.

³⁾ Квапся—квапся!

і кажу собі: Україно, Україно! Багато ще тобі треба вчитись від Америки, довго ще тобі доведеться варитись в індустріяльнім котлі!

Ось, ми виробляємо друкарські машини найновішої системи. На них можна друкувати мільйони й мільярди—книжок, брошур, газет. Скоро, легко й гарно. А чи є у нас такі фабрики? А чи є у нас такі машини?

Так думаю,—а серце болить—болить, згадуючи рідний край. Дуже болить...

За плечима стоїть м-г Thomas:

—Well—каже він.—Tu alright, Johnson. Я тут учора лишив роботу в скриньочці. На карточці було написано «Rush». Ти викінчив її. Де вона?

— Карбики понарисовував, а доріжки ще не прорізав.

Чому?—питає й червоніє.

— Bill не казав. Дав другу роботу. Ось бачите.

— Клич сюди Bill'а. Де він? Bill! Bill!—Com here!¹⁾ Гукає і синіє зі злости.

Прибіг Bill, засапавшись.

— Чому робота не викінчена? Чому—га?

— Я, я, я... тьфу! Машина не прирехтована. Я послі викінчу... плутає Bill.

— Ти—ти... собачий син! Ти дурень! Забірайся з моєї майстерні! I am here boss!²⁾—Показує на серце... Shop is my home! Я тобі розпорядження даю! Так! Я!..

Кричить і кричить... а обличчя синіє, і лисина синіє.

Bill мовчить. Тільки спідня губа дріжить зі злости. А Томас кричить і називає його різними нецензурними словами.

—Тобі повилазило певне! Там було написано «Rush». Тра було все кинути і викінчити ту роботу, на якій написано «Rush». На цю ордер чекає. Дурень ти несамовитий! Тьфу на тебе!—накричався, плюнуv і пішов... оглянувся і ще раз плюнуv...

— Як ви можете зносити таку грубу лайку?—питаю Біла, коли відійшов Томас.

— Еть, хіба я не знаю, що він дурак (оглядається) і дуже нервовий. Ну ти hurry up, Johnson! Rush—rush!.. І побіг десь... Машина поскрипує і я поскрипуv.

*

Ниньки п'ятниця. То добре. Взавтра півдня працюю. Буду мати час почитати трохи. А читати хочеться—дуже хочеться. Про Золоті Віки буду читати в Книзі Життя. Про той щасливий світ, коли не буде рабської системи, а буде техніка й робітник...

А за плечима стоїть Томас.

— Well,—каже він— ти знаєш м-г Johnson, що я тебе відправлю взавтра з роботи...

— Чому? (дріж по тілі пробігла).

— Роботи нема. Здається, розпочинається вже криза. Машини багато напродукували. Ти знаєш, у нас виробляється 50 машин—денно.

¹⁾ Іди сюди!

²⁾ Я тут „бос“—завідуючий.

— Невже ж?

— А як же! В нас система дуже гарна. Але біда, що не можемо розпродати усіх машин. Європа не купує, немає грошей—не може купувати. Для Америки ми вже напродукували—досить. Тепер у нас на головнім складі зложено півтори тисячі готових машин, а скільки ми ще маємо по різних складах. Так, так... m-r Johnson—так... і пішов.

У мене голова закрутилась. Грошей нема. Вдома жінка, дитина.

Треба рент платити, треба вугля купити, треба їсти, треба жити...

Увечері я злий, понурий, беру скриньку в руки і разом з робітниками йду додому. Думаю: як мене радо жінка привітає... Гай-га!

— То ти знов зі скринькою додому!—крикнула, забачивши мене зі скринькою у дверях... Зблідла... Затремтіла...

Коли ж то прийдуть Золоті Віки? Коли та Вільна Праця буде?

Нью-Йорк.
1924 р.

С. БЕН

КЛАПТИК НЕБА

Обіймає ранок села,
Золотими гребінцями
Чеше кучері туман.
Під рожевий дим і порох:
Череда виходить з царин,
На собак свистить чабан.
І пливе, сміючись, гомін,
Кучерявить пил шляхами,
Золотіє слід отар.
І на всьому клаптик неба,
Голубі, веселі плями,
Та рясні цілунки хмар.

Н. ЩЕРБИНА

НАПАД НА СТАНИЦЮ

Тихо. Ніч. Станиця загускла.
Ні слова. Ніщо не шелесне.
В повітрі пустому хіба що прогелґає гуска і щезне.

Небо задумано
дума
думу.

Півень в повітрі: ку-ку-рі-ку-ггг.
Ні слова. Ніщо не шелесне.
Тільки зараз в степу щось шепнуло,
Наблизилось в гомоні;
й собаки потроху завили:
га-аа-ввв-уу-уу-у.
Страшно в повітрі. Звуки тонули, снули,
то чулися смутно і густо:
га-аа-ввв-уу-уу-у.
Страшно і сумно
собаки бухають в сурми.
Кури кудахкають—кахкають.
Корови в роспуці риють, ревуть...
Од степу підходе.

.
Хто там?
Зводом
Зразу бий, брати! Діжурний!.. Стріляй!... Сюди!..
Грому море лове огонь.
Білозелені з гір прийшли, грабують,
б'ють,

Хто керує в станиці.
Спихають хати. Шаблі
крають рами.
В пожежі, реві бурі
танцює
станція.
Мертвий пада в бруд.
Борва

бомб
на убой
обсипає обидва боки;
борва
бомб
розійшлась,
як болбот
божевільний.
Злякались. Побігли.
Станція всмоктує гуркіт,
виблискуючи кров'ю червоно.
Сини убиті. Матері виривають серця.
А собаки довго-довго вили:
Га-аа-ввв-уу-уу-у
й люд обули в сум...
...Стихає. Горить. Хлюпає трохи.
Сохи
тріщать
з хати.
Спускається тиша. Глухо.
Повітря загускло.
Спить.

М. СУХИЦЬКИЙ

Підійшла так несміливо-тихо,
Мов питалась, вагалась: чи йти?
І сміялась від радості, плакала стріха,
Чепурились гаї, умивались степи.

Йшли обози, шуміли шляхами,
З скарбом сонця шуміли до рік...
Ти постукала стиха піснями,
Розбудила ізнов моє сонне торік.

Розбудила мене ти, піднесла,
В колектив колоском вплела.
Ой яка в тебе сила, весна,
Влада яка!

ДМИТРО ТАСЬ

В ТУМАНАХ

ЕТЮД

I

Над ставом схирилися і плакали верби, і кидали образ свій у за-
гадкове плесо. Плакали, плакали верби над ставом і тягли свої постаті
колом.

Осінь прийшла несподівано, заворожила, зашептала болі та скарги
і саму невиразну, мутну, як кришталь соляний, поклала велетенську
сльозу солону на все: на луки та поля, на річки, на хатки присідкуваті
та на церковці, що пнуться зеленими чолами навспиньки.

... Осінь прийшла несподівано і захопила в полон мутний Андрія...

Осінь не має тямки, осінь не має розуму, вона причинна вакханка,
вохкістю колін своїх причаровує, тмяністю синіх очей вколисує, цупкістю
обійм обезвольов, персами своїми досягними в'ялить тіло.

Осінь зашепче, зіллям закурить. Золото, рубин, корали—чи не кров?

І ворони сплітають вінки свої вороні, вінки блискучі на сталевім
тлі вагітних хмар...

І пішов такої осени Андрій в степи, «буржуйський синок», з ане-
мичним обличчям, пішов до циган.

А тоді:

Степами хмари курили, рили кертовиння в останнє
кרותі і здіймалася вохка земля.

Стара циганка в рудому наметі курила цяцьковану
люльку, пахкав зелений димок і пахтіло від неї бабів-
ським потом, тютюном і чадом чадного зілля.

Стара циганка мовчала, а циган роздивлявся сині
свої, немов звірячі, пазурі.

Андрій (буржуйський синок з тмяним анемичним обличчям) плував
слова перед патріярховим циганом, коноводом чорним, мов димний гріх.

І останні слова тільки до тямки впали не по осінньому:

Циганом, себ-то хочу з вами жити!..

І гроші останні—п'ятдесят золотом—циган, не по осінньому, просто
пробував на зуба і дзвенькав на скринці «орлом і решетом».

... І пішли, пішли мандрівки в рудих наметах з гноем кінським,
з потом чорнявих дівчат, з бородами чорних облич, чорних мов димний
гріх. І анемичне обличчя засмажилось, і піт припав порохом, що тмя-
ністю вкрив його...

І пішли пішли мандрівки, і товклися коливаючі трави, і соковито
кобили зривали їх білими, мов цукор, зубами! В травах тих горілиць

сонцю смажитися, поки мозок расплавиться блискучим золотом. Плавити, плавити мозок і висмажити до-щенту згадки, і витравити риси свої, знані!..

А вночі—самотна, причинна утіха! Жагуче божевілля на самоті у прив'язаних травах!.. Місяцю, місяцю! Фосфоричним зором своїм ти намащував тіло м'яке і спітніле між жагучими травами, що кобили гладкі зривали зубами білими...

А вночі здригалось тіло у власних обіймах і снували сні срібне павутиння, і в обіймах цупких чистого стрічала осінь, щоби пружними персами розбуркати п'яну причинність...

II

Так і ця златно-червона ворожка. Осінь-вакханко!

Плакали верби над ставом і тягли свої постаті колом... Так і ця златно-червона...

Коли з юрбою циган торгував коней осіннім ярмарком, накрапав дощик і стрибали пухирики в чорних калюжах. Накрапав дрібно і вохкістю тмяні обличчя полірував у блискучі...

Так і ця златно-червона!

Цигани, торгуючись, ляпали по долонях селянських, били коней пугами і гони прогнали—лисими, мишастими, вороними... А у всіх морди кашлаті від вохкості, і зір стомлений до краю, до роспачу...

Як і завжди, цим осіннім ярмарком...

Осінь, осінь!.. Пішов шляхом болотяним сам, без циган, Андрій, а перед ними чвакали босі ноги дівчини, і кульші стомлено колевалися...

Пішов найматися.

Чи ж найматися? Чи ж не коней водити з дворів хазяйських?..

... Анемичний юнак з жаром засмаженої вохкості на обличчі...

І от:

Цієї осени тихо і журно скрізь, тихо і вохко, тихо і холодно...

Хіба що вибухне сільська пожежа червоними крилами—півень крикливий розкричиться ображений... Розкричиться і перекинеться з стріхи на стріху. На добу. А там стихне, замовкне і попелясто розсядеться...

Хіба що на храм запрацюють придимлені куби, точучи струмочком прозорим руду горілку. А тоді:

Пий! Пий, сукиного сина, коли шанувеш! Не лізе—під стіл виплюсни! Пий, сукиного сина, до-щенту. Лихо ворогам, а нам здоров'ячко!

І тоді сьомилітній Василько заплаче, журно так, блукаючи мутними очима по болоту подвір'ячка, не потрапивши в хату—в головці крутиться.

І тоді когось покалічать на руку одну чи на дві ноги.

Цієї осени тихо і журно скрізь, тихо і вохко, тихо і холодно...

III

Плакали колом над ставом верби... Хто, як не верби, плакати уміє мутної осені?

І прийшла Настуся, коли півні кричали, на світання благословляючи,—та, що шляхом болотяним босоніж чвакала, і кульші стомлено коливалися...

Настуся—осінь...

Настуся причинний вогник крізь тумани, що снять про прив'ялі трави...

Слів не було виразних і не було думок: була осінь така, як торік, златно-червона. Рубин, корал... Чи не кров?

— Циганок!

— Ластівко!

... Пружні груди і вохкі коліна—це осінь, коли кертвиння останнє риють сліпі кроти...

Кричали півні під стріхою, на світання благославляючи, і верби змахували сльози у чорне загадкове плесо, а воно пухирями тремтіло.

... Встав і стряхнув вороні свої кучері...

Тихо здригала плечима Настуся.

І простяглися у вічність коритари з олійними стінами! Що може бути жахливіше коритарів з олійними стінами, коли тінь твоя розпливеться потрійною постаттю і плямами потече у далечінь?..

Настуся прилинула і цілувала цупкі обвітряні руки. Тоді підвів її на руки... Плескіт. Миттю приглушений викрик. І крізь мутний туман по воді позначилися кола маленькі у більших, а навколо кола більші та більші. А там тумани колами позначилися, і обрій був крайнім колом. Так бувало жагою самотною розбігались прив'ялі трави...

Пружні груди і вохкі коліна—це осінь...

IV

Кладовище чекало намитки в жалобі білої. Кладовище сіло пізню осінь. Прозорило, немов на зорі, а стародавні берези чорним гіллям прикрити хотіли білий стан і гнучкими пальцями власні рани (мов Хома у воскресло) намацували. А з ран струменем кров запеклася, що на весні солодким питвом малих чередників прицаждала первісної волі.

Чередники—це нарід, це нація! Чередник—це тварина з усіх людей святіша!

... Під березою креслатою, як цінична ворожка, мармуровий гарний пам'ятник присів як моховик. Напис на пам'ятнику: „Действительный статскій"... Далі збито. І хреста збито—в листя зарився хрест. Чередники маленькі збили і це звалося—«Стягли стацького».

А кладовище ждало намитки в жалобі білої...

... Тут на кладовищі, тут, купаючи ноги в золотисті, криваві та наболілі, тут до берези з станом білим, допіру звалтованим, схилювся юнак у циганським брилі, з росхристаними засмаженими грудьми.

Очі мутні, й обличчя анемічне від трав'яної, від місячної жаги, вп'ялися в чорного хреста, у глиняну хвилю, що золотилисям

випиналася... Ніч чорна, як циганська тайна мандрівна, втиралася темно-синіми плямами у промерзлу, туманну землю...

Батьку!... Ти, ти дав мені мою душу! Ти, ти пустив причинного проклятим коритарами з плямами власної тіни на олійних стінах... — Це піна на вустах пінилась, на вустах спраглих і ще допіру дівочих...

Похапцем витяг хреста і, ремнем підціпивши на власні рамена рухив, хитаючись, ген полями, масним чорноземом та цупкими лугами, лугами де в пухке, останнє кертвиння врізалися кістляві ноги...

V

... На третю пречисту маленькі чередники, Харитон та Тимко, на Гарасимовім Лозі знайшли мертвого цигана, обличчя якого в болоті забруднено було, а на ньому хрест чорний, мармуровий...

Чи не диво ж?...

А проте цієї осені тихо скрізь. Тихо і журно. Тихо і вохко. Тихо і холодно... Хіба що на храм запрацюють придимлені куби, чи спалахне сільська пожежа.

1923 р.

ХРИСТЯ АЛЧЕВСЬКА

ГАННІ ХОПЕРСЬКІЙ

по її смерті

Я шукаю її у обіймах весни
Кличу знов її ніжно до себе,
Мов нещасний Орфей, Еврідику свою,
Мов забутий співець—свою музу.

Я стомившись жду, що побачу її,—
Все мовчить серед зелени гаю,
Тільки спів солов'я наповняє гаї:—
«Де вона, де вона—я не знаю!»...

С. Я—КО

БЕЗРОБІТНИЙ ІНТЕЛІГЕНТ

I

Ну ось я й безробітний. Просто відповіли, що я більше непотрібний. Тоді я з потордою сказав: «так, так, це почасти й гарно; я Вас якраз хотів прохати звільнити мене». І вийшов із кімнати з виглядом безжурної людини.

І тільки на самоті почав відчувати, як хололо з одчаю в грудях. Що чекає мене серед цього чужого натовпу людей? Адже-ж від них не почуєш жадного ласкавого слова!

О, хіба я не знаю, що радість в цьому світі годується слізьми, горем других! О, хіба я не бачив, як нахабно-одверто можуть ситі люде сміятись з вигляду збіднілої, нещасної людини! Щастя, як і все, мабуть, найбільше відчувається в контрастах: людина може бути щасливою тільки тоді, коли поруч з нею страждають інші. І я буду уявляти з себе іменно такий контраст для щасливих: буду заглядати у рот багатьох людей, коли ті будуть їсти, буду йти в своєму дранті поруч з жінками, одягненими в шовк.

Але не це мене лякає, врешті. Я боюся голодування. Я так турбувався, я так пеклувався про свій організм! Любив дивитись на нього, як на гарну машину. Іноді підраховував навіть, скільки з кожним ковтком їжі я вкладаю в себе вуглеводу, жирів. Уявляв у собі таємну роботу перетравлювання їжі, таємний процес всмоктування кишками спожиточних речей. Разом з хвилиною гарячої крові линував уявою до мозку; обливав цей апарат думки у всіх його мікроскопічних закутках багатою киснем, свіжою кров'ю. А зараз я боюся, що мої м'язи будуть кричати, вимагати їжі, що мізок, збіднілий на кров, запротекує.

Ах, жаль, жаль себе до сліз! Десять я читав: зголодніла, знесилена людина дивилась на своє змарніле, чорне од голоду, немов кимсь висмоктане, тіло й гірко плакала. Хіба це не правдиво з психологічного боку? Ну, ось я зараз стрункий, сильний. У мене м'язи... ну з чим їх порівнять... мов під кожу вкладено металеві м'ячі, що там сковзять. А од голодування в мене волосся пасмами випадатиме з голови, як у героя Кнут Гамсуна? Це жах!

Коли одчай доходить до найнеймовірніших розмірів—я стримую себе, переконую, що не все ще згублено. Я не раз уже випробовував силу самовпевнення.

Повторюю де кілька разів про себе «безробітний»! З величезної машини, що зветься суспільство, народне господарство, в якому і

я колись відігравав ролю—мене викинули, як частину стерту, більш непотрібну. І врешті, в цій нема нічого жакливого. В де-якій мірі навіть цікаво перебувати в такому надзвичайному стані. Устрій життя мого відміниться, народиться багато нових настроїв, думок. А головне, в мені з'явиться справжній протест проти проклятого суспільного ладу: не в теорії Маркса, а в вимогах свого голодного шлунку я буду черпати сили для своїх революційних настроїв, учинків. Комунізм, по-за тим, що він є наукова теорія—хова в собі й чуття й надію; він є й уявою голодного шлунку. А це головне—бо світом керують чуття, пристрасть, запал, а не поміркований розум.

Розум—лише регулятор. О, зараз свої прокльони до багатих, ненажерливих, байдужих я зумію забарвити такою силою нестерпної ненависти! Пригадую—був якийсь мітинг. Я стояв з товаришем в на-товпі. Промовляв юнак-робітник. Говорив з надзвичайним запалом—очі блищали, обличчя почервоніло од хвилювання та напруження. Він кидав у дзвінке повітря палкі гарячі слова, а сам весь дріжав од нервового зворушення. І я почав говорити товаришеві: так промовляти може тільки той, у кого голова протестує разом з кожним нервом, у кого наболіла спина від важкої праці, у кого ссохлися жили на руках. Я ж з таким запалом промовляти не міг би. У мене голова коли й складає думки—то во ім'я теорії. І тому мій протест безсилий, незабарвлений чуттям, протестом тіла. А зараз у мене безробіття, голодування в майбутньому. І я гадаю, що тоді до своїх марксистських схем зумію додати й внутрішнього, живого змісту, зумію краще закреслити контури. Все, що народжуватиметься в голові, щоб було з крові та нервів!

Адже-ж я говорив, що мій стан цікавий, до надзвичайного цікавий! І жакатись нічого! Треба брати життя таким, яким воно буває—багатим на настрої, різноманітним. Ось вулиці, залиті весняним сонцем. Камінь тротуарів, будинки не мають свого звичайного, похмурого вигляду. Навпаки, навкруги так весело, радісно. Біжать струмки каламутної води, несуть далеко за місто кінський кізяк, соломку. О, то це ж пробудження природи! І я вже бадьоро йду й мимохіть всміхаюсь сонцю.

II

Бігаю з однієї установи до другої—шукаю роботи. Довго не на-смілююсь увійти, боючись почути сувору відповідь; в грудях поволі холоне, серце калата скоріше. Нарешті, зусиллям волі одхиляю двері й підхожу до особи, що од неї залежить все зробити для мене. Чекаю, поки звільниться; тоді багато раз прошу пробачення, а потім вже запитую роботи. І завжди одмовляють. Де-хто просто дратується й говорить страшенне для мене «роботи нема», не скидаючи навіть очей на мене. Де-хто ж одмовляє з насолодою почування влади, що ось од нього, мовляв, залежить зробити такий жорстокий присуд. Сам же, під цей час, робить вигляд ситої, всім задоволеної людини й, видимо, втішається сам собою. На голову останнього, одходяючи, я з особливою насолодою шлю гіркі прокльони. Вкінці я так звикаю чути одну і ту ж відповідь: «залиште мене, роботи нема!»,—що й в нові місця йду вже без жадної надії.

Потім мені почало здаватись, що скоро почну прохати роботи, як всі присутні вже якось особливо дивляться, переглядаються насмішкувато очима. А коли вихожу з кімнати, мені здається, за спиною лунає глумливий сміх.

Глузують з мого вигляду прибитої, зацькованої собаки. І я, мов божевільний, лечу тоді по східцях драбини вниз, не звертаючи ні на кого уваги. Лечу весь гарячий від образи та хвилювання. Ні про що не думаю і тільки одне бажання: скоріше на вільне повітря, на вулицю!

Там конче треба щось вирішити!

Ховаюсь в натовп і згодом стаю сам собою. До чого це все дійшло! Я остаточно згубив у собі самоповагу, чуття людини. Чому не можу підійти прохати роботи сміливо, гордо? Чому, перед тим, як запитую, завміра в грудях?.. Як гидко без кінця гнути отак спину, здавлювать голос, знижуватись перед кожним! Я згубив здатність опіру.

Кожний день несе мені жах перед життям. Лише прокинувшись, зскакую з ліжка з передчуттям страшного невідомого... Але то вже кінець, коли нема опіру, нема сміливості!

Та про це годі. Я так втомився, так втомився! Як мене гнітить мій стан, оце все навкруги. Особливо дратує шум міста. Немов нерви в мене кимсь оголені й до них не можна доторкнутись, як до незаживаючих ран, що зтряться на тілі. Болюче б'ють у вуха дзвінки трамваїв, окрики візників. Ввижається безперестану, що ззаду чути шарудіння по каменю автомобіля, що любить так наблизитись крадькома, непомітно, аби потім, мов нарочито, дразливо зареготатись під самим вухом. Під ногами, спереду, з боків холодний, непривітний камінь, здається, вся ця дзвінка маса будинків, вулиць дрижить, погрожує здавити, ростерти. І я такий маленький, безсилий серед цих ворожих сил!

І раптом моя безпомічність викликає в мені злість: хай буде так—з слізьми на очах, з злою радістю повторюю я сам собі. Хай я загину, хай туберкульоз звалить мене, сконаю де-небудь на тротуарі. Адже-ж я не перший і не останній. Хай другі об'їдаються, жиріють, втішаються життям! Ми всі окривджені, забиті, ненавидим їх ще нечуваною ненавистю, що не стримається нічим. Прийде мент і ми всі голодні, злі, як хижі звірі—рушимо все нищити! О, з яким дзенькотом буде падать на асфальті шкло розбитих вітрин! О, ще тільки мент один до цього, один тільки мент!

III

Я роблю останню спробу—беру колун і йду на базар. На розі однієї вулиці бачу невеличкий натовп людей, що стоять з сокирами та пилами. Підхожу до них. Мене зустрічають ворожими поглядами злих очей, як ще одного конкурента на випадковий заробіток. Але хто з нас має найбільше право на нього? В одного дома діти сидять на картоплі, в мене нікуди прихилить голову, смокче й ріже в животі. Всі мають право в однаковій мірі, і тому ніхто нікому нічого не каже. Підходить до нас хто-небудь гарно зодягнений і говорить до всього натовпу: «Мені треба поколоть півсажня дров. Хто піде?»—«Я, я... я»—і ми кидаємось з очима, повними надії на запрошення.

«Але скільки Ви хочете?»—й тут починається нахабно-одверта торгівля. Дається цінично-мала кількість грошей. Починається обурення, лайка. З'являється бажання в мент знищити, вбити цю людину, що всміхаючись оглядає нас і вичікує впевнено.

В когось з товаришів раптом опускаються безнадійно руки, тухнуть в очах вогні. Він погоджується—продать себе, свої сили за мізерну суму. Він іде од нас, не оглядаючись, з низько нагнутою, похмурою головою. Що робить?

Скоро й я йду за одним дідусем-євреєм. Він охоче розмовляє зі мною. Я оповідаю йому про свій стан, багато додаючи вже од себе. Він співчуваюче, болісно хитає головою. Я спостерігаю, як в ньому проявляється два чуття—одно—це природня чутість душі, бажання допомогти, друге—байдужість до чужого горя, вироблена жорстокою боротьбою за існування. Все життя, можливо, людина хотіла допомогти чужому горю, а життя диктувало давить слабших. Так чи інакше, дома дідусь виносить мені здоровенний шматок хліба, помазаний маслом. Я сідаю на поліна й, не вірючи своєму щастю, їм. П'янію од їжі, але почуваю скоро себе бадьорим, сильним. Виходить допомогти мені хлоп'я. Ми з ним пиляємо, колемо. В сильних рухах для мене невимовна насолода. Я високо піднімаю колун, набіраю в груди повітря, напружую м'язи на спині, плечах, з страшною швидкістю пускаю сокиру на поліно. «Ще не все згублено»—з тихою радістю шепочу я сам собі.

Але скоро втомлююсь, обливаюсь потом. На щастя, робота скоро закінчується. Виходить дідусь, оддає платню—більше, ніж умовлялись. На обличчі—незадоволення своїм вчинком. Там, на базарі гризся за кожну копійку, а тут оддає більше. Я дякую, йду додому. Чи од того, що навкруги так багато сонця, що все повітря переповнено радісними згуками, чи од гарного вчинка старого єврея—мені робиться легко, радісно. Оглядаю навколо себе. Якось по-новому розумію сьогодні життя. Хоча і болить нестерпно спина, і ноги дріжать од солодкої втоми—в голові рояться думки.

Яка сила-силенна людей навкруги, який шалений темп життя! Блискучі автомобілі, трамваї, візники—це все кудись летить, поспішається, миготить в очах. На це місце, де зараз роскинувся город, хтось жменями кидав колись золоту й ось з землі потяглися до самого неба розкішні будівлі. Золото! Воно, як вода в пустелі,—де тільки б'є джерело золоте—там буйно розцвіта життя, до того місця збігаються люде, аби й собі хоч трохи зачерпнуть багатств і втіх з того потоку. Але не тільки одні багатства скупчилися тут. Все, що тільки є в житті людини—плач, горе, зойки передсмертні, сміх безжурний—все це тут є в надзвичайно загостреній, виразній формі. Який хаос звуків, настроїв, яка дивна картина контрастів! Але у всьому цьому, безумовно, є захована від очей розміреність темпу. Нові форми суспільні повільно кристалізуються з цього світу страшного антагонізму.

І як цікаво жить в добу соціального вулканізму! Напевне, людина далекого майбутнього з розміреним устроєм життя заздрила б мені в цей мент. Велике місто! Вітаю я тебе, як творця нових форм! Вітаю твій камінь, твій шум могутній, твої величні будівлі. Вітаю й жорстоку логіку твого життя!

IV

Прокидаюсь з думкою, що вистигла за ніч, піти до однієї своєї знайомої. Ми з нею давні гарні товариші. Йду по вулицях, веселих од сонця, з приємним почуттям якогось особливого, урочистого настрою. Це зі мною завжди так буває, коли ні-про що турбуватись, коли в кишені є гроші і коли наперед знаєш, як провести день. Дівчина рада мені, але я бачу в ній глибоку зміну—обличчя бліде, змучене, в очах сум. Я знаю, що й вона живе випадковим заробітком, і все розумію. Од того вона робиться мені ще дорожшою, милішою. Мій товариш шие з дорогого краму якісь пані сукню. Я підхожу до дівчини, обережно забираю з її рук недошиту сукню. «Сьогодні ти не працюватимеш!»—вперто говорю. «Сьогодні я святкую день весни і хочу, щоб і ти разом зі мною святкувала».—«День весни?»—запитує—«а я ще й сонця не бачила!»—й гірко сміється.

«Коли так—кричу я,—то кидай свою роботу й ходім негайно зі мною!» Ми йдемо снідати. За шклянкою какао обмірковуємо план на цілий день. Я говорю: «сьогодні у нас свято. Забудьмо ж на мент шум міста, залишим ці холодні каміння й ходім на луки, в ліс, далеко за місто, де весна вільно роскидає квіти». Трохи згодом пропоную взяти човна. «О, ні—це зайві витрати. Весь заробіток твій на це піде»—заперечує вона.

— «Не забувай, що ми сьогодні святкуємо»—одказую я, й мій товариш скоро погоджується. Ми простуємо до річки, наймаємо човна. Сильним рухом одпихаю човна од берега, виїжджаю на середину. Вода одблискує сріблом, сплять очі. Навколо—цілі океани запашного, теплого повітря. Як в'язні, випущені на волю—втішаємось ми річними просторами, широкими зеленими луками, безхмарним, блакитним небом. Стежимо іноді щасливими очима за бабочками, що літають над річкою, немов ми їх ніколи не бачили, немов вони гості з іншої планети.

«Яка я щаслива»—говорить мій товариш, вдячно дивлячись на мене і бавлючись голими рученятами в воді. Вечером ми йдемо далеко за місто в ліс. За нами замовкає невгаваючий шум міста, нас оточують дерева, кущі.

Під ногами вже досить висока трава. Прямо з кам'яного пекла ми сходимо в зелену казку. Заходить сонце. На прогалинах—довгі, фіялкові тіні. Місцями ми йдемо крізь гущавину й тоді вражіння, що хтось—чи не сам великий Пан—із сміхом закидав нас рястом. А трохи згодом темніє. Чорною масою насовується на нас ліс. Ми горнемося до купи, шукаємо очей один другого. І тоді я цілую її, перший раз за цілий день нестерпного бажання. Гарячу всю, тремтячу горну до себе. Вона трохи пручається. Я переконую: «будемо хоч на кохання багаті, коли в іншому ми окривджені життям! Будьмо хоч на цю втіху багаті, моя мила!» Ліс замовкає.

V

Мені щастить—я знахожу ще на де-кілька днів роботи—вибиваю цеглу з зруйнованої стіни. Раз, ідучи на роботу, зустрічаю свого товариша змученого, голодного. Тягну з собою працювати. Вдвох весело; ми весь час гуторимо між собою. Я оповідаю про своє життя; говорю,

що до сих пір, порівнюючи, мало страждав. А зараз, по мірі того, як в кишені заводяться гроші—почуваю себе ще певніше—щезла десь боязкість перед життям. І розмовляю вже тепер сміливо, голосно, з погордою. Бо я зараз справжній член громадянства, я виконую певну роботу, у мене є з суспільством трудові звязки.

І я маю право через те на їжу, на сон, на сонце, на радість. Почасти й так: соціалізм усуне цю боротьбу за існування, боротьбу за шматок хліба; колектив все візьме на свої плечі; одиниці людські будуть забезпечені на будівлю, одіж, їжу. Але тоді не буде краси в житті, не буде тої сміливої, нечуваної боротьби—сам супроти всіх! Не од мене буде залежать добыть щастя, не стану я з молотком в руках, як оце зараз, кувать собі непокірну долю! Захвату, руху, завірвання серця не буде в майбутньому...

Мій товариш глумливо регочеться: «Коли ти вже позбудешся свого індивідуалізму, нещасний інтелігент? Його давлять, з нього смокчуть кров, а він про красу боротьби співає? Та хіба це боротьба? Чи ти коли переможеш? Не красу, а саме огидне чуття, зненависть викликає вона в мені, ця боротьба! Що то за життя, коли боїшся, що принесе завтрашній день, коли що-хвилини думаєш про одне: де добыть шматок хліба, як вирвать його з чужих рук! Ти розумієш жах нашого стану—ми, як вовки в тій Тайзі, голодні, злі, нишпорим скрізь, приглядаємся. Ну, гаразд! А мистецтво, наука? Я вже не говорю про матеріальні здобутки, про комфорт—навіщо мені автомобіль, коли я й пішки вмію ходити? А хоч би насолода од книги, од музики не була отруєна!

Чому ми не маєм права на тиху радість читать поета, безтурботно дивитись на небо, стежити за хмарками. Так, так, не посміхайся! В оцій проклятій гонитьбі за хлібом не бачиш, не пізнаєш природи! Хоч би й зараз—там за містом розкинулись запашні луки, річки течуть... вгорі ласкаве сонце. А тут смердючі оці стіни, а тут погроза голоду жене нас полохливим, покірним табуном... Хай буде сто раз проклята твоя краса, оце місто, цей камінь, що смоктав, вбирав сотні років людську кров й сам до сих пір залишився сухим!»

Я гаряче заперечую товаришу. Хто зможе одняти в мене насолоду життя? Хай заберуть од мене все, чим я зараз живу, але й тоді в мене залишиться ще філософія й сонце. Пляж, пісок гарячий, філософія й сонце! Ну що з того, врешті, що шлунок голодний! Більше уяв, настрою, більше фарб в житті! Колись виберемось на беріг, а зараз назустріч хвилям, назустріч вітру!

Замість відповіді, товариш гірко сміється. Перед вечером заходимо обідать. «Побільше м'яса, жирів»—нестримано проказує товариш. Обід робить мене веселим, балакучим. Я роблю вигляд ситої, задоволеної людини. Ковиряю в зубах—я ж їв м'ясне! В зубах позастривало м'ясо! Що не кажи, а я вмію жити. О, я з усякого скрутного стану знайду вихід!

Я запрошую товариша ночувать до себе.

Перед тим, як лаштувались до сну, довго балакаємо, говоримо про стан свій безпорадний, зачіпаємо поволі питання про рух робітничий! Скоро наша темна кімната стає повною образів майбутнього. Повстають в уяві картини, змальовані Уелсом. «Характерно—завважую

я,—що Уелс, сам робітник, так переважно песимістично дивиться вперед. Який жах, одчай проймає душу, коли читаєш хоч би його «Машину часу»! Страшний еволюційний розвиток суспільних форм веде людськість до дегенератства. Робітництво заганяється далеко під землю. І знаєш—звертаюсь вже з запалом до товариша—це не проста вигадка романіста! Страшна небезпека загрожує робітничому рухові. Пригадай хоч би «Залізну п'яту», де буржуазія так жорстоко подавила повстання пролетаріату. І завдяки чому?—Зраді в таборі самого робітництва! А зоколот серед робітників був і буде завжди!

Приглянься, якими різними стежками пішли соціал-демократи в Росії, в Германії, в інших країнах! Скажи, що є спільного між профоб'єднанням хоч би Франції та Англії? Тред-юніонізм, угодова політика розвивається що-року, то більше роз'їдає весь рух робітничий. Приклад хоч би «Американська Федерація Труда», профоб'єднання, що лютим своїм ворогом лічить пролетарську організацію «Індустріальних Робітників Світу».

Що, нарешті, доводить нам фашизм, що об'єднав в собі зараз навіть робітничі кола? О, ці століття, що наближаються, будуть повні нечуваної, жорстокої бійки! Скоро фашизм виллється в організацію найнятого війська буржуазії. Фінансові королі безпосередньо сами, по-за державою, почнуть озброюватись, набірають військо. І ось питання, чи зможе робітництво перемогти такого сильного, такого хитрого ворога? Чи не будуть сили обох сторін рівні й чи не чекає людськість загибель в морі своєї ж крові?»

Мій товариш урочисто відповідає:

«Мені часто приходиться в голову думка, чому це твій Уелс, чого вся взагалі інтелігенція так пройнята зневір'ям, чому вона грає роль шашеля, що точить, роз'їдає надію на комунізм?

Тому, що комунізм—це такий безкінечно далекий, незрозумілий і навіть ворожий світ для інтелігенції! Й справді, як погодить Ніцше, Ібсена, Шпенглера, цих найкращих виразників інтелігенції, з колективізмом, який несе пролетаріат! Інтелігенція інакше не хоче розуміти комунізм, як тільки «нівеліровку», «механізацію» життя, як «смерть духа». І це цілком зрозуміло. Інтелігенція в першу чергу є виразник капіталістичної ідеології. Інтелігенція виросла на капіталістичному ґрунті й на ньому стліє! От чому інтелігенція так охоче захоплюється ідеями індетермінізму та індивідуалізму.

І інтелігенція такий же страшний ворог пролетаріата, як і сама буржуазія! Хто скалічив у Германії соціал-демократичний рух, хто ще так недавно вів ідейну боротьбу з марксизмом в Росії—як не інтелігенція?

Зараз інтелігенція відчуває свою загибель і звідциля її песимізм, зневір'я, бажання залакати, скомпромітувати новий рух. Інтелігент-Уелс жахає робітництво образом мурлока, ти ось сумуєш, що в майбутньому не буде «краси», «захвату», Обюртен плаче, що «мистецтво вмирає». Зараз інтелігенція тільки рюмсає. Але коли пролетаріат і буржуазія зчепляться в останній бійці, й інтелігенції нічого не залишиться, як теж приєднатись до одної з ворогуючих сторін—вона піде за буржуазією... Я вже вбачаю цю ганебну історичну роль нашої інтелігенції. Вона, а не хто інший, візьметься сказати останнє слово співчуття капіталізму над свіжою його могилою!..»

VI

Почалось те, чого так жахався. Все, що не було, розпродав, проїв, і ось вже де-кілька днів нічого не їм. Послабішав, ноги дріжать, з рота пахтить мов під час тяжкої хвороби. Випиваю ранком дві склянки холодної води, потім йду робить свій звичайний маршрут. Спочатку прохожу повз гастрономичні магазини. Скрізь ретельно, з естетичним смаком порозставлені пляшки вина. Зупиняюсь, читаю на етикетках. Якби випить з якої-небудь пляшки, як приємно розлилось би тепло по тілу. А проте, байдуже. Я наближаюсь далі до вітрини, за якою бачу жарену рибу, ковбасу, сардини... Наблизить до себе, простягнуть руку за цим всім. Одрізати хоч би шматочок шинки з рожевими шаринами сала! Або спробувати риби—гарно прожареної, просоленої, жирної... Раптом бачу за шклом вітрини пикате, червоне обличчя, що з злістю стежить за моїми рухами. Тоді простую скоріше на базар в ларі, де жариться ковбаса, сало, де горами лежить хліб. Тут почуваю себе вільніше. Бачу, як заклопотано, поспішаючись, підходять до столиків пані, довго торгуються, потім беруть м'яса, масла, кладуть в кошики. Де це все береться, куди щезає? Місто налічує мільйонне населення й скільки-то за один день з'їдається тут всього!

Зненацька спотикаюсь, ледве не падаю на брудний камінь. З-під ніг з жалібним зойком одбігає собака. Витягнена, суха морда, голодні, каламутні очі, вип'яті ребра, підтягнений до живота хвіст ледве тримаються на довгих, тонких ногах. Бідне створіння! Ти так само, як я, нишпорить тут і ковтаєш запашне повітря! Мені тебе до плачу жаль, ти мені ближча, дорожша всіх тих людей, що лементують навколо, що раді вп'ястися один другому в горлянку. Й мимохить на мої очі набігають сльози.

Плентаюсь далі, з зусиллям пересовуючи ноги—вони мене не хочать слухать. Скоро втомлююсь дуже, обливаюсь гарячим потом. Захожу у сквер, сідаю на ослін. Робиться відразу гарно, затишно, не так гостро відчувається голод.

Коло мене бігають ситі, пикаті діти—граються в м'яча. Напевне наїлись дома какао з вершком, то їм і весело зараз. А проте, зла до них я не відчуваю. Навкруги так гарно, тепло. Я в чорній одіжжі, сонце допіка й мені стає приємно. Щось подібне, пригадую, я почував, коли після довгої, тяжкої хвороби вийшов уперше на сонце. Слабий, знесилений сів на стілець і довго грівся й всміхався радо сам собі. Повз мене проходить парочка молодих людей. Напівзажмуреними очима стежу за ними. Мені дуже подобається мужчина—сильний, стрункий. Ноги в нього взуті по тірольські й від того хода його здається твердою, мужньою. Наповні сонцем, вони не можуть себе стримати: голосно сміються, мужчина цілує її руки...

Ах, навкруги так багато радості! Як би в ногах з'явилася одразу міць, щоб так впевнено, сильно піти по цих доріжках, засипаних піском, залитих сонцем! Спіймать дитину якусь, високо підняти її вгору, поцілувати в рожеві щочки!

Над вечір прихожу додому. Бажання вмерти, не почувать, не бачить нічого. Кидаюсь на ліжко, безсило простягаюсь на ньому. І раптом весь здрігаюсь, оживаю—в кімнату заходить запах чогось

підсмаженого на маслі—ледве чутний, але від того ще гостріший. Піднімаюсь на ліктях, нюхаю повітря. Ах, це моя хазяйка жарить м'ясо. Здоровенна сковорода, на їй шматки м'яса. Підкладаються ножом кусні масла, підкладаються не жалкуючи, скільки треба. І ось це жовте масло тане поволі на сковороді, потім шкварчить, заливає м'ясо, вбирається в нього. «Коли ж я стану жити, нарешті, по-людські?»—з одчаєм, болісно говорю сам собі. І солодко починаю мріяти, як я господарюю десь на селі. У мене кремезна, сильна жінка... Є корови, свині... В погребі глечики холодного молока, горщики сметани, масла... На обід борщ гарячий... Ха-ха-ха... гірко регочусь.

А де ж моя обіцянка бути завжди тільки пролетарем, боротись з власницькою ідеологією? Чи справді не може бути переконань, а є тільки настроєні з матеріяльного стану свого?

А з кухні тимчасом новий струмок пахощів, й я забуваю все на світі, злізаю з ліжка, підбігаю до дверей, одхиляю їх і, мов божевільний, нюхаю, ковтаю повітря...

VII

З'явилась надзвичайна загостреність уяви. Я лежу на ліжку й чую, як за стіною вештається хазяйка. Цього досить, щоб уже її уявлять, бачити, стежити за її рухами. Виразно бачу її руку з чотирма товстими, золотими перстнями на жирних, брудних пальцях. Ось вечір. У вікно моєї кімнати рівномірно, спокійно ллється сяйво місяця. На тлі осяяного неба чітко вимальовуються здоровенні будівлі. Мов якісь середньовічні замки, стоять вони німі, похмурі, забуті людьми. І чекаєш казки і здається, що ось-ось створиться щось надзвичайне. Довго дивлюся на місяць. Скільки таємної сили в прозорому сяйві мертвої планети! Це б на простір степів, луків, до своїх рідних місцевостей! І там поблукать у морі цього блакитного сяйва, послухать шепіт-розмову землі й небес! Далі витримати не можу. Кидаю кімнату, йду блукать по вулицях. Хитаюсь, але легкість надзвичайна. Мов я зітканий з проміння місячного, мов у мене нема ваги.

Зупиняюсь коло двох музиків-сліпців. Один віртуоз-скрипак. Чого його так болісно слухати? Ах, він ніколи не бачив сонця, він ніколи не бачив квітки, не поринав в очах коханки! І він скрипкою плакав за цим назавжди для нього одмовленим. В тиші своєї страшної, вічної ночі він ридає мабуть за сонцем.

Бо чого так болісно слухать віртуоза-сліпця?

Як обірвались би струни ридаючої скрипки, коли б він раптом оце побачив хоч на мент оцю ніч, прозоре сяйво місяця, зірку в небі. Зненацька я чую тендитний запах духів. Переді мною стоїть вся в чорному, з голими плечима, жінка. Я чую, як пахтить її кожа. Вона мабуть не знала важкої праці. Її життя було радісне, легке. В роскошах росла й через те вона так дивно-вродлива. Ах, вона мабуть богиня з того світу, де п'ють коштовне вино, де сміх безудержний лунає, де танки до ранку в хвилях найкращої музики! Ах, коли б туди, в ті залі, залиті електрикою, випить келих рубінового вина!

Запах делікатних духів, запах ніжної шкіри дратує мене без кінця. Так би прилинуть губами до білих, запашних плеч! Проклята скрипка, що вона робить зі мною!

Я немов у краю якихось примар, немов згубив дійсність. Не пам'ятаю, куди йду. Лише знаю, що мені без кінця важко робиться. «Який я нещасний»,—говорю безсило ридаючи. «До чого дійшов?»

Чи я сплю, чи може я вже збожеволів? До мене приходить жінка в чорному вбранні, з дивними очима. Заносить у мою кімнату запах делікатних духів й гарячого, молодого тіла жіночого.

І я довго цілую її й плачу над нею.

VIII

Нарешті, мусить же бути цьому всьому кінець—такий або инакший! Хай навіть сконання, але щоб певне щось! Цей жах постійний перед голодуванням робить життя неможливим, нестерпним. Зараз, як це болюче уявлять, я сам себе з'їдаю, сам смочу себе. Що день, то більше слабшаю; боюсь глянути на себе у люстро, бо лякають безумні, голодні очі, лякають щоки, що глибоко повпадали. Але цьому рішуче повинен бути кінець! Кличу свою логіку, розум... Впевнюю рішуче, з одчаєм: треба конче щось робить, на щось навважитись. Треба скорій знайти пораду. А проте, я давно вже знаю, що мушу робить. О, який хитрий у мене мізок—так давно ховає в собі таємний намір. Чекає лише, щоб логіка, розум підтримали, погодились. Але хай не погодяться! Хай шукають тоді іншого виходу—для мене ще краще буде. Але тільки негайно, зараз дають хай рятунок!.. І я тихенько, злорадо сміюсь, сміюсь, бо знаю, що перемога на моєму боці. Я знаю, що досить самому собі рішуче сказати «іди!» й я піду вже без вагання, без сумніву, без боротьби...

І я говорю: «я піду, коли треба, на вбивство, на що вгодно, аби лише врятувати себе!» Свідомо йду, продумано. Що для мене зараз найвища цінність? Комунізм, загальне добро? Ха-ха... Я сам! Хай це цінничо буде, але я кричу всім: «Я»—найвища цінність для мене!

А зараз до праці—я складаю проект.

Блукаючи раз за містом, в ярку, що сховався до річки, я зустрів гарно зодягненого мужчину. Йшов важкою ногою, сопучи носом, ледве пересовуючи жирне тіло. Чомусь він виразно залишився в моїй пам'яті. Коли на другий день, о тій же самій годині, зустрів його на тому ж місці—в мене раптом майнула думка. Я навіть зупинився від несподіванки. «Чому мені не ограбувати його?» Тоді я з обуренням одкинув цю думку. Але зараз я рішуче здеру з нього штанці... Ха-ха-ха...

І зовсім не для експерименту—стать надлюдиною а la Роскольников. Це треба розуміть... Я це роблю тому, що це потрібно. Нарешті, до цього нема нікому ніякого діла! Абсолютно нікому нема ніякого діла до того, що я роблю! Перед вечером рушаю за місто. Ховаюсь в кущах, чекаю. Чим далі, тим більше хвилююсь. Даремно впевнюю себе бути рішучим, спокійним. «А що як сьогодні його не буде? Цеж не обов'язково—що-дня йому тут ходити!» Й я з радістю підхоплюю цю думку. Поволі, мов якийсь тягар спадає з плеч, чекає напруження. Я так охляв, знесилився, що ледве тримаюсь на ногах. Піти додому, лягти, лягти скоріше й про все забути! Зненацька чую важку, знайому ходу. В одну хвилину прорізує мізок де-кілька думок.

«Сьогодні не треба, сьогодні не треба!» — жалібно прошуся. «Нарешті, яка в цьому потреба? Це лише вигадки мого хворого, нещасного мозку!» А над усім цим всевладно чується: «Сором, ганьба! Скорій вперед, більше рішучості!».

Сам не свій зриваюся з міста, біжу шалено назустріч людині. Мов божевільний, не тямлючи гаразд, що роблю, кричу: «стій, стій» і сам чогось піднімаю руки вгору. Мій вигляд бентежить спочатку людину. В кутках її губ, в поширених очах майнув жах. Але я остаточно ніяковію, не знаю, що робить далі. Скоро на обличчі людини з'являється усміх радісний і глумливий заразом. «Де ж твоя зброя?» — запитує регочучись: «Хто з голими руками йде грабувати? Та потім глянь лише на себе! Я міг би тебе кулаком збити з ніг!» Я замовкаю перед таким аргументом, опускаю руки. Кров лине в голову від гнітючого сорому. «Чого, справді, я нічого не взяв з собою?» О, який сором! Людина ще раз регочеться, якимсь обережно обходить мене, йде далі. Потім через де-кілька кроків зупиняється й рішуче наближається до мене. «Я колись був в такому ж стані, як і ви. Візьміть від мене асигнацію», — й протягує мені гроші. Я хочу подивитись у вічі цій людині. Але вона вже одвертається, йде, залишаючи мене з простягнутою вперед рукою, що тримає асигнацію. «Яка образа», — говорю я собі. Треба тільки бачити себе в цей мент! Він дома буде оповідать про веселу пригоду, що трапилась з ним в ярку. Він, можливо, й гроші через те дав, що це була така надзвичайна, оригінальна зустріч.

Я з злістю та огидою дивлюся на асигнацію. Ах, яке нестерпне бажання роздерти, розшматувати її, зубами погризти. Але замість цього обережно горну її до грудей. Це все ж таки гроші! За них я куплю м'яса, хліба. К бісу всі думки, непотрібний цей сором. Я дістав гроші й цього досить! Які ще можуть бути вагання! Для мене не існує нічого, окрім бажань мого зголоднілого організму. Єдиний критерій для мене — вимоги шлунку, й годі, тисячі разів годі думать про щось інше. Іду додому. В мене є гроші, є засіб до існування — думаю. Яка велика, безудержна радість! Я солодко мрію, як куплю гарячого молока, аби при звичаїти шлунок до їжі. Біжу, обливаючись потом, вбиваючись з останніх сил. Попереду нічого не бачу, не уявляю, окрім мармурового столика й на ньому шклянку молока. О, хоть би скоріше! Нарешті! П'ю, ковтаю гаряче молоко, обпікаючи рота. З'являється безкінечно радісне чуття. «Я оживаю» — говорю сам собі. Нагинаюся до столу, щоб ніхто не вгледів, і радісно, стиха сміюся. Лише згодом, йдучи додому, здатний стаю міркувати. Скільки того сорому, скільки образи завдав мені сьогоднішній вечір! Але скільки таємної сили в тому клаптику паперу! Ха-ха... Коли біг, я ж був буквально божевільний. Який чудесний довід для матеріалістів! Про все забув на світі, геть одкинув всякі міркування «ірраціонального світу» мого милого Кнут-Гамсуна й побіг шалено за їжою. Все ж таки скільки огиди у всьому цьому! До чого тільки дійти! І звідкіля взявся, як існує цей проклятий устрій! Мільйони людей страшним напруженням своїх сил ріжуть, кують, гладять крицю, роблять цеглу все для того, аби збудувати своїм вампірам розкішні будівлі!

За тисячів верстов, за океаном для цих ненажерливих людей збирають під спекою дикуни ягідки какао... пурнають в море за перлами,

гноять очі, легені... Все, що тільки не є коштовного на світі, забирають собі багаті, не залишаючи нам нічого.

Ми, помішані з пилом та брудом, повинні хоч жертити чорну, важку землю. В той час, коли я піднімаю з канави кимсь кинуту обсмоктану голову оселедця—в роті будь-якого земного бога тале солодкий шоколад. І ось, що таке щастя для мене?—Шматок хліба, кинутий в мого голодного рота! І що для мене ідеал? По-за всім—знову і знову не бути голодним! О, будь же проклятий той мент, коли я народився на світ!

І у мене росте й шириться ненависть до всього. Помсти, о, тільки помсти воліє моє серце!

IX

Вчуваю з вулиці лемент, крик, дикі виття. Вибігаю скоріше, мов наелектризований, мов в передчутті чогось. Кудись біжить здоровий гурт обшарпаних, зголоднілих людей, доведених до одчаю. Божевільні, страшні очі... рев мужських голосів, галасання жінок... В руках сокири, залізні перекладки з ліжок... Я розумію. Біжу теж за натовпом, по дорозі дістаю кійка... З мого горла вилітає дикий крик... Нічого не жалкуєм! Б'ємо вітрини, шматуєм шовк. Набиваєм рот смашними піріжками, беручи їх з чудових ваз. Б'ємо об мармурові столики пляшки, з вином. І коли по мармуру тече й падає вниз червоне вино, ми підставляємо рота й регочемось... Хто кине нам слово докору? Хто насмілиться обвинувачувати люмпен-пролетарія?

Раптом до нас долітають згуки інтернаціонала, який знавець людської душі, з якими глибокими соціальними інстинктами був той композитор, що склав цей гімн?! З глибин душі виникає незрозуміле, величне чуття, шириться, росте! В піднесенню хочеться крикнути, сказати щось... Вибігаємо на вулицю... Могутні згуки наближаються... У всьому місті нечуване безробіття, чекають, що вибухне революція. І ось колона робітників-демонстрантів з червоними прапорами йдуть по вулиці, ритмічно ступаючи по камінню. Яке сильне, непереможне враження! Немов я вийшов із темного склепу на сонце й воно сліпить мене! «Повстаньте гнані і голодні»—закликають нас робітники одностайно піти на боротьбу з капіталістичним світом. «О, ми повстали, давно повстали, але ми були здатні лише вітрини бити!»,—в піднесенню, гірко думаю. «Що я ніс людськості? Свій гнилий індивідуалізм, своє зневір'я? Нещасний інтелігент, я був здатний тільки на рефлексування... В рішучий мент я знайшов у собі лише одні красиві слова. В мені не було опіру, я не здатний був змагатись, і безробіття, звичайне явище для робітника,—мене загнало до люмпен-пролетаріату!»

«Он в кого вчиться—в захваті майже кричу собі—це у робітників, що так організовано йдуть на боротьбу, що так впевнені в собі! Пролетаріят! прийми ж і мене під свій червоний стяг! Одмовляюсь від усього, чим жив раніше! Вірю в твою непереможну силу, в твоє велике історичне призначення! Прийми ж в свої ряди кволого роз'їденого зневір'ям інтелігента й дай сил до життя!»

І я приєднуюсь до маніфестантів і разом з ними ритмічно йду по каменю.

ЛЕНІН

Біля мар твоїх, мертвий Ленін,
Ми поминки справляєм жалібною сторожою.
Кров робітнича у жилах народів кружляє швидче,
Кров робітнича кружляє швидче
При твоєму імені, Ленін:
В Європі, Америці, Азії, Африці,
На півдні, на півночі, заході, сході,
По всіх чотирьох сторонах світу,
По всіх чотирьох суходолах,
Ленін—

Повсюди, де ще гнобителі і пригноблені є,
Повсюди там, де ще обездолені, ошукані, безправні, безборонно
гвалтовані є,

Повсюди там, де людей примушують себе продавати, зраджувати
самих себе і голодувати,

Повсюди там, де люде з дитинства аж до старости засуджені на
панщину,

Повсюди там, де люде людей стріляти мусять...
Де?!

Повсюди там, де будівничі творці ще не здобули влади.—
Кожний нарід посилає сьогодні червоного вояка до мар твоїх,
Ленін.

З кожного червоного вояка зросте незабором червона армія, Ленін.
Робітники поминають тебе не словами.

Робітники втомились од марнослів'я.

Робітники святкують тебе ділом, Ленін!

Вперед, червоний фронт!

Кришталево-обточеною, без прикрас, була твоя думка

Твереза, сива. Так ти зробився свідомостю

Бойових робітничих армій.

Приятьє всіх робітників світу, товариш Ленін:

Думкою ти їм показував шлях. Бо

І думка у тебе була знаряддям. І,

Стиснувши зброю в руці, наслідують однині

Пролетарів мільйони тебе...

Одягнений в просту буденну одежу

Лежить в труні Ленін.

До нас, ще живих, цей його поклик:

«Ви, народи всієї землі,

Зривайте з себе лацюг! Вперед! Прямуйте!

Німеччино: вперед! Повстань

З цього рабського сну!!

Бий, барабане червоний!

Сурми червоні, сурміть!

Пролетарські штурмові колони,
Гуртуйтеся!!
Руйнуйте ступниці палаців панів індустрії!
Увірвітьесь в закляті державні квартали!!
Виборіть собі свій ґрунт!
Виборіть собі свої машини!
Виборіть собі свої фабрики!
Виборіть собі свою батьківщину!
Виборіть—нарешті—світ!!!»
Твоє мовчання, мертвий Ленін, це не є
Мерця мовчання. Це
Наказ, що кличе до бою:
«Творчі маси всіх країв, шикуйте лави
В одностай! Вперед! Машируйте!»

Перекл. з німецьк. Л. Піонтек.

ПІДГОТОВКА

Поет не любить промінних акордів,
Він дує в сурми рубаним рядком.
Я вчуся. Підготовлююсь. Вправляюсь.
Як працюю я,—западколиво!
Над моїм, ще непластичним обличчям:
Зморшки натягаються.
Новітній світ
(отакий: що старий, містичний, страждання світ руйнує)
Малюю я, як можливо, докладно.
Сонцем залитий, як найбільш розчленований, гарно вишліхуваний,
мариться мені краєвид,
Острів блаженного людства.
Для цього багато потрібно (це й сам він давно вже знає як слід).
О, триєдиність твору: переживання, формулювання і діло.
Я вчуся. Підготовлююсь. Вправи роблю.
... Небавом буруни моїх речень з'єднуються в нечувану фігуру.
Промови. Маніфести. Парламент.
Політична вогниста п'єса. Експериментальний роман.
Поеми, щоб їх вигукувати з трибун.
Людство! Волі! Любови!
Новітню, святу, завітну державу
Я проповідую крові народів, кров од їх крові прищіплону.
Хай буде держава ця
Дорешти оформлена вся.
Хай насаджує рай.
— Давайте, будем атмосферу грози розширяти!—
Вчіться! Підготовлюйтесь! Вправляйтесь!

Перекл. з німецьк. Д. Заул.

Ленін і національне питання. *)

6. САМОВИЗНАЧЕННЯ НАЦІЙ.

Жаден з пунктів старої програми РСДРП не викликав стількох суперечок, такої плутанини й такого нерозуміння, як пункт 9-й, що визнавав право самовизначення за всіма націями, що входять в склад держави. Ця програма ухвалена була II-м з'їздом РСДРП р. 1903, а р. 1913 Народа Центрального Комітету РСДРП з партійними робітниками ухвалила запропоновану Леніним резолюцію, 4-й пункт якої пояснює вже самовизначення як право націй на відокремлення й утворення самостійної держави. «Вимагають цього—читаємо в резолюції—не лише основні принципи міжнародної демократії загалом, але й особливо нечуване національне пригнічення більшості населення Росії царською монархією, що є реакційним і варварським державним утворенням, рівняючи з сусідніми державами Європи та Азії. Цього вимагає ще й справа свободи самого великоруського населення, що не може створити демократичної держави доти, доки не буде винищено чорносотенного великоруського націоналізму, що підтримуваний традицією кривавих знущань над національними рухами та инш.»

У пункті 5-му тої ж резолюції читаємо: «Питання про право націй на самовизначення (с.-т. забезпечення конституцією держави зовсім вільного й демократичного способу вирішення питання про відокремлення) не можна плутати з питанням про доцільність відокремлення тої або иншої нації»...

Ленін кілька разів висловлює думку про потребу розмежувати поняття права й доцільності, бо саме в цьому й полягає центр нерозуміння. Так, у статті «Кадеты об украинском вопросе» Ленін пише: «Марксисты не забувають також елементарного обов'язку кожного демократа боротися проти всякого цькування будь-якої нації за «сепаратизм», боротися за визнання повного й цілковитого рівноправства націй—права їхнього на самовизначення. Різних можна дотримуватися поглядів на те, яким має бути, з точки погляду пролетаріату, таке самовизначення в кожному окремому випадкові. Можна й треба сперечатися з націонал-соціалами, на зразок Донцова, але ж підлотне цькування за «сепаратизм», цькування людей, що не можуть захищатися, є вершком безсоромності наших кадетів» (XIX т., стор. 32).

Самовизначення викликало нападки з різних боків. І найперше треба зазначити, що в реакційних і націонал-ліберальних кадетських колах викликало незадоволення пояснення до слова самовизначення, а саме: право на відокремлення. У кадетській газеті «Речь» одверто писали про те,

*) Почат. див. «Ч. Ш.», № 3 за 1924 рік.

що «к.-д. ніколи й не бралися захищати право «відокремлених націй» від російської держави».

У своїй статті «О праве націй на самоопределение» Ленін пояснює, які самі економічні причини викликали, викликають і будуть викликати стремління пригнічених націй до того або іншого роду самовизначення. Ленін присвячує цьому питанню багато місця й уваги, бо вважає, що нападки на один з найважливіших пунктів марксистської програми є замахом на походом опортуністів всіх гатунків проти марксизму.

«На всьому світі—пише Ленін—доба конечної перемоги капіталізму над феодалізмом була звязана з національними рухами. Економічна основа цих рухів полягає в тому, що для повної перемоги товарової продукції потрібне завоювання внутрішнього ринку буржуазією, потрібне державне об'єднання територій з населенням, що говорить однією мовою, при усуненні усяких перешкод розитковій цієї мови і закріпленні її в літературі. Мова є найважливішим засобом людських зносин; єдність мов і розвиток їх без перешкод є одною з найважливіших умов справді вільного й широкого, відповідного сучасному капіталізму торговому обороту, вільного й широкого групування населення по всіх окремих класах, нарешті—умовою тісного звязку ринка з усяким і кожним господарем чи господарчиком, продавцем і покупцем».

«Утворення національних держав, що найбільше відповідають цим вимогам сучасного капіталізму, є через те тенденцією (стремлінням) усякого національного руху. Як найглибші економічні фактори штовхають до цього, і для всієї Західної Європи, більше того, для всього цивілізованого світу—типовим, нормальним устроєм для капіталістичного періоду є через те національна держава».

«Значить, коли ми хочемо зрозуміти зміст самовизначення націй, не граючи в юридичні дефініції, не «вигадуючи» абстрактних визначень, а розбираючи історично економічні умови національних рухів, то ми неминуче прийдемо до висновку: під самовизначенням націй розуміється державне відокремлення їх від чужонаціональних колективів, розуміється утворення самостійної національної держави».

Проти гасла самовизначення, що розумілося, як право на державне відокремлення, накинута з усіх боків, причому, з одного боку, нападати на нього за те, що воно є «загальним місцем», що воно не дає досить конкретизованих, ясних гарантій для пригнічених націй, з другого ж—за те, що воно підтримує сепаратизм усіх, в тому числі й митичних, вигаданих націй. Нагілки йшли від найрізноманітніших політичних угруповань, починаючи від чорносотенця Савенка, кадета Кокошкіна й кінчаючи націонал-соціалістами, бундовцями, меншовиками й де-якими групами польських революційних марксистів, з Розою Люксембург на чолі. Не віддаючи багато уваги представникам «зоологічного націоналізму», Ленін найбільш виступає проти Рози Люксембург, а далі провадить вже й боротьбу проти соціал-опортуністів, що, на думку Леніна, не висунули жадного власного доказу проти самовизначення й повторювали тільки все виголошене Розою Люксембург.

Роза Люксембург не добачила в сучасному національному рухові його економічних причин і не зрозуміла, що кінцевою метою всякого національного руху є утворення самостійної національної держави, бо національні держави найбільше відповідають вимогам капіталістичного розвитку.

Полемізуючи з Кавтським, Роза Люксембург заперечує це й вважає, що самовизначення дрібних народів стає ілюзорним в міру розвитку великих капіталістичних держав. Ленін закидає Розі Люксембург те, що вона плутає поняття державно-політичної самостійності з економічною незалежністю й наводить низку надзвичайно влучних прикладів того, як міцні політично держави—Росія,—залежать економічно від країн Західної Європи, як із цілої низки держав Азії капіталізм досяг найвищого розвитку лише в самостійній національній державі—Японії, як на Балканах виникли сприятливі для капіталістичного розвитку умови лише тоді, як створилися самостійні держави.

У дискусії Розі Люксембург з Кавтським Ленін цілковито підтримує останнього й зазначає: «Національна держава є правило й «норма» капіталізму, ріжнояка, в національному відношенні, держава є відсталість або ж виняток. З точки погляду національних відносин, національна держава створює безперечно найкращі умови для розвитку капіталізму. Це не означає, звичайно, що така держава, базуючись на буржуазних відносинах, могла б знищити експлоатацію й пригнічення націй. Це означає лише те, що марксист не можуть забувати про могутні економічні фактори, що викликають стремління до створення національних держав. Це означає, що «самовизначення націй» у програмі марксистів не може мати з історико-економічної точки погляду іншого значіння, як політичне самовизначення державна самостійність, утворення національної держави».

Ленін енергійно виступає проти Розі Люксембург, що висловилася не лише проти § 9 програми РСДРП, але й зокрема проти вимоги незалежності Польщі. Роза Люксембург вважає, що, захищаючи самовизначення, с.-г. право Польщі на відокремлення від Росії, програма марксистів підтримує в дійсності буржуазний націоналізм пригнічених націй і зокрема націоналізм польської буржуазії. Та Ленін цілком правдиво нагадує Розі Люксембург, що марксистська програма, не захищаючи права пригнічених націй на відокремлення, підтримуватиме буржуазію, помічників і самодержавний уряд тої нації, що пригнічує. «Боючись—пише Ленін—допомогти націоналістичній буржуазії Польщі, Роза Люксембург, заперечуючи право на відокремлення в програмі російських марксистів,—допомагає на ділі чорносотенцям великоросам».

Ленін вважає націоналізм нації, що пригнічує, гіршим, шкідливішим за націоналізм пригніченої нації, бо він найбільше гальмує розвиток демократії й пролетарської боротьби. «В кожному буржуазному націоналізмі пригніченої нації—каже Ленін—є загально-демократичний зміст проти пригнічення, і цей-то зміст ми безумовно підтримуємо, рішуче відокремлюючи стремління до своєї національної винятковості, борючись з намаганням польського буржуа гнітити єврея й т. д.».

Отже, виходить, закиди, висунуті Розою Люксембург проти гасла самовизначення, після ближчого ознайомлення з ними, є надзвичайно легковажними. З точки погляду інтересів пролетаріату пануючої нації треба дати рівноправність пригніченій нації, бо не може бути вільним народ, що пригнічує чужі народи, так само, як Маркс вважав питання про відокремлення Ірландії, про ірландську незалежність, справою чести англійської демократії й англійської робітничої партії. «Утворення самостійної й незалежної національної держави лишається ще поки в Росії привілеєм одної лише великоруської нації. Ми, великоруські пролетарі,

не захищаємо жадних привілеїв, не захищаємо й цього привілею. Ми боремося на ґрунті даної держави, об'єднуємо робітників усіх націй даної держави, ми не можемо ручитися за той чи інший шлях національного розвитку, ми через усі можливі шляхи йдемо до своєї класової мети. Але йти до цієї мети не можна без боротьби з усяким націоналізмом, без змагання за рівність ріжних націй».

Але ж Роза Люксембург висунула проти самовизначення ще один доказ, який полягає в тому, що жадна з програм західно-європейських соціал-демократичних партій не має пункту про самовизначення. Ленін вважає, що й тут Роза Люксембург не осягнула величезного значіння порівняння двох типів країн: з одного боку, маємо країни з завершеними, а з другого—з незавершеними, чи тільки-но розпочатими буржуазно-демократичними революціями. Для Західної Європи доба цих революцій охоплює р.р. 1789—1871, вона припадає на один час з добою національних рухів і закінчується створенням цілої низки національних держав. Природно, що пункт про самовизначення в програмах західно-європейських соціал-демократів був би позбавлений всякого змісту й всякого значіння.

Що до Східної Європи й Азії, то там доба буржуазно-демократичних революцій розпочалася лише р. 1905. Національні рухи, що мають місце в Індії, Персії, Турції, Китаю, Кореї, свідчать чи то про початок, чи то про поступовий рух національного пробудження й емансипації від опіки імперіалістів. «І тільки сліпий—каже Ленін—не добачає в цьому ланцюзі подій пробудження цілої низки буржуазно-демократичних національних рухів, стремління до створення національно-незалежних і національно-суцільних держав. Саме тому й лише тому, що Росія разом із сусідніми країнами переживає цю добу, нам потрібний є в нашій програмі пункт про право націй на самовизначення».

Крок за кроком розбиває Ленін усі докази Рози Люксембург проти пункту програми про самовизначення. Посилання Рози Люксембург на Австрію, що по різноманітності національного складу населення і по значінню в ній національного питання нагадує мов би то становище в Росії, після історичного аналізу, зробленого Леніним, виявляється зовсім легковажним.

І коли Роза Люксембург посилається на те, що навіть у програмі австрійської с.-д. немає пункту про самовизначення, Ленін розбиває це трьома доказами. Ми почнемо з третього. Ленін зазначає, що хоч офіційно у програмі австрійських с.-д. і немає пункту про самовизначення, але ж під той же час по протоколах Брюнського з'їзду видно, що складові частини австрійської с.-д. в особі української й польської делегації заявили на з'їзді про те, що вони залучають до своєї програми стремління до національного об'єднання, свободи й самостійності своїх народів. Відсутність заперечення з боку австрійських с.-д. і означає в дійсності санкцію самовизначення. Другий доказ: Австрія завершила свою буржуазно-демократичну революцію в добу р. р. 1848—67 і поруч з легальною робітничою партією там на підставі конституції існує органічний культурний зріст націй, чого в Росії не те що немає, але що суворо переслідуються урядом. Третій доказ: взаємовідносини національностей, що населяють Австрію, відрізняються від взаємовідносин в Росії тим, що в Австрії існує двох-або й трьох-центрова держава (Австрія, Угорщина й Слов'яне), а в Росії необмежено панує одна великоруська національність. (Стаття писалася р. 1914).

Це, а також і те, що в сусідніх з Росією державах Азії розпочалися національні рухи й буржуазні революції, що частково захоплюють різні народності в межах Росії, це, на думку Леніна,—«надає особливої ваги визнанню права націй на самовизначення» і не викликає потреби в пункті про самовизначення в програмі австрійських с.-д.

«Роза Люксембург,—пише Ленін,—проглядила головне практичне завдання і великоруського й інонаціонального пролетаріату: завдання повсякденної агітації та пропаганди проти всяких державно-національних привілеїв за право, однакове право усіх націй, мати національну державу; таке завдання—наше головне (зараз) завдання у національному питанні, бо лише таким шляхом ми відстроюємо інтереси демократії і рівноправного союзу усіх пролетарів усяких націй».

В умовах розвитку пролетарської боротьби націй пригніченої і тої, що пригнічує в межах одної держави, Леніна, як і Маркса, найбільше цікавила психологія соціяліста пануючої нації. Відношення його до пригніченої нації було пробою, іспитом на свідомість, переконаність і політичну дозрілість. «Соціяліста, що належить до пануючої нації—росповідає Ленін—Маркс розпитує про його відношення до пригніченої нації і зразу ж викриває спільну, властиву соціялістам пануючих націй (англійської й російської), хибу: нерозуміння їх соціялістичних обов'язків до націй пригнічених, переживання пересудів, перейнятих від «великодержавної буржуазії».

Свободу самовизначення пригніченої нації, її право на державне відокремлення мусить відстоювати, головним чином, пролетаріат нації пануючої, пролетаріат же пригніченої нації, поскільки така вимога зблизила б його зі «своєю» буржуазією, не обов'язаний його висувати. Але як для одного, так і для другого обов'язковим є єднання в боротьбі проти спільного класового ворога.

«...В добу початку буржуазно-демократичних революцій, в добу пробудження і загострення національних рухів, в добу виникнення самостійних пролетарських партій, завдання цих партій у національній політиці має бути подвійним: визнання права на самовизначення за всіма націями, бо буржуазно-демократична перебудова ще не завершена, бо робітнича демократія поважно й щиро відстоює рівність націй і найтісніший, нерозривний союз класової боротьби пролетарів усіх націй даної держави».

Властива Леніну чіткість викладу думки, звичка не лишати в своїх статтях незрозумілих місць змушує його кілька разів повертатися до питання про взаємовідносини пролетаріату пригніченої й пануючої нації. Тим, хто обвинувачує прихильників вільного самовизначення в сепаратизмі, Ленін відповідає, що таке обвинувачення—«така ж дурниця і таке ж лицемірство, як і обвинувачення прихильників свободи розводу в сприянні руйнації родинних зв'язків. Подібно до того, як в буржуазнім суспільстві проти свободи розводу виступають захисники привілеїв і продажности, на яких будується буржуазний шлюб, так само в капіталістичній державі заперечення свободи самовизначення, с.-т. відокремлення націй, означає лише захист привілеїв пануючої нації і поліційних прийомів урядування на шкоду демократичним».

В іншому місці Ленін пише: «Відмова від цього пункту (самовизначення), якими б міркуваннями його не аргументували, визначає справді «ганебну» уступку великоруському націоналізмові. Чому ж великоруському, коли йде мова про право всіх націй на самовизначення?

Тому, що мова йде про відокремлення від великорусів. Інтерес єднання пролетарів, інтерес класової їхньої солідарності вимагає признання права націй на відокремлення».

Націоналізм пануючої нації—найбільше лихо, ґрунт для реакції, найбільший ворог демократизму, і боротьба з ним, це—абетка, з якої має розпочинати свою діяльність демократія і особливо робітнича демократія. Це висуває перед марксистами, перед пролетаріатом Росії подвійне завдання: «боротьбу з усяким націоналізмом» і в першу голову з націоналізмом великоруським; визнання не тільки повної рівноправності усіх націй взагалі, але й рівноправності відносно державного будівництва, себ-то права націй на самовизначення, на відокремлення,—а поруч з цим,—саме в інтересах успішної боротьби зі всіляким націоналізмом усіх націй,—відстоювання єдності пролетарської боротьби і пролетарських організацій, як найтіснішого злиття їх в інтернаціональну спільність, наперекір буржуазним стремлінням до національного відокремлення».

У суперечці з представниками національно-соціалістичних партій і Розою Люксембург виявилось одно спільне для них, це те, що «серед пригнічених націй відокремлення пролетаріата в самостійну партію приводить іноді до такої запеклої боротьби з націоналізмом даної нації, що перспектива перекручується й забувається націоналізм пануючої нації».

Ця перспектива особливо почала перекручуватися перед польськими с.-д. і Розою Люксембург, які в своїй запеклій боротьбі проти буржуазії й націоналістичної П. П. С. забувають про чорносотенний російський націоналізм, що є ворогом самовизначення в будь-якій формі й ворогом рівності націй, як і всяких демократичних принципів.

«Для польських с.-д. «право самовизначення», звичайно, не має такого великого значіння, як для російських. Цілком зрозуміло, що боротьба з націоналістичною засліпленою дрібною буржуазією Польщі примусила с.-д. поляків з особливим (іноді, може бути, трохи-трохи надмірним) усердям «перегинати палку». Жаден російський марксист ніколи й не думав докоряти польським с.-д., що вони проти відокремлення Польщі. Помилку роблять ці с.-д. лише тоді, коли пробують—на зразок Рози Люксембург—заперечувати необхідність визнання права на самовизначення у програмі російських марксистів».

Як було вже зазначено, проти пункту про самовизначення висловлювалися не лише польські с.-д., що на II-м з'їзді РСДРП пропонували замінити цей пункт вимогою: «установ, що гарантують цілковиту свободу культурного розвитку всіх націй, що є складовими частинами держави».

Зподібною ж вимогою, де-що інакше сформульованою, виступали на цьому з'їзді й бундовці, що висунули вимогу «культурно-національної автономії».

У пункті II програми к.-д. партії так само сказано про право націй на вільне, культурне самовизначення. За пояснення до програми можна вважати відповідь «Речи» в статті, де сказано про те, що к.-д. ніколи й не бралися захищати право відокремлення націй від держави.

Отаке зворушливе єднання у вимогах польських марксистів, націонал-соціалістів і російських націонал-лібералів викриває, куди прямують вороги програми партії по національному питанню.

«Не може бути сумніву, що якою б природною не здавалася іноді точка зору де-яких марксистів пригнічених націй... в дійсності ж,

по об'єктивному відношенню класових сил в Росії, зречення од захисту права на самовизначення дорівнюється найзлішому опортунізмові, засміченню пролетаріату ідеями Кокошкіних». Виклавши думку до логичного кінця, Ленін доводить спільність свідомости у ворогів пункту про самовизначення й у правих представників політичної реакції. «Такі ідеї є, справді, ідеями й політикою Пурішкевичів».

Пізніше вже, р. 1919 на VIII з'їзді Російської Комуністичної Партії в колах її виявилася незгода в національному питанні. Бухарин, виходячи з того, що ми держимо курс на диктатуру пролетаріату, що для нас лише пролетаріат є виразником волі нації, виступив з пропозицією замінити право націй на самовизначення формулою: самовизначення трудящих класів кожної нації. П'ятаков висунув пропозицію в дусі Розі Люксембург. Він вважав гасло самовизначення націй голим і беззмістовним, подібно до того, як Роза Люксембург назвала його «загальним місцем». На думку П'ятакова, це гасло виявило себе на практиці під час революції, як гасло об'єднання всіх контр-революційних сил для захисту буржуазної держави проти диктатури пролетаріату. П'ятаков запропонував відмовитися від гасла «самовизначення націй», як одного з багатьох загальнонаціональних гасел II Інтернаціоналу. Мало того, П'ятаков запропонував відкинути так само й гасло, запропоноване Бухариним—«самовизначення трудящих». На думку П'ятакова, не можна залишити такого твердження, коли «об'єднання буржуазії й пролетаріату ми можемо вже відкинути, а незалежне визначення долі кожної окремої нації пролетаріатом цієї нації, і тільки ним, а не в єднанні з пролетаріатом інших націй,—можемо зберегти».

На цьому з'їзді на захист гасла «самовизначення націй» виступив Ленін. Будучи ворогом красномовних висловів і всяких широкорекламних декларацій, Ленін виступає проти пропозиції Бухарина, бо ж «у програмі треба писати абсолютно точно те, що є». «Треба—каже Ленін—вважати не те, на якому ступні стоїть дана нація на шляху від середньовіччя до буржуазної демократії і від буржуазної демократії до демократії пролетарської. Це є абсолютно правдиво. Всі нації мають право на самовизначення... Величезна більшість, мабуть $\frac{9}{10}$ всього населення землі, може й 95%, підходить під цю характеристику, бо всі країни є на шляху від середньовіччя до буржуазної демократії, чи від буржуазної до пролетарської демократії. Цей шлях є абсолютно неминучий. Більшого сказати не можна, бо це буде неправдиво, бо це буде не те, що є. Відкинути самовизначення націй і поставити самовизначення трудящих зовсім неправдиво, бо така постановка зовсім не вважає на те, з якими перешкодами, якими кривими шляхами йде диференціяція в середині націй»...

Ленін зазначає, що буржуазія залякує польських робітників тим, що більшовики, це ж—старі великороси, москалі, що раніш гнобили поляків, а тепер, прикриваючись комунізмом, хочуть захопити Польщу, підкорити її. Звичайно, така агітація серед польських робітників створює в Польщі єдиний національний фронт. Ось такий агітації польських шовіністів треба протиставити гасло самовизначення, що означає право на незалежне державне існування Польщі.

У своїй відповіді П'ятакову Ленін кілька разів підкреслює, що єднання робітників усіх націй є необхідне, але ж,—що це єднання повинно бути обов'язково добровільним союзом всіх робітників і селян усіх націй. Декретом чи примусом не можна усунути недовір'я пригноблених до гнобителів,

одної нації до другої, недовір'я, що склалося віками. Спад скаженої зневаги, що її виявляли народи бувш. царської Росії до великоросів, відбувається дуже поволі й вимагає терпіння й упертості.

П'ятаков уявляв собі єднання в формі підпорядкування волі не лише націй у цілому, але й трудящих усіх націй інтересам світової соціальної революції. Для цього треба було б провадити десятки років безперервні революційні війни, й така тактика викликала б не єдність пролетарів усіх країн і націй, а єдність усіх класів в середині кожної нації. В інтересах же революції поглибити й поширити щілину між буржуазією й пролетаріатом, як що вона вже є, створити її, як що такої щілини немає. Одним з найважливіших засобів для досягнення цієї мети є гасло самовизначення націй, що означає нашу лояльність відносно внутрішніх справ націй.

«Коли б ми знищили цей пункт або ж зредагували його инакше,— каже Ленін в кінцевому слові на VIII з'їзді партії,— ми викреслили б національне питання із програми. Це можна було б зробити, як би люди були без національних особливостей. Але ж таких людей немає»...

Таким чином, ми бачимо, що Ленін, починаючи з р. 1912 і кінчаючи останніми роками своєї діяльності, немилосердно викривав сутність опортуністичних виступів наших меншовиків, націонал-соціалістів і «радикальних» нігілістичних виступів Рози Люксембург, Бухарина й П'ятова, доводив і довів, що вони неминууче ведуть до підтримки реакціонерів пануючої і пригніченої національностей.

Вивчаючи національне питання, Ленін ніколи не нехтував жадним, хоч трохи значним моментом у виступах окремих осіб чи політичних угруповань, або ж цілих партій. І в цьому питанні Ленін завжди міцно й неухильно був на одній позиції:

«Цілковита рівність націй; право самовизначення націй; злиття робітників усіх націй;— таку національну програму викладає робітникам марксизм, викладає досвід цілого світу й досвід Росії».

7. КРИТИКА НАЦІОНАЛЬНОЇ АВТОНОМІЇ.

Ленін не обмежувався, однак, гарячим захистом партійної програми в національному питанні, не обмежувався тим, що відкидав усі напади на неї з боку буржуазних опортуністичних і націонал-соціалістичних елементів. Він переходив сам у наступ і залишав великі руїни в таборі ворогів. Як ми зазначали вже, «Бунд» на II-му з'їзді РСДРП розійшовся з партією з організаційних причин: він вимагав признання його за єдиного представника єврейського пролетаріату й будови партії на федеративних принципах. На цьому ж з'їзді «Бунд» висунув вимогу «національно-культурної автономії», яку на II-му з'їзді РСДРП бундовець Гольдблат формулював, як додаток до пункту про «самовизначення», так: «утворення установ, що гарантували б їм (націям) цілковиту свободу культурного розвитку», а на своєму VI з'їзді р. 1905 цю свою вимогу він висловив точніше так: «Вилучення із відання держави й органів місцевого самоврядування функцій, зв'язаних з питаннями культури (народня освіта то-що) й передача їх нації в особі відповідних установ, місцевих і центральних,— що їх обирають всі члени нації на підставі загального, прямого, рівного й таємного голосування». Цю теорію «Бунд» позичив у австрійських теоретиків Шпрінгера

й Отто Бавера, для яких відзнакою нації є спільність долі сукупності людей. Ця спільність відповідає культурній спільності, а ця остання звужується до спільності мовної.

Ленін береться за критику національно-культурної автономії, починаючи з питання про мови. В цьому питанні Ленін, як завжди, стояв на точці зору економічної необхідності засвоєння одної мови в межах одної держави, що буде потрібно більшості населення з міркувань зручності торговельних зносин з іншими націями. Але обов'язковою умовою для засвоєння населенням якоїсь мови є не примусове, а добровільне бажання. Як приклад, Ленін згадує Швейцарію, де більшість населення балакає і рідною й одночасно французькою мовою, бо ж «це мова вільної цивілізованої нації, мова, що не накидається мерзотним поліційним примусом».

«Чому ж—запитає Ленін—«величезна» Росія, значно різноманітніша, далеко відсталіша, має гальмувати свій розвиток збереженням якоїсь привілеї для одної з мов? Чи не навпаки, панове ліберали? Чи не мусить Росія, як що вона хоче наздогнати Європу, покінчити зі всіма й усілякими привілеями, як найкорше, як найповніше, як найрішучіше?».

«Як що упадуть всякі привілеї, як що припинено буде накидання одної з мов, то всі слов'яне навчатись легко й швидко розуміти один одного і не лякатимуться «жахливої» думки, що в спільному парламенті лунатимуть промови різними мовами. А потреби економічного обороту сами визначать в даній країні ту мову, яку буде корисно знати більшості її в інтересах торговельних зносин. І такий вибір буде тим ґрунтовніший, що його зробить добровільно населення різних націй, він буде тим більше швидким і широким, чим послідовнішим буде демократизм, чим більш прискореним буде в залежності від цього розвиток капіталізму». Так писав Ленін р. 1913 в «Заметках по національному вопросу», а р. 1914 Ленін пише на цю тему спеціальну статтю—«Нужен ли обязательный государственный язык?». Ленін зазначає тісний зв'язок у цьому питанні між лібералами й чорносотенцями, і на їхню вимогу одної спільної для цілої держави мови відповідає так:

«Ми більше вас хочемо, що б поміж пригніченими класам без різниці націй, що населяють Росію, встановилася найтісніша спільність і братерське єднання. І ми, звичайно, стоїмо за те, аби кожен у Росії мав спромогу навчитися великої російської мови. Ми не хочемо лише одного: елементу примусовості. Ми не хочемо заганяти до раю кійком. Бо скільки би ви не наговорили чудових слів про «культуру», обов'язкова державна мова зв'язана з примусом, накиданням. Ми гадаємо, що велика й могутня російська мова не потребує того, що б хтось мусів вивчати її з примусу. Ми переконані, що розвиток капіталізму в Росії, загалом увесь поступ суспільного життя йде до зближення всіх націй між собою. Сотні тисяч людей перекидуються з одного кінця Росії до другого, національний склад населення перемішується, відокремленість і національна задубілість мусить зникнути. Ті, що з-за умов свого життя й роботи потребують знання російської мови, навчатись її й без примусу. Примусовість же (кійок) приведе лише до того, що вона перешкодить великій і могутній російській мові доступ в інші національні групи, а, головніше, загострить ворожнечу, створить силу нового тертя, збільшить роздратування, взаємне нерозуміння, то-що».

Ленін вважає, що ця постійна гризня з-за мови йде лише на користь буржуазії, для російської ж демократії вона шкідлива, і, з метою припинити її, російські марксистки вважають, що потрібна: «відсутність обов'язкової державної мови, разом з забезпеченням населення школами з викладом усіма місцевими мовами й з задученням до конституції основного закону про скасування якихся привілеїв одної з націй і якого б то не було порушення прав національної меншости»...

«Той не марксист, той навіть не демократ,—пише Ленін,—хто не визнає й не захищає рівності націй і мов, хто не бореться з усяким національним гнітом й нерівністю».

З приводу національної культури Ленін провадить принципову боротьбу з єврейським й українськими ніби марксистами, що забувають про інтернаціональні інтереси робітників і притягають увагу їх до буржуазних дурниць. «Гасло національної культури,—пише Ленін,—це—буржуазна, (а часто й чорносотенно-клерикальна) омана. Наше гасло є інтернаціональна культура демократизму й світового робітничого руху».

Націонал-соціалісти дуже часто висували проти Леніна закид, що його гасло—«інтернаціональна культура»—беззмістовне, бо немає культури без національної форми. На їхню думку, робітників не мусять бути байдужим до розвитку своєї національної культури, бо лише через неї він має можливість прилучитися до інтернаціональних ідей. На це Ленін дає їм таку ґрунтовну й переконуючу відповідь:

«В кожній національній культурі є, хоч би й нерозвинені, елементи демократичної й соціалістичної культури, бо в кожній нації є трудяща й експлуатована маса, умови життя якої неминуче викликають до життя демократичну й соціалістичну ідеологію. Але ж у кожній нації є й буржуазна (а в більшості ще чорносотенна й клерикальна) культура—й до того не у вигляді лише «елементів», але у вигляді пануючої культури. Тому «національна культура» загалом є культура поміщиків, попів, буржуазії. Цю основну істину, абеткову для марксиста, бундист (мова йде про бундовця Лібмана) залишив без уваги, виступив, як буржуа, цілий інтерес якого вимагає поширення віри у позакласову національну культуру».

«Висуваючи гасло «інтернаціональної культури» демократизму й світового робітничого руху, ми із кожної національної культури беремо лише її демократичні й соціалістичні елементи, беремо їх безумовно лише у протигагу буржуазній культурі, буржуазному націоналізмові кожної нації. Жаден демократ, а тим більше жаден марксист не заперече рівноправности мов, або ж потреби рідною мовою полемізувати з «рідною» буржуазією, пропагувати антиклерикальні й антибуржуазні ідеї «рідному» селянинові й міщанству»...

Ленін вважає, що треба використати мову тої або іншої нації не для того, щоб просто чи побічно висувати гасло національної культури, а для того, щоб проти цього гасла провадити агітацію. Буржуазія користується ним, щоб викликати розклад в колах робітників, роз'єднати їх. Завданням же кожного марксиста є проповідь єднання робітників усіх націй. Ленін кілька разів повторює, що для марксиста неприпустимою є сама навіть постановка питання про національну культуру. «Хто захищає гасло національної культури,—каже Ленін,—тому місце серед націоналістичних міщан, а не серед марксистів». Переходячи до окремого прикладу

«Бунда», Ленін повторює: «Хто просто чи побічно висуває гасло єврейської «національної культури», той (які б ни були його добрі наміри)—ворог пролетаріату, прихильник старого й кастового в єврействі, помічник равинів і буржуа».

Для пояснення цього питання Ленін бере конкретний приклад, що по своїй очевидності й елементарності не дає місця сумнівам що до безглуздя такого гасла. «Чи може великоруський марксист—запитув Ленін—визнати гасло національної великоруської культури?» І відповідає: «Ні! Таку людину треба примістити серед націоналістів, а не серед марксистів. Наша справа—боротися з пануючою чорносотенною і буржуазною національною культурою великоросів, розвиваючи виключно в інтернаціональному дусі і в найтіснішому союзі з робітниками інших країн ті зародки, що їх маємо в нашій історії демократичного й робітничого руху. Боротися зі своїми великоруськими поміщиками й буржуа, проти його «культури», во ім'я інтернаціоналізму, боротися, «пристосовуючись» до особливостей Пуришкевичів і Струве,—ось твоє завдання, а не проповідувати, не висувати гасла національної культури».

Культурна спільність пролетаріату й буржуазії пригніченої нації міцніша, ніж у нації пануючої, тому й вплив буржуазної національної культури на пролетаріат сильніший. Але ж за таким зовнішнім сполученням двох ворожих класів ховаються, безумовно, різні елементи культури.

«Так само це стосується й найбільш пригніченої й затравленої нації—єврейської. Єврейська національна культура—гасло равинів і буржуа, гасло наших ворогів. Але ж є інші елементи в єврейській культурі і в цілій історії єврейства... Ті євреї марксисты, що зливаються в інтернаціональні марксистські організації з російськими, литовськими й українськими й іншими робітниками, вкладаючи свою частку (і по-російськи й по-єврейськи) у створення інтернаціональної культури робітничого руху, ті євреї—в супереч сепаратизму «Бунда»—продовжують кращі традиції єврейства, борючись проти гасла «національної культури».

Цей же аналіз поширює Ленін і на українську націю. «Коли—каже він—мова йде про пролетаріат, то таке протиставлення української культури, в цілому, великоруській культурі, так само, в цілому, означає безсормне зрадництво інтересів пролетаріату на користь буржуазному націоналізмові». Ленін вважає, що й українці мають також дві культури, як і великоруси, євреї, німці, французи й англійці. Завдання українського марксиста—відокремити одну від другої.

Як що частина українських робітників перебуває під впливом «чужої» великоруської культури, то завдання марксиста—закріпити їхню класову самосвідомість за посередництвом тої культури, під впливом якої вони перебувають, розвинувши в них дух солідарності з робітниками всіх націй. «Є,—каже Ленін,—дві нації в кожній сучасній нації... Є дві національні культури в кожній національній культурі. Є великоруська культура Пуришкевичів, Гучкових і Струве, але ж є так само великоруська культура, що її характеризують імена Чернишевського й Плеханова».

Спроби марксиста всякої пригніченої нації перенести хоч би частку зненависти до пануючої нації на пролетарську культуру й пролетарську справу робітників пануючої нації неминуче, на думку Леніна, приведе його в трясовину буржуазного націоналізму. Тому гаслом робітничої демократії й марксистської агітації має зробитися не національна

культура, а інтернаціональна культура демократизму й світового робітничого руху.

Марксист не заперечує законності національного руху: в ряцях буржуазного суспільства принцип національності є історично неминучий. Але в той же час не можна забувати, що марксизм є непримиримий з націоналізмом. «На місце всякого націоналізму марксизм висуває—інтернаціоналізм, злиття всіх націй у вищу єдність, що зростає на наших очах з кожною верстою залізниці, з кожним міжнароднім трестом, з кожним робітничим союзом». Щоб ослабити протиріччя між марксизмом і націоналізмом, треба відокремити те, що є поступового в національному русі, і викинути із нього геть все те, що приводить до затемнення класової свідомості. В національному русі треба встановити межу між тим, що веде до єднання трудящих різних націй, і тим, що закріплює їхню відокремленість. Марксіська програма висуває гасло—«право націй на самовизначення аж до відокремлення».

Таке чисто негативне завдання має метою ослабити одвічну ненависть, що пробилася у пригнобленої нації до нації пануючої. Пункт марксіської, пролетарської програми про самовизначення має метою з'ясувати робітникам пригноблених націй, що в цьому гніті невинна пануюча нація в цілому, а лише поміщики й буржуазія понуючої нації. Тому робітникам пригноблених націй, як що вони схотять скинути цей гніт, треба в тісному єднанні з робітниками пануючої нації повести рішучу, енергійну боротьбу проти капіталістів і поміщиків, що не в меншій мірі, хоч і тільки економічно, пригноблюють «свій власний пролетаріат».

Націонал-соціалісти висувають іншу вимогу, бо право націй на самовизначення їх не задовольняє. Вимогою їхньою є «культурно-національна автономія», або ж, в іншій формулюванні, «утворення установ, що гарантують свободу культурного розвитку».

Ленін присвячує низку статтів питанню культурно-національної автономії в цілому й окремим зв'язаним з нею питанням, де, даючи теоретичні й статистичні виклади й силу прикладів і порівнянь, доводить непридатність, нездійснимість і буржуазність цього гасла.

До чого зводиться культурно-національна автономія, як що відкинути силу балачок і писань навколо неї? Ленін відповідає: «Кожна нація, незалежно від того, де мешкає належна до неї особа (незалежно від території: звідси назва «екстериторіальної», позаземельної автономії), складає єдиний державно визнаний союз, що керує національно-культурними справами. Найважливіша з цих справ—шкільна справа. Визначенням складу нації вільним записом кожного громадянина, незалежно від його мешкання, до бажаного йому національного союзу можна забезпечити абсолютну докладність і абсолютну послідовність поділу шкільної справи по національностям».

З точки погляду демократизму, Ленін вважає такий поділ шкільної справи неприпустимим і практично нездійсненим в умовах швидкого розвитку капіталізму. «Поки різні нації живуть в одній державі, їх сполучають мільйони й мільярди зв'язків економічного, правового й побутового характеру. Як же можна вирвати шкільну справу із цих зв'язків? Як що економіка збиває до купи нації, що живуть в одній державі, то спроби поділити їх раз назавжди в галузі «культурних» і особливо шкільних питань недоречні й реакційні. Ленін підкреслює, що бундовська ідея поділу школи відповідає проєктові «націоналізації єврейської школи», що виник серед

партії Пуришкевича. Далі він зазначає, що капіталісти, проповідуючи ідеї поділу й відокремлення націй, сами без різниці націй об'єднуються в міцні акційні товариства, трести, синдикати для боротьби проти робітників усіх країн та народів.

«В дійсності—пише Ленін—національно-культурна автономія», с.-т. абсолютно чистий і послідовний поділ шкільної справи по національностям вигаданий не капіталістами (поки що вони уживають грубіших заходів для роз'єднання робітників), а опортуністичною, міщанською інтелігенцією Австрії. У жадній із західно-європейських демократичних країн з різноманітним національним складом немає й натяку на цю геніяльно-міщанську й геніяльно-націоналістичну ідею. Тільки на сході Європи, у відсталій, феодальній, клерикальній, чиновницькій Австрії, де ціле громадське й політичне життя загальмовано мізерною, дріб'язковою бійкою (гірше навіть—сваркою, сутичками), з-за мови виникла ця ідея дрібного буржуа, що впау у одчай».

Далі Ленін звертає увагу на те, що й у нас теорію «культурно-національної автономії» визвали усі буржуазні партії єврейства, націонал-соціалістичні дрібнобуржуазні партії різних націй, бундовці й потайні ліквідатори. Посилання на Австрію вважає Ленін смішним, бо вона є найвідсталіша з національно-різноманітних країн. Ленін одмічає протиріччя між двома такими явищами: у нас головніші захисники й провідники «культурно-національної автономії» це—єврейські буржуазні партії й бунд, а в той же час один з фундаторів цієї теорії, Ото Бавер, цілий розділ присвячує доказам неможливості пристосувати «культурно-національної автономії» до євреїв.

«Закріпити націоналізм в певній «справедливо» обмеженій сфері, «констатувати» націоналізм, міцно й тривко розмежувати всі нації між собою за допомогою особливої державної установи—ось ідейна основа й зміст культурно-національної автономії. Ця думка—цілком буржуазна и цілком брехлива. Жадного закріплення націоналізму пролетаріят підтримувати не може, навпаки, він підтримує все, що допомагає знищенню національних різниць, руйнує національних перегородок. все, що робить міжнаціональні звязки все тіснішими, все, що веде до злиття націй. Робити інакше, значить—стати на боці реакційного націоналістичного міщанства».

В окремій тому ж питанню присвяченій статті—«Национальный состав учащихся в русской школе»,—Ленін бере конкретний приклад величезної національної різноманітності населення в Ленінградській окрузі й Ленінграді, на підставі числових відомостей про учнів. Після таких відомостей серед учнів такого навіть найбільш великоруського району Росії є до 30 національностей. Це не випадок, а закон розвитку капіталізму, після якого найрізноманітніші по складу шари населення викидаються із села до міста.

«Спробуйте тепер—пише в цій статті Ленін—до цих даних живого життя додати ту мертву утопію націоналістичних міщан, що зветься «культурно-національною автономією», або ж (в перекладі бундовців), «вилученням із відання держави» питань національної культури, с.-т. в першу чергу—шкільної справи».

«Із відання держави вилучається шкільна справа й передається до рук 23-х (відносно Ленінграду) «національних союзів», що розвивають кожен «свою» «національну культуру»!

Безглуздя і нездійснимість такої «програми» очевидна сама собою. Її не взяли «всерйоз» навіть австрійські с.-д., і навіть меншовики-партійці засудили бундовців і меншовиків-ліквідаторів, що, всупереч партійній дисципліні, захищали «культурно-національну автономію».

«Вплив дрібнобуржуазного міщанського націоналізму—каже Ленін—заразив і де-яких «теж-соціалістів», що захищали, т. з., «культурно-національну» автономію, с.-т. передачу шкільної справи (й загалом справ національної культури) із рук держави до рук окремих націй. Зрозуміло, що марксисты борються проти такого витонченого націоналізму, проти такої проповіді розмежування націй, проти поділу шкільної справи по національностям».

«Проповідь нездійсненої культурно-національної автономії—пише далі Ленін—це безглуздя, що вже зараз лише роз'єднує робітників. Проповідь злиття робітників усіх національностей полегшує успіх пролетарської класової солідарності, що здатна гарантувати рівноправність і найбільше мирне співжиття всіх національностей».

Ленін кілька разів заперечує легенду, що її ширили бундовці й інші націонал-соціалісти, мов би то на Брюнському з'їзді р. 1899 обміркувалася й була ухвалена, як програма по національному питанню, «культурно-національна автономія». Справді, на цьому з'їзді південно-слав'янські с.-д. запропонували таку програму: «(§ 2) кожен народ, що населює Австрію, незалежно від зайнятої його членами території складає автономну групу, що зовсім самостійно керує всіма своїми національними (мовними й культурними) справами». Після де-яких заперечень проти даної формулювки її ухвалили в цьому пункті так: області одної й тої ж нації, що самоуправляються, утворюють разом національно-єдиний союз, що вирішує свої національні справи цілком автономно». У такій формульовці от знаменитої культурно-національної автономії не лишилося нічого.

Бундовські літератори й теоретики заперечували сумне для них явище легкого визнання «культурно-національної автономії» політичними групами, як єврейської, так і російської буржуазії. Але ж про це яскраво свідчать надруковані тоді програми цих партій і в тому числі партії к.-д. Вони, безумовно, зацікавлені в поділі пролетаріату по національностях, в роз'єднанні сил робітників. Бунд цілком певно стає на цей шлях, коли, як цілком послідовний додаток до програми національного питання, висунув вимогу федеративної будови партійних організацій в Росії. Це означало узаконення відокремлення не тільки населення різних національностей, але ж і перенесення його в лави партії. Але ж свідомі робітники не миряться з таким явищем. «Вони—пише Ленін—борються зі всякими, навіть найбільше витонченим націоналізмом, відстоюючи не тільки єдність, але й злиття робітників всіх національностей у боротьбі з реакцією й усяким буржуазним націоналізмом. Наша справа не розмежовувати нації, а з'єднувати робітників усіх націй»...

8. СОЦІЯЛ-ШОВІНІЗМ І ВІЙНА.

Протягом цілої своєї боротьби проти націонал-соціалістів, проти опортуністів і ліквідаторів Ленін відзначався своєю інтернаціоналістичною витриманістю, своєю марксівською послідовністю. Це в межах російської с.-д. партії. У II Інтернаціоналі він належав до тої групи, що й Роза

Люксембург і яку Кавтський назвав анархо-синдикалістською. II-й Інтернаціонал мав з давніх часів сильний ухил у бік опортунізму й реформізму. Але ж розпочата р. 1914 імперіалістична війна була важким для нього іспитом, і II Інтернаціонал було зруйновано. Хоч на одному з конгресів р. 1907 в Штутгарті й було винесено постанову—«всіма силами використати викликану війною економічну й політичну кризу для того, щоб розгойдати найглибші суспільні шари й прискорити руїну капіталістичного панування», але ж ця постанова в рішучу хвилину лишилася мертвою писаниною, а соціал-демократичні партії єдиного Інтернаціоналу забули не лише про ці постанови що до війни, але й елементарні істини про міжнародний характер соціалістичного руху. Соціал-демократичні партії кожної з держав, що воювали,—перетворилися в національні партії, ставши на бік буржуазії своєї країни, захищаючи її домагання, її імперіалістичні зазіхання проти буржуазії ворожої країни. В кожній країні соціал-демократія кликала до громадянського миру зі своєю буржуазією до єднання, значить проти пролетаріату іншої країни, якого, в свою чергу, закликалося своєю соціал-демократичною партією до замирення зі своєю рідною буржуазією.

Характерно для соціал-демократичних партій те, що свій заклик до робітників вони лицемірно і в інтересах своєї буржуазії мотивували тим, що їхня країна провадить «оборончу війну». Цією спекуляцією патріотизмом, позиченою у капіталістів, легше було морочити робітничі маси й примусити їх сліпо йти за проводарями, що продалися капіталістам. Позицію захисту батьківщини зайняли старі лідери по всіх країнах: Вальєр і Гед—у Франції, Гайдман і Гендерсон—в Англії, Шайдеман, Еберт, Кунов та інші—в Німеччині, при чому Кавтський виступав адвокатом їхнього опортунізму, Бісолаті й інші—в Італії, Плеханов, Алексинський, Маслов, Потресов—у Росії, Вандервельде—в Бельгії. Ось галерея проводарів II Інтернаціоналу, що перейшли до одвертого співробітництва й обслуговування буржуазії, кожний у своїй країні.

«Ця війна—пише Ленін вже 1 листопаду р. 1914—імперіалістична, с.-т. війна доби найбільш розвиненого капіталізму, доби кінця капіталізму. Робітничий клас має спочатку «влаштуватися в межах націй», каже «Комуністичний Маніфест», зазнаючи при цьому межі й умови нашого визнання національності й батьківщини, як необхідних форм буржуазного устрою отже й буржуазної батьківщини. Опортуністи перекручують цю істину, переносячи те, що вірно для епохи початку капіталізму, на епоху кінця капіталізму... Соціалістичний рух не може перемогти в старих рямцях батьківщини. Він творить нові, вищі форми людського співжиття, коли законні потреби й прогресивні прагнення трудящих мас всякої національності будуть вперше задоволені в інтернаціональній єдності при умові знищення сучасних національних перегородок. На спроби сучасної буржуазії розділити й роз'єднати робітників за допомогою лицемірних пояснень «захистом батьківщини» свідомі робітники дадуть відповідь знов і знов повторними спробами встановити єдність робітників різних націй в боротьбі за скинення панування буржуазії всіх націй».

Багато соціал-демократів передбачало, що можуть виникнути так, обставини, коли не можна буде розплутати вузла міжнародних відносин і відрізнити війну-наступ од оборончої війни. Р. 1907 Кавтський, стоячи в той час ще міцно на ґрунті марксизму, на з'їзді німецьких с.-д в Есені,

відповідаючи на де-які патріотичні заяви Бебеля, сказав, що найближча війна буде війною не двох держав, а світовою війною, що уряди Німеччини й Франції будуть переконувати своїх робітників у тому, що на них напали. Кавтський вважав, що, прислухавшись Бебеля, ми б стали свідками війни, в якій пролетарі двох країн-войовників з захопленням робили б обопільне кровопускання, йдучи на заклик «захисту батьківщини».

12 грудня р. 1914 Ленін написав своєрідну патріотичну статтю на тему: «О национальной гордости великороссов». У той час, як вихваляли «батьківщину», її незалежність і її свободу перестали Меншіков і Пурішкевич і справу цю продовжували Плеханов і Алексинський, Бурцев і Потресов, коли в конкурсі на патріотів своєї батьківщини брали участь всі політичні угруповання від «Союза русского народа», до меншовиків включно, Ленін писав:

«Чи чуже ж нам, великоруським свідомим пролетарям, почуття національних гордоців? Звичайно, що ні! Ми любимо свою мову й свою батьківщину, ми найбільше працюємо над тим, щоб її трудящі маси (9/10 її населення) підняти до свідомого життя демократів і соціялістів. Нам найбільш боляче бачити й почувати, яким насильством, гніту й знущанням царських катів, дворян і капіталістів підлягає наша чудова батьківщина. Ми горді тим, що ці насильства викликали одсіч з нашого боку, з боку великорусів, що це оточення висунуло Радищева, декабристів, революціонерів-разночинців 70-х р.р., що великоруський робітничий клас створив р. 1905 могутню революційну партію мас...».

«Ми сповнені почуття національних гордоців і саме тому ми особливо ненавидимо своє рабське мунуле і своє рабське сучасне, коли... поміщики, за допомогою капіталістів, ведуть нас на війну, щоб придушити Польщу й Україну, щоб гнітити демократичний рух в Персії й Китаю».

Ми, великоруські робітники, повні почуття національних гордоців, хочемо, на чому б то не стало, повної й незалежної, самостійної, демократичної, республіканської, гордої Великоросії... ми кажемо: не можна в ХХ віці в Європі, хоч би й у Далеко-Східній Європі, «захистити батьківщину» інакше, як борючись всіма революційними засобами проти монархії, поміщиків і капіталістів своєї батьківщини, с.-т. найгірших ворогів нашої вітчизни; не можна великоросам «захистити батьківщину» інакше, як бажаючи поразки у всякій війні царату, як найменшого лиха для 9/10 населення Великоросії, бо царат не тільки пригнічує ці 9/10 населення економічно й політично, але й деморалізує, принижує, проститує його, привчаючи до пригнічення чужих народів, привчаючи прикривати свою ганьбу лицемірними, немов би патріотичними фразами».

Ця стаття по красі й стилю, не кажучи вже про зміст, може й мусить стати зразковим матеріалом для всіх новітніх юнацьких хрестоматій. Тут маємо не лише палкий протест проти анексії Польщі й України, але й безпосередній заклик перетворити імперіялістичну війну—в громадянську. Від такого захисту батьківщини, що тут радить Ленін, не поздоровилося патріотам табору Пурішкевича, Родзянка, Мілюкова, Алексинського. Боротьба проти соціал-шовінізму була для Леніна продовженням його довголітньої боротьби проти опортунізму усіх типів. Він не тільки виступає проти гасла «захисту батьківщини», але й проти виголошеного тов. Троцьким гасла—«ані перемоги, ані поразки», доводячи, що й це гасло переносить центр ваги питання в бік війни урядів, а не боротьби

пригнічених класів з урядами. Свій «пораженський» погляд Ленін формулює в кількох варіантах. «Революція—пише він—під час війни, це—громадянська війна, а перетворення війни урядів у війну громадянську полегшується, з одного боку, військовими невдачами («поразкою») урядів, а з другого боку—не можна прагнути на ділі до такого перетворення, не сприяючи такій поразці».

У другому місці Ленін пише з цього ж приводу: «Перетворення імперіалістичної війни в громадянську не можна «зробити», як не можна «зробити» революції,—воно виростає із цілої низки многояких явищ, сторін, рисок, властивостей, наслідків імперіалістичної війни. І таке виростання неможливе без низки військових невдач і поразок тих урядів, проти яких виступають їх власні пригнічені класи».

Ленін вважає, що немає інших шляхів для відновлення класової боротьби, крім використання тих невдач, що їх переживають уряд і буржуазія своєї країни. А для того, щоб створити такі невдачі, немає кращого засобу, як сприяти його поразці. «Немає кращих засобів для відновлення міжнародного соціалістичного руху, як «державна зрада», як сприяння поразці свого уряду».

Кожна із країн-войовників оголошувала надзвичайно радикальні, революційні, демократичні гасла що до ворожої країни. Російська буржуазія і її соціал-лакеї р. 1915, коли Польща була окупована військом генерала Гінденбурга, висунула визвольні гасла: «мир без анексій» і «незалежність Польщі».

«Російські с.-д.—каже Ленін—мусять викривати обман царатом народу, коли тепер в Росії висуюються гасла—«мира без анексій» і «незалежності Польщі», бо обидва ці гасла в даному становищі визначають стремління продовжувати війну й виправдують таке стремління. Ми мусимо казати: ніякої війни з-за Польщі. Руський народ не хоче знову зробитися її гнобителем!».

«Усі,—каже Ленін далі,—хто неліцемерно хоче визнавати свободу народів, право націй на самовизначення, мусять бути проти війни з-за пригнічення Польщі,—за свободу відокремлення від Росії тих народів, що їх Росія тепер пригнічує: України, Фінляндії, то-що. Усі, що не хочуть бути на ділі соціал-шовіністами, повинні підтримувати виключно ті елементи соціалістичних партій усіх країн, що просто, безпосередньо, зараз же працюють за пролетарську революцію в своїй країні».

Проти анексій виступали соціалісти ворожих таборів у залежності від успіхів на фронтах, при чому всі ідеологи патріотизму, всі соціал-шовіністи розуміли «анексію», як захоплення нових земель, про старі ж анексії, про десятки країн і народів, яких примусово гнітили й експлуатували імперіалістичні держави, про це соціал-шовіністи мовчали. Вони розуміли гасло «мир без анексій», як поворот до стану, що був до початку війни, як недоторканість встановлених насильством державних меж.

Марксист не можуть бути, звичайно, прихильниками анексій, бо ж анексія є порушенням самовизначення нації, є встановленням державних кордонів всупереч волі населення. Але ж одночасно треба викривати лицемірство тих соціал-шовіністів, що умовно, поки це торкається кордонів їхньої держави, заявляють себе ворогами анексій.

Революційний марксист бореться проти анексій, як нових, так і старих, давно забутих, посвячених законом насильства імперіалістичної країни.

9. ЛЕНІН І УКРАЇНА.

Ленін зацікавився національним питанням в широкому масштабі лише р. 1912, в зв'язку, головним чином, з важкою атмосферою військових підготовок на Балканах. До цього часу Ленін звертав увагу на це питання лише побічно, обмірковуючи внутрішньо-партійні питання, переважно взаємовідносини партії з Бундом.

Треба сказати, що з усіх національних організацій соціал-демократичної партії в дореволюційній Росії українська с.-д. партія мала чи не найменше значіння. Та це й зрозуміло. Бо, по-перше, українська соціал-демократія з'явилася пізніше од інших, а зформувалася, як партія, лише р. 1905. Але ж, зформувавшись, вона покололася на дві частини: УСДРП і УСДС (український с.-д. союз «Спілка»). До того ж українська с.-д. партія охоплювала незначні кола населення, базуючися переважно на радикальній дрібно-буржуазній інтелігенції. Ось чому РСДРП дуже мало цікавилася тим, чи ввійде вона, чи не ввійде до її складу. УСДС р. 1905 увійшла до партії на правах автономної секції і, маючи підтримку партії, охоплювала доволі значні шари трудового населення України. Ця частина української соц.-демократії прийняла організаційні принципи партії, ухвалені нею р. 1903 на II-му з'їзді. Що ж до УСДРП, то вона, відносно організаційних принципів, йшла слідом за Бундом і вимагала федеративної будови партії. Ось чому в партійних органах полеміка провадилася найперше проти Бунду, проти окремих виступів польської соц.-демократії, проти латишських с.-д. до певної міри, а проти УСД, поскільки «Спілка» уявляла з себе значну частину організованих робітників, полеміка розпочата була значно пізніше й виходила, переважно, з лав керівників «Спілки» як, прим., Соколовського—Меленевського—Баска й від співробітника більшовицького «Вестника жизни» Тучапського—Лукашевича р. 1906.

Ленін торкається вперше українського питання р. 1913 в статті «Кадети об украинском вопросе». Один з видатних діячів УСДРП Донцов виступив у Львові на з'їзді українського студентства й висунув гасло самостійної національної республіки на Україні й національного блоку в боротьбі за український Університет у Львові. Чорносотенна російська преса—«Новое время», «Киевлянин», Меншикови й Савенки щоденно травили «мазепинців» за «сепаратизм», за «зраду» єдиної і неділимої. До цього скаженого хору погромно-дикунських голосів приєднався й відомий Петро Струве. До того ж і в «Речі»—центральному органі російських конституційних демократів, з'явилася стаття М. Могилянського зі щиро-нововременськими нападками й щиро-шовіністичною травлею українців за «сепаратизм» за «авантюризм». Ленін найрішучіше виступає проти грубих, чорносотенних виступів кадетів, що подібні статті друкують в своєму органі. Ленін пригадує те, що у Львові проти Донцова, проти гасла політичної незалежності України виступили українські соц.-демокр., висувуючи свої міркування. Ленін вважає, що проти Донцова треба сперечатися, але він гостро негативно ставиться до нововременських методів міркування людей, що не можуть захищатися. «Марксисты—пише Ленін—ніколи не дадут затьмарити свій разум національным гаслом, однаково—чи то великорусским, польским, еврейским, украинским, чи то иным яким. Та марксисты не забывают так само азбучного обов'язку кожного демократа боротися проти всякої травлі якої б то не було нації та права її на самовизначення».

Оцей перший виступ Леніна по українському питанню, хоч і в окремій випадку, розгортає вже карти перед нами. З одного боку, заперчується сепаратизм шовіністів пригніченої нації. За українцями визнається, як і за всіма іншими націями, право не тільки на рівність, але й на самовизначення, що, на думку Леніна, передбачає й право на державне відокремлення. Ленін вважає, що марксист не можуть, звичайно, погодитися з виступами Донцова, що можна інших триматися, що до цього, поглядів, але ж, в усякім випадку, право на самовизначення є безперечним.

Ця стаття була першою з низки статтів з національного питання, написаних Леніним. Раз зацікавившись цим питанням він повертався до нього при всякій нагоді. Всі дальші статті є розвитком тих думок, що їх висловив він у цій першій статті, надрукованій в «Рабочей Правде» 16 липня р. 1913.

Вже через два місяці після цієї статті (13 вересня 1923 р.) з'являється нова стаття Леніна без підпису «Как епископ Никон защищает украинцев». В Державній Думі, де засідали поміщики, буржуа, попи, буржуазні адвокати й професори, запропоновано було законопроект про українську школу й українські товариства. Цим законопроектом вимагалось од царського уряду дозволу викладання в початкових школах українською мовою, викладачами призначити українців, завести викладання української мови й історії України, припинити переслідування українських товариств і закриття їх в адміністративному порядку. Першим підписав цей проект чорносотенний піп Никон. Він мотивував свій захист української мови й української національної культури тим, що українці, відмінно від євреїв, поляків та інших справжніх «инородців», є своїми братами. Поміщики, що засідали в Державній Думі, мали, на думку Никона, дати йому й подібним до нього можливість розвивати українську культуру, як він її розуміє. Це дає Леніну нагоду висловити такі міркування:

«Відома картина захисту «національної культури» всіма буржуазними націоналістами, від чорносотенних до ліберальних і навіть до буржуазно-демократичних. Єпископ Никон не хоче нічого знати про те, що не можна захищати українців від гніту, не захищаючи од усякого пригнічення всі без винятку народи, не винищуючи абсолютно з державного життя поняття «инородця», не відстоюючи цілковитої рівності всіх національностей. Не можна нікого захищати від національного гніту, не проводячи послідовно найширшої місцевої і обласної автономії й принципу вирішення всіх державних справ волею більшості населення (с.-т. принципу послідовного демократизму).

У єпископа Никона гасло «національної культури» українців є, в дійсності, гаслом пропаганди чорносотенства українською мовою, гаслом українсько-клерикальної культури».

Варто тепер лише обміркувати ці думки Леніна, щоб зрозуміти, якими вони були пророцькими, що до сучасної української дійсності. Хіба ж ми зараз не є свідками того, як де-хто зі старих українських соціал-демократів, що в старі часи розпиналися за національну культуру, як за пролетарське й марксистське гасло, створили тепер єдиний фронт з т. з. автокефальною церквою, хрещеним батьком якої є чорносотенний піп Никон?

У жовтні—грудні р. 1913 Ленін, працюючи над роз'ясненням національного питання, виходить за межі невеликих газетних статтів і в більшовицькому легальному журналі «Просвещение» містить велику статтю під назвою «Критические заметки по национальному вопросу», де різко критикує політику Бунду в національному питанні, а наскільки позиція українських с.-д. відповідає позиції Бунду, Ленін проводить полеміку проти двох українських націонал-соціалістів Донцова й Л. Юркевича (Рибалки), з котрих перший згодом зробився одним з лідерів «Союзу визволення України», що працював коштами австрійського й німецького генеральних штабів.

Діячі Бунду закидали марксистам і партійній програмі асиміляторство, с.-т. зарані обміркований план русифікації всіх неруських націй, що населяють Росію. Але ж марксист, «як офіційна одноцільність, цілком певно й недовозначно засудили найменше національне насильство, гніт, нерівність». Як що відняти, винищити всі штучні, зовні накинута операції над тією або іншою нацією, тоді вона підпадає під виключний вплив вільної гри цілої низки економічних чинників. Тут Ленін, аналізуючи історичні процеси розвитку капіталізму й викликані ними зміни у взаємовідносинах націй, приходить до висновку, що «лишається та всесвітня історична тенденція капіталізму до ламання національних ріжниць, до асимілювання націй, що з кожним десятиріччям виявляється могутнішою, є одним з найвеличніших двигунів, що перетворюють капіталізм у соціалізм».

«Той не марксист, той не демократ,—продовжує Ленін,—хто не визнає й не відстоює рівності націй і мов, не бореться з усяким національним гнітом чи нерівністю. Це безперечно. Але ж так само безперечно, що той псевдо-марксист, що як найгірше лає марксиста та іншої нації за «асиміляторство», є в дійсності не що інше, як націоналістичний міщанин».

До такої малочисельної групи людей належать усі бундовці й українські націонал-соціалісти на кшталт п. п. Юркевича, Донцова й К^о.

Ленін зупиняється на полеміці між Соколовським-Баском і Лукашевичем-Тучапським, з одного боку, та Л. Юркевичем, з другого, в справі становища українського пролетаріату в Росії. Перші два запевняли, що український пролетаріат у Росії зовсім обрусів і тому не потребує окремої організації, Юркевич же, замість відстоювати те, що український пролетаріат зберіг свою національну фізіономію, накинувся на своїх противників, закидаючи їм «національне зречення», то-що. Инакше кажучи, Л. Юркевич, як і бундовці, вважав марксистів, що констатують факт прогресу асиміляції, винними в цьому.

«Вже кілька десятиліть—пише Ленін—цілком виявив себе процес швидкого економічного розвитку півдня, с.-т. України, що притягає з Великої Росії десятки й сотні тисяч селян і робітників в капіталістичні економії, на копальні, в міста. Факт «асиміляції»—в оцих межах великоруського й українського пролетаріату—безперечний. І цей факт безумовно поступовий. Капіталізм на місці тупого, закорузлого, нерухомого й ведмежо-дикого мужика великороса чи вкраїнця висуває рухливого пролетаря, умови життя якого руйнують специфічно-національну вузькість, як великоруську, так і вкраїнську. Припустимо, що між Великою Росією й Україною стане згодом державний кордон,—і в цьому випадкові історична

прогресивність «асиміляції» великоруських і українських робітників буде безперечна, як прогресивне перемелювання націй в Америці. Що вільнішою буде Україна й Великоросія, то ширше й швидче буде розвиток капіталізму, що тоді ще більше буде притягати робітників і селян усіх націй з усіх областей держави й зі сусідніх держав (як щоб Росія була б сусідньою державою що до України) робітничу масу до міст, на копальні, на заводи».

Отже назву «асимілятор» не можна прикласти до Леніна, хоч би вже тому, що він зовсім не тої думки, що процес асиміляції українського пролетаря мусить привести його до обрусіння. Всупереч такому широко-буржуазному, великодержавному розумінню процесу асиміляції Ленін вважає його однаково неминучим і для українців і для великоросів. І український, і російський, і єврейський, і польський пролетаріят перемелюється на млині, ім'я якому—капіталізм. У наслідок цього виробляється тип пролетаря, що губить поступово свої специфічно-національні риси. Поскілки бундовці мають завданням розвиток національної розумової культури всупереч стихіям, поскілки Юркевичі й Донцови неодмінно хочуть зробити українських робітників національно свідомими і «вияснити їм їхні національні завдання», постільки вони стають на позицію буржуазних націоналістів. «Але ж,—каже Ленін,—навіть з погляду буржуазних націоналістів, з котрих одні хочуть цілковитої рівності й автономії України, а інші—незалежної української держави, таке міркування не витримує критики. Противником визволених стремлень українців є клас поміщиків, великоруських і польських, а також буржуазія тих же двох націй. Яка ж суспільна сила може дати опір цим класам? Перше десятиріччя ХХ сторіччя дало фактичну відповідь: ця сила виключно робітничого класа, що веде за собою демократичне селянство. Прагнучи роз'єднати й тим послабити справжню демократичну силу, після перемоги якої неможливим був би всякий національний гніт, п. Юркевич зраджує інтереси не тільки демократії взагалі, але й своєї батьківщини, України. За єдиної дії пролетарів і великоруських і українських вільна Україна можлива, без такої єдності про неї не може бути й мови».

Ленін утримується від будь-яких категоричних міркувань про те, бути чи не бути Україні окремою державою, чи матиме, чи не матиме Україна майбутнє. Ніхто не може сказати, куди приведе ту або ж иншу націю процес історичного розвитку капіталізму.

«Чи судилося, прим., Україні,—каже Ленін,—скласти самостійну державу, це залежить від 1000 чинників, невідомих наперед. І, не пробуючи гадати даремно, ми твердо стоїмо на тім, що безперечним є право України на таку державу. Ми шануємо це право, ми не підтримуємо привілеїв великоросів над українцями, ми виховуємо маси в дусі визнання цього права, в дусі заперечення державних привілеїв якої-будь нації». («Просвещение», квітень-червень р. 1914). Драгоманова, за то, що той плутає централізм царської Росії з централізмом демократичним, Ленін долучає до числа націоналістичних міщан, а в іншому місці, в примітках до заклик українця-емігранта до українських робітників, він пише: «Із задоволенням друкуємо заклик нашого товариша, українського марксиста, до українських робітників... Цей заклик особливо потрібний тепер у Росії. Погані дорадчі робітників, дрібно-буржуазні інтелігенти з «Дзвону», намагаються з усіх сил відхилити українських с.-д. робітників од великоросів. «Дзвін» веде

справу націоналістичних міщан. А ми будемо провадити справу інтернаціональних робітників: сполучати, з'єднувати, зливати робітників усіх націй для єдиної спільної роботи».

«Хлопчика без штанців» Л. Юркевича й усю літераторську групу з «Дзвону» Ленін зве націоналістичними міщанами і закидає їм те, що вони зі злими намірами, знаючи про те, що самовизначення визначає право на відокремлення, ширять брехню про російських марксистів, мов би то вони стоять за «державну цілість». Ленін вважає, що роблять вони це з певною метою — роз'єднати пролетаріят двох націй — української й російської.

Р. 1917 Ленін не кидає протестувати проти анексії Тимчасовим Урядом Фінляндії, України та инш. «Не віддавайтеся,—пише він—анексійній політиці визнати свободу відокремлення націй. Не насильством треба притягати інші народи до спілки з великоросами, а лише справді добровільною, справді вільною згодою, що є неможлива без вільного відокремлення».

1917 рік, ціла підготовча невтомна робота Леніна до жовтневого перевороту свідчать про те, що в нього слова не йшли всупереч справі. Ніхто не захищав так сміливо й послідовно права України на відокремлення, як Ленін. Усі пам'ятають, як йому закидали, що він в інтересах Німеччини хоче зруйнувати єдину російську державу і т. д. У статті «Україна» він захищає перед Тимчасовим Урядом Центральну Раду. В оголошеному Центальною Радою Універсалі (11 червня р. 1917) висувались вимоги автономії України. Відомо, що Тимчасовий Уряд відхилив цю вимогу. Ленін пише з цього приводу: «Жаде демократ, не кажучи вже про соціаліста, не зважиться заперечувати цілковитої законності українських вимог. Жаде демократ не може також заперечувати права України на вільне відокремлення від Росії: саме тільки безумовне визнання цього права й дає можливість агітації за вільну спілку українців і великоросів, за добровільне з'єднання, безумовне визнання цього права може справді й остаточно пірвати з проклятим царським минулим, що все зробило для взаємного відчуження народів, таких близьких по мові й по розселенню, по характеру, по історії. Проклятий царизм робив з великоросів катів українського народу, як тільки міг підтримував в ньому зневажистість до тих, хто заборонив українським дітям розмовляти й учитися рідною мовою».

Зрозуміло, що відмова Тимчасового Уряду від задоволення цілком законних вимог українського народу викликала вибух незадоволення й підйом шовіністичної хвилі на Україні. З другого боку, й чорносотенні кадети з мілюковської газети «Речь» в скаженому патріотичному обуренні накинулися на українців за «самовільне» рішення; за «безпосереднє порушення закону». Ленін називає кадетів звіроподібними буржуазними контр-революціонерами.

Військовий міністр Керенський заборонив з'їзд представників українських військових частин. Всеукраїнський селянський з'їзд у Києві висловив протест проти порушення Керенським демократичних основ. Ленін приєднався до цього протесту, надрукуювши в «Правді» статтю під назвою «Не демократично, господин Керенський». «Ми,—пише Ленін—не кажемо вже про те, що своєю великодержавною націоналістичною політикою гр. Керенський тільки збільшує, лише розпалює ті «сепаратистські» стремління, проти яких Керенські й Львови хочуть боротися. Ми запитуємо: чи можна

сполучити з достоїнством не лише соціалізму, але й простого демократизму таке знування над пригніченими націями... Ми запитуємо партію с.-р., чи приєднується вона до заборони українського з'їзду?». Що далі, то все енергійніше стає Ленін на бік Центральної Ради в її суперечці з Тимчасовим Урядом. У статті «Украина и поражение правящих партий России» він наводить, більше, ніж скромні, вимоги українців, задовольняти які після ухвали меншовиків і есерів відмовився Тимчасовий Уряд, що складався з кадетів.

«На підставі якого права наслідуються демократ відступати від доведеного принципу» жадних призначених згори урядів для місцевого населення — «принципу, підтвердженого досвідом демократичних революцій?».

«Відмова задовольнити найскромніші й законні вимоги була нечуваною безсоромністю з боку Тимч. Уряду, диким нахабством контр-революціонерів, щирим правом політики великоруського «держиморди» — і есери з меншовиками, знущаючися над власними партійними програмами, терпіли це в уряді й захищають це тепер в своїх газетах. До такої ганьби дійшли есери й меншовики».

Проти національних вимог підняла гвалт ціла поміщицька й буржуазна преса, в цих вимогах добачали «анархію» й «хаос». Ленін енергійно наступає на уряд, пропонуючи задовольнити вимоги українців.

«Задовольніть їх — закликає Ленін — ці найзаконніші вимоги, — й на Україні буде не менше авторитету, ніж всюди в Росії, де авторитетні одні Ради... Задовольніть українців — цього вимагає розум, бо інакше буде гірше, силою українців не затримати, а можна лише викликати злобу. Задовольніть українців — ви відкриєте тоді дорогу довір'я між обома націями, дорого до братнього союзу їх, як рівних».

Так протягом р. 1917 і словом і ділом боровся Ленін, з гарячковістю не згірше всякого «петлюрівця», за право української нації на самовизначення. Але ж, як і слід було сподіватися, як Ленін задовго до цього передбачав, національної рівності, національного самовизначення можна досягти тільки при здійсненні демократизму в управлінні державою. Скільки ж демократизму було при Тимчасовому Уряді в Росії, ми вже бачили.

Після жовтневого перевороту розпочинається концентрація контр-революційних сил на Дону. Уряд Центральної Ради, користуючися тим, що він недоторканий, припускає на Дін до генерала Каледіна козачі війська, дозволяє в себе вербувати білогвардійських офіцерів, прикриває цілу буржуазну контр-революційну еміграцію, обеззброює радянські частини й робітничу Червону гвардію. Стан був такий, що самовизначення української нації зробилося замовизначенням буржуазії й кулацтва проти революційного руху й проти Радянської Влади в Росії. З одного боку, проти Центральної Ради провадили енергійну класову війну внутрішні комуністи, а з другого, пам'ятаючи слова Леніна, що «в певних умовах війна може бути необхідною», Радянська Росія з метою самозабезпечення, щоб попередити й розбити контр-революційну змову Центральної Ради з білим генералом Каледіним, змушена була оголосити війну Центральній Раді.

Зараз, при диктатурі пролетаріату, ми бачимо Україну, як одну зі складових частин Союзу Радянських Республік, визначену не лише культурно, але й політично.

Ось якою є платформа Леніна в національному питанні. Взявши основні положення, керуючі принципи у Маркса й Енгельса, Ленін надав

ім форму й зміст закінченої революційної науки. Поскільки Ленін вважав національну справу колосальною по її значінню в розвитку світового революційного руху, можна дізнатися хоч би з того, що коли була для того можливість, Ленін завжди виступав доповідачем на з'їзді партії, беручи найжвавішу участь в дискусіях по національному питанню. Тільки завдяки Леніну комуністична партія не тільки могла висунути національне питання, але й взяти твердий курс на здійснення його. Ніхто з проводарів комуністичної партії ніколи так не підкреслював свого великоруського походження, бажаючи відзначити рівно значіння інших націй, що населяють Радянський Союз.

Ніхто з такою силою не виступав проти російських комуністів, що вважали російську націю за «сразкову», проти «русотяпства», проти недоглядів в національній політиці Радянської Влади.

Єдність з селянством всіх націй ССРР та ідейне керівництво національно-революційним рухом всіх пригнічених націй Сходу проти імперіалістичного Заходу—ось наслідок національної політики Радянської Влади й Комуністичної Партії, скерованої Леніном.

Проф. М. ПЛЕВАКО

Шевченко й критика.*)

Еволюція поглядів на Шевченка.

Початок двадцятого століття приніс численну літературу про Шевченка, хоча серед великої сили дрібних статтів і заміток було дуже небагато справжніх розвідок. Критики здебільшого топтались на одному місці, повторювали давно й не раз сказане, повторювали, звісно, з де-якими варіаціями, і майже не було таких, що спромоглися б на глибший аналіз творчости поета і на нові висновки. Розуміється, винні в тому в найпершій мірі тяжкі обставини українського дореволюційного життя, що не давали ні змоги, ні надії—організувати будь-які сталі студії над Шевченком: це була справа неможлива в умовах тодішнього російського режиму, в умовах повної відсутности відповідних наукових закладів, своєї преси, школи і т. д. На приватну ініціативу, ініціативу учених, що працювали на полі російської науки, хоч би й українців, також надіятись не можна було. І тому справа з вивченням Шевченка не посувалася наперед майже ніяк, коли не рахувати де-яких більше чи менше вдалих спроб у Галичині.

Про потребу організації усіх живих наукових сил для дослідів над Шевченком говорилося проте віддавна й писалося від самого початку існування української преси, від 1906-го року. Ще тоді, на світанку «свобод», так жорстоко придушених царсько-поміщицькою зграєю, почулися були голоси про потребу дослідів над Шевченком, про наукове видання його творів то-що. В II кн. «Нової Громади», напр.,—першого українського літературно-наукового місячника в XX столітті, В. Мировець писав з цього приводу (характерним для початків української національної преси піднесеним стилем): «Шевченкова доля була така ж, як доля його рідного краю. Все щиро національне, одмітне од російського, ще з XVIII ст. було прибито, приглушено, задавлено. Мов страшним морозом, прибито було ще на цвіту й молоду, що тільки починала рости та розвиватись, науку вкраїнську. Як і на літературному полі, багато кращих сил пішло до російської науки. Українська наука все занепадала, ледве животіла, не маючи свого огнища—університетів, наукових товариств, то-що. Такі вчені серед українців, щоб присвятили себе цілком українській науці, зустрічались дуже рідко, тільки як щасливі винятки. Тим-то не було у нас на Україні і таких людей, таких учених, щоб усе своє життя присвятили праці над творами Шевченка, як, напр., в Англії, присвячують Шекспірові, або хоч би і в Росії—Пушкинові. Коли й писали про Шевченка по різних і російських, і вкраїнських виданнях, то писали якось випадково,—не

*) Див. «Ч. Ш.» ч. 3.

працювали над його творами систематично»... (Стаття—«Чого нам так сумно згадувати про Шевченка»). Далі, в цій же статті В. Мировець ставить питання й про те, що й як треба зробити в справі дослідів і наукового видання Шевченкових творів, повторюючи й доповнюючи давні побажання що-до цього (перегляд їх і кваліфікація в статті І. Айзенштока «До тексту Шевченкових творів», «Шляхи Мистецтва», 1922, II і окремо).

Та хоч і як реальна ця причина—непереможні зовнішні обставини,—нею самою годі пояснювати брак глибших, докладніших розвідок про Шевченка, а ще менше нею пояснити можна те, що й на початку XX ст., як і в цілій другій половині XIX-го, погляди на Шевченка в масі української інтелігенції були майже ті самі. Знаємо вже, що погляди на поета, те чи інше розуміння його складається в колах освіченіших людей певних груп суспільних і поширюється через критику (критиків) далі. Критик, як і письменник, краще тільки зформулює ті, наразі усталені вже погляди, прибере їх у відповіднішу форму, в самі ж погляди на дане явище, в оцінку якогось письменника, напр., він не внесе нічого або майже нічого по-за тим, що склалося в колі його однодумців, в тій суспільній (класовій) групі, що до неї сам критик належить. Перший тривкий погляд на Шевченка, що його потім поширено серед усієї інтелігенції української, склався, як бачили, серед освічених кол українських шостидесятників, зараз же після смерті поетової. Ці шостидесятники—«культурники», в першу чергу ближчі приятелі Шевченкові (Куліш, Костомаров), що й за життя поетового не розуміли його, в шостидесятих роках уже канонізували Шевченка, як «народнього поета» (уважаючи це за велику йому честь і найбільшу похвалу). Репутація виключно народнього просто-народнього, селянського) поета держалася за Шевченком дуже довго—її піддержували усі українофіли у нас, рутенці в Галичині, редактори творів Шевченкових, критики, що комплектувалися з міщансько-буржуазних кол, свято почитували царське й цісарське правительства й, викинувши, часом за цензорською, а іноді й за своєю клерикально-патріотичною ініціативою, усі богохульні й революційні Шевченкові твори, пишалися його «народніми» творами й умлівали над ними. Цей погляд на Шевченка тільки похитнула критика Драгоманова, але ніскільки не знищила.

З вузькістю такого погляду на Шевченка після Драгоманова, як бачили, боролися й інші українські критики, надто /Б. Грінченко й инш. представники його покоління. Але й це покоління (80-х і 90-х років XIX ст.), переможно змагаючись з українофілами, народниками 60-х років, саме кваліфікується в історії громадської думки на Україні, як народники-вісімдесятники. Представники цього поглибленого народництва зняли з Шевченка ярлик «народнього» поета, але й вони, лишаючись у своїй громадській і літературній роботі переважно на ґрунті культурних домагань і пропаганди і ставлячи за головну мету—боротьбу за національні права українські, за національну свободу, за національну пресу, школу, за вільний розвиток мови то-що,—вони, народники-вісімдесятники, усвоїли й поширили погляд на Шевченка, як на поета національного. Отже, цей останній погляд перейшов і в XX століття і панував трохи не два десятиліття. Розуміється, нічого проти цього не можна було б сказати, як би таку оцінку Шевченка, як поета, поширено, не як виключну, єдину (бо хто ж перечитиме, зрештою, що Шевченко був і народній поет і національний, а далі й всесвітній?), коли б критики—представники свого

часу й ідеологи своїх класових угруповань не чіпляли б до поета саме своїх ярличків, коли б вони пробували підійти не з власного тільки погляду, наперед прийнятого, а з погляду, що впливав би з усебічного аналізу Шевченкової творчості. А ми ж знаємо, що після Сірка й Драгоманова, з його матеріялістичним підходом до Шевченка, подібних спроб оцінки Шевченка, в зв'язку з його добою, не було майже аж до нашого часу. Критики,—а скільки їх було, а хто тільки не брався про Шевченка писати!—писали тисячі статтів, перегорнувши тільки потрібні їм сторінки «Кобзаря» або й зовсім його не читаючи, а списуючи потрібне їм у інших «критиків». От де друга причина того, що ми ще й досі не знаємо Шевченка (перша—нехай заборони, цензура, брак дослідчих, наукових установ, одно слово—непереможні зовнішні обставини, як сказано вище), що й на початку XX століття погляди на його серед широких кол читачів—мало не ті ж самі, що й на протязі усієї другої половини XIX століття. Винні в тому самі керуючі кола читачів, сама українська інтелігенція, критики, редактори, що на Шевченкових творах свої програми складали і до своїх знов програмів Шевченкові твори підганяли!

Замість студій над Шевченком вони утворили символ своїх вірувань, гасло своїх домагань і «освятили» поета поширенням його культу,—там же, де культ, святощі, пишне святкування—там немає перевірки, аналізу, вивчення, і справжня любов до поета перетворюється на звичку повторювати мертві формули. А хто не прославляв Шевченка, хто не канонізував його, хто не кланявся йому, як святому, як рівно ж—хто не робив його «своїм», хто не глумився над поетом? Воістину, сумна доля найбільшого українського поета! За життя його з нього пробували зробити спершу чередника-пастуха, далі Енгельгардт визначив йому кар'єру повара, а потім лакея, полтавські «мочеморди» хотіли зробити з нього п'яницю, а третє «отделение его императорского величества»—салдата-фронтовика. Після смерті ж поета заходилися витолковувати його всі, кому не ліньки, і що далі, то більше «виключних» претендентів на його з'являлося, і кожен доводив, насмикавши з «Кобзаря» потрібних йому цитат, що поет був «такий, а не інший». «Доказується,—писав колись М. Сріблянський (в статті «Поет і юрба», «Українська хата», 1910, III),—що Шевченко був соціаліст і не соціаліст, що він був раціоналіст і «смирненький уніятський попик» і приятель візантійського Саваофа, що він був сепаратист і патріот «єдиної, неділимої», був і демократ і пан, був щиронародний український, виключно український, а разом і універсальний, світовий поет... Українські радикали, соціалісти, клерикали, монархісти, ліберали, октябристи, Шульгіни й атеїсти, хулігани й подвижники—всі дають свою «концепцію» Шевченка, при чім обов'язково від імени тридцяти-мільйонного українського народу». Річ ясна, що де-які з отих угруповань, часто соціально-протилежних, і демонструвати при нагоді намагались свою єдність, однаковість з Шевченком, нагода ж ця незмінно була в дні Шевченкових роковин—уряджували концерти, вечірки, доклади, вистави й т. д.

Останніми часами вже не раз говорено й писано про те, що треба ліквідувати цей «культ» Шевченка й організувати нарешті дослідни над поетом, поставивши їх так, щоби забезпечити їм правильність і успішність (заснувати спеціальний інститут чи катедри то-що). Та перші голоси в цій справі з'явилися значно раніше, ще в 1910—1911 р.р. (як що не рахувати

голоса Драгоманова ще в 1879 році). Під час 50-літніх роковин смерті Шевченка М. Євшан писав у своїй книжці про Шевченка («Тарас Шевченко», К. 1911) так:

«Але те все (щорічні, традиційні Шевченкові свята)—«страшне, велике непорозуміння, яке час був би викоринити. Таке офіційальне святкування Шевченка не посунуло нас ані кроку наперед, не поставило нас ближче до поета і його думок,—а вивчило нас тільки облуди! З живої душі і співу поетового хочемо викувати для себе догмат, який би нас оправдував, служив раз на все прикриттям та позліткою нашого убогого, не рухливого духу. І так від Шевченка ми досі нічого не навчилися, а навчилися тільки обманювати самих себе, і ображувати систематично лиш пам'ять його»... (стор. 6—7).

Як що в XIX ст. святкування ці не набрали ще характеру чогось обов'язково-каноничного, бо традиція святкувань тільки встановлялася, то в XX—її вже було усталено цілком, тим більше, що в новому столітті були особливі, надто сприятливі для того обставини: 1905 рік, після якого вперше на Україні вільно стало влаштовувати Шевченківські свята-роковини й боротьба за їх в часи реакції; 1911-ий рік—50-літні роковини смерті Шевченка, 1914-ий рік—100-літні роковини народження поета й нарешті національна революція на Україні 1917-го року. За цей час традиція «Шевченкових роковин» поширилась по всій Україні і по всіх землях, де живуть українці, витворився певний ритуал—шаблон і... майже спинено тим самим, особливо після 1917-го року, оригінальні й ґрунтовні досліді над Шевченком.

На роковинах і за часи революції стільки наговорили й написали про Шевченка, так його «об'яснили», що вже нічого було досліджувати...

Варто спинитися хоч на головній літературі Шевченківській того часу, хоч на небагатьох статтях, найбільше характерних для того чи иншого моменту початку XX століття, щоби установити основні погляди критики, а значить і суспільства на Шевченка, і вияснити, чи таки сталися якісь зміни у тих поглядах на поета, і які саме.

Революція 1905 року застала українців політично слабо організованих, перед тим провадилася боротьба найбільше за національне визволення.

Через те й під час першої революції українці виступили з домаганнями переважно національних свобод. Шевченко, до того часу «народний» поет, тепер стає поетом національним, символом і гаслом національних змагань українських, і, від першої революції почавши, критика українська, присяжна й принагідна (що тільки в «роковини» писала про Шевченка), толкувала Шевченка саме з національного погляду. Шевченко, мовляв, борець за національну волю українського народу, Шевченко—пророк національного відродження і т. д. і т. д. Найяскравіше виявились ці погляди вже на самому початку існування української преси, вже в перших числах щоденних газет українських—«Громадської Думки» у Києві і «Вістей» в Одесі.

В Шевченківському числі (за 26-го лютого 1906-го року) «Громадської Думки», присвяченому «пам'яті великого Кобзаря землі української», усі статті було написано в саме такому дусі. «Розгортаючи «Кобзаря», пише автор одної з тих статтів («Національність в Шевченкових творах»),—ми розгортаємо саму душу Шевченкову, заглядаємо глибоко в неї, і перед

нашими очима, як жива, встає Україна, «вдова безталанна», встають із могил прадіди наші, «лицарство-козацтво», кобзар старий, сліпий на кобзі нам грає, про діла срамотні з нами розмовляє»... або: «Про що б і де б Шевченко не писав,—чи про давнє Запоріжжя, чи про панське знущання, чи про свою долю,—скрізь і всюди бачимо людину, що над усе любить свій край, своїх людей (свою націю), і за них радий і душу положить» і т. д. В другій статті говориться про похвальний звичай святкувати Шевченкові роковини, але пропонується «поминати його не самими словами, а і ділами, ділами щоденними» і найперше—«свій розум, свою науку покласти» на роботу для робочих людей, щоб вони теж училися, не цуралися своєї мови, не росли бур'яном на нашому полі, а, з'єднавшись (інтелігент з робітником), гуртом завели уже й такий порядок у нашому краї, «щоб кожному чоловікові була в житті законом забезпечена воля, щоб право для всіх було рівне, щоб хлібороб мав скільки йому треба землі, щоб усі робочі люде жили в достатках... Тільки тоді, мовляв, справді «усміхнеться заплакана мати»—«Україна» (спроба погодження національного й політичного програмів). Розуміється, є тут і патетична статейка «Орел України» (Орел—Шевченко, звісно), в якій автор тужить, що немає Великого Орла, що лишилися на Україні сами його заповіти, пророчі й урочисто обіцяє від імені орлят боротися за батькові заповіти: «Борітеся»—кажеш, орле наш, батьку? Чуємо, віруємо, розжене новий промінь сонця чорні хмари... і складемо ми тобі, Орле України, новий пишний вінок»... Не обійшлося вже навіть у першому Шевченківському числі першої української газети і без належних «случаю» віршів, віршів нікчемних, хоч і написав їх сам В. Сивенький (Самійленко). Звучать вони в унісон статтям, напр.:

В цей день ми згадуєм:

«Тебе, кобзарю, наш батьку, віщий наш пророче!

Чи зможе той, у кого є хоч трохи

Любови в серці до свого народу,

Хоч день один про тебе не згадати» і т. д.

(особливо цікаво й вірно, хоч до страшного наївно):

«Багато ми складаєм слів,

Чимало в їх і змісту,

Та тільки в нас, твоїх синів,

Твого немає хисту.

А ми, так само, як і ти,

Кохаєм Україну,

Готові їй допомогти

Й служити до загину»...

Одеські «Вісті» своє 4—5 число за 1906 р. також присвятили «пам'яті народнього поета українського люду». Тут Шевченко—ще «народній» поет, і навіть найбільша стаття так і зветься «Народній поет». Проте важко зрозуміти, що хоче сказати її автор—він плутає поняття й терміни «народній» і «національний», цитує і Костомарова, і А. Котляревського (статті початку 60-х років!), і Н. Петрова, і знов Куліша і Добролюбова. Автор вважає за щасливого й себе і всіх українців, що «доля, даючи слов'янам єдиного народнього поета, вибрала його з українського народу».

Дальші вирази дозволяють думати, що автор під «народнім» розумів «національне» («народній поет вище і простонароднього і народницького...

бо поезія народного поета містись в собі всі ці елементи в гармонійнім єднанні вселюдськості на національному ґрунті» і далі: «Шевченко розбудив (українців), підняв (їх) з духового занепаду і направив на добру путь національного відродження». В інших статтях редактор (він же і автор більшості статтів) особливу увагу читачів звертає «на цілком нове і дуже яскраве з'ясування того, що в Шевченкові «разом з'єдналися дві великі фігури: простонародного кобзаря і поета інтелігента—в цьому найголовніша сила й значіння Шевченка»... Розуміється, опріч усього й не один раз редактор підкреслює особливу любов українців до свого поета, розповідає історію культу Шевченкового і гаряче агітує за поширення того культу: «Ми не знаємо,—каже він,—другого поета не тільки в Росії, а й по-за межами її, щоб пам'ятали про нього так неодмінно, з любов'ю, пошаною, піететом і світлим чуттям і святкували що-року. Не вважаючи на заборони, перепони і всякі небезпеки, що кінчалися часто дуже прикрими наслідками, українці все більше й більше прихилилися до свого поета і добирали всяких способів, аби чим-небудь ознаймувати пам'ять про нього і пошанувати його в гурті. Це ім'я само в собі складає для українців щось святе, чарівне, привабне, дорогоцінне, рідне».

Отакі статті, таке відношення до Шевченка й таке його розуміння стало звичайним явищем в критиці і в суспільстві тих часів, і немає потреби розглядати інші того ж порядку статті. Одмітить треба тільки статтю Б. Грінченка «Шевченків «Кобзар» на селі» («Нова Громада», 1906, II; передруковано в його ж кн. «Перед широким світом», К. 1907 і окремо: К., 1914), що вигідно одрізняється від інших статтів того часу своєю серйозністю й фактичністю. Грінченко в ній остаточно розвіяв отой туман «народности», що ним окутали поета ще Костомаров і Куліш і прикладами з «Кобзаря» довів, що Шевченкова творчість ширша значно, що читачі його не сами «мужики», певніше—зовсім не «мужики»,—а освічена верства, інтелігенція (власне, що Шевченко не «народний» поет, а «національний»). Аргументація й методи Грінченка незвичайно прості. Перше він робить свої висновки на підставі аналізу самих творів Шевченкових, показуючи, що величезна кількість Шевченкових творів, таких як «Послання», «Іван Гус», «Неофіти» й инш., незрозуміла селянству ні ідеєю, ні змістом, ні, особливо, мовою (багато чужоземних слів) й писана, видима річ, не для нього. Далі Грінченко представляє в своїй статті результати своєї практичної роботи на селі над тим же питанням, свої вражіння й замітки під час читання тих же творів Шевченкових в селянській аудиторії з численними цитатами з записів про ті чи інші Шевченкові твори самих читачів-селян. Теоретичні й практичні висновки Грінченка цілком однакові,—отже «не можна казати—зазначає в кінці Грінченко,—що Шевченко, як поет, був сам народ, що народ мов би обрав його співати замість себе (Костомаровська «концепція» Шевченка), Шевченко не міг співати замість когось, хоч би цей хтось був і народ, бо він був не тільки величезний талант, але й дуже виразна, міцна індивідуальність, яка змагалася виявити і виявляла завсігди себе саму, всю повню своїх власних, індивідуальних сил... Чи це зменшує вагу Шевченкової поезії?—запитує Грінченко:—Ані трохи! Великий поет іде завсігди поперед мас, показуючи їм такі далекі перспективи, яких вони досі не знали. Меси мусять підніматися, доростати до його ідей. Це так скрізь, так і в нас.

Нема чого нам тішитися, що ось, мовляв, маємо такого великого поета, що його в кожній мужичій хаті розуміють і що на йому може виховуватися народ. Ми, справді, маємо великого поета, але в мужичій хаті його ще не знають або мало розуміють. Зробімо ж, щоб люди з тієї хати піднялися духовно стільки, щоб справді могли його зрозуміти. І це буде найкраща шана Шевченкові, найбільша любов до його творів. Як бачимо, Грінченко не належав до «абсолютних хвалителів» Шевченка, критично поставився до його «народности» й не втішався самим «іменем поетовим» — «святим і чарівним» для автора статтів у одеських «Вістях», — а намагається використовувати його практично, в мужичій хаті. Це був уже натяк на практичне вивчення Шевченка (Шевченкознавство, як наука і вивчення поета з метою використання його в освітній роботі на селі — тільки сучасна проблема!), — хоч для цього треба було дождитися від Костомарова й Куліша аж до початку XX ст. Але й Грінченко, звісно, далі не пішов, не міг піти, бо й він, як представник своєї епохи, найчильніший з борців за національні укр. права, протестант проти національного гніту на Україні, приймав Шевченка, насамперед, як широко національного поета.

Галичина жила іншим життям на початку XX століття, вона не переживала в себе бурливого 1905-го й дальших років, на які падає у нас перший запал національної боротьби, боротьби за національні «свободи» — освіту, книжку, літературу. Але що-до Шевченка, що-до поглядів на нього, то і в галицькій Україні було на той час більше-менше те саме, розуміється, серед радикальніше настроєного суспільства, не серед клерикально-міщанських верств, які ще й нині Шевченка уважають за релігійного поета і оборонця родинного «очага». Проф. Ол. Колесса, напр., в книжечці «В честь Т. Шевченка», Львів, 1906 (а книжечка ця — ніщо інше, як «промова, виголошена на концерті в сорок п'яті роковини смерти поета») — підносить найвище також саме національне значіння Шевченка, як і наддніпрянці того ж часу. Він порівнює Шевченка з «аналогічними духовними представниками інших народів» — з геніальним англійським поетом Шеллі, якого єднає, мовляв, з нашим поетом «стремління до свободи, бунтарський, прометейський дух протесту проти насильства, тиранства, проти соціальної і політичної неволі (тільки «релігійний (!) світогляд Шевченка ріжниться від пантеїстичних мрій Шеллього») — надто ж з поетами-борцями за національну волю — ірландським — Т. Муром, польським — А. Міцкевичем, італійським — Д. Леопарді¹⁾.

Захоплений легкістю такого порівняння, Ол. Колесса Шевченкове грізно-соціальне

«...Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте» —

ставить поруч цього суто-національного кличу Леопарді: «Зброї дайте, зброї! У бій піду і загину один, самітний! Нехай кожна крапля пролітої крові, як іскра, впаде в серце братів моїх і в бій веде їх за італійську землю». «Завдяки гарячій любові до рідного народу»... — каже Колесса — заняв

1) З Шевченковим: «Я так її, я так люблю
Свою Україну убогу —
За неї душу погублю»

Колесса порівнює відомі уступи з Міцкевичевих *Dziady*'в, Мурові «Ірландські мелодії» і гімн Леопарді «*All'Italia*».

Шевченко таке ж (як і названі поети), окружене авреолею слави, становисько духового провідника своєї нації». Вияснивши далі, після Е. Ренана, питання, що таке нація (нація ж, по Ренану, це, бач, така «моральна зв'язь, що є еманациєю братньої злуки людей в ім'я інтересів духа і серця. Основу ж цієї великої моральної зв'язи, опертої на взаємних обов'язках і одвічальності, становить спільність історичної традиції, окруженої авреолею слави»... і т. д.), Колесса наводить численні приклади тієї «еманації братньої злуки» з української літератури від «Слова про полк Ігорів» до самого Шевченка. З попередників Шевченка що до цього шановний професор не вдоволений,—бо, бачте, «національні їх почування й ідеали були неясні», вони бо «відчують не політичну, а лиш соціальну неволю, неволю рідного народу (ми добре знаємо ціну того панського відчуження!), і протестують проти неї в своїх творах». От-от мусив з'явитися нарешті національний пророк України (що там за соціальний протест, на що він, до чого він?!)... «Потрібний був геніальний муж, щоби зневірені... груди своїх земляків оживив наново огнем свідомої національної ідеї. Цю важну місію сповнив... Т. Шевченко». Отак з Шевченка і в Галичині зроблено національного пророка, отак, нехтуючи соціальний зміст Шевченкових творів, показувано його ватажком у самих тільки національних змаганнях української інтелігенції. Проф. Колесса на тому не стає—він навіть революційний рух в 1905-ому році, перше повстання робітників виводить також з національних кличів «Кобзаря» і завзято ганьбить східний деспотизм, малюючи в своїй уяві майбутню Україну: «Той живий рух, який закипів серед нашого народу по той і по цей бік кордону,—каже він,—дає доказ, що пробудилася наново душа нашої нації, впоює в нас віру, що, окрилений Шевченковою поезією й Шевченковими ідеалами, набирає сил до лету геній вільної України».

Ще виразніше представлено роль Шевченка в національно-державних змаганнях української інтелігенції (не в самих національно-культурних, як це було ще недавно у наддніпрянців в статті, теж святковій промові, другого галичанина А. Крушельницького («Ідеали Тараса Шевченка й цьогочасне українське життя», в кн. його «Літературно-критичні нариси», Станісл., 1908). І тут Шевченко—національний пророк («нація потребує віщого духа, страдника для ідеї... потребує свого пророка... мусить його мати, мусить поклонятися йому, кріпитися його словом!»), і тут він творець національних і національно-державних ідеалів інтелігенції. Україна, на думку Крушельницького, йде до самостійности, до державної незалежности, ідеал же цієї самостійности змалював ще Т. Шевченко, поклавши, мовляв, осягнення його на... гетьманів, що мають от з'явитися («поки тії недолітки підростуть гетьмани»). «Ідеал самостійної України,—каже Крушельницький—являється поетові, як федерація всіх слов'янських держав, що з них кожнаправила б ся автономично. І на сьогоднішні часи український ідеал в цьому напрямі у своєму загальному зарисі не різниться від того ідеалу, що його проголошує Т. Шевченко». Не згожується тільки Крушельницький йти дорогою Шевченка до осягнення того національно-державного ідеалу «В пожиттю української нації із сусідніми клич братолюб'є—дуже перестарілий»,—каже він,—так, ніби Шевченко справді лиш таку дорогу вказував—адже ж для боротьби з ворогами трудящих він закликав «обух сталити»,—вся справа в тому,

якою дорогою йти, куди, на кого йти: розуміється «в пожиттє з сусідніми народами у нього був єдиний клич—братолюбіє! Крушельницький, як і інші «толкувателі» Шевченка, розуміється, не може згодитись з тим поетовим «братолюбієм». Він має свій власний величний ідеал державний, що його досягнути можна тільки боротьбою з сусідами—«Мусимо вичеркнути,—каже він далі—із політичного свого словаря: братолюбіє, братню любов, а встановити на її місце... боротьбу». Проте в кінці своєї статті Крушельницький кидає і кілька правдивих думок, що до ідеалів Шевченка і сучасного (1908 рік) українського життя в Галичині, це—коли він переходить од інтелігенції до селянства й робітництва Галичини. Правда, й тут найбільше лихо, на думку Крушельницького, в пануванні сусід, поляків (селянин не має землі, робітник упошлиджений і немилосердно експloatований польським паном, але він признає, бачить не тільки утиски національні, а також і соціальні, що в їх винні і чужі пани та буржуазія й свої: «наш власний аристократизм, помітування демократичними елементами нації, наше протекціональне трактування в рукавичках українського мужика й пролетаря-робітника, фрази на устах, а брутальність на ділі». Отут уже ідеал Шевченків, його клич:

«Обніміте ж, брати мої,
Найменшого брата»

лишається нездійсненим, «сей зазив минав довгі роки без вражіння у нас, а сьогодні той найменший брат і недбає про нашу любов, про наші обійми». Крушельницький велику надію покладає на «мужицьку верству», на її «еманципацію, розрив з солодко-кислими й хитро цінничними обіймами свого брата», на «визвілля свіжої, здорової, дужої української маси із під патронату української бюрократії», бачучи в цьому «єдиний спосіб виконати, здійснити заповіт Великого Тараса». Ці слова показують, що Крушельницький (а значить, і певна група української інтелігенції, якої представником він є) вже наблизився був до дійсного зрозуміння дійсного Шевченкового ідеалу, хоч зрештою і він затруєний кличами «боротьби з сусідами» і т. п.

П'ятьдесяті роковини смерті Шевченка (1911-ий рік) принесли велику силу літератури про поета і в українській пресі і в російській, і все ж таки, треба сказати правду, погляди на Шевченка лишилися ті самі, не з'явилося майже ні єдиної статті, що установила б, що пробувала б установити нове якесь розуміння поета, його світогляду, його творчості (якоїсь наукової, ґрунтовної праці, навіть формального характеру, також не написано й не видрукувано в 1911 році). Причина цього—ота сама канонізація, отой культ Шевченків, що на п'ятьдесяті роковини його смерті був довершений у своєму розвитку. На цей час Шевченко був уже національний пророк, провідник у національній боротьбі української інтелігенції, і ніхто не міг похитнути цього його становища, ніхто й одважитись на це не посмів би. Сила-силенна статтів по газетах і журналах була просто бездарним повторюванням одна одної, і ні єдиної цінної думки виловити в тім газетнім морі славослов'я не можна було (за винятком кількох, дуже небагатьох статтів, про які—нижче). Обставини, умови, в яких відбувалось святкування п'ятьдесятлітніх роковин смерті Шевченка, також ніяк не сприяли належній постановці питання про поета. Ще перед роковинами і під час самого святкування почалось ганебне цькування Шевченка, а далі й усього українського російською офіційно-хуліганською й просто

хуліганською пресою. Посипались доноси на український сепаратизм, мазепинство, пішли заборони, кари, конфіскації... Ретельність і «добросовісність» офіційних і добровольних «гонителів» українства перейшла всяку міру. «За яких-небудь два місяці від початку нового року до Шевченківських днів на українство впадо стільки кар, заборон і утисків, скільки, мабуть, не падало раніше за цілі роки»,—каже історик тих днів М. Гехтер («Шевченківські дні», «Л.-Н. В.», 1911, IV). Особливо в провінції далися в знаки ті борці з українською крамолою: десь по Хоролах, Золотоношах і т. п. провінційних кутках заборонено було не тільки співати українські пісні, «а навіть грати на балалайках українські мелодії» і т. д., і т. д. (всі ці факти з незвичайною пильністю зібрав М. Гехтер у названій статті). Через це замість докладів про Шевченка в багатьох випадках обійшлися самими «панахидами» (які «правлять», як відомо, від самої смерти поета його «земляки»); інтелігенція українська в місті, а далі й на селі усякими способами намагалась відсвяткувати роковини; заборони і кари тільки розпалювали її охоту до цього (як що не залякували) і в атмосфері боротьби за право святкувати пам'ять Шевченка до небувалих розмірів поширювано самий культ поета і ушляхувано його, як виключно провідника, пророка і апостола національних українських змагань. Сама боротьба за Шевченкове свято, всі дні святкувань названо було «історичним моментом». «Українству»,—каже той же М. Гехтер—предстояло скласти перед широким світом іспит політичної й національної зрілості... Відмовитись з міркувань тактичних од прилюдних святкувань—це значило б розписатись у своїм безсиллю й тим самим скомпромітувати цілий український рух. Зважитись знов на прилюдні святкування—це значило б спокушати долю й свідомо накликати на українство нові гонення. Складна це була дилема, а розв'язати її було необхідно. Такий момент цілком заслуговує назви історичного». Розуміється, ці всі заборони, цей увесь шум ювілейний, боротьба—все це мало й велике позитивне значіння в ділі, напр., поширення Шевченкових творів на селі і в місті й головне як виступ, як маніфестація консолідованих українських сил проти російського національного й державно-політичного гніту. Рух цей був, звісно, й революційний, поскільки він направлений проти самодержавія й бюрократичного гніту. Але... Шевченка від того не стали ні краще знати, ні глибше розуміти... По тодішніх українських газетах і журналах, що задавали тон, керували громадською думкою й направляли її, в часі роковин з'явилися звичайнісінькі статті, що рішуче нічого нового про Шевченка не принесли.

«Рада», напр., в ч. 46-ому, за 26. II. 1911 зазначала, що день «Тарасових роковин» «зробивсь у нас справжнім національним святом, коли підводяться підрахунки нашої праці, здобуткам та втратам, коли голосніше озивається в людях їх українська совість, коли сміливіше лунає українське слово на пошану тому, хто те слово поклав в основу національного відродження нашого народу, поставивши його на сторожі народніх інтересів». Крім присвяченої Шевченкові передовиці, вміщено було в цьому числі статті: С. Єфремова—«Живе слово» (50 років минуло, як помер поет, а творча роля його тягнеться й досі, живе слово його ллється й тепер і тепер навчав, виховує й чарує); Ф. Матушевського—«Великі роковини» (перегляд життя й творчості поета в страшних умовах тодішньої Миколаївської дійсності); С. Дороша—«Кріпацтво в творах Шевченка» (Шевченко незвичайна, «космічна сила»,

Шевченко—геніяльний плебей—протестант і разом з тим... «народний» поет...). Тут же фотографія Шевченкової могили з невідомими особами в «малоросійських костюмах» і вірш М. Вороного «Привид» (поет з'явився Вороному й дорікає йому й усім землякам своїм, що вони

«Пішли в найми, запродались,
Своє залишили,
Зацурали Україну,
Степи та могили»,

а Вороний виправдується, запевняє, що він не винен, і обіцяє вірно служити «Шевченковим ідеалам»:

«Мій батьку коханий! Люблю я Вкраїну,
І не цурався я, щастя моє
Я в ній покладаю, за неї я згину,
Дам молодість, силу, здоров'я своє!..»

«Літ.-Наук. Вістник» озвався з приводу п'ятдесятиліття Шевченкової смерті статтею керівника журналу проф. М. Грушевського «Два ювілеї» («Л.-Н. В.», 1911, III), в якій автор «тісно і нерозривно» зв'язує річницю Шевченкової смерті з річницею «визволення» селян. Знесення кріпацтва проф. М. Грушевський уважає за «многоважний» акт, за «радісну свободу народню», що пам'ять про неї сплелася з «сумною утратою великого страдника за український нарід і його поневолення». З смертю Шевченка, в зв'язку з знесенням кріпацтва, відкрились «перспективи побідного походу в народні маси освіти, культури, загально-людських і національних інтересів, до котрих звала всіх, великих і малих, сильних і сірих Шевченкова муза». Але надії ті не справдилися через тяжкі урядові репресії та й брак «планових заходів в тім напрямі з боку інтелігенції». «Тепер же,— каже М. Грушевський—культ Шевченка і в його особі—культ національного слова незмірно поширився, охопив величезні маси пів-інтелігенції, йде сильно і незмірно в глибину народніх мас». В другім місці він же сказав, що Шевченко «з гарячим прив'язанням до свого народу, його традицій, інтересів, його надій на ліпшу будучину нерозривно зв'язав поважання до всіх благородних змагань чоловіка взагалі, з релігією національності з'єднав релігію людства», отже «ці провідні ідеї Шевченкової творчости стали провідними ідеями нашого національного відродження».

Заборона святкування роковин на Україні, що її передбачали вже заздалегідь, примусила роковини ті влаштовувати по-за Україною. Одно з таких святкувань відбулося і в Москві, влаштоване українською колонією, за допомогою росіян-москвичів. Зібрано було всі кращі сили наукові, літературні й артистичні—з Москви і з цілої України—і помпезно відсвятковано ювілей. Був спеціальний «Комітет ювілейний», багато засідань, суперечок що до програму і т. д., ціла справа ця зробилася «питанням чести» московських українців і «почитателів» Шевченка, бо треба ж було «показати росіянам силу нашого генія». Комітет вирішив навіть видати спеціальний ювілейний збірник, для якого обгортку у фарбах замовив аж у Берліні... Свято вдалося, і один з його організаторів С. Хвостов, дуже з того вдоволений, так писав у передмові до ювілейного того збірника (подавши перед тим вичерпуючу історію свята): «Батько Тарас—бідний колись кріпак—подивись, що сталося: далека Москва, вся Росія прийшли вклонитись твоєму генію і, пам'ятаючи заповіт твій, згадують тебе «не злим, тихим словом». Чи ти чуєш, чи бачиш, Тарасе? Як що чуєш і бачиш,

то не залишай нас, дітей своїх, і надалі, в тяжкій долі, а веди нас все вперед і вперед по шляху національного відродження»...

З самих статтів, у збірнику вміщених, немає жадної скільки-небудь цінної, з якимись новими висновками. У графа Де-ля-Барта (стаття «Шевченко—народний поет») Шевченко знов виступає, як поет народний. Учений знавець західно-європейської літератури, зокрема провансальської середньовічної лірики, Де-ля-Барт рівняє Шевченка з провансальським поетом, Фр. Містралем, робить екскурси в літературу інших західних народів, але зрештою, висновки його не нові: назва збірника поезій Шевченка «Кобзар» свідчить, на його думку, що Шевченко «зачисляє себе до тих народніх співців, що виспівували вчинки Морозенка, Сірка, Перебийноса»; Шевченко особливий народний поет—його творчість «є в один і той же час і найбільш удосконаленням зразком народньої творчости колективної і найбільш яскравим виявленням художнього індивідуалізма», «в його поезії народня душа, світогляд, вірування... знайшли собі найповніший вираз», його поезія «синтез епічної й ліричної народньої творчости України» («На спомин 50-х роковин смерті Тараса Шевченка», М., 1912). Але од народніх співців Шевченка одріжняє «вільне індивідуальне відношення до тої художньої форми, яку він надає своїм творам», також «відношення до тих подій, про які він оповідає». Говориться в статті, нарешті, й про те, що Шевченко, його поезія «є звено, що зв'язує поміж собою інтелігенцію й народ».

Другий учений Хв. Корш в статті «Шевченко серед поетів слав'янства» говорить про народню поезію, романтизм, античність, про розміри в поезії, про все і вже після того про Шевченка—про його... убогу освіту й zarazом геніяльність. Далі акад. Корш переходить уже й до порівняння Шевченка з іншими слов'янськими поетами, соромить тих неуків, що порівнюють Шевченка з Кольцовим, вказує на схожість Шевченка з Міцкевичем і Прешерном і нарешті говорить про... різницю між Шевченком, що, мовляв, не виходив з рамок українського життя і не торкався інтелігенції, і Пушкіним, що хоч і витав по чужих країнах, по Франції, Англії, Іспанії, але був завжди росіянином, бо мав «російський дух, російський склад ума», Спільне у них—в однаковому відношенню до речей, бо «вони обидва були глибоко руські люди, хоч і належали до двох різних паростів руського народу, а вдруге тому, що вони обидва генії». В статті А. Калішевського («Мотиви поезії Т. Шевченка») є все, що вже ми не раз читали в різних ювілейних статтях: «народне», «особисте», цитата з А. Григор'єва, знов порівняння з Міцкевичем і Пушкіним, «народність», «національність», «всесвітність», романтизм, релігійність («багато широ-релігійного чуття», «релігійний пафос», «прояснене відношення до бога») також і «соціальний мотив, що займає у нього далеко більше місця, ніж це думають».

З петербурзьких прихильників українства на присвяченому Шевченкові засіданні Академії Наук виступав з «Словом» про Шевченка акад. Овсяннико-Куликовський. Спершу він говорив також про «історичний романтизм» в українській літературі (з паралелями з інших літератур), далі «установив» погляд на Шевченка, як на поета національного відродження, по-перше, і по-друге—як поета загально-людського. Проте звернув увагу він і на лірику Шевченкову, скваліфікувавши її, як лірику величезної сили, що її красу не перевищувала лірика Пушкіна, Гете, Шіллера й Гейне й що її походження—«тайна генія».

Другий петербуржець М. Славинський в промовисто названій статті «Муза Шевченка и ее общественное служение» («Вестник Европы», 1911, II) виходить знов аж од Костомарова—творчість Шевченкова не індивідуальна, а продовження «народної творчості»—зв'язує Шевченкова «музу» з XVII ст. на Україні й кінчить тим, що, мовляв, «в творчості Ш-ка довершилося злиття народної стихії з інтелігентською свідомістю, злиття органічне, нерозривне й плодотворне, яким створюється національність».

Що говорити за провінціальні статті про Шевченка під час ювілею, статті, що, розуміється, лише повторювали, добре чи погано копіювали столичні панегірики поетові? На них не варто спинятись, хоч вони й дуже характерні (відомо, що повторення, наслідування іноді навіть краще, повніше характеризує саме явище, самий факт і більше дає історикові матеріалу для оцінки і окремих фактів і цілої доби). Візьмим на зразок хіба тільки одно святкування—в Кам'янці-Подільському, що його влаштувала «Просвіта» і що його опис надруковано окремою, як і в Москві, але, звісно, маленькою книжечкою. В цій книжечці є все: опис самого святкування (з панахидою і промовою на ній «пан-отця»), промова голови «просвіти» з особливою увагою про «культ» Шевченків, інші промови й доклади, в яких доводиться, що Шевченко «син мужика», «поет щиро-національний», «геній України»; що він також і «всеслов'янський поет». Особливо характерний основний доклад. Це справжня енциклопедія шевченкознавства. Тут і «Останні дні і похорони поета», з уривками з спогадів К. Юнге, Костомарова, з уривками з «Щоденника» Шевченкового й промовами над могилою поета; тут і значіння рідної мови, з доказами од Славинського, Корша й інших про право української мови називатися мовою (тут і противники українства Флоринський і Струве). Далі в докладі йде розділ «Головні ознаки українського руху». Тут знаменито представлено розмову подільських українців з Шевченком, з тим, «чиє ім'я в'яже нас в одну національну цілість,—як каже автор статті,—за кого ми сьогодні так гарно та щиро молились». Шевченко питає: «Що робили ви з того часу, як я зажурих свої виплакані в неволі очі? Що зробили ви для освіти моїх братів, для розвитку нашої матері України? Як сповнили мої заповіді?». Подільські українці відповідають: «Батьку! трудно нам було! Цілі десятиліття твоя поезія була єдиною радістю і надією тих, хто не мирився з гадкою про національну смерть українства, про неминучу його загибель... Ні одно ім'я в нашій довговіковій історії не панує так нероздільно, не тішиться такою безмежною любов'ю, як твоє. Ми, як святину, шануємо твої заповіді. Ми охочі стати до праці. Але... трудно нам було». Далі вони розповідають про заборону 1876-го року... про боротьбу з цензурою, про початок українського театру в 1872 році, про Лисенка, Старицького, Кропивницького, Заньковецьку—про всіх «корифеїв», про те, що «слава нашого театру стоїть високо, а п'єси Кропивницького і Карпенка-Карого—незгірші, як у драматургів інших країн». З дальшої розмови Шевченко довідується про «Світову Зірницю», про «Рідний Край» з «Молодою Україною» й іншу пресу українську, навіть про американську «Свободу» (18-тий рік видання), про книжкову українську продукцію (по даним «Книжной Летописи» р. 1909-го вийшло 191 видання—591910 примірників, на суму 113.865 карб., а р. 1910-го—196 видань, 518.230 прим., на 122084 карб.), про «Просвіти» по всій Україні й Галичині, про те, що «Кобзаря» перекладено вже на всі європейські

мови, що на пам'ятник Шевченкові зібрано на 1 лютого 1911 року 75.170 карб. 35 к., що «Імператорська Академія Наук в Петербурзі вшанувала поета святочним засіданням, що в академічній церкві одправлено по ньому панахиду (при чому «молоді обличчя (присутніх) мимоволі нагадували той давній час, коли й ти, батьку, молодий, веселий, стояв, може, так само у цій церкві і, повний надій, переживав релігійні настрої»), що в кімнаті в Академії, де жив колись поет, висить на стіні свіжа мармурова таблиця з написом: «Здесь жил и скончался Тарас Григорьевич Шевченко 25-го февраля 1814 г.—26 февраля 1861 г.» і т. д. і т. д. Останній розділ доповіді: «Головні риси й значіння поезії Т. Шевченка». В йому знов «романтизм», «нарядність», цитати, порівняння, аналогії, далі, «переконуючий» уступ про національність. «Коли яка-небудь національність розбуджується до нового життя,—каже автор-докладчик—то це все одно, що народжується чоловік. Коли вона ще до того обдарована од природи великими духовними і всякими іншими здібностями, то це великий плюс для держави і для всього світа. «Українська національність—це факт»,—рішуче стверджує автор і подає уже підготовлений цілим докладом, але й без того добре відомий (років на сорок запізнений) висновок: «Шевченко з'явився виразником і «возбудителем» національного відродження України. В цьому і є величезна заслуга його перед Україною перш за все, потім перед Росією (?) і всією людськістю».

Подібні ювілейні брошури і в Галичині, звісно, були не кращі, тільки там вони були рішучіші, бо й цензура там була лекша, й галицькі українці раніше собі склали ідеал національний. В брошурі, напр., виданій також «Просвітою» (львівською) і на ті ж 50-ті роковини Шевченкової смерті, так дається розуміти поета: «Він перший учив нас, що Україна—святе, велике слово, котрого поганити ані зрадою, ані іншими гріхами не вільно, що душа наша не вмирає, що в своїй хаті своя правда і сила і воля! Він перший ростворив перед нами могили, щоб ми почули голос минувшини, він перший зазирнув у будучність і сказав нам, як і куди прямувати до луччої долі... Ось чому кожний українець і українка, кожна навіть дитина повинні знати, як жив, співав, мучився за Україну і вмер за неї її найбільший поет Тарас Шевченко... (Д. Лукіянович — «Про життя великого поета Тараса Шевченка, в 50-ту річницю його смерті», Львів, 1911).

Окремо можна поставити хіба такі праці на п'ятьдесятлітні роковини Шевченкової смерті, як статті М. Євшана під назвою «Тарас Шевченко» («Українська Хата», 1911 II—VIII і окремо: К., 1911) та реферат К. Тихоновича «Рай и Ад в поэзии Т. Г. Шевченка, чувство природы и основные мотивы его творчества» (Варш., 1912). Обидві праці мають чимало хиб, бо автори їх тоді були лише початкуючі дослідники, молоді студенти, але обидві цікаві, як спроби оригінального підходу до Шевченка. М. Євшан поставив собі метою—змалювати образ Шевченка не тільки як поета, а й як людини, поклавши в основу студії саме останнє. Це був новий підход (до того була одна тільки брошура на цю тему О. Кониського «Об изучении личности Т. Г. Шевченка», Катериносла.) і він був на часі. Євшанові проте не пощастило виконати це своє завдання й взагалі виповнити свої обіцянки що-до Шевченка—він хотів показати, напр., «його становище до епохи», він висунув гасло «любити Шевченка не ради нас, а ради його самого», тоб-то—пильно вивчати, досліджувати Шевченка, а не фетишувати його зглядно тих чи інших цілей, не поклонятися

імені поетовому. Але нічого цього Євшан не вивпнив і не вивпнив через те, що не досить добре вистудював Шевченка, піддався впливам інших критиків (Белінський, Липін, Веселовський, Овсянко-Куликовський, Новаліс, Ніцшер, і зрештою цілком одійшов од теми. Він спиняється на «самотності» Шевченка, що їй так і не знищило життя, а навпаки—життя й люди «виводили Шевченка з рівноваги», він ніяк «не порадить з собою і раз на все стає відрізнаним від людського довір'я, самотнім». Прихильник індивідуалістично-психологічної течії в критиці, Євшан, розуміється, і не подумав про соціально-класові основи Шевченкового світогляду й творчости, а соціальні загострення й цілу революційність Шевченка пояснював саме його самотністю. Одриваність од людей, самотність, недовір'я—от що зробило його слово «лютим, фанатичним та запеклим супроти життєвої неправди, гайдамацьким... Ціною крові власного серця, виробивши собі право на іронію та песимізм (!), поет підготував собі ґрунт під виступлення, як обличителя жорсткої світової неправди... Сила його слова не мала тепер ніяких границь, ніяких перегород... починають будитися (в йому) струни зловіщі, пророчі»... З другого боку, під впливом Драгоманова, Євшан уважає, що Шевченко «не розумів сучасного йому моменту», виявляв «квасний патріотизм московських слов'янофілів (у «Посланії»), як Метлинський і інші українські поети 30-х і 40-х років¹⁾ і що навіть «він не мав почуття перспективи ані почуття міри і був до кінця життя творцем примітивним (!)». Розглядає після того Євшан релігію Шевченка, його естетику і нарешті робить уваги про еволюцію його творчости взагалі, еволюції «основного акорду усієї творчости—поетового сентименту». Та ця частина книжки Євшанової (що повинна була б бути найцікавішою) після перевірки виходить («уви!») звичайнісіньким переказом книжки А. Лісовського («Главные мотивы в поэзии Шевченка», Полт., 1896) про розвиток творчих сил поета від «поезії життя» («Наймичка») через «поезію почуття» («Катерина») й «поезію сили» («Гайдамаки») до «поезії правди» («Неофіти»).

Брошуру Тихоновича цікавою робить власне оте порівняння, «сопоставлення» світлого й радісного в творчості Шевченка (природа, краса, естетизм) з «темним царством» гніту соціального, на якому докладно спиняється автор, хоч стільки ж докладно говорить він і про релігійність Шевченка і запевняє навіть, що «релігійність була канвою великої душі нашого поета»...

Цілковитим винятком з великої кількості ювілейних статтів про Шевченка в 1911 році надрукованих, можна вважати тільки статтю В. Львова-Рогачевського, що хоч має шаблонну назву «Первый народный поэт Т. Г. Шевченко» («Современный мир», 1911, II), але трактує поета, як співця убогого селянства, кріпаків і наймитів. З усіх поетів, що змагалися до збратання бідарів, Шевченко поставлений на найперше місце за-для того, що соціальні моменти виступають у нього найвиразніше. До того ж автор подає також і характеристику доби Шевченкової і хоч не зовсім повно, але виразно становить поета в зв'язок з нею і в залежність од неї.

¹⁾ Євшан договорився навіть до того, що ладен назвати Шевченка навіть «реакціонером в певному змислі», бо ж він, мовляв, «жалував у неволі, що дався піддурити і писав за чужою намовою вірші погані, боявся своєї спільности з тодішніми передовими людьми, боявся всяких нових, свіжих ідей на Україні (!?)».

Крім цієї (Львова-Рогачевського) спроби марксівської оцінки Шевченка, такою ж можна уважати й статтю-промову—на впорядкованому українською еміграцією року 1911-го в Парижі Шевченківському святі—А. Луначарського (що її надруковано вперше по-українському у Львові р. 1912-го, а потім вдруге таки по-українському в Полтаві р. 1917-го і в російському перекладі з українського видання 1920-го р.). Луначарський, правда, уживає ще епітет «народній» що-до Шевченка (сама стаття зветься «Великий народній поет»), цитує Костомарова, наводить на доказ «народности» Шевченка і зовнішні факти його біографії і внутрішній зв'язок його з селянством через його «музицький Кобзар». «Ніде й ніколи возродителі і воскресителі національної поезії не були такими яскраво народними, як Шевченко»,—каже Луначарський. «Великі народні поети, палко відчуючи минуле й сучасне свого народу, переймаючи зміст з його пісень та легенд, творять літературну мову на підставі безпосередніх студій звичайної народньої мови. Але часто також переходять багато вони і по змісту і по формі з загально-людської культури і підносять народню поезію не тільки на високий ступінь стилістичної досконалости, але навіть до рівня чистої інтелігенції... Не те у Шевченка. Його книга справді народня книга. В ній немає й сотні рядків, що їх не зрозуміє звичайний селянин». Далі Луначарський говорить про «національність» у Шевченка. «Шевченко—не тільки поет національний, але й поет націоналіст... Націоналізм Шевченків є, певна річ, ворогування, але тільки до гнобителів. Його націоналізм, як і ціла його ніжна душа, найбільше й передовсім—повний любови (до своєї національності)». Порівнявши Шевченка «з іншими великими поетами націоналістами»—він каже, що «ні один із них, навіть великий з великих—Міцкевич, не виявив своєї любови до рідного краю в такій зворушливій формі, з такою шаленою силою». Далі Луначарський погоджує націоналізм Шевченка з його революційністю, національні мотиви його творчости з соціальними, що їх лише вважає він за основні, істотні риси Шевченкової творчости, переконання й світогляду. «Українська мова—не лише мова його народу, це мова народня, демократична, селянська. Українство для Шевченка це не сама тільки нація—це клас, пригноблене селянство... Націоналізм Шевченків наскрізь пронятий демократичним і революційним почуттям... він має певну соціалістичну цінність і не суперечить з новішим соціалістичним світоглядом... Шевченко передовсім належить працюючим класам свого народу, та вкупі з тим—він святий поет революційних низів усього світу». Після того, спинившись на віщось на «релігійності Шевченка» («Шевченко по-своєму був релігійний: він любив біблію й євангеліє; через те, що, мовляв, переважаюча більшість мотивів св. писма в основі своїй «демократично-республіканські й комуністичні», релігійність Шевченкова не стоїть між ним і нами, вона в нього природня, як у людини лихоліття, що вірить у тріумф найвищої правди, і нічого спільного не має з релігійністю офіційною»),—після того Луначарський дає свій остаточний висновок—погляд на Шевченка: «Великий Шевченко тим, що він поет української нації, а ще більший тим, що він поет народній, над усе ж тим,—що він поет глибоко революційний і по духу своєму соціалістичний».

Столітній ювілей народження Шевченка (1914-го року) проходив загалом під тим же кличем, з тими ж основними поглядами на поета,

що й на п'ятдесяті роковини його смерті тільки в ще тяжчих обставинах цензурно-урядового гніту, ніж у 1911-тім році. Оскільки енергійно взялися готуватися до Шевченківського ювілею, остільки ж завзято почали організовувати різні чорносотенні зграї, боротьбу проти цього і в кінці таки перемогли: Шевченківського ювілею не було (історію цієї «перемоги», усіх заборон, цього «німого» ювілею можна знайти в спеціальних статтях і ювілейних оглядах по журналах «Украинская Жизнь», 1914, II—ст. С. Єфремова «На текущие темы»; «Л.-Н. В.» 1914, II, ст. М. Грушевського «Шевченкове століття» і С. Черкасенка «З українського життя»; «Укр. Хата», 1914, III-IV, ст. О. Ковалевського «Ювілей Т. Шевченка і його наслідки»; в спеціальній брошурі «Шевченківські дні» К., 1914; в кн. С. Єфремова «Шевченко», К. 1914—стаття: «Нечуваний ювілей» і т. д.). Звичайно, ці цензурно-поліцейсько-попівські заборони не могли не вплинути й на досліді над Шевченком під час столітніх роковин його народження: замість спеціальних і ширших монографій та розвідок вміщувано по журналах і газетах українських і російських силу-силенну бойових, протестантських статтів, як і в 1911 році. Автори тих статтів починали з Шевченка, а кінчали українською справою взагалі, її історією, значінням і майбутньою її долею,—одно слово, Шевченківська література 1914-го року не принесла знов таки (як в 1911 році) нічого спеціального, оригінального і дуже чимсь цінного (за винятком хіба кількох статтів науково-дослідного характеру в «Збірнику пам'яті Тараса Шевченка», вид. Київ. Наук. Тов., К. 1915), отже й загальні погляди на поета лишилися ті самі (Шевченко—поет національний, пророк національного відродження і т. д.) і той самий культ його поширювався й поглиблювався по Україні. Найхарактерніші з цього погляду статті: М. Грушевського—«Шевченкове століття», «Л.-Н. В.», 1914, II («З столітньої перспективи все ясніше вирисовується перед нинішнім поколінням величний і радісний момент приходу на землю українського «Апостола правди», національного пророка, котрому судилося відкрити нову епоху в житті нашого народу», хоч тут же говориться, що Шевченківське свято «мало разом стати святом загального поєднання всіх, без різниці народу, віри і стану»); також М. Грушевського стаття «Великі роковини» в «Збірнику Пам'яті Тараса Шевченка», К., 1915 («Шевченкове століття, що ми поминаємо цього року, являється разом ювілеем українського відродження—святом, переглядом, обрахунком його розвою на протязі цього століття, так тісно звязаного з життям, творчістю і культом його національного поета»... Це відродження, «розширяючи свій громадський і політичний обрій, розсуваючи все далі рамки своєї культурної, соціальної, національної роботи, з незглибоюї скарбниці вищої мисли свого поета черпало все нові й нові гасла свого національного походу»... З народнього кобзаря ставши першим національним поетом України, Шевченко з дальшим походом української мисли, українського життя ставав апостолом соборної України, великим вождем, що вводив її в нові володіння її обітваної землі, віщим пророком, що відкривав перед нею нову землю і небо нове, в них же правда живе!..»; М. Данька «Национальный момент в произведениях Шевченка», «Укр. Жизнь», 1914, II («Украина охвачена беспредельным чувством поклонения перед своим поэтом... Среди моментов, поднявших творчество Шевченка на такую головокружительную высоту, одним из наиболее важных является момент национальный... Развитие культа Шевченка в последние годы

является следствием национального возрождения украинства в последнее десятилетие или, правильнее сказать, элементом этого возрождения... «Многие произведения Шевченка как бы созданы для того, чтобы служить лозунгами национального движения... Для развития национальной психики украинского народа Шевченко сделал бесконечно много. Произведения его сами по себе уже являются могучим звеном, связующим миллионы украинского народа... В произведениях Шевченка высказаны резко и выпукло не только вполне определенные национальные, но и национально-политические идеалы познавшего себя народа...»). Ф. Матушевський, в тій же кн. «Укр. Життя», в статті «Т. Г. Шевченко в исторической обстановке» також трактує Шевченка, як «провозвестника, возродившего украинского народа», хоч і досить виразно відокремлює його від його попередників—представників дворянсько-«демократичної» групи українських письменників, а О. Ковалевський в статті «Ювілей Т. Шевченка й його наслідки» («Укр. Хата», 1914, III-IV) говорить власне не про Шевченка, а з приводу Шевченка—про пасивність української інтелігенції, про те, що, мовляв, сучасне українське громадянство боротися за свої національні інтереси, за свою національну гідність не може й не хоче», цей воює в лавах «молодих» з «старими» українцями (з газетою «Рада»), не даючи при тому ніякої своєї думки, не встановлюючи свого, якогось іншого погляду на Шевченка. Окремо стоїть книжка С. Єфремова «Шевченко», К. 1914, в якій автор дає кілька цікавих статтів-причинків до питання про цензуру на Шевченка й погляди на його офіційно-урядових кол («Шевченко в світлі офіційної критики», «Поет і жандарм») та до історії самого «Кобзаря» і видань його («Недбале видання», «Пропала книга—книга знайшлася», «Знов пропала книга»).

Не менше характерні і того ж порядку статті про Шевченка містять і галицькі українські журнали та газети в дні столітніх роковин народження Шевченка (що пройшли в Галичині без спеціальних цензурно-поліцейських заборон). З тих статтів досить вказати хоч би статтю про ф. Смаль-Стоцького «Ідеї Шевченкової творчості», в ч. 58-59 «Хроніки Наукового Т-ва ім. Ш-ка у Львові», за р. 1914 («Ідея націоналізму... першого у нас Шевченка захоплює усією силою і наводить в ньому свого найшляхетнішого речника... хоч у його немає «ні крихіточки того шовінізму, того месіанізму, яким якраз визначаються передові тодішні люди між москалями, поляками й инш.»... «Своїми історичними поемами запалив Шевченко почуття національне, привів до свідомости земляків те, що було оповите густою мракою... схопив змісл історії України і визначив українському народові ясну мету... Шевченко, як ніхто инший—національний український Кобзар... Не яка-небудь пропаганда зробила Шевченка в українським народі великим—самі глибокі ідеї творчості поета-пророка витворили широкий, майже релігійний культ Шевченка... і—нема ніякої сили на світі, щоб вирвати з серця любов народу до свого великого генія—пророка»). Другий автор Д. Лукіянович у виданій львівською «Просвітою» популярній брошурі «Про життя Тараса Шевченка», Львів, 1914—говорить між иншим таке: «Кожний свідомий українець шанує в Шевченкові не тільки великого поета, але того, що посіяв нові гадки, новий клич кинув, підняв перед народом новий стяг на місце давнього, козацького, котрий похилився і впав. Шевченкові гадки сталися джерелом нашого народного

відродження та й донині вони живуть в нас і дають нам животворну силу. Тому-то називають Шевченка нашим апостолом... «Нас учать в історії про життя королів і князів. А Шевченко—то наш князь і король, наш гетьман і кошовий, хоч не мав війська, тільки любов у серці і не мав зброї, лиш—могутнє слово». Той же автор в іншому місці («Про Шевченкові твори», Львів, 1914) зазначає, що Шевченка усякий читач однаково добре розуміє й любить («сирота без роду, чумак і бурлака, безжурний козак і закохана пара, убога вдовиця, бідний кріпак і наймит... «дівчатам читайте «Катерину», вони слізьми вмиватися будуть, «мами» заплачуть, як прочитає ім «Наймичку»...») і що не підслухав він, що кожному подобається і про що треба писати, а «Бог йому так дав». Надто «широко й прихильно» відноситься Шевченко до мужика (хоч і інші, мовляв, українські письменники «мужицьке життя описують докладно,—зате нашу літературу називають демократичною»): «Кожна мужицька кривда болить його самого... і тому вважають Шевченка мужицьким поетом і так його називають». Та «Шевченко відчув не тільки горе і кривду людини, але й те нещастя, яке впало на цілий нарід. Тим нещастям була втрата самостійної держави. Отже Шевченко тужить за нашою минувшиною, оспівує її славу, учить нас її любити і звязати з нею нашу думку, нашу працю, наші стремління. Він вижидає тої хвили, коли буде вільна Україна, а на ній братерська слава «без хлопа, без пана». Такий ідеал він показав нам».

Та найвиразніше цього роду погляди виявились у промові Ст. Томашівського на ювілейних зборах Львівського Наукового Товариства ім. Шевченка (10. III. 1914). «Шевченко—сказав він—був і є персоніфікацією відвічних змагань України до політичної й культурної самостійності... Шевченка належить до тих великих постатей української минувшини, яким прислугує велика історична назва творців нації». Томашівський називає далі інших «творців нації» української, що з ними він рівняє Шевченка—це: «Володимир Святий, що перед 9 сотками літ застроїв над Востоком свої переможні стяги... Роман Великий—перший творець всеукраїнської держави перед 700 роками... Богдан Хмельницький—той Мойсей, що вивів націю з п'ятьми історичного забуття й поклав основу під новочасну національну ідею України. «А після Богдана аж по нинішній день одна тільки велика стаття у нашій історії—Тарас Шевченко»,—закінчує Томашівський. «З елементів традиції і живлових утаєних сил люду створив українську національну думку, якій ім'я: політична і культурна самостійність, не тільки супроти Польщі, а й супроти Московщини... Без Шевченка нема української нації! («Хроніка Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові, 1914, ч. 58—59).

Столітній ювілей народження Шевченка приніс, таким чином, новий ряд статтів, промов, оцінок Шевченка, що остаточно встановлюють погляд на його, як на поета національного, як на апостола національного відродження України і навіть пророка її політичної самостійності. З таким поглядом на Шевченка ніяк не могли помиритися, як ми бачили, чорносотенці російсько-українські¹⁾. Вони в першу чергу нацьковували на Шевченка

1) Спроби специфічної, з чорносотенного погляду, оцінки Шевченка з'явилися ще раніше серед «питомих» галицьких патріотів, прихильників «найяснішого цесаря» і оборонців заскорузлого, клерикального міщанства, як це вияснив М. Драгоманов у розвідці «Шевченко, українофіли і соціалізм» ще 1879-го році, а пізніше уже й у нас. Поки панували в критиці і в суспільстві погляди на Шевченка, як

й на українство взагалі російський дворянсько-жандармський уряд, але пробували й писати теж і прищепити своїм «читачам» свої погляди на великого поета. Серед цих «публіцистів» було багато й землячків, «тоже малоросів». Розуміється, вони нікого не загитували, хіба може благочестивих попиків, земських начальників, ісправників та станових приставів на широкій Україні, що робили кожен свою кар'єру і «старались» перед вищим начальством. Це все мало торкалося проте Шевченка і не змінило відношення до нього української інтелігенції... Невідомо, як стояла б справа з вивченням Шевченка після столітнього ювілею і з розвитком поглядів на його... бо в тому ж 1914 році вибухнула світова війна і аж до 1917 р. припинила навіть розмови (зачинено усі газети українські й журнали) про Шевченка... 1917-ий рік приніс лютневу революцію—саме на Шевченківські дні. Захвачена новими можливостями—в національній, культурній і політичній ділянці укр. інтелігенція й тепер не спромоглася якось інакше, ширше й глибше поставити справу з Шевченком. Ім'я поетове використувано, як і раніше, при потребі, найбільше в поглиблюванні й поширюванні національно-державних ідей українських, святковано його роковини і рішучо нічого не було зроблено для справжнього вивчення Шевченка, навіть для наукового видання його творів (закордонне видання Лепкого в рахунок не йде). Зате до кінця сказано було про національне значіння Шевченка і особливо про роль його в боротьбі за політичну самостійність України. Немає потреби переглядати цілої купи Шевченківської літератури—власне також найбільше ювілейних статтів, заміток, промов—за 1917—1919 роки, бо вся вона надто одноманітна. Усі статті писано

поета народного (простонародного), і поки не були відомі (бо не були друковані через цензурні заборони) антицарські, антипанські й антирелігійні його поезії, доти, розуміється, не було й виступів чорносотенних критиків з своїми «поглядами» на Шевченка. Повний «Кобзар» і вільніша після 1905-го року цензура викликала голоси цих критиків, при чому всі вони—свої землячки (Демченко, Савенки, Мерції) й чужі борзописці (Меншикови, Муретови, Погодіни), просто хулігани й хулігани рафіновані (напр., «бувші» марксиста на зразок П. Струве),—всі вони не про самого Шевченка писали, а про Шевченка й про Україну й український рух заразом, всі вони на гвалт били через те, що їм не давав покою сепаратизм український, «колебаніє устоєв», зазіхання, мовляли, на «єдиную святую, недеілімую» й т. и. Шевченко був для них або просто приводом—щоби цькувати тих сепаратистів, або й сам по собі ворогом їхнім, оскільки сами українці підпирали свої національні домагання (довший час цілком невинні, наскрізь культурницькі) цитатами з Шевченкових творів. Надто в 1911 і в 1914 р.р. заворушилися ця смердяча зграя, в зв'язку з двома Шевченковими ювілеями. Але ще в 1910 році двоє землячків—«тоже малоросів»—почали кампанію проти Шевченка—один М. Лободовський, що йому не сподобалась Шевченкова «Марія» і що написав свою «Марію» замість поетової богохульної («Перегляд поеми «Марія», Харк., 1910), а другий Я. Демченко, що виступав з «обороною» Шевченка проти його хулітелів («Оклеветание Шевченка некоторыми патриотами», К., 1910) і дав прекрасний зразок пристосування Шевченка до... найчорносотеннішого чорносотенства, небувалу спробу фальшування, висмикування потрібних наразі уривків і окремих слів з Шевченка для своїх цілей. Демченко доводить в супереч Савенкові, Шулгину й іншим, що Шевченко і не революціонер, і не сепаратист, і не атеїст, що це брехня, ніби «муза его глумилась над святыней и стремилась сорвать венец с чела государя». Шевченко,—каже Демченко—покаявся в написанні кількох революційних і антидержавних поезій, значить, він ніякий революціонер». «Шевченко,—зазначає він далі,—был человек глубоко религиозный, который вспоминает о боге чуть не на каждой странице своего «Кобзаря» и велит нам молиться Богу и надеяться на него». «Вы назвали безбожником христианнейшего поэта—звертається Демченко до «некоторых патриотов»—і на доказ цього цитує Шевченкові слова, вириваючи їх з різних місць, про бога, святих і т. д. Що Шевченко не тільки не сепаратист, а «государственник

хоч і рижними авторами, але більше-менше однаково що до їхньої суті — підходу, трактовки і висновків, бо їх витворила одна доба, однакова обстановка політична, ті самі настрої, вражіння й переживання. В першій ліпшій статті чи брошурі зустрінемо такі рядки, як, напр., у дуже колись поширеній брошурці патріотично-демократичній «Батюшки» з Проскурова на Поділля (були й такі «батюшки», особливо на початку революції, в романтично-невиразну її dobu) К. Ванькевича «Оборонець Скривджених»: «Всюди нині по широкій Україні лунає ім'я Батька Тараса Шевченка: і по багатих містах і по бідних глухих селах гучно «утворюється» його пам'ятка... Або: «Слава борцям за свободу народню, за його свідомість і кращу будучину! Слава Батькові Шевченкові, як найширшому оборонцеві Українського народу. Слава!» Те саме, такі ж загальні фрази про Шевченка, про його любов до України («та знав Шевченко, що се він терпить за свій народ, за свою неньку Вкраїну») і про потребу любови до нього від «усіх українців» («нехай же не буде на Вкраїні ні одної хати без Шевченкового «Кобзаря»), — те саме прочитаємо і в брошурі, напр., Б. Заклинського «Хто це Тарас Шевченко?» (Кам.-Под., 1918, — Косів, 1919); також і в інших, особливо провінційальних виданнях, напр., в брошурці П. Курінного «Про Тараса Шевченка» (Умань, 1919): «Як гарний син (свого народу) він безкрає кохав свою «Неньку-Україну» і в цілій низці своїх творів старається передати це кохання громаді. «Шевченко кохав Україну всю, до найменшої билички, до останньої стеблиночки... «Бачив.. своїх земляків, що.. бога зневажають, всі сили кладуть, щоб допомогти чужинцям розіп'яти нашу кохану Неньку-Україну»...

и при том более сознательный и убежденный, чем его хулители», Демченко доводить знов цитатою з передмови до «Гайдамаків», з Шевченкового побажання в ній, щоб «нерозмежованою» була «на віки од моря до моря слав'янська земля», та ще тим, що.. «А. И. Дубровин (колишній «лідер» російського чорносотенства) в своем «Русском Знамени» никогда и не упоминает о малорусском сепаратизме». Вся справа з «малорусским сепаратизмом» і з обвинуваченням у йому Шевченка пояснюється, на думку Демченка, тим, що, по-перше: «право издания произведений Шевченка приобрел у наследников покойного один выкrest, недавно умерший, который потом каждый раз перуступал это право gratis украинофилам-юдофилам, которые в 1907 году и напечатали их с нецензурными добавлениями»; по-друге: що «легенда о малорусском сепаратизме, очевидно, еврейского происхождения и рекламируется евреями и их агентами в своих целях» і, по-третє: що «гнет малорусского патриотизма в новейшее время со стороны Петербурга (прохопився таки правдивим словом «землячок»!) заставил часть украинофилов вступить в союз с евреями... і ця «часть украинофилов сдвинута была еврейским влиянием в сторону нигилизма, социализма, демократизма и. т. п.».

Такі «мудрі» оборонці Шевченка не часто траплялися у нас навіть серед земляків, а частіше всього чорносотенні публіцисти, як «некоторые патриоты», що з ними полемізує Демченко, «роз'ясняли» Шевченка до кінця. В 1914-тім році вони особливо енергійно «висловлювали» свій погляд на Шевченка і надто протестували проти поставлення пам'ятника Шевченкові в Києві. З протестами виступали вони і поодиночі, як от харківський професор Вязигин, цей «потомок чугуевских казаков и уроженец Харьковской губернии», що «еще в раннем детстве с увлечением и наслаждением читал произведения Квитки, Котляревского, Шевченко» і Старий Дід (М. Лободовський) — харківський «старожил» і однодумець Вязигина, — виступали вони й «колективно», як от «совет киевского губернского союза русского народа», що надіслав з приводу проєктованого пам'ятника Шевченкові «докладную записку» міністру внутрішніх справ «с усерднейшей просьбой не допустить постановки в Киеве памятника Шевченко», щоби не стояли поруч пам'ятники — Богдану Хмельницькому «об'єдинителю Руси Малой с Русью Великой» і Шевченкові, «ненавистнику того об'єдинения, пропагандисту раз'єдинения, богохульнику и анархисту». Вязигин в своєму

«Страдник за народ батько Тарас Шевченко... у своїх віршах співав про красу України, про її славне минуле, про її недолю... Виразно зазначав ворогів народу, кликав їх до справедливості, піднімав народ до боротьби во славу святого христового слова... Через те, мовляв, «по смерті його і до цього часу не втихла скорб-туга по нім на всьому просторі України. Навпаки... слава Кобзарева все більш здіймається і запалює все нові та нові серця»... В присвяченому Шевченкові числі газети «Село» (Кам.-Подільський, 1919, III. 11) його називають «великим нашим вчителем, натхненним пророком, апостолом України» (стаття «Великі роковини»); «великим страдником, що був рідному краю апостолом добра і правди, ознакою нашого національного відродження та найліпшою надією, на кращі часи» (ст. «Наше велике національне свято»), а М. Фугалевич кінчить свою статтю («Великий Кобзарь України Т. Г. Шевченко») так: «Великий Народе Український! В дні 10 і 11 березоля (25 і 26 лютого ст. ст.) завше відвідує Шевченкові свята, благослови день (10 березоля) народження Тараса Григоровича Шевченка, апостола твого визволення і страдника за твою кращу долю, оплач день (11 березоля) дочасної смерті цього Великого Сина України і все споминай його в серці своїм!». В другій Кам'янецькій газеті «Наш Шлях», у ювілейному також числі, говориться, що «з іменем Шевченка на устах повстали українці в 1917 році проти царату і неволі, його ім'ям звідусіль—з півночі, з Кавказу, з Сибіру, з Кубані, з в'язниць скликалися українці на берега сивого Дніпра, в серце України, золотоверхий Київ, щоб «в сім'ї вільній, новій, спом'янути не злим, тихим словом» свого пророка, свого натхненного проводиря» (мовляв,

«Особом мненим» («Харьк. Ведомости», 1914, ч. 1486) протестує проти святкування столітніх роковин народження Шевченка, ухваленого Харк. Міською Думою, і проти пам'ятника Шевченкові—з тих же міркувань, що й київські союзники, причиною ж було його знакомство з повним «Кобзарем», бо воно, мовляв, «разрушило взлелеянный с детства образ поэта-народника, страдающего за малых, слабых и обиженных и среди несчастий сохранившего «теплое религиозное чувство и страх Божий». Ще б пак «не разрушило!»... У «Старого Діда»—фальсифікатора «Марії» і «перекладаря» «Святого письма» той «образ поета народника» «разрушила» саме ота еретична «Марія», що він бідолашний прочитав її теж у повному «Кобзарю» тільки на восьмому десяткові (свого віку)—і він підтримав Вязигина (Лист до «Х. В.», 1914, ч. 1489), а од себе додав, що власне «Шевченко только по языку близок украинскому народу, а по вере он—чистый еврей»... Виступили з приводу Шевченкових роковин також і галицькі москвофіли, і свій «погляд» висловили «на чистейшем русском языке» (заховуємо точно мову і правопис): «Кто у насъ въ Галичинѣ чествуетъ память православнаго Шевченка? Справдѣ смѣшной свѣтъ! У насъ въ Галичинѣ чествуютъ православнаго хлопского поэта мазепинцѣ, поляки, іезуиты, жида и кажутъ, що Шевченко ихъ поэтъ! Шевченко спѣвывавъ свои власни пѣсни про хлопску недолю та неволю и про панску несправедливость и немилосердіе. Кром того подавав имъ рады та оборонявъ противъ панско-польскихъ и жидовскихъ напастей, то жалобами перед урядами на вороговъ русскаго народа. За се русскій народъ на Украинѣ дуже полюбивъ Тараса Шевченка, бо видѣвъ, что онъ ихъ щирый пріятель, защитникъ и добродѣтель... Кажутъ, що Шевченко не нашъ, не русскій, а мазепинскій поэтъ, то и мы скажемъ, за кого мы уважаемъ Шевченка: Шевченко нашъ хлопскій, русскій православный поэтъ... Мы русскіи православныи мусимъ учтити память нашего крестьянскаго православнаго поэта, который цѣлу жизнь свою боровся за нашу лучшую долю» («Русская Земля», Перемышль, 1914, ч. 9)... Після цього вже пряма дорога до «Нового Времени» з його телеграмою під час роковин про те, що ніби в Києві мають перед Думою червоні прапори з написами:—«Да здравствуетъ самостійна Україна!» «Да здравствуетъ Австрія! Долой Россію!» І що ніби демонстраціями «руководит студент-еврей, раз'езжающий верхом на белой лошади и делающий свои распоряжения»...—Було й таке...

сповнилися заповіді Шевченкові!) і далі: «Іменем Шевченка, во ім'я його народолюбних і братолюбних ідей збирається Центральна Рада в складі демократії всіх народів України... Вирвавшись з пут, титанично творить український нарід по слову Шевченка державу, посуває науку, перетворює релігію, людські стосунки, підносить культуру свою в тяжких муках... «Кобзарь» Шевченка—євангеліє українського народу, скрижалі, які зніс з гори будучини на долину сучасності до рабів, до безсловесних тварин, гнівний, справедливий пророк, новітній Мойсей... А велика сила духу (народнього) творить апотеоз своєму творцеві, звисочає могилу його над Дніпром і жовтими безконечними ланами аж до вічно-блакитного неба»... (Ст. Іл. Косенка—«День народження Т. Шевченка—день воскресний України»). Отже—всі ідеали Шевченкові (а вони, виходить, укладалися в змагання за національну культуру і найдалі—ба політичну самостійність України) здійснено—досягнуто геть чисто всього, що потрібно Україні—і можна представити вже й апотеоз її щастя й величи... Та найвиразніше висловив цю думку М. Шаповал, в брошурі «Шевченко і самостійна Україна» (К., 1918). Порівнявши спочатку навіщо Шевченка з «сладчайшим христом», він каже: «На світанку нашої волі, коли в світовій процесії народів, ідущих по шляху поступу, гордо піднявся вгору прапор нового державного народу з написом «Самостійна Україна»—згадаймо, братіє, великого провозвісника нашої свободи, чарівного борця за Самостійну Україну і сладчайшого її поета, згадаймо вільно і достойно, не в катакомбах і підземеллях, а на широкому просторі землі нашої, під ясным блакитним небом на чистому повітрі Самостійної Української Народньої Республіки! «Національно-політичний світогляд поета,—каже Шаповал далі—можна вкласти в невеличку схему: чого треба для України?—Свої хати. Хто винен, що її нема?—Богдан, зрадники, перевертні, громадські мерці і сліпці. Хто ворог України?—Московщина. Що треба робити?—Визволятись з ярма. Якими засобами?—Збройне повстання, ненависть до ворога, треба уміти жертвувати всім: собою, душею, богом, людьми—взагалі, всім... «Коли б хто спитав—в якому одному-двох словах виявляється «своя хата», то ми тепер скажемо, що ці слова: «Самостійна Україна!». Такий «катехізис» склав М. Шаповал українській інтелігенції,—пояснювати його, здається, немає потреби... Але це ще не все: «Коли б поет був живий—каже він—ви б його побачили в ряду активних борців, у вільних козаках чи гайдамаках, чи січових стрільцях... «Великий захисник прав трудящого народу (навіть!), найбільший демократ український, кріпак-селянин був першим поетом Самостійної України»... І от тепер, мовляв, здійснено цілком заповіт Шевченків! «Великим здвигом народніх сил кращі сини українського народу, ті, що люблять справді Шевченка, проголосили Україну самостійною. «А до того я не знаю бога»—тепер він може полинути до бога молитися і миритися. День 9-го січня 1918 року (проголошення Самостійної України) примиряє Шевченка з богом правди і з своїм стражданням»¹⁾. Треба

¹⁾ Наукових праць про Шевченка в ті часи (1917—1919 р.) не було майже ніяких, як сказано вже вище, а які й були, то вони ставили собі якісь спеціальні завдання, напр., студія В. Щурата «Шевченко і поляки, основи взаїмних зв'язків», (Львів, 1917), що досліджує ще раз і найповніше питання про впливи Польщі на Шевченка (докладну рецензію на неї М. Новицького вміщено в II-III кн. «Записок Іст. Філол. від. Всеукр. Акад. Наук», К. 1923). Такого ж характеру і інші статті, вміщені, як

думати, що життя поставило б нарешті перед українськими науковими колами і в минулій політичній ситуації (національно-державного періоду) справу глибокого й доцільного шевченкознавства, та період той був надто бурхливий і короткий (1917—1919), і глибших студій над Шевченком, що, може, принесли б і якісь інші, на його погляди, в суспільстві, так і не було розпочато.

Ці інші погляди з'явилися в Шевченківській літературі вже за нових часів, після соціальної революції, після жовтня, який остаточно утвердився на Україні лише в 1920 році, по ліквідації фронтів. До зміни поглядів у суспільстві на Шевченка могла спричинитись тільки марксіська критика, що вивчає письменника на тлі соціальних і економічних відносин його доби, звязуючи його з його класом, з певними суспільними групами, що впливають на письменника і т. д. Та першим статтям про Шевченка нової доби, статтям, що почали з'являтися уже в 1919 році — далеко ще було до справді марксіських — вони здебільшого тільки глибше й докладніше спиняються на соціальних і революційних мотивах Шевченкової творчості, але без належного марксіського аналізу. Замість пророка національного відродження України, замість борця за «народні» інтереси, тут, у цих статтях — Шевченко виступає, як пророк просто революції, далі — соціальної революції, як борець за інтереси працюючих, — але думки ці подаються не як висновки після докладного аналізу, після науково-марксіського студіювання Шевченка з його оточенням і епохою, а як фрази, зложені *ad hoc*, наразі, на підставі тих чи інших уривків з його поезій (і теж найчастіше з нагоди Шевченкових роковин!), по давньому ідеалістично-критичному методу. Думки ці не дають також майже нічого нового для нового розуміння Шевченка, бо ж і критики національної доби (А. Крушельницький, С. Дорош, Ф. Матушевський, Тихонович і інші) спинялись на соціальних мотивах творчості Шевченка, а А. Луначарський і особливо Львов-Рога-чевський ще в 1911 році дали спроби марксіської оцінки його творчості і значіння. Розглядаючи Шевченківську літературу післяжовтневої доби, доводиться отже погодитись з М. Панченком (стаття «Спроби матеріалістичного освітлення творчості Т. Шевченка в літературі», «Книга», 1923, II), що хоч «марксистський світогляд захопив під свій вплив широкі кола істориків, критиків, публіцистів», ця література від самого Жовтня і «до наших днів» (тоб-то до 1923-го року, коли ту статтю написано) «для матеріалістично-діалектичного освітлення творчості й особи Шевченка... нічого ґрунтового, значного не дала».

і розвідка В. Щурата, в 119—120 т. «Записок Наук. Тов. ім. Ш-ка у Львові» (Львів, 1917). На Наддніпрянщині й того не було. Були статті спеціальні по журналах, але стільки незначні, а часом навіть химерні, що їх і згадувати не варто (напр., стаття проф. Ф. Сушицького у «Вільній Укр. Школі», 1918, кн. VII — «Народність в творах Шевченка», що в ній автор знов запевняє читачів, що Шевченко є «безумовно» народний поет... З розвідок загального характеру можна хіба назвати книжку проф. Стокгольмського університету А. Jensen'a «Ein ukrainisches Dichterleben», що вийшла у Відні р. 1916, саме перед революцією у нас. Але вона не дає якогось нового погляду на Шевченка (тракує про «українську народню душу», про відношення поета до України, про його політичні поезії), як і інші праці чужинців, що писали про Шевченка на підставі українського та російського матеріалу (напр., давні статті чеха V. Dundera, в чеському журналі «Osveta», 1872; французя E. Durand'a, в «Revue des deux Mondes», 1876; німця Frantzos'a, в кн. «Von Don zur Dona», 1878).

Радянська влада закріплювалась на Україні поволі із кількома перервами за час—від 1917-го аж до 1920-го року, в постійній боротьбі, в революційному вирі було, розуміється, не до Шевченка, — важко було отже сподіватися на якусь більшу й правдиво-марксівську розвідку про Шевченка в ті часи. Але і в Росії також, при всьому ж глибокому почитуванню Шевченка її соціалістичним суспільством, не було надруковано нічого цінного з цього погляду (хоч радянська влада там за увесь час від Жовтня ні разу й нікому не здавала своїх позицій). Зате з'явилось там кілька брошур про Шевченка цілком старого типу, як, напр., книжечка Н. Аше-шова «Тарас Григорьевич Шевченко» (Петр., 1919) з настирливо-пошлим епітетом «народний» («Народ и его творчество это—Шевченко. И Шевченко—это украинский народ и его творчество. Они слились неразрывно»), або така ж сама спекулятивного характеру брошура «відомого» перекладача Шевченкових творів И. Белоусова «Т. Г. Шевченко» (М. 1919), яку видав «отдел печати Московского Совета Р. и К. Д.» в серії «Кому пролетаріат ставит пам'ятники». Було ще кілька таких брошур і навіть у 1922 році якийсь Н. Вячеслов видрукував книжечку «Шевченко, биография» (М., 1922), в якій доводить, що Шевченко, «не являясь социалистом в партийном смысле, он весь насковзь пропитан социалистическими идеями и настроениями», і тут же: «Шевченко прежде всего народный поэт. Сын крестьянина и сам крестьянин, он остается таким же крестьянином и в поэзии».

Нові статті й брошури, що почали з'являтися у той же час на Україні, були, звісно, кращі за московські й петербурзькі, хоч вони ще й геть не марксівські (як уже зазначено вище). В «Шевченківському збірнику» (вид. «Всеукр. Літературним Комітетом, у Харкові, року 1919-го) в першій (без заголовка) статті Шевченка змальовано, як «Пророка Нового Життя», як «Великого поета», що стояв на межі двох історичних епох—капіталістичної й епохи передсоціалістичної, епохи диктатури пролетаріату, боротьби з капіталістичним світом. «Він був селянин з походження,—каже автор цієї статті,—але пройшов велику школу життя міського підмайстра-пролетаря. Він об'єднав у собі в єдину суцільність нову робітничо-селянську революційну владу. Він—наш»... В спеціальному виданні Київської Губнаросвіти «Пам'яті Тараса Шевченка» на роковини поета в 1920-тім році уміщено кілька статтів про Шевченка, між ними й статтю М. Любченка «Червоний Христос», в якій Шевченко виступає, як Христос соціалізму, що не віддає, як євангельський Христос, кесарево кесареві, не закликає до покори сильним, а кличе до боротьби з ними, веде на кривавий, тяжкий шлях. І от тепер, з приходом соціальної революції, «у Червоний Час»—«здійснилися всі пророцтва «Червоного Христа»,—говорить М. Любченко. «Повстали раби, заковані люде, споборники святої волі; потекла сторіками кров ворожа; заговорив і Дніпро і гори. Вийшов, зірвавши кайдани, на світ із тьми, із смрада, із неволі люд окрадений, убогий, нищий». Варто порівняти ці слова про сповнення Шевченкового заповіту, про здійснення пророцтва «Червоного Христа»—повстання убогого, окраденого люду в момент вибуху соціальної революції, з наведеними вище словами М. Шаповала, що Шевченка також порівнював з «сладчайшим Христом» і здійсненням його заповіту уважав, як ми бачили, національну революцію на Україні 1917-го року і самостійну Україну: «він—наш»—говорили критики і пропагатори ідей національного відродження України—

і те саме «він—наш» говорить прихильник і учасник соціальної революції—автор цитованої вище статті в «Шевченківському збірникові»—ще один наочний доказ того, як критик може використовувати неосяжний зміст «Кобзаря» в своїх, власне, в гуртківських, класових цілях. Та що може дозволити собі критик ідеалістично-романтично-буржуазного толку, того повинен стерегтися критик-соціаліст, марксист—він мусить робити свої висновки на підставі глибокого аналізу творів письменника, його життя, його класу й епохи й доводити правильність своїх висновків, а не кидати самі слова. Нехай ці статті—не критика, не досліді, а просто агітки (взагалі, величезна більшість цих газетних і журнальних статтів, брошур, листівок, що їх я згадую й цитую тут—розуміється—не критика, а часто принагідні лише виступи випадкових людей, що боронять чи популяризують свій погляд на Шевченка і вкупі з тим точку погляду свого класу (чи своєї групи), та й тоді навіть ці статті мусять відрізнятися від усяких інших відповідним опрацюванням, серйозністю й довідністю. На жаль, цього ще немає або майже немає, і статті про Шевченка в наші дні здебільшого такі ж необгрунтовані, поверхові й беззмістовні, як і перше були.

І. Майданський, напр., свою статтю «Пророк», у тій же київській листівці 1920 року, починає буквально такими словами: «Немає, здається, у нас на Україні такої людини, яка б не знала, хто він, оцей пророк, бо твори його, безсмертний його «Кобзарь» зробився біблією кожного свідомого українського громадянина, без різниці станів, класів і партій». Далі ряд банальностей цілком старого стибу: «Але й по-за межами українського народу знають його, як співця народнього горя, як мученика за правду і волю, як пророка, що своїм віщим словом, яке «западало» глибоко в серце і вогнем пекло холодні, байдужі душі, будив найнижчі верстви суспільства до світла, до праці, до боротьби за їх кращу долю» і т. д. Автор наводить потім найреволюційніші цитати з «Кобзаря» на доказ того, що Шевченко—поет пролетаріату; він повстає проти трактування Шевченка, як виключно національного поета, а сам подібну ж виключність обстоює, компромітуючи такою поверхвністю й шаблоном цілу сучасну, пролетарську критику ще в більшій мірі, ніж компромітували критику буржуазну її апологети. У статті Нат. Романович «Вогненні співи поета-революціонера» (там же)—ідилічно-романтичний малюнок такого сорту: «Висока могила над Дніпром на кручі. Над нею—небо безкрає. Навколо—безмежна тиша. І як вслухатися, співи вчуваються в ній. Це співи душі великого кобзаря». А в кінці «зв'язок з сучасністю»: «Вогненні, бурхливі, гнівні (співи)—кличуть поневолених, запрацьованих до боротьби за кращу долю, за волю для скутої душі людської, за перемогу працюючих»...

Ще безпорадніше що-до освітлення Шевченка російське видання тієї ж листівки. Крім тих же статтів, що увійшли в українське видання (М. Любченка «Красний Христос» і Нат. Романович «Огненные песни поета-революционера»), тут уміщено статійку С. Мстиславського «Кобзарю», що в ній він говорить про близькість Шевченка до теперішнього покоління борців за визволення працюючих, і статтю А. Залужного—«Т. Г. Шевченко—крестьянский поэт» (так і написано «крестьянский»—тоб-то, значить, знов «народній»=простонародній!). Згадавши автор на початку Бєлінського і вилаявши та разом і похваливши його («чутьє и злєсь не обмануло Бєлинского,—он правильно определил творчество Шевченка, назвав его «мужицким»), він говорить таке, намагаючись, видимо,

виправдати заголовок своєї статті: «На Україні Шевченка знають не тільки грамотні, але й не вміючі читати. Їхні твори належать до сьогодення кожного села... Але особливо його знають і цінують в країнах сільськогосподарських, бо він все ще залишається і буде завжди ставатися поетом перед усім селянським, «селянським»... Докази?—Скільки хочете: «Достатньо звернути увагу на частіше чередування таких (слів), як ягнота, телята, поле, чабан, худоба, кат, раб, отара, робота-каторга (ну, чим не доказ?),—щоб відразу ж визначити до якої соціальної групи належить той, у кого вони викликають найбільш яскраві переживання»... Цікаво, яким способом ця стаття, що написана років на 60, принаймні потрапила у збірку, датовану 1920-тим роком¹⁾. На мітингових, святкових промовах-статтях про Шевченка, особливо на початку нашої доби, статтях, що їх можна вважати проте характерними щодо розуміння поета для радянського суспільства,—на них можна не спинятися довго, бо вони дають готові формули поглядів на Шевченка і зрештою повторюють одну й ту саму, як це бувало з подібними промовами й раніше. Характерний зразок—з промови на Шевченківське свято в Харкові, під час наступу поляків 1920-го року: «Шевченко цілком належав до робітників та селян України. Він сам, пролетар, син кріпака, залишився до кінця вірний українській бідноті, яку безупинно закликав до боротьби з паном, поміщиком, царсько-чиновничою наволочкою та попами; я вас тепер питаю—хто тепер переводить у життя ідеали Тараса Шевченка—чи шовіністи з Петлюровсько-ляшських банд, котрі бажають повернути владу панам, фабрикантам, дідачам та мітрополітам. Ні, Тарас Шевченко не їх! Ні, ідеали Шевченка не їх. Він—наш. Він перший підняв червоний прапор повстання проти ярма капітала та поміщиків... Він належить до тих, котрі вірили у велику майбутність пролетаріату, котрому призначено скинути пута неволі»... («Пролетарська Правда», 1920, ч. 50).

В 1921-ому році з'являються вже й глибші статті чи власні спроби глибшого аналізу творчості Шевченка, за допомогою ніби марксистського методу. Доводиться так характеризувати його (називати ніби марксистським методом) тому, що автори тих пробних статей не розбираються ще гаразд у йому і плутаються. Характерним зразком таких статей може бути стаття Є. Григорука—тоді ще зовсім молодого й гарячого партійного робітника й поета, тепер—покійного вже—«Великий бунтар» (в редактованому самим Григоруком і П. Филиповичем київському збірнику «Тарас Шевченко», К., 1921, передрук в кн. «Т. Шевченко Революційні поезії», К. 1921). Григорук ставить поета в залежність од впливів сучасного йому оточення і в зв'язку з цим пробує змалювати й пояснити зміни поетового світогляду й тем та настроїв його поезії—від захоплення романтизмом (національні теми, вплив письменників-романтиків і українського панського ліберального оточення), через соціальні теми (протест проти державного деспотизму й рабства, вплив від перебування в неволі, серед «покидків» суспільства),

¹⁾ Ще дуже вражає і ще дивнішим явищем у 1920-тім році є харківський збірник «На роковини Шевченкові», з статтями В. Доманицького (у збірнику 1920 р. передрук біографії Шевченкової з 1907 року тої самої, що у всіх «Кобзарях» її передруковано, що починається словами: «Тарас Шевченко був роду простого, селянського»), В. Щепотьєва (з його «Розмов про українське письменство») і навіть Д. Пісочинця «Дитячий вік Шевченка»... при чому збічник присвячено учням та сільській і робітничій молоді...

до антинаціоналістичних і антирелігійних виступів (розчарування після визволення з неволі, бунт проти усього суспільства). «Яких конкретних форм мало б прибрати в очах Шевченка майбутнє суспільство—сказати трудно»,—зазначає Григорук ...«Конкретне уявлення майбутнього ладу навіть не в натурі Шевченка: бунтар, завзятий боець, коли справа полягала в боротьбі проти існуючого зла—він безпорадний мрійник що-до форм організації майбутнього. Та це його й не цікавить: він певен, що землю володітимуть трудящі люде, все ж інше само собою станеться». Далі Григорук порівнює Шевченка з «славетним бунтарем» Бакуніним, зазначає, що ніхто більше «з російських діячів і партій навіть не наблизивсь до Шевченка» і нарікає на українців—сучасників і наступників Шевченкових, що трактували його, спершу, як національного поета-генія, далі, як борця за поневолену націю, що «кожна класова група, кожна партія вбачала в Шевченкові те, що їм було найближчим, і всю творчість Шевченка бачила через призму цих своїх найближчих почувань: таким чином і сталося те, що головної ролі Шевченка не зрозумів ніхто, що еволюція його світогляду ніким не бралась на увагу». Але ж Григорук цілком не засвоїв собі марксовського методу і через це, як зазначив уже А. Річицький (в своїй книжці «Тарас Шевченко в світлі епохи», Берлін, 1923), він трактує Шевченка й його творчість, як якесь диво, як щось несподіване й не пояснимо. Сказавши Григорук на початку своєї статті про велетенський розквіт літератури в Європі в першій половині XIX століття, в зв'язку з розвитком буржуазного суспільства й поширенням машинної індустрії, він вказує тут же на «несподівані» й «незрозумілі» відхилення од загального порядку—це «революції всіх категорій» і «низка явищ культурного й соціального життя». «Одним із подібних, мало з'ясованих явищ світової історії, що вимагають здебільшого штучного з'ясування, і була творчість Шевченка»,—каже Григорук. «Пригнічений, забутий усіма нарід, що конав у подвійній, навіть потрійній неволі, нарід, на території якого майже не було індустрії, а сільське господарство провадилося допотопними засобами—цей нарід виявляє несподівано пишний розквіт літератури і висовує генія, існування якого ні сучасним оточенням, ні попереднім розвитком—нічим не пояснюється». І вкінці статті знов: «Як силою творчого таланту, так і глибиною геніяльної інтуїції і прозорливості—Шевченкові немає рівних ні до нього, ні після. І факт появлення такого поета в тодішній українській літературі—мало зрозумілий з точки погляду теорії повільного історичного розвитку, з'ясування цей факт не має, мабуть, при теперішніх наукових силах ще довго не матиме». Так спроба новітнього підходу до оцінення Шевченка обертається в давню ідеалістичну критику: особа, геній творить історію, а не її витвором. «Що й казати—можна закінчити розгляд цієї статті словами А. Річицького — «з такими засобами революційна публіцистика далеко не заїде».

Про інші статті цього збірника можна й не говорити—вони нічого нового для нової оцінки Шевченка не дають: акад. А. Лобода в статті «Шевченко, як голос народньої душі» зближає Шевченкову творчість з «народньою», пояснює народніми піснями, надто історичними, відповідні поезії Шевченка. П. Филипович в статті «Поет огненного слова»

одмічає й пояснює огненні, протестантські, революційні «слова»—мотиви Шевченкової творчості, як блискучий поворот од провінційально-буржуазних тем консервативних попередників Шевченкових до майбутніх огненно-динамічних поезій Лесі Українки й пізніших поетів; решта статтів формально-дослідчого характеру (Б. Якубський—«Форма поезій Шевченка», Ол. Дорошкевич—«Природа в поезії Шевченка» і т. п.).

Свого роду «спробою» треба уважати і книжечку невідомого автора «Тарас Шевченко», видану Ц. К. К. С. М. У. (Харк., 1922). Це «робота» якогось молодика—в ній повно помилок фактичних, незвичайно погана мова і ніякого методу. Вона не робить чести Ц. К. К. С. М. У. тим більше, що завдання її агітаційне, і призначено її для «книгозбірні молодого комунара» (авторові публіцистичні прийоми та неохайність дозволяють нам порівняти цю брошуру з гіршими агітаційними також «виробами» минулої доби—на зразок патріотичних галицьких ювілейних брошур або цитованої тут «бойової» самостійницької книжечки М. Шаповала!).

Переказуючи біографію Шевченка, кажучи про перші його вірші, автор, напр., пробує вияснити початок його творчості і zarazом причини захоплення Шевченка романтизмом: «Це все не послано йому згори від бога, як думають де-хто. Це все у нього виробилось під час читання книжок, котрі він читав, та згадок про своє дитинство... Далі така аналогія: «Розвиваючи імперіялістичні захватницькі тенденції, капіталістичні класи росповсюджували твори Майн-Ріда, Луї-Бусенара, котрі завдяки вчителькам попадали на село і захоплювали мозок молоді. Запитайте ви у молодого читача: чи не літав він поміж небесами на Жюль-Вернівських аеропланах (?) або чи не колонізував островів з Майн-Рідом?» і т. д. «Про що ж це свідчить? Це каже про те, як у чоловіка від читання книжок, особливо романтичних, виробляється фантазія... Який вплив мала і має романтична література. Такий само вплив мала тогочасна романтична література і на молодого Шевченка». Далі Шевченко розчаровується в романтизмі: «У Шевченка почало ломитися одушевлення (!) мінувшиною. Почало назрівати зрозуміння, що не в панах і гетьманах доля України, а в сірій, незavidній масі поневоленого чорного люду». Після того Шевченко побував на Україні (яку «московський торговий капіталізм перетворив в свою колонію ще в 1654 році» і де «вся влада була в руках поліцаїв»), на Січі, ще раз на Україні, на засланні, був увесь час «в близькому положенні до трудового народу» і через те «так яскраво змалював сучасну революцію на Україні». Отже Шевченко «був і залишився дитям українського батрацтва,—як він і був пророком, то лише революції і кари для панства та українського міщанства. Для українського незаможника він був першим головою комнезамів!», (а по М. Шаповалу, див. вище, Шевченко був би першим «вільним козаком, гайдамакою чи січевим стрільцем!»). Висновки: «Шевченко дитина українського працюючого народу, а не міщанський або поміщицький та куркульський синок!

І хоч Тарас співак кріпаків, батрацтва, хоч пролетарської душі ще в нього не було, а селянська, то певно, що коли б він жив тоді, коли зародився вже пролетаріят як окремий клас, коли б прийшлося йому поступати (?) й писати в часи, як пролетаріят підняв знамя визволення, він був би певно в його перших рядах, а не блукав би за кордоном, не торгував би з панами Україною, не пропивав би її в кафешантанах.

Він непримиримий ворог панства, він, вічний революціонер, перший ніс би високе червоне знамя за osvobodження України, за osvobodження всього людства.

Шевченко перший революціонер! Шевченко перший незаможник! Шевченко наш!»

Можна цілком проминути інші брошури й статті про Шевченка, писані здебільшого, коли не виключно, до роковин і на роковини (як от «на свято роковин Тараса Шевченка, збірничок», Валки на Харківщині, 1922,—в якому вміщено на 38 сторінок—16 статійок, заміток, віршів, спогадів—з тими ж висновками, що і в попередній брошурі), так само можна не спинятись і на таких наукових працях про Шевченка, як от книжка П. Сакулина «Русская литература и социализм, ч. I. Ранний русский социализм» (М., 1922), в якій великий розділ присвячено Шевченкові («Кирилло-Мефодиевское Общество. Поезия Тараса Шевченка»). Цю працю вже оцінено, як ідеалістичну (згадана вище стаття М. Панченка, «Книга», 1923, II) і справді, в ній лише переказано зміст соціальних і революційних поезій Шевченка, з такими, напр., висновками: «Политические и социальные мотивы в творчестве Шевченка, в конце концов, сводятся к одному идеалу народного счастья: это—воля и правда... «Пламенный патриот и неукротимый революционер разом жили в Шевченке... «Можно ли говорить о каком-нибудь социализме Шевченка? Можно, ибо раскрепощение и воля—первые, необходимые предпосылки для новой жизни, и ключи, открывающие дверь в царство социальной правды... Мужичий поэт, чистейший демократ, Шевченко был, прежде всего, стихийным социалистом... Стихийный социализм Шевченка нашел себе опору в настроении и учении его товарищей по Кирилло-Мефодиевскому Обществу» і т. д.

В українській Шевченківській літературі розвідки і статті, на більше-менше витриманому історично-матеріалістичному підході збудовані, з'являються в 1921-ім році і серед їх поперше треба одмітити статтю В. Корняка «Шевченко в поколіннях» («Вісти ВУЦВК», 1921 р., додаток до ч. 39). Автор цієї статті трактує Шевченка, як представника найбільше упослідженого класу—убогого селянства, кріпаків, говорить про тодішнє становище того класу на підставі певних досліджених відомостей, торкається питання про вплив на Шевченка ворожого оточення і т. д. «Шевченко почував себе рідним (тільки) зі своєю класою, яка в той час вибухала повстаннями»,—каже він.—«Року 1843 вибухло повстання 40.000 кріпаків. На другий рік вибухи повстання були в 15 губерніях; у р. 1846—в 15 знову, року 1847—в 16 і т. д. Тим-то вибухала раз-у-раз і кріпацька муза Шевченка... Його поезія була вулканом народнього гніву проти гніту, якому вже приходив кінець... Його ідея нерозмежованої землі, оновленої землі, його прометеїзм і гімн роботящим рукам і слава пророча машині, яка визволить людство, велика його любов і люта його зненависть, бажання проклинати і світ запалити—все це вже для нас тепер—паростки нової культурної свідомості... все, все Шевченківське піде в пролетарську гамарню і дасть нові цінності, запалить уяву пролетарських поетів». Далі треба одмітити статтю Гереро «Великий кріпак» (в світлі історичного аналізу) («Вісти ВУЦВК», 1922, ч. 58), що хоч і в дуже загальних виразах, але подає характеристику постати Шевченка і його творчості дійсно в світлі історичного аналізу: в статті коротенько показано соціальну

історію України до Шевченка, говорить про еволюцію Шевченкового світогляду і особливо підкреслюється походження Шевченка з найнижчої соціальної верстви («великий кріпак») і про тривкий, постійний, непорушний ідеологічний зв'язок його з цією верствою. «Шевченко всім своїм корінням так глибоко сидить в соціальному ґрунті своєї епохи, що зовсім вирвати його звідти досить важко навіть при законній царської цензури» — каже автор статті. — «Вся сума суспільних обставин закріпощеної України висунула їх співця й борця — Кобзаря... Перед нами у всіх проявах мужицький кріпацький поет, і не тільки поет, а й виразник всіх сторін соціальної душі селянської голоти, борець за його долю»¹⁾.

Значно серйознішим за всі попередні спроби досліду Шевченкової творчості треба уважати книжку Анд. Річицького «Тарас Шевченко в світлі епохи», Берл., 1923 (попередній автореферат її чи, як каже сам автор, «де-які основні висновки» з неї вміщено в журналі «Книга», 1923, II під назвою «Шевченко, як витвір епохи»). Книжка поділяється на 13 розділів. В I розділі — «Культ і критика Шевченка» — автор дає стислий перегляд головніших поглядів на Шевченка й історію Шевченкового культу. У II — «Україна перед Шевченком» — схарактеризовано економічне, соціальне, політичне й культурне становище України від давніх часів, надто докладно — епохи польського панування, козацької революції, «спілки» з Москвою, старшинського автономізму, виникнення дворянства й великого землевласництва на Україні й покріпачення селян, дається тут і історія економічного розвитку XIX-го століття, занепаду поміщицького й народження капіталістичного господарства та найманої праці; нарешті, аналіз української дошешченківської ліберально-поміщицької літератури. III розділ — «Соціальне походження Тараса» — присвячено питанню про походження Шевченка і про вплив його класової приналежності на зміст і характер його літературної діяльності, на витриманість його мужицько-кріпацької творчості серед демократично-панського письменницького оточення, про боротьбу за своє кріпацьке обличчя, за свою мужицьку природу й мову. В IV розділі — «Національно-козацька романтика минувшини» — Річицький говорить про еволюцію національної романтики Шевченка од ідеалізації однаково козацтва й гетьманщини до прокльонів гетьманщини й проповіді національної революції. В V розділі — «Серед українського панства» — про пансько-письменницьке й пансько-поміщицьке оточення, що в йому опинився Шевченко, ставши письменником, і про зміну відношення його до панів — од прихильного до різко негативного, а в VI — «Слов'янофілство й Кирило-Методіївські братчики» — про слов'янофілство українське, про братство, про поміркованість братчиків і соціальний характер та нестриману революційність Шевченка. В VII розділі — «Мужицька філософія» — Річицький пробує довести, що винісши Шевченко основні елементи свого світогляду з селянства, назавжди й лишився на мужицькому ґрунті, з мужицькою філософією; надто в своєму націоналізмі — революційному і вкупі з тим обмеженому, і ще виразніше — в релігії і в поглядах на сім'ю і жінку. У VIII

¹⁾ Ця стаття, скільки можна спостерегти це з головних висновків її автора а також з стилю й мови, належить, очевидно, Анд. Річицькому, автору великої розвідки «Тарас Шевченко в світлі епохи», до якої ми й переходимо. Вона є, мабуть, одним з перших коротких ескізів цієї розвідки (трапляються текстуальні подібності, повторення), і тому ми на ній докладно не спиняємося, а переходимо до названої більшої розвідки.

розділі—«Кріпацтво й Шевченко»—дається коротенький нарис історії кріпацтва на Україні, його стан (найвищий ступінь його розвитку) в часи Шевченка, з ілюстративно-статистичними даними, і аналіз Шевченкових поезій антикріпацьких. В IX розділі—«Бунт проти офіційного суспільства»—зроблено аналіз бунтарської, зокрема протикарської поезії Шевченкової, показано еволюцію Шевченкового бунтарства (на підставі «Кобзаря», «Щоденника», й біографічних матеріалів, як і в інших розділах) від ворожості до царату з національного погляду, до принципіального заперечення царської влади взагалі, для всіх часів і народів. В X розділі—«Поглиблення соціальної поезії»—автор аналізує поезії Шевченкові останньої доби й пояснює поглиблення соціальних мотивів у ній найбільше салдатською неволею поета, що поглибила його розрив з панським оточенням і тісніше звязала його з його соціальним оточенням. В XI розділі—«Зародки ідеології передпролетаріату»—Річицький характеризує революційність Шевченка, як євангельський християнізм, з його проповіддю братолюбія, спільності майна, ворожнечі до офіційного християнства, і на цій підставі зближає Шевченка з Т. Мюнцером, революціонером XVI ст., провідником німецьких селян у їхній війні з попами, з католицькою церквою, а далі й з князями-феодалами; Шевченкову поезію революційну останнього часу вважає за заклик до організованого повстання (хоч заклики ці й не могли мати успіху, бо не було ще на Україні відповідного ґрунту—не було пролетаріату, міського робітництва), а самого поета—за поета передпролетаріату. XII розділ—«Без суспільного ґрунту»—це ніби закінчення попереднього. Автор говорить, що за браком організованого оточення «передпролетарська ідеологія Шевченка не мала суспільного ґрунту для її розвитку та політичного вжитку» і через те поет був самотній, а його поезія не принесла більшої (революційно-організуючої) користі в ті часи. В останньому XIII розділі—«Суспільно-історичне значіння Шевченка»,—подано остаточні висновки з розвідки, а саме: «При розгляді соціально-історичної суті Шевченкової творчості кидається в вічі надзвичайний історичний діяпозон її, що охоплює низку віків—цілі епохи в розвитку суспільства. Від оглядання на середньовічну ідеалізовану й обвіяну романтизмом минувшину через гостру критику сучасності до пророчого заглядання в майбутність—в такому напрямі розвивається Шевченко, як поет, сплітаючи докупи ідеології різних епох і поезію соціальної революції, оздоблюючи стародавніми релігійними визерунками. З погляду суспільно-історичного в розвитку поетичної творчості Шевченка схематично можна намітити такі етапи: 1) ідеалізація козацько-гетьманської України й ідейний зв'язок з українським панством; 2) розвінчання гетьманів та старшини і критика земляків з освічених поміщиків; 3) повстання проти феодално-кріпаковласницького ладу й ненависть до царів, панів і попів; 4) прагнення в майбутнє царство рівності, волі та братерства без поділу суспільства на ворожі табори з неясними уявами про безкласове суспільство. Але в цій еволюції поета від національної романтики до соціальної революції незмінною лишалася класова основа його творчості, і вона й визначила цей напрям її розвитку. Ця основа—закріпощене й придушене селянство, найубогіші шари його—майбутній найманий пролетаріат.

В самій еволюції соціального змісту поезії Шевченка ніби відбивається ціла історія селянської ідеології, що подвоюється між далеким дофеодальним минулим вільної колонізації—«займанщини», з селянським привіллям,

або принаймні з кращим, супроти кріпацтва й панщини, в сучасному житті, і між майбутнім пролетарським світом, що в нього упирається воно нижчими своїми шарами—наймитами—і в ньому знов таки шукає кращого життя... «Суперечки на тему, чи соціаліст чи не соціаліст Шевченко, є марна трата часу. Соціалістом у сучасному розумінні він не був і не міг бути в умовах напівфеодалних, кріпацьковласницьких—відносин, коли капіталізм і буржуазне суспільство, як вихідний пункт для розвитку, пролетарського соціалізму (комунізму Маркса—Енгельса), що майже не існували. Але це аж ніяк не зменшує величезного суспільно-історичного значіння Шевченка для сучасного пролетаріату. І це його значіння полягає в тім, що він був поетом борцем за визволення соціальної верстви—матері, сучасної робітничої класи, тієї верстви, що визволення своє здобуває лише в боротьбі цієї класи проти капіталізму і в поваленні його... Все велике суспільно-історичне значіння поета невольника Тараса Шевченка в тім, що він ішов шляхом, наміченим історією людської боротьби, такими маяками, як Спартак, Мюнцер, Бабеф, Маркс, Ленін. А цей шлях веде до оновленого комуністичного суспільства».

Книжку Річицького треба уважати, безперечно, за найцінніший вклад в літературу про Шевченка останніх років. «Вона є,—як назвав її автор одної з останніх статтів про Шевченка («Тарас Дармограй» в «Л.-Н. В.»—додатку до «Вістей» В. У. Ц. В. К. за 9, III, 1924)—початком наукових студій над Шевченком методом марксівського аналізу. Жаден дальший дослідник не може обминути цієї праці, повинен виходити від неї, перевіряти, поглиблювати». В цій книжці Річицького об'єдналися—справжній історично-матеріалістичний підхід і метод з цілком науковим опрацюванням матеріалу, хоч автор і назвав свою розвідку «публіцистичною». На вибах і огріхах розвідки Річицького—вони, звичайно, є—не буду спинятися зараз. Зазначу тільки, що розділи дуже неоднакові по своїй величині, при однаковій їх важності—можна було б, напр., довше спинитися на попередній критиці Шевченка. Далі—уся розвідка вражає особливим підкресленням «мужицького» у Шевченка, надто ж розділ «Мужицька філософія» і в ньому надто твердження про мужицьку релігію Шевченка, що ніби так же заповнена «богом», як хата селянина «богами». Автор не переконує читача в тому, що це справді так, і, припустивши це, сам же собі суперечить в де-яких місцях своєї книги, коли говорить про «цілковите заперечення» поетом усього, що «охороняє лад неволі», та про «здирання ним всіх завіс і покровів релігійних» (стор. 145).

Після розвідки Річицького нічого нового в розумінні марксівського освітлення Шевченка в критичній літературі про нього не об'явилося. Не є нічим новим книжечка В. Савчина—«Хто такий Шевченко» (Нью-Йорк, без року—очевидно, 1922 р.)—непоганий для популярної брошури розгляд життя й літературної діяльності Шевченка з «робітничо-селянської,—як зазначає автор—точки погляду». Не приніс поки-що нічого нового й 1924-тий рік. У «Вістях В. У. Ц. В. К.—додаток «Л. Н. М.» за 9/III. 1924—напр., вміщено кілька статтів про Шевченка, а дві головні з них, власне—дві статті загального характеру, що в них можна шукати якоїсь загальної характеристики Шевченка, якихся поглядів на його—написано цілком на підставі розвідки Річицького: це названа вище стаття невідомого автора «Тарас Дармограй», що закінчується цитатою про комунізм з Шевченкової повісти «Прогулка з приємністю і не без морали»—«Ідея

про комунізм не сама тільки пуста ідея, не глас вопіючого в пустелі, а цілком здатна до справжнього прозаїчного життя. Слава та шана борцям за нову цивілізацію!» і реплікою автора: «Це знаменно, не поетичну утопію вихваляє Шевченко, а прозаїчне, життєве діло будування комунізму, і не мрійників вітає, а борців за нову культуру! Досить отже тих теревенів, «чий був Шевченко». «Він з нами й тільки з нами». Друга стаття Є. Спиридовича «Шевченко й релігія», що в ній автор визнає «велику заслугу поета-кріпака в тій сміливості думки й мужности, які він проявив в розвитку своїх поглядів і в боротьбі з релігійними забобонами». За Річицьким, автор характеризує загалом релігію Шевченка, як селянську релігію, але зазначає, що коли «він і не дійшов до краю в розвитку своїх релігійних поглядів, то зате вказав шлях, яким повинен був піти пролетаріят, щоби остаточно визволитись з кайданів релігії і бога, як головної перешкоди в боротьбі його за свої права на знання і щастя».

Так ішов од найдавніших часів і до наших розвиток тієї критично-публіцистичної літератури про Шевченка, що в ній, через критиків і публіцистів, представників певних соціальних і класових груп, встановлювався той чи інший погляд на поета. Ми переглянули ці погляди в їх еволюції, в їхньому розвитку, що залежав од багатьох причин, що йшов поволі та все ж таки прийшов, власне приходить, до доброго кінця—до запанування останнього погляду, історично-матеріалістичними дослідженнями обгрунтованого. Як бачимо, матеріалістична критика також знайшла в Шевченкові, в його творчості те, що находили й народники й публіцисти останніх десятиліть перед соціальною революцією, тільки Шевченкова «народність» і «національність» трактується нею не як щось виключне й єдине, а як етапи в розвитку світогляду поета. Певна річ, нічого не можна сказати проти відшукування і навіть підкреслювання в певні часи тих чи інших рис Шевченкової поетично-громадської сутності—так ставить справу епоха і на нуючі суспільні групи та економічна структура доби. Шевченко дійсно і «народний» поет і «національний», але ж не повинно бути в поглядах на нього якоїсь виключності, що звужує поета, зменшує його значіння й в неправдивім світлі показує. Такий—ідеалістичний—підход до Шевченка гальмував довгий час правдиві студії над ним, шкодив справі вивчення Шевченка.

З «культом» Шевченка, який би він не був, треба рішучо боротися. Нині ліквідовано вже останній, національний культ Шевченка—і ясніший образ поетів став перед нами в світлі історично-матеріалістичних дослідів. Але не треба забувати, що науково-марксіських розвідок про Шевченка ще надто мало, власне майже немає, це велика новина навіть для теперішнього суспільства на Україні, обгрунтовані марксіськими дослідженнями погляди на Шевченка не поширені—і замість того поширюються скрізь—між робітництвом, селянством, шкільною молоддю—низької проби агітаційні статійки й брошури. Утворюється, власне, можна сказати, утворився вже новий культ Шевченка, стільки ж непотрібний і такий же шкідливий, як і попередні, з формулою «Шевченко—революціонер», «Шевченко—пророк соціальної революції» з заміною колишнього національного українського прапора з Шевченковим портретом—червоним прапором боротьби, революції, робітничого єднання.

Але це ще не все. Це тільки початок. Величезні завдання що-до Шевченка ще стоять в увесь зріст перед теперішнім поколінням. Де-які

досягнення марксівської критики Шевченка й ліквідація Шевченкового культу, що так незабаром станеться, треба сполучити з організацією найширшого й найглибшого вивчення Шевченка. Треба ж нарешті поставити цю справу у всю широчинь і в державному масштабі. Питання про це стоїть дуже давно (до революції—в цитованій вище статті Мировця, в статтях Науменка, Сумцова, Єфремова, Кониського, Доманицького й инш.), а в нові часи в статтях Айзенштока, Коряка, Машкина. В 1922-ому році, з початком марксівських студій, особливо виразно і рішучо поставлено було питання про вивчення Шевченка, «Шевченкознавство» стало кличем сучасним. І. Айзеншок у «Шляхах Мистецтва» (1922, II) в статті «До тексту Шевченкових творів» (окремо п.п. «Шевченкознавство—сучасна проблема», Х., 1922), В. Коряк і А. Машкин у «Вістях» (статті: «Ліквідація культу Шевченка» і «Шевченкознавство, як наука») доводили одне,—що Шевченка не знають і що треба нарешті організувати його вивчення. Проф. Машкин накреслив такий ближчий програм: 1) докладно простудіювати соціально-економічний лад того часу, ідеологію, створену цим ладом, і зокрема—ту соціальну групу, котру в значній мірі відбиває творчість Шевченка; 2) докладно встановити біографію Шевченка, його психіку, динаміку його світогляду й твори діяльності, не індивідуалізуючи, звичайно, цих явищ, а органічно переплітаючи їх з певними соціальними чинниками; 3) докладно вивиснити літературні впливи і впливи народніх оповідань на художню творчість поета та вплив цього останнього на творчість інших; 4) пильно зайнятися критикою, освіченою вже традицією, тексту творів Шевченка, його історії й варіантів, дати коментарії його і в наслідок усі роботи—прийти до певного канону—тексту.

Засоби до цього, на думку проф. А. Машкина: утворення спеціальної науково-дослідчої катедри Шевченкознавства з з'осередженням дослідчих робіт в Українській Академії Наук у Києві. Це можна й тепер підтримати, розуміється, а може слід подбати не про одну таку катедру, в усякім разі, при існуючих уже катедрах, чи при Вузах в різних містах України—треба організувати студії-семінари, завести бібліотеки для того, розпочати хоча б одно періодичне видання присвячене Шевченкові (як от «Пушкин и его современники»), де б могли знайти місце найрізноманітніші розвідки—і соціологічні і формальні та лінгвістичні¹⁾. Найперше ж, звісно, треба подбати про видання творів Шевченка (академічне, повне, опрацьоване і народне та шкільне), про видання його листування й «Щоденника», про написання нової, великої, критичної біографії Шевченка, про видання нарешті, головніших старих критичних розвідок про Шевченка і т. д.

1) Такого роду розвідки від якогось часу почали з'являтися по збірниках, і от цього року в такому збірнику («Шевченківський збірник», вид. «Сорабкопу», Ж., 1924) надруковано ряд прекрасних наукових праць про Шевченка: Акад. С. Єфремова—«На нерівних назвах»; акад. Л. Лободи—«Між двох стихій»; П. Филиповича—«Шевченко і декабристи»; Ол. Дорошкевича—«Шевченко в соціалістичному оточенні» та инш.

Акад. Д. БАГАЛІЙ

Олександр Опанасович Потебня. *)

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА.

Сьогоднішні прилюдні урочисті збори студентів і професорів ІНО присвячені пам'яті Олександра Опанасовича Потебні з приводу 32 роковин його смерті. Ми, промовці, маємо на меті ознайомити студентів і студенток, а почасти і молоде покоління учасних з значінням цього великого вченого філософа-лінгвіста, бо усі повинні знати, ким був той, чие ім'я являється нині звязаним міцно й органічно з ІНО, перетвореним з колишнього Харківського Університету, що його професором був небіжчик.

І. МАТЕРІЯЛИ ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ О. О. ПОТЕБНІ

Основні матеріали для характеристики Потебні, це — його власні наукові твори, які має видрукувати Держвидавництво України в ХХ т. (більш 500 арк. друку). Їх оцінка зроблена, робиться і робитиметься науковою критикою. Біографічні матеріали про його особу й життя є офіційні документи, його власне листування, спомини про нього сучасників. І ці біографічні матеріали повинні бути критично розробленими, ініціативу чого взяла на себе наукова школа Потебні; вже зараз виросло «потебніанство», яке розроблює його наукову спадщину. Тут ми зустрічаємо таких вчених, як акад. Овсяніко-Куліковський, Горнфельд, акад. Сумцов, Б. Лезін, пр. Ветухов та інші.

З другого боку, наукова спадщина Потебні популяризується серед педагогів і громадян. У 1911 році почали виходити у Харкові «Вопросы теории и психологии творчества» під редактуванням його учня Б. Лезіна. Метою цього збірника було поширити ідеї Потебні серед спеціалістів. Тут ми бачимо статті Овсяніко-Куліковського, Харцієва, Горнфельда, Лезіна та инш. Під впливом цього збірника про Потебню заговорили і в столичній науковій та педагогічній пресі. В російській академії наук зараз після смерті Потебні виникла думка про видання його творів, але вона, на жаль, не здійснилася, і тоді удова небіжчика, М. Ф. Потебня, сама почала видавати його посмертні праці, що були не видані за його життя. На початку 1920 року у Харкові склався гурток молоді з його учнів, які почали згадувати про наукову діяльність Потебні з приводу 30 роковин з дня його смерті. А коли у Києві заклалася Українська Академія Наук, там теж з'явилася думка про видання його творів.

*) Промова на урочистих зборах Харківського ІНО в 32 роковини смерті Потебні.

Так потроху різними шляхами ширилась думка про необхідність утворити якийсь спеціальний науковий заклад, що мав би зосередити у собі усі сили до вивчення ідей великого вченого. Тодішній комісар Освіти УРСР, Г. Ф. Гринько, високо шануючи Потебню, як найбільш видатного наукового діяча України, ствердив окремий комітет для видання повного зібрання творів Потебні. Положення про нього стверджено було 26 березня 1920 року. У склад його під моїм головуванням увійшли: академік Сумцов, проф. Машкін, акад. Кримський пр. Ветухов та інші. Вироблено було положення про видання творів Потебні в 5-ти серіях, в 20 томах. Перший том мав бути присвяченим біографії Потебні, оцінці його наукової діяльності й бібліографії його праць і про нього; в першу серію повинна була увійти філософія мови і думки, а також теорія словесності. Головним твором тут мусила бути його книжка «Мысль и язык», а також посмертна його праця «Из лекций по теории словесности». В другу серію входять його граматичні праці і серед них найважливіша—«Из записок по русской грамматике» в 4-х частинах, з яких 4-та досі ще не була видана. В 3-ю серію входять його твори по етнографії і народній словесності і серед них дуже важливі з боку його світогляду статті про народництво. У 4-ту серію—його історико-літературні й критичні праці, у 5-ту листування¹⁾. І зараз цей план здійснюється, бо редакційний комітет уже кінчає переглядання усіх наукових творів Потебні для Держвидавництва України і все залежить зараз від Держвидава, що повинен видати усі твори Потебні, яко мога швидче. Видання буде суто науковим і критичним. В основу його покладено, де тільки можна було це зробити, його власні рукописи, або виправлені ним самим друковані тексти. Посмертна спадщина Потебні остільки велика, що збільшує на 25—30 % те, що було видано за його життя. А коли ми згадаємо, що за життя його твори друкувались в провінційних часописах, які були мало відомі і малоприступні навіть спеціалістам, тоді ми зрозуміємо, що повне видання його творів, це—буде велике діло сучасної Радянської Влади на Україні. Біографія Потебні складається І. Я. Айзенштоком на підставі усіх друкованих і рукописних джерел. Наші промови, в тім числі й моя вступна, порушують невеличку частину питань про особу Потебні й значіння його наукової праці.

II. БІОГРАФІЯ ПОТЕБНІ, ЙОГО ДОБА І СОЦІАЛЬНЕ ОТОЧЕННЯ

У наші часи треба підходити до оцінки діяльності великих людей (а Потебня безумовно являється такою людиною) з соціологічного погляду. Діяльність кожного історичного діяча з її засобами і метою оцінюється корисною для суспільства щирістю його мотивів, вагою та величністю його провідної думки. А коли його мотиви щирі і, як кристаль, прозорі, коли вони високо підносяться над особистими приватними інтересами, коли його праця захоплює цілком всі його сили та енергію, тоді це буде справжній громадський діяч, хоч би він працював, як Потебня, майже виключно на науковому ґрунті.

З соціологічного боку і великі діячі, як і всякі інші, є плід самого суспільства, яке має над усіма індивідуумами примат, бо воля кожного

¹⁾ Бюлетень ред. ком. для видання творів Потебні, ч. I, X, 1922 р., стор. 9—11.

індивіда детермінована. Треба мати на увазі, оцінюючи історичних діячів, окремі умови їх діяльності, бо кожен діяч є дитина свого віку і свого соціального оточення.

Але, хоч воля кожної людини детермінована, їй одначе належить вибір циклу проблем, якому вона себе присвячує. Окремі особи можуть дуже багато дати своїй добі. Мислителі (як Потебня) краще розуміють своє оточення, швидче, ніж маса, відкидають традиції та забобони і ведуть вперед суспільство, вибираючи для цього відповідні шляхи.

Потебня в науковій галузі був один з тих, що відкривають широкі нові горизонти, хоч і він, як і усі його сучасники, працював під впливом своєї доби і осередку, над яким одначе він високо підносився. Життєпис Потебні не багатий на блискучі зовнішні події, як і біографія багатьох великих вчених, які і присвячують життя виключно науці.

О. О. Потебня народився в 1835 році, а вмер 29 листопада 1891 р. Яке ж було його соціальне оточення і які були на нього наукові і громадські суспільні впливи?

Родився він на Україні у Роменському повіті на Полтавщині в одній з тих дворянських родин, про яких влучно казали: це дворяне з «Сорокопанівки» (де було їх кілька десятків). В автобіографічних власних замітках, які надруковані тільки частинно¹⁾, Потебня так оповідає про своє походження і родинні обставини. «По батькові й матері я належу до дрібних помісних дворян, які перетворилися у XVIII ст. з козацтва. Ще з XVIII віку українське козацтво, яке стан суспільства, намагалось здобути собі дворянські права на зразок польсько-литовської шляхти. Після об'єднання України з Московською Державою у половині XVIII ст., воно набувало російського дворянства завдяки полковій чи сотенній старшинській службі або іншими засобами, але більша частина його залишилася у колишньому стані, а де-які попали навіть у стан селян, а то й кріпаків. Мої батько й родичі, однофамільці, й досі козаки на Полтавщині. Мое прізвище Потебня є прізвисько одного з моїх предків, що він одержав його після перемоги над кінним козацтвом».

В одній з своїх лінгвістичних праць²⁾ сам Потебня дає нам розвідку про етимологію свого прізвища: «Потебня—тебенск, множина—тебенъки—кожаные лопасти по бокам козацьего седла, подвешенные на пряжках, нередко тисненные. Слово татарского происхождения. Из Южной Руси перешло в Польшу не позже XVII віка. Потебня, мн. Потебні, тоже—что тебенъки»³⁾.

Його сім'я і родичі, хоч були й небагатими полупанками чи підпанками, виділялися серед інших поміщиків-дворян того часу своїм культурним рівнем і стремлінням до освіти. Про своїх предків Потебня згадує, що вони вчилися на мідяні гроші у дяків тодішніх часів, що вчили по сільських школах і що нагадують мандрівних дяків старих часів доби Григорія Савича Сковороди. Кожен з тих учителів одержував на рік копу грошей, а коли кінчалася наука, також і горщик каші, яку дяк брав собі, а горщик

1) Автобіографія Потебні див. в дод. до 3 тому «Истории русской этнографии Пыпина»; де-які додатки до неї в його рукописних замітках, якими скористувався І. Я. Айзеншток у біографії Потебні, складений для ред. ком. по виданню творів Потебні.

2) «К истории звуков русского языка», IV, стр. 49».

3) «Як сів на коня та вдарив в потебенъку та й поїхав поманеньку» (у Номиса). «Саньянци із торжка новенькі, мальованої потебенъки» (у Котляревського).

виносили школярі й розбивали. В цих автобіографічних, на жаль, коротких спогадах ми знаходимо і дуже цікаву вказівку Олександра Опанасовича на те, що він де в чому був схожий зі своїми родичами. «Я нахожу у себе подобенство між собою і де-якими з своїх родичів»,—каже він. Між иншим—дрібниця, але дуже цікава: рідна тітка його в Четіях-Мінеях розв'язувала філософські питання. А ми знаємо, що О. О. Потебня був немов природжений філософ. А дядько його, що в молодих роках було його вбито на Кавказі, працював над вивченням арабської й перської мови і знав де-кілька мов кавказських горців. Двоє дядьків з материного боку—Маркови—скінчили в 30 р. Харківський Університет; один з них був і першим навчителем Олександра Опанасовича. Батько його з обер-офіцерських дітей дослужився до штабс-капітанського чину і, звільнившись від служби, поселився у с. Перекопівці Роменського повіту, де набув невеличкого хуторка з 5-ма чоловіками кріпаків і будинок в Ромнах з 6-ю десятинами землі. Цікаво, що в родині Потебні були досить яскраво виявлені українські симпатії і що до самої України і що до побуту її селянського населення, і сам Олександр Опанасович записав де-кілька українських пісень, які потім науково коментував. Його дядько писав листи на українській мові, а сам Олександр Опанасович у ті часи, коли я бував у нього, читав своїй матері оповідання Квітки та інших письменників.

Багата природа Полтавщини дала йому і знання і любов до місцевої української флори. Таким був його дитячий вік і родинні на нього впливи. Середню школу він скінчив у Радомі, у Польщі, бо там учителював його дядько, а потім вступив на історико-філологічний факультет Харківського Університету, який і скінчив.

Яка ж була та доба, коли жив О. О. Потебня? Це були часи царювання Миколи I-го, Олександра II-го та Олександра III-го—тяжкі часи життя України. За царя Миколи ще доживала свої дні дворянсько-кріпацька доба, яка дійшла найбільшого напруження у часи Кримської війни в 1855 р. О. О. Потебня в молодих літах був сучасником Миколи I-го, що його Шевченко не дурно називав «гальмом прогресу». О. О. Потебня вчився в гімназії тоді, коли царсько-самодержавний уряд розгромив і зруйнував Кирило-Методієвське, Шевченко-Костомарівське таємне товариство, і коли прапором була виставлена думка про підтримання «самодержавства, православія та народності».

Становище Університетів у ті часи реакції було страшенно тяжке. Ректор Харківського Університету повинен був що-року посилати до Міністерства Освіти відомості про «дух и направление преподавания». Статут 1835 року поставив Університет у тяжкі умови і з боку наукового, і з боку морального. Таким чином Університет, як оловідає сам Потебня, мало де-чого дав йому з боку науки. Тільки два брати Лавровських стояли в науковому відношенні вище инших і від них де в чому скористувався Потебня. А проф. Метлинський, що мав на нього вплив з боку української ідеології і української етнографії, був дуже слабим вченим. 19 лютого 1861 року скасовано було кріпацтво, але з «волею» кріпаки України не одержали ні політичної, ні соціально-економічної справжньої волі. Наступила лише нова доба в соціальному розвитку Росії й України, і дворянсько-кріпацька Україна перетворилася в напівбуржуазну напівдворянську Україну, її устрій був з того часу зробився буржуазно-дворянським, бо буржуазія погодилася з дворянством.

Спочатку 60-х років у де-якому звязку з реформою, яка не задовольнила і не могла задовольнити суспільство, шириться громадянська опозиція і революційний рух. До цього руху пристає й О. О. Потебня і відіграє в ньому видатну роль. Він приймає участь у цьому народницькому рухові, до якого ідеологічно він прийшов раніш, бо, як і інші його сучасники, бажав визволення українського народу від кріпацтва. Він вступив до харківської громади, зробився її проводарем і направляв її діяльність в народницько-українському напрямкові. Він вів зносини з громадянами-українцями у Петербурзі, на Полтавщині і у Києві і мав великий авторитет (як про це свідчить в своїх мемуарах його сучасник Лободовський) у харківській громаді. До цього часу (62 р.) належить листування О. О. Потебні з Беліковим перед виїздом його через Петербург за кордон в Берлін для наукової підготовки. У листі до Белікова¹⁾ він яскраво малює свою подорож до Петербургу з Харкова: «Про свою подорож до Петербургу і про перебування там,—каже він—(стонадцять болячок його батькові на тім світі) не можу вам написати нічого цікавого окрім тільки одного. По дорозі од Харкова до Московської губ. кондуктор диліжансу, яким я їхав, чотири рази бив зуби ямщикам. Я сказав кондуктору, що він не має жадного права бити людей, і що коли ямщик захоче принести скаргу, то я посвідчу її справедливість, на що він одмовився, що мені в цю справу не треба втручатися, а коли я хочу втручатися, то він мені передасть своє кондукторство. Вранці на другий день він оповів останнім пасажиром, що він бив по зубах ямщиків за для їх власної користи і що я чоловік непевний і вадливий. Тоді три пасажири заявили, що вони посвідчать, що кондуктор надзвичайно дбає про службу і зовсім не бив ямщиків. А ці «правдиві» свідки були представники нашої цивілізації: полковник Фон-Мензенкампф, чиновник з капітулу Орденів і якийсь-то поміщик, який пристав до нас у Тулі. І все це було молоде, а не старе покоління. Закінчує О. О. Потебня це оповідання згадкою з народної пісні: «Ой поріс Ромен з тином урівень, а трава та по облозі; ой нема, нема правди ні в кому».

Рідний брат О. О. Потебні теж був захоплений громадським рухом 60 р., але пішов зовсім по іншому шляху, ніж його брат О. О. Потебня. Він пристав до польського повстання 1863 року і про нього є невеличка згадка у паперах Герцена. Він був з головних фундаторів російського офіцерського комітету у Польщі. Забито його в бою при Пісковій Скелі, коли він з косою в руках вів польську повстанську колону проти російського загону. «Чище, самоотверженней, преданнее жертвы очищения,—каже Герцен,—Россия не могла принести на пылающем алтаре польского освобождения».

Про українську ідеологію О. О. Потебні ми знаходимо власні признання його в його 3-му листі до Белікова²⁾: «Я гадаю,—пише він,—що кожен з російських Університетів не свідомо одбиває на собі особливості своєї країни. Ми, харківці, не помічаємо своєї оригінальності доти, поки ми бачимо лише себе. Але не тільки здалеку, а навіть на місці можна помітити дуже характерне роз'єднання між студентами і професорами. Я бажав би, щоб у наших студентів розвинулася

¹⁾ Проф. М. Е. Халанський. Матеріяли для біографії А. А. Потебні. Сборник Харьк. Пот. Фил. Общ., т. XVIII, стр. 10—29.

²⁾ Там же.

думка, що вони більш, ніж професори, відповідають за будучину Університету. Тубільців професорів у нас мало, а студентів-тубільців—багато. Коли вони визнають Університет за свій, то нехай і пеклюються про те, щоб він згодом дійсно став нашим. Як пеклуватися про те, треба подумати. Не можна відповідати за наслідки цього, але треба відповідати за щирість, постійність своїх власних бажань і перш за все треба бажати добра Університету. Потім треба готувати з себе професорів, цеб-то треба працювати. Раніш чим перетворити велике суспільство, треба уміти перетворити себе і своє невелике товариство, цеб-то студентам треба стати перш за все українцями, а потім пеклуватися про те, щоб зробити і Університет українським. Тоді не буде так, як підписався на своїй вивісці «Сапожних дел майстер Гайдебуренков»—не українець, а значить і не мужик. Коли не спасе ідея національності, яка одна тільки може пробудити любов до науки і мистецтва і розуміння громадських стремлень, тоді Університет буде присуджено на довгий занепад. Найкращі сили інтелігенції України йдуть на службу в столицю або в губернські міста, завдяки тому, що там дають більш грошей, і забувають, що серце України не місто, а село. Таким чином, коли ми забуваємо про свою народність, являється егоїзм і суспільна слабкість. Наша хворість—всевідсутність національного співчуття і соціально-політичної освіти, яка зв'язує суспільство й примушує кожну окрему людину почувати біль від ран, що наносяться всьому племені або народові. А коли цього не буде, то нічого не зробить своїми сурогатами ніякий уряд. Всебічна, хоч навіть одною думкою, участь у житті свого народа примусить нас забути про себе і про свою нудьгу. Наші батьки і діди міцно трималися народності; навіть, того не помічаючи, вони могли залишитися українцями. А ми вже повинні визнати свої особливості. Можливо, шукаючи свої народні особливості, знайти не те що є, а чого ми бажаємо. Але чисте, правдиве стремління завше виведе нас на певний шлях. Що до виучування мови, то без знання її всі українські стремління будуть збудовані на піску. Я можу нагадати те, що і вам давно відоме—єдиний шлях, окрім практики, це—читати по українському і робити виписки таких слів і форм, яких в російській мові немає. Все, що напишете про Харківський Університет, громадян і кожного з громадян, про «Основу» (російських часописів я не буду бачити до самого літку)—все це буде для мене нове. Коли будете робити фотографічні картки, залишіть і для мене, коли повернуся («думки за морем, а смерть за плечима»). Я не охочий писати листи, а тут написав цілий аркуш; судіть сами, що «чужа стороненька навчить коржі з салом їсти».

Укупі з листами О. О. Потебні до Белікова зберігся план складеного ним букваря, який потім було надруковано у «Київській Старині». Таким виявляється з боку українських симпатій О. О. Потебня у самому початку своєї наукової діяльності. Таким українцем ми бачимо його і у пізніших роках, скажемо у 90 р. XIX ст. Ось як малює його з цього боку відомий критик і вчений проф. Овсяніко-Куліковський. «О. О. Потебня,— пише він в своїх спогадах¹⁾,—володів українським язиком не лише теоретично (це вже зрозуміло), але й практично; він знав і любив Україну, характерні риси української національної психіки виступали в ньому гостро і яскраво,

1) Д. Н. Овсяніко-Куліковський. «Воспоминания», 1923, стр. 179—183.

і зрозуміло, що питання національно-культурного розвитку України були для нього не лише предметом теоретичного інтересу, а живою, палкою проблемою життя. З великим обуренням він реагував на русифікацію тодішнього реакційного уряду. Але все ж таки він не був, каже Куліковський, українофілом в звичайному значінні цього слова. У нього не було пристрасної місцевого хатнього патріотизму і виключної любові лише до свого рідного. Його націоналізм був раціональним націоналізмом мислителя, урівноваженим, спокійним і критичним. Окрім того, він сполучав у собі з українською і другими національними ідеями і ідею загально-руську. Він любив загально-російську літературу в її цілокупності. Доказом цього може бути його пошана до Пушкіна. На відкритті пам'ятника Пушкіну у Москві, куди приїхав навмисне з Парижу Тургенєв, а Достоевський сказав свою знамениту промову, — Потебня склав від Харківського Університету таке привітання¹⁾: «Совет Харьковского Университета, сожалея о невозможности послать своего представителя при праздновании открытия памятника Александру Сергеевичу Пушкину, ограничивается выражением искреннего его желания. Пусть же сбывается чаяние поэта («К нему не заростет народная тропа»), но не в применении к одной, хотя и великой его личности, а в смысле преуспевания как народности, так и всенародности русской литературы. Пусть свободно растет среди русского народа образование об руку с благосостоянием и пусть перестанет книжный русский человек чувствовать себя одиноким и чужим среди своего народа. Пусть ширится русская литература и за внешними своими пределами, но лишь силою своего собственного достоинства, а не тем, с чем она в сущности не имеет общих интересов».

Потебня любив не лише її великих представників, а і другорядних діячів, коли знаходив у них серйозну працю, своєрідну думку і обережне відношення до фактів життя, до дійсності. Великий знавець всього слов'янства, він не зробився одначе ні слов'янофілом, ні панславістом, хоч і дуже співчував розвиткові слов'янських народностей. Непомітно було у нього жадної національної антипатії до «кацапів». Він надавав великого значіння національно-культурному розвиткові різних народів. Він учив, що втрата всякої, хоч маленької народності свого національного обличчя і мови є велика втрата для всього людства, яке складається з різноманітних національностей і без них перетворилось би в абстракцію без тіла і крові, без духу і життя. Всяке насильство над національністю він лічив злочином, а денаціоналізацію великою бідою, з якою зв'язаний духовний і моральний занепад.

Базою для української ідеології Потебні у ці роки були його конкретні наукові праці по українознавству, що має велике значіння в національно-культурному напрямкові. Він висловив свої глибоко-оригінальні й поважні думки про народності взагалі і українську особливо, головним чином, у своїй рецензії на збірник галицьких і угорських пісень Головацького і в розвідці — «Язык и народность». Своє розуміння народності Потебня обґрунтовував не на діалектиці Гегеліянських спостережень, а на висновках порівнюючого язикознавства, які встановлені були В. Гумбольдтом, Штейнталем, Лацаріусом. Ця школа учила, що духовні сили всього людства завжди розвиваються в межах народностей, племен, мов і говірок, і що вони

¹⁾ Бюлетень Вед. Ком., ч. I, стор. 61.

одбиваються перш за все у мові. Однакове завдання утворення слова й думки—вирішується ним у великій різноманітності. Де зникає ця різноманітність, де мова не витворюється, а зникає під чужим гнітом, там ми бачимо, учив Потебня,—«мерзость запустения», яка не корисна ні для тих, хто гнітить, ні для тих, кого гнітять. Між народністю і языком—постійний органічний зв'язок. Язык об'єднує окремі індивіди у цілу народність. З давніх давен кожний нарід виробив свій язык і його матеріали і перетворює їх у своїй творчій діяльності. Тому язык є орудина освіти: кожна людина бере участь у розвитку языка, кожен, хто тільки розмовляє і виявляє свій світогляд, у слові. Думка, язык і народність з лінгвістичного боку міцно зв'язані між собою.

Народність реальна, що до минулого, але вона формальна в такій мірі, що може зберегтись навіть тоді, коли змінюється, аби тільки без примусу і з прохвала. Думки Потебні про реальність і формальність народності мають велике наукове і практичне значіння. Вони знищують те шовіністичне розуміння української народності, що довгі часи панувало в українофільських колах.

«Язык—каже Потебня—згідно з цим є не лише один з ступнів народності, а найбільш завершене її подobenство. Як в слові неможлива уява, яка виключає інші, так точнісінько неможлива загальна найкраща народність. Коли б об'єднання людства по языку і взагалі по народності було можливо, воно було б запогибіллям для загально-людської думки, як заміна багатьох почувань одним. Для існування людини потрібні другі люди, для народності—другі народності. Послідовний націоналізм є інтернаціоналізм». Це є вогненні слова, що захищають пригноблені народності. Такою пригнобленою народністю у часи царського самодержав'я, коли писалися ці «рядки», була й українська, яку лічили нижчою народністю і виступали проти її культурно-національного розвитку. Потебня висловився проти цього і виставив свою тезу про можливість безмежного розвитку народів і языків, взагалі, української народності, особливо. Але при якій умові?

«Не всі-то ті садки родять,—нагадує він пісню,—котрі зацвітають.

Не всі-то ті поберуться, котрі ся кохають.

Половина садків родить, половина в'яне,

Половина шлюби бере, половина марне».

Очевидно, це не механічна справа, очевидно, тут не може бути месіанізму, проти якого завжди гостро виступав Потебня. Тут потрібні зусилля всієї народності, культурна і національна праця. Боротьба за свою народність і за свою мову є не лише стихійне одстоювання мови простого народу, а об'єднання народу і проводарів її в культурній праці, в самому утворенню мови, і, нарешті, і своєї, з матерньою мовою школи. До цього практичного педагогічного питання про школу з рідною мовою і приходять далі в своїх думках Потебня, малюючи нам «победителей и побежденных», цеб-то російських націоналістів русифікаторів, з одного боку, і захисників української мови—з другого. Він гостро висловлюється проти денаціоналізуючого виховання в школі, називаючи його «мерзостью запустения на месте вытесненных и ничем не замененных форм сознания». Далі Потебня зовсім ясно і одверто поставив питання про відношення російської мови до української. Тут високо авторитетне слово Потебні має особливо велике значіння, тим більше, що він російську мову шанував і любив і студіював.

її присвятив значну частину свого життя. Але він вчив, що літературна російська мова набирає своєї сили і значіння з народніх наріччів. Величність цілого залежить від правильного розвитку частин. Народність, яка знищується другою, все ж таки врешті приводить і першу до знищення. Як О. О. Потебня малював собі далеку будучину мов? Він в цій будучині не бачив там заміни різних мов одною вселюдською, бо зв'язував з цим приниження рівня думки. «Серед великих народніх мас Європи внутрішнє знайомство—казав він—виростає в більшій мірі, ніж міжнародне. Це об'єднання серед самого суспільства на язиковому ґрунті робиться все глибше й глибше. Цивілізація не тільки не знищує народностей, а навіть їх зміцняє. Освічена людина куди більш визнає свою народність, ніж проста; літературно освічена людина має перед простою ту перевагу, що на неї роблять вплив всі умови многовидного народнього життя і розвитку, коли на неосвічену впливає лише невеличка частина народніх і місцевих традицій».

Тут ми бачимо вже не оцінку тодішнього моменту, а прозорливе око глибокого розуму великого філософа передбачає той шлях, яким мусять іти у своєму розвитку на тисячі років вперед усі народності, взагалі, і українська, зокрема. О. Потебня не передбачав великої соціальної революції наших часів, але його думки про будучину народів і мов немов здійснилися у нас зараз, коли революція принесла визволення пригнобленим народностям колишньої Російської Імперії і народу українському, і коли «провінційний жаргон» царських часів зробився, нарівні з російським, державним язиком, язиком школи, науки, письменства.

Іншою рисою Потебні, яку висовує Овсяніко-Куліковський ¹⁾, це його, як він каже, іррелігійність (термін запозичено з книжки Гюйо «Іррелігійність будучини»). Це було увільнення від релігійних співчувань. Потебня в протилежність Лаврову не був натурою психологічно релігійною і в питаннях віри являвся послідовним агностиком, завжди виступаючи проти обов'язків виконання релігійних обрядів. «Я вже 5-ть років не говорю»,—колись сказав йому Куліковський. «А я не говорю 25-ть років»,—відповів йому на це Потебня. Яскравою його рисою був активний антиклерикалізм. Він виступав у 80-х роках проти місцевого харківського архієпископа Амвросія, що провадив, по дорученню Победоносцева, клерикальну політику в життю Університета. Амвросій виступив одного разу навіть з філіпікою проти Потебні у церкві, не називаючи його імені, але натякаючи на нього і обвинувачуючи його в безбожності і вільнодумстві. Потебня обстоював свободу духа, свободу наукового досліду, виступаючи проти внутрішнього рабства думки, проти усякого фанатизму і ідолопоклонства, де б вони не виявлялися. Звідси у нього виходило негативне відношення і до догматики у науці. Коли якийсь представник науки виступав у захист її, не помічаючи, що замість одного ідола він виставляє другого, Потебня з сарказмом казав: «де-які з молодих вчених хочуть захищати науку так, немов вона була їхньою жінкою або тещою. Захищайте не науку, а свободу і сами будете внутрішньо свободними». З цього також в його світогляді виступає ще одна риса: спокій його наукової думки, яка проявляється в його стилі. Його улюбленою формою був лаконізм, його мова стилізована у дусі лаконізму. «Коли б Міклошиць був такий же словоохотливий, як Житецький,—сказав він одного разу,—йому треба було б написати не чотири тома

¹⁾ Воспоминания, стор. 183—187.

порівняної граматики слов'янських мов, а тільки сорок. А час у нас зараз дорогий».

«Потебню,—каже Овсяніко-Куліковський,—тому треба відчувати, як класика; тоді питання—«що» (висловування ідеї, відкриття) входить в питання «як» (особливості методу, аналіз, сила індукції, широкість синтезу, глибина думки); читач не лише бере наслідки, але приєднується до самого процесу думки, до творчості його геніального ума. До цього ще додається глибина думки і повага до читача, яка виходить з його поваги до всього людства в його цілокупності, в його минулому, сучасному й будучині, в його еволюції, в його прогресі. З спокоєм вченого мислителя-філософа він розглядає безмежну еволюцію людської думки, і цей спокій філософської думки гармонічно зливається в ньому з постійним рухом його моральної особи, де він з великою тривогою сумління відкликався на всі великі й малі нівечення життя, відступаючи від нормального права і людської честі, і тут його постає виступає на фоні його простого життя такою натуральною й такою наївною, що сама його геніальність уявлялася, хоч і випадковою, але одночасно і закономірною¹⁾.

Акад. М. Ф. Сумцов дає також характеристику Потебні і з боку етичного і з боку наукового. Він каже, що добрий у душі Потебня був суворий у принципових питаннях і зараз роззнайомлювався з тими, хто порушав етику. Коли він дізнавався, що професор, навіть його давніший знайомий, знизився до брехні, або лайки і т. д., він вже не подавав йому руки, немов забував про його існування. І тому він мав велике моральне значіння і в факультеті, і в Університеті, і в суспільстві. В своїх публичних лекціях про Достоевського, про його щоденник, він висловив думку, що ідея національності є немов нормальний апетит, а месіанізм є поганий сурогат до їжі. Віра в те, що тому чи іншому народові призначено спасти світ, є віра пригноблених, яка немов дає їм нагороду у мрії за муки дійсного життя. Вона протилежна співчутттю ідеї рівності й братерства. Потебня високо цінував і мистецтво, він учив, що мистецтво завжди попереджає науку і являється необхідною умовою прогресу. У мові і у народній словесності він помічав виявлення художності і бачив там навіть дрібні відтінки поетичних образів. Любив він також музику, малярство і поезію²⁾.

III. ПОТЕБНЯ, ЯКО ЛЕКТОР

Звернемось тепер до характеристики університетських лекцій Потебні. Я наведу спомини про вражіння, які вони робили на його слухачів. Серед них ми бачимо і Овсяніко-Куліковського і Горнфельда. Найбільш яскравими являються спогади Горнфельда. Я наведу їх в оригіналі, бо написані вони надзвичайно яскравим стилем: «Это было в весеннем семестре. Я скучал в сборном зале в ожидании лекций, когда ко мне подошел знакомый студент математик. Пойдем послушаем Потебню. Вот охота? Какой-нибудь перебой звуков—и так скучно. Нет, теория словесности, и право хорошо. Пойдем, пожалуй. С тех пор я не пропускал этих лекций. Впечатление, вынесенное мною с первой лекции, только усиливалось в течении последующих. Все показалось мне здесь новым, необычайно своеобразным. Все призывало к иному отношению к делу, к словам профессора.

¹⁾ Д. Н. Овсяніко-Куліковський, «Воспоминания», стор. 188.

²⁾ Н. Ф. Сумцов, «Потебня» (Ист. фил. фак. харьк. у-та, стор. 95—104).

Как теперь помню эту маленькую аудиторию, десяток слушателей и серьезную, вдумчивую речь учителя. Да, для нас это был именно учитель в наиболее возвышенном смысле—учитель, принесший сюда всю многолетнюю работу мыслей, все свое неисчерпаемое богатство знаний, всю горячую любовь к истине, философское мирозерцание и самое богатое в нем—чувство юношеского одушевления, сообщавшегося непосредственно слушателям. Уже с самого начала вас подкупала своеобразная манера изложения—это был простой разговор о весьма сложных вещах. Ничего напоминающего речь с кафедры, приготовленную, плавную и скучную. Точная, ясная, сжатая, как на меди гравированная, форма создавалась чаще всего здесь, на ваших глазах. Он останавливался, задумывался, рылся в своей серенькой папке, перебирал и перечитывал бумажки. Мы ждали, пока он с напряженным обликом сильно работающей мысли задумчиво, сосредоточенно, раздельно выставлял положение. Затем переходил к развитию его, обоснованию. Иногда он спрашивал—«понимаете?» и, несмотря на утвердительный ответ, посмотрев на студентов, говорил: «нет, не понимаете»—и излагал мысли снова в другой связи, в другом развитии. Иногда лекция переходила в диалог. Он спрашивал, заставляя студентов самих задумываться; пользовался их ошибками для дальнейших выводов, указывая на характер и психологическую необходимость этих ошибок. Несмотря на то, что в его речи не было ничего предвзятого, приготовленного, все было рассчитано на то, чтобы будить и будить мысль, делая ее ясной, последовательной, самостоятельной. Процесс мышления совершался в нем так наглядно, так выпукло, я сказал бы, так изящно, что ученики втягивались в эту работу. Вы не были пассивным слушателем, а как бы сотрудником, потому что эти идеи не усваивались так легко, они требовали самостоятельности. Это не было изложение элементарной системы цеховой науки—наука создавалась здесь и вы участвовали в ее создании. Слушатель уходил из аудитории не с готовыми общими местами, а с новыми мыслями, продолжавшими свое течение и на другой лекции, и дома, и в вечерней товарищеской беседе. Вся система изложения вела не к удобству запоминания, а к возбуждению мыслей. Иногда, высыпав целую грудку разнообразных на первый взгляд несвязанных фактов, профессор вдруг освещал их таким захватывающим обобщением, что слушателя словно осеняло. Но вся эта масса фактов, разнообразных и сложных, свободно запоминалась, легко укладываясь в обобщения, которые она иллюстрировала. Все вело профессора к тому, чтобы обставлять свою мысль множеством примеров, делая ее как можно более конкретной—его строго положительный метод исследования, его основные идеи о значении образов, его обширные знания, его поэтическая натура. Он легко широкой рукой черпал грудку доказательств из области сравнительного языкознания, истории литературы, философии, психологии. Русские словечки, только что выхваченные из недр народной жизни, изречения Гете, Гамлет и Египетские Ночи, новелла Боккачио, книга Аристотеля, замечания Буслаева, Гейне и Ливий, Апулей и Мицкевич, поговорка и роман, песенка и поэма проходили чередой перед учениками, разом вызывая, развивая и подкрепляя трудную мысль. Бесконечное разнообразие и богатство отдельно, мимоходом, между прочим брошенных цитат, сравнений, сопоставлений, замечаний делали из этой простой, тихой беседы блестящую, тонкую и остроумную *causerie*. Затем, это художественное чтение, этот благородный склад речи, эта

изящная, поэтичная рельефность языка—все вело к тому, чтобы вполне отдаться этой речи. Духовное влияние профессора на мой кружок было огромное. З горячими глазами, с задумчивой улыбкой, с волнением человека, говорящего о «самом важном», профессор делился с учениками продуманным, пережитым, старался ввести свое мировоззрение, свое понятие истины. Для нас это было поистине «новое слово», новое до неожиданности и вместе с тем удивительное по той быстроте, с какой оно становилось близким понятным, по той пластичности, с какой входило в состав мирозерцания. Стены маленькой аудитории раздвигались, перед взволнованным слушателем вставал бесконечный простор царства мыслей, царства правды—это было то, за чем мы шли в Университет».

Таке вражіння виніс з лекцій Потебні і другий його слухач Кашменський: «В самом начале 10-го часа утра в душную аудиторию вошел человек лет 40 на вид. Росту он был выше среднего, блондин, в золотых очках, мягкие шелковистые русые волосы зачесаны на стороны. Первой частной чертой, которая бросалась в глаза после беглого общего впечатления от фигуры—это открытый, чрезвычайно развитой лоб, с характерными, едва заметными выпуклостями по бокам, загибающимися назад высокими впадинами. Одет он был чрезвычайно скромно. Голос его был мягок, тенорового тембра с короткой интонацией и немного торопливой дикцией. Много в нем было простоты и ласковости, в серых больших глазах его светилась глубокая мысль, на продолговатом худом и красивом лице его была общая печать вдумчивой серьезности. Всякий, глядя на него, должен был бы сказать, что это удивительно скромный, но в такой же мере умный человек. По аудитории пробежал проникнутый необычайным интересом к личности профессора шопот: «Потебня, Потебня!» Мы знали уже это имя, как самое известное и популярное в Университете.

Таково было мое первое впечатление от Александра Афанасьевича. Нужно ли говорить, что мы жаждали откровения науки и много слышали об изумительной эрудиции Александра Афанасьевича и больше всего о глубине и оригинальности его специальных изысканий в области языкознания и народного песнотворчества. С лихорадочным нетерпением ждали начала его лекции. И вот желанный день настал. Манера его читать лекции была оригинальна и глубоко поучительна: ни одной черты олимпийского величия, ни одного деланного, на эффект рассчитанного жеста, ни тени декламации, словом, ничего искусственного в чтении А. А. не было. Это воплощенная простота, исполненная достоинства и благородства. Со вдумчивым, озабоченным видом входил он в аудиторию, просто и приветливо кланялся студентам, брал с кафедры стул, ставил его вплотную к партам, развязывал тесемки своей старой папки, находил нужные листки и начинал читать. Это чтение, манера его действовала на нас обаятельно—он не читал нам буквально по этим листкам, а только о том, что заключалось в этих листках. Он знал, что нам скажет, что нам нужно выяснить, но как это скажется, в какую форму это выльется—эта сторона, очевидно, совсем не занимала его до лекции. Он импровизировал перед нами, мы видели, что он же при нас же и думал. Мы как бы присутствовали при постепенном развитии его мысли, относительно данного вопроса, при его научном творчестве. Он увлекался этим творчеством, это как будто впервые вот сейчас пришедшая в его голову мысль увлекала его и нас увлекала до самозабвения. Он вводил нас в лабораторию научных изысканий.

Он делал нас участниками в открытии научных истин, он показывал нам, как творится наука. Часто он отрывался от своих листков и обращал глаза на нас, он был для нас тогда блестящим фокусом, на котором сходились лучи наших дышащих напряженным вниманием глаз. В этом внимании он находил для себя воодушевление. Оно поднимало его, как волна, и окрыляло. Более тесной связи между лектором и аудиторией нельзя себе представить.

Помимо глубины и оригинальности содержания лекций А. А. привлекал наше внимание и держал его в напряженном состоянии еще и особенный дидактический прием, именующийся в педагогике евристической формой преподавания. Он смотрел на обучение, как на результат взаимодействия мысли учащегося и учащего. «Нам,—говорил он,—понятно только то, что мы слушаем сами и з своего мыслительного материала способны проделать— нечто, подобное гому, что проделала мысль говорящего. Говорить, значит, не передавать мысль другому, а только возбуждать в другом его собственную мысль». А. А. давал нам обязательные работы с целью: 1) закрепить теоретические выводы, 2) расширить наши знания в показаном на лекциях направлении и 3) это самое главное, ввести нас в лабораторию науки, ознакомить нас с методами, с процессами научной работы, с тем, как она творится».

Такі раціональні педагогічні прийоми були у О. О. Потебні. Таке ж вражіння робили лекції його і на Овсяніко-Куліковського, який слухав їх, коли сам був уже професором, і він каже, що під час читання лекцій О. О. Потебня немов думав голосно. Готувитися до лекції це означало, що він готувався до творчої думки на лекції, яка була одночасно і науковою працею. Це було імпровізацією великого майстера слова. Приблизно теж саме каже в своїй характеристиці Потебні і його учень професор Халанський. «Широта его обобщений—каже він,—была поразительна, с высот свих отвлечений он орлиным взглядом обозревал факты, открывал блестящие и поразительные сходства в таких явлениях, которые на первый взгляд казались довольно отдаленными друг от друга. Он не был узким специалистом в области славянской филологии, он владел обширнейшими познаниями и в области других наук. Выводы других наук он привлекал к своей специальности и таким образом сообщал своему предмету удивительную широту постановки. В области изучения русского языка Потебня оставался и остается единственным представителем философского направления. В изложении Потебни язык является не отвлеченной системой фраз, слов и звуков, а живым организмом, развивающимся по свойственным ему законам, выражением человеческого разума, воплощением человеческой мысли. История языка Потебни была вместе с тем историей мысли и истории культуры. Богатая мысль Потебни подымалась в своих обобщениях на удивительно высокие ступени отвлечения. Это был мыслитель, восходящий от явлений языка к высшим вопросам философии, поэзии, искусства, истории и общественной жизни. Потебня был натурой исключительной, такие люди веками появляются. В истории собственно харьковской культурной жизни он своим обаянием, ореолом своей славы напоминает известного философа XVIII века—Сковороду, ізречения которого и любил приводить покойник».

IV. ОЦІНКА НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ О. О. ПОТЕБНІ

Наукова діяльність Потебні характеризується широтою і глибиною його наукових творів. Ми вже бачили серію тем його дослідів: 1) філософія язика і думки («Мысль и язык»; «Из лекций по теории словесности»); 2) Граматичні твори («Из записок по русской грамматике»); 3) Етнографія і народня поезія («Объяснение малорусских и сродных народных песень»). Оцінка значіння цих творів зроблена вже науковими спеціалістами. Ми наведемо де-кілька уривків з них. Професор Овсяніко-Куліковський в своїй розвідці «А. А. Потебня, как языковед-мыслитель»¹⁾ каже, що він належить до числа першорядних учених нашого віку. Його капітальні праці по діалектології, етимології, синтаксису російського язика, а також по міфології, народній поезії давно вже заняли видатне місце в науці. Але глибоке значіння важливіших праць Потебні, їх філософська основа, їх зміст, який указує на новий шлях і відкриває далекі грандіозні перспективи думки; все це, на жаль, ще не досталося выяснено і не внесено до загальної скарбниці суспільства. У науковій діяльності Потебні можна бачити дві добі. Перша (1860-1865 р.) заповнена вивченням язика в звязку з міфом і розробленням філософсько-психологічної теорії язика, яка основана на ідеях В. Гумбольдта і коментарій до них Штейнталя, а також на психології творчости Гербарта і Лотце. У другу добу (1865-1891 р.) він працював в царині діалектології і фонетики російського язика та інших слов'янських мов, користуючись також даними і других індо-європейських язиків. Досліди, які сюди належать, по багатству ерудиції, методу, глибині і певности висновків являються капітальними творами наукової думки і справедливо придбали їх авторові велику славу. В основу лінгвістичних дослідів Потебнею покладена його власна ідея, яку він формулює так: «Основне завдання історії язика, це—показати на ділі участь слова в утворенні послідовного ряду систем, які обіймають відносини людей до природи». В загальних рисах ми довідаємось про значіння цієї участі, коли приймем основне положення, що язик є засіб не давати вже готову думку, а утворювати її, що він не одбиває світогляд, але складає його. В. Гумбольдт прозрівав цю істину, кажучи, що розмовляти це значить звязувати свої індивідуальні думки з загальною думкою народу і всього людства. Тепер, після дослідів Потебні ми можемо цю форму змінити так: розмовляти, значить, актом своєї індивідуальної думки додавати свої мікроскопічні зміни до тих, які вже скупчилися мільйонами колишніх актів думки. Коли мати на увазі лише дві праці Потебні — «Мысль и язык» і «Из записок по русской грамматике», то на запитання, що зробив і відкрив Потебня в царині психології і філософії думки, скажемо так: в творі «Мысль и язык» він дав оцінку і критику висновків В. Гумбольдта, характеристику язика і далі розвив психологію і теорію язика, що творить і преображає думку — і твердо установив ті висновки, які пізніш були виставлені в Німеччині, як щось зовсім нове й оригінальне. В творі «Из записок по русской грамматике» Потебня выяснив психологію і еволюцію язика остільки глибоко, як ніхто з великих вчених, навіть сам Яков Грім. «Открыл изменения и тот путь, по которому идет человеческая мысль, и направление, в котором она движется—именно в сторону все большего развития глагольности сказуемого и ограничивания категории субстанциональности». Це відкриття

¹⁾ В «Киевской старине» і окремих одбиток.

остільки велике, що коли б Потебня писав, наприклад, по-німецькі, то його ім'я давно вже стояло б нарівні з іменами великих вчених XIX століття, і виникла б ціла література, що коментувала і популяризувала б його відкриття серед різних сумежних сфер знання. Без сумніву, така література за часом і з'явиться закордоном, коли твори Потебні будуть перекладені, і вплив нашого вченого на західно-європейську науку буде, без сумніву, дуже великий, а його ім'я буде, по праву, передано будучим вікам, як одно з самих славних імен в науці». Він виходив з велико-еволюційної предпосилки, що все тече.

Відомий академік Ягич дав таку відозву¹⁾ про Потебню: «Глибока зацікавленість Потебні звязком слова з думкою не може пояснитися попередньою школою, а наданим йому хистом його праці. Розвідки Потебні по синтаксису, це — дорогі цінні здобутки, які іноді навіть глибше розвідок славіста Міклошича. Де-які наукові твори Потебні по українській мові цілком об'єктивно були неприємні петербурзьким бюрократам. Трудно вказати другого філолога, який би міг стати урівень з Потебнею по глибині розуміння явищ язика і філософії думки. «Записки по русской грамматике Потебни» Ягич ставить рядом з синтаксисом Міклошича»²⁾. Відомий славіст, В. І. Ламанський, так говорить про Потебню: «Він був одним з видатніших російських вчених, але для більшості нашого суспільства одночасно одним з найменш відомих письменників. Глибоко оригінальними дослідженнями по російському язику Потебня належить до невеличкого гуртку славетніших діячів російської думки й науки. На його ім'я і праці колись будуть вказувати, коли поставлять питання, що внесено Росією в скарбницю вселюдського знання. Після Востокова жаден з наших філологів не виділявся так, як Потебня, здібністю язикознавця, таким даром передбачання самих тонких особливостей і рис слов'янських язиків, не залишив по собі праць з таким високоважаєвим значінням для слов'янської філології, для порівнюючої граматики індо-європейських мов. Його дослідження іноді перевищують найкращі дослідження Міклошича. Вже зараз вони роблять вплив на нові праці молодих славістів на Заході і їх вплив все більше й більше зростає в будучині».

Харків, Україна, взагалі, завжди можуть вказувати на Потебню, як на один з своїх дорогі цінних дарів і загально-російській культурі³⁾. Про цю ж працю Потебні академік Срезневський висловився так: «Такого суцільного філологічного розвою руського язика у нас ще не було⁴⁾. Також високо ставив наукову творчість Потебні й професор А. С. Буділович, кажучи, що Потебня доказав можливість і навіть необхідність нової системи синтаксису, до того ж не лише російського, а і всякого іншого язика. Він довів, що синтаксичні категорії язика не сталі, а міняються — це відкриття нагадує Дарвіновський висновок про зміну «видов» в біології. Заслуги Потебні в словистичі можна прирівняти до заслуг Я. Гріма у германістичі⁵⁾. Професор Крек у листі до Буділовича каже: «Його дослідження по народній словесності я лічу найкращим з того, що було написано по цій спеціальності». Взагалі кажучи, наука Потебні дала відповідь на те, куди ми йдемо. Ми йдемо од імен до глагольності, від категорії субстанції до категорії процесу, від міфа до науки, від

1) Бюллетень, стор. 60.

2) Памяти Потебни, стр. 55; 3) Там же, стр. 48 — 61; 4) Там же, стр. 54;

5) Там же, стр. 63 — 64.

догматичної форми думки до критичної, від темноти до світла. І це обіймає ідею всього людства, від часів стародавніх до далекої, далекої будучини. Цей висновок наближує Потебню до нашої сучасності— до великої зміни, утвореної соціальною революцією, бо і зараз ми визнаємо процес, а не субстанцію, науку, а не міф і релігію,—критику, як метод. І тому не дивно, що зараз в наші часи ми бачимо великий зріст значіння Потебні у поглядах сучасних представників критики і історії письменства.

Відомий письменник новітніх часів, А. Бєлий, написав розвідку «Мысль и язык» (філософія мови А. А. Потебни), де висловив думку про глибоку революційність висновків Потебні. «Есть имена ученых—каже він,—слава которых далеко опережает ученые их труды... Если же мыслитель высказывает глубоко оригинальный взгляд в скромной незатейливой форме, пытаюсь подтвердить воззрение свое не ослепляющими парадоксами, а тяжелыми многотомными фолиантами, как часто, на долго его постигает забвение. Несколько специалистов открывают его в пыли музеев и библиотек, чтобы сделать ссылки в соответственных выносках и комментариях к своим трудам, и новая, нужная, быть может, глубоко революционная мысль долго будет таиться под спудом. Она даже покроется пылью обыденности, добросовестные исследователи просмотрят, быть может, ее необычное содержание, в интересе к частностям исследования растворится руководящая мысль, но с тем большим восторгом последующая эпоха увидит в обычном не обычное,—искристый свет заблестит жизнью из пыли архивов.

Много и долго писал А. А. Потебня и читали также его не мало. А между тем просмотрели в нем замечательного ученого. Просмотрели громадный талант и только недавно, как бы снова, открыли его труды. С изумлением находим мы там ответы на наиболее жгучие вопросы, касающиеся происхождения и значения языка, мифа и поэтического творчества. Западно-Европейская наука в лице М. Миллера и Нуаре лишь впоследствии коснулась вопросов, им впервые намеченных. Современные художники видят у него обоснование и развитие их мыслей. А. А. Потебня не только один из величайших русских исследователей, его по справедливости можно назвать одним из выдающихся европейских лингвистов. Отчетливость мысли сочетается в нем с многосторонностью освещения, дерзновение выводов с серьезностью их обоснования. Богатство и разнообразие мысли тонет в еще большем богатстве фактов, им подобранных. Самостоятельность как бы прячется под маской им приводимых цитат.

И если гордостью русской науки считаем мы Менделеевых, Лобачевских, Мечниковых, Пироговых, то от ныне к славному ряду имен должны мы присоединить и имя А. А. Потебни. Потебня одинаково должен быть дорог и теоретикам мысли и теоретикам искусства (символистам)¹⁾.

Професор А. П. Машкін зробив соціологічно-марксистський підхід до ролі Потебні в історії літературно-критичної думки. Потебня не пристав до соціологічного підходу сучасної йому критики в okreśленні художнього твору—до Добролюбова і Чернишевського. Потебня, як літературний критик, стоїть немов самотньо, але він таким не залишився, він революціонізував літературно-критичну думку. Критики-марксисты, виходячи з зовсім інших

¹⁾ Логос, кн. 2-я, 240—241, 257;

положень, углубляють точку погляду Потебні. Ми бачимо схему потебнянської системи критики в марксівських часописах лише з тою різницею, що змінився підход до явищ: замість лінгвістично-народницького ми бачимо соціологічно-класовий. Таким чином, в галузі літературно-критичної думки Потебня являється революціонером, він немов передбачав новий етап цієї думки, який зараз відіграє видатну роль¹⁾.

Проф. С. Ю. Семковський каже про Потебню, «что он был не только великий языковед, но и крупный мыслитель с тонко отшлифованным философским умом и острой диалектикой²⁾». В. Коряк каже: «схему потебнянської системи ми приймаємо, тільки замість індивідуального аналізу даємо колективістичний, замість лінгвістично-народового,—соціально-класовий³⁾».

Таким чином, значіння Потебні не зменшується, а зростає і після 30-х роковин його смерті. В наші революційні часи зацікавлення ним значно збільшилося—ознака того, що він справді був діячем, що опередив свою добу на великий час. Бажано, щоб це зрозумів і наш Держвидав У. Р. С. Р., який веде доручене йому видання повного зібрання його творів настільки мляво, що коли буде так і далі (видано поки що на протязі більш року лише один том з 20), то справа закінчиться через 20 років,—а українська школа, наука, суспільство і держава не матимуть таких наукових творів, які зробили б велику славу європейській науці.

1) Бюлетень, стор. 32, 36—37. 2) Наука на Украине, 1922, № 3.

3) Рукописна бібліографія про Потебню; складено І. Я. Айзенштоком, де він посилається на газ. «Вісти», 1922 р., № 180.

ВАС. КРАСНОВ

«Пасквільний Комітет».

(ЗА МАТЕРІЯЛАМИ ЦЕНТРАЛЬНОГО АРХІВУ РЕВОЛЮЦІЇ НА УКРАЇНІ, ПРИ ІСТПАРТІ).

Серед багатьох нових «діл» по революційному руху на Україні в матеріалах, зібраних при Істпарті України, знайдено одно давнє «діло», 1860 року за № 26, що виявляє існування революційної організації на Україні, яка виникла швидко після смерті Миколи І і Севастопольської війни 1855 р.

Організаторами були студенти Харківського Університету, центром організації був Харків.

Там же виникло, при канцелярії генерал-губернатора, й слідство про цю таємну організацію.

По матеріалах видно, що був зв'язок з Київським Університетом, згадується про зв'язок з поляками. Члени організації були і в багатьох інших містах України, Дона, Кубані, а також у Москві.

Серед членів київської групи цієї організації згадується: Драгоманів, Єфіменко, В. Португалов і інші.

Далі виявляється, що були зносини з О. І. Герценом в Лондоні, що сам Герцен знав про існування цієї організації й покладав великі надії на Харківський Університет, як на живчик революційного руху на Україні. А керівничим центром руху він уважав саме цю організацію.

Дуже ймовірно, що це й була, справді, єдина й перша ластівка відродження революційної боротьби, у формі запальної інтелігентської організації, після розгрому петрашевців і инш.

Очевидно, знайдені матеріали є першоджерело, хоч вони й уявляють собою копії «вихідних» паперів, в порядку ведення слідства.

Із оригінальних документів у «ділі» є тільки депеші чиновників, що робили труси й арешти членів організації, розписки начальника Харківської тюрми у прийомі арештованих та «подорожні» (на гербовому папері з орлами)—на зразок дипломів про скінчення Університету й т. п. Є листи шефа жандарів кн. Долгорукова.

Офіційно «діло» зветься так: «О переписке, найденной у студента Харьковского Университета Петра Завадского, относительно существования тайного общества. Начато 1860 года 26 января, окончено 1861 года 8 февраля». За цією неупередженою назвою ховалася організація, що ставила на обговорення у програм своїєї акції питання про знищення всієї імператорської фамілії років за чотири до звільнення селян від кріпацтва.

На жаль, у цих паперах немає вказівок на те, як і від чого почалось слідство, що спричинилося до викриття цієї цікавої й надзвичайно важливої організації, що становить нову й дуже помітну віху на шляху історії

революційного руху в б. Росії, у самих джерел його. Із матеріалів не видно, чи правительство само надбало на існування цієї революційної організації, чи то був «донос», а чи причиною була необережність когось із її членів-організаторів.

Але й, мимо того, в матеріалі є дуже багато цікавих відомостей про побутову обстановку роботи цієї революційної групи, прийоми її пропаганди й вербування членів, а також про техніку поширення нею своїх прокламацій; де-які вказівки говорять про те, що прокламації друкувалися на українській мові. Але самих прокламацій в «ділі» не збереглося.

Багато цікавого є в «ділі» також і в тому відношенні, що воно малює прийоми тодішньої влади під час слідства й розшуку учасників організації. Поруч з тим виявляється й культурно-просвітня робота тої ж студентської групи серед суспільства й щільний взаємний зв'язок обох течій—запільної й напівлегальної—у вигляді групи студентів, що займалися підготовкою бідняцької молоді до іспитів для вступу до Університету.

Це було вже «ходженням в народ», самим раннім, бо підготовка велась серед «разночинців», що близько стояли до народу або були виходцями із нього в час кріпацтва. Тут не забували допомогою й «кухаркиних дітей».

Можна навіть припустити, що тут ми маємо історично перше достовірне підтвердження про самий початковий момент зародження доби «ходження в народ», доби, що через півтора—два десятки літ широко розгорнулася в центрі б. Росії і про що тепер так цікаво розповіли вже нам «шлісельбуржці»-народовольці: Н. А. Морозов у своїх «Повестях моей жизни» і В. Фігнер у «Запечатленном труде». Батьківщиною ж цього руху була Україна, Слобожанщина!

Та перейдемо до суті справи.

Із першого рапорта поліцмейстера м. Харкова військовому генерал-губернаторові, а також і із «донесення» генерал-губернатора главному нач. «III отделения собственной его императорского величества канцелярии» кн. Долгорукову видно, що, в зв'язку з підозрінням, яке випало на студента Петра Завадського, у нього 25 січня 1860 р. було зроблено трус і зразу ж виявлено існування революційної організації. Під час трусу знайдено переписку й літературу: «Юрьев день»—рукопис, твори Іскандера—Герцена, на 181 аркуші, «Смерть Станислава Ворцеля». Слідство зразу ж було припоручено корпусу жандарів генерал-майору Богдановичу. Воно виявило серед студентів Університету існування: «тайного политического общества, имевшего целью произвести переворот в России и другие преступные замыслы и соединившегося потом с другим обществом под именем «Пасквильного Комитета» для преследования непосредственного начальства, каковые общества впоследствии приняли название литературных собраний, постановивших себе программой распространение непозволительных сочинений, узнавание через это одномыслящих людей и избрание их своими членами». Така історія появи й програма «сообщества» по кваліфікації слідчої влади.

Аналіз забораних паперів викрив, що в цьому «сообществе» були і кореспонденти Герцена в його «Колоколе» в справі університетської історії 1858 року, із-за якої було виключено багато студентів і про що друкував тоді ж Герцен.

Знайшлися натяки на оригінальні статті студентського журналу «Свободное слово», де критикувалося начальство Університету, його політику, а також вчинки уряду. Знайдений лист самого Завадського говорить про намір студентів: «заставить государя императора говорить с ними в бытность его величества в последний раз в Харькове». З огляду на це Петро Завадський і брат його Павло були зразу ж заарештовані, а при першому ж «донесении» в «III отделение» шефу жандарів про розпочаття слідства було прикладено «копию одной из более замечательных бумаг, найденных у Завадского».

Потім стали розшукувати для арешта в Полтаві—В. Португалова, в Богодухові—бувш. студ. Левченка, у Курську—Льва Маркова, Митрофана Муравського, Якова Бекмана, студента Орловського та багато інших.

Чиновник Черкасов, що післаний був для арешта Португалова, телеграфує, що його в Полтаві немає, що він київський студент, і питає одверто в телеграмі: чи йому самому їхати до Києва? Але за те, що «позволил себе наименовать имя и фамилию розыскиваемого лица, что может повести к огласке розыска», він одержав нагінку.

Розшук студента Левченка привів чиновника до Харкова, де він (студент) зміняв на протязі трьох день де-кілька квартир і зник із останньої невідомо куди. Знайдена в його квартирі переписка встановила, що йому відоме існування таємної групи і її члени, що подібна ж група виникає й серед київських студентів, що «происходит сближение с поляками».

До кінця січня 1860 р. власті й слідча комісія встановили, що і демонстрація студентів Харківського Університету 1858 р., і всі пасквілі, афіші й пародії на маніфест виходили із цієї організації. Очевидно, мова йде про пародії на маніфест з приводу підписання миру після севастопольського розгрому Росії союзниками.

Встановлено було нагляд в телеграфній конторі м. Харкова за депешами підозрілого змісту.

Із першого «показання» Петра Завадського виявилось, що організація виникла в січні—лютому 1856 р., об'єдналася з «Пасквільним комітетом» і припинила своє існування в кінці того ж року переходом в організацію літературну, початки якої заклав студент Микола Раєвський, що вмер до початку слідства. «Что же касается до наименования членов того общества, то, несмотря ни на какие убеждения, он остался непреклонным». (Доклад Мін. Юст. 30/1—1860).

В докладі ж Харківському військовому губернатору за цей же час є інші деталі. На допиті Завадському були поставлені питання: «о цели его сочинения, содержащего историю существования здесь и именовавшегося тайным обществом, о причинах долгого его пребывания в Университете, о причинах упорства, о суммах, которыми орудовало общество, и об его источниках; о причинах, остановивших общество привести в исполнение свои планы и продолжить свои действия и, наконец, о том чувстве, которым сопровождалось намерение об истреблении императорской фамилии».

«Согласно чему, он ответил, что цель его сплочения была научить молодых людей не увлекаться, что он не был лишнего времени в Университете и перешел только раз с одного факультета на другой, а год находился выключенным из Университета; что причиной его упорства—мысль о вреде, который он сделает своим товарищам; что сумм в обществе не

было; что причины, по которым общество не привело в исполнение и не продолжало своих действий—единственно потому, что планы были признаны безумными и действия бесполезными, и что сочли лучшим образовать прежде самих себя. О преступном намерении общества, относительно императорской фамилии, отозвался, что оно было высказано одним членом в припадке безумия и в п'яном виде и что об этом после сего раза и не поминалось более».

Далі говориться про марні змагання слідчої комісії примусити Завадського назвати прізвиська членів організації. «Однако же комиссия всемерно будет озабочиваться привести его к совершенному сознанию»,—так закінчує комісія свій доклад.

Петро Завадський був фундатором цієї організації і організатором двох шкіл у Харкові, за останній час перед арештом його вважали «замечательным человеком».

Під час слідства було виявлено заворушення серед місцевих професорів, що були ображені фактом арешту П. Завадського в Університеті, ганьбили вчинки й розпорядження місцевого начальства й пропонували подати колективну скаргу цареві або міністрові на обвинувачення в тому, що ніби-то професори підбурювали й приймали участь у відомих тут студентських заворушеннях.

Далі, на слідстві 2 лютого Петро Завадський на поставлені йому питання про знайомства і чиїсь впливи на нього—відповів, що, крім батьків і наставників, ніхто особливого впливу на нього не мав, а що ідея його розвинулася в 1856 році, коли для Росії було «смутное время» і всі нещастя ставилися у вину правительству; заборонені ж твори, що з'явилися тоді, ще більше допомогли розвинутися тим ідеям.

Брат його, Павло Завадський, показує про гурток, що готував молодь для вступу до Університету, про «букварь» і про «мітинги», що відбувалися на квартирі вчителів гімназії—Ладовського, Котлярова і Спаського.

В «показаннях» студента Левченка говориться про студентську касу взаємодопомоги, де він зійшовся з Петром Завадським. А ще раніш йому казали про нього сестри його, яких Петро Завадський готував на вчительок, пвребуваючи в рік свого виключення із Університету в Богодухові.

3-го лютого 1860 р. слідча комісія доносить Харківському військовому губернатору про признання на допиті студента Левченка в знайомстві з притягненими та арештованими по цьому ділу студентами—Бейманом, Муравським та Беліновим і, окрім того, про його покази на студентів Київського Університету Португалова, Кацена, Розена, Шмулевича, Зеленського, Росінського, Стрижевського, Єфименка. Потім він назвав своїх київських знайомих студентів: Вороного, Драгоманова, Очкіна, Міллера, Орлова, Віндіна, Шкуратова, також професорів Павлова і Кобленца. Є вказівка на знайдену в Г. Галченка лекцію, «в которой проведена возмутительная параллель о ходе исторических событий в России и на Западе», відносно якої Левченко показав, що це його власні записи лекції проф. Павлова в Києві, яка читалась ним перед від'їздом його в Ленінград. Копія цих записів є в загальних рписах в матеріялах при цьому ділі,—всього на чотирьох сторінках. Ось де-які уривки цього конспекту із тих місць, які визнала «возмутительными» слідча комісія, з того боку, що вони йдуть врозріз з тлумаченнями слов'янофілів програми доби Миколи I-го («православие, самодержавие, народность»): «Из нашего изложения вышло, что

русская история тоже европейская, а не отдельная от европейской, не азиатская и сходна с европейской, материковой. У нас также был родовой быт и патриархально-конституционные начала, хотя они пали под ударами централизации, зато у нас явилось просвещение, хотя оно сначала было только орудием в руках правительства, но впоследствии оно возродило общество, создало общественное мнение и публику. В истории Европейских государств мы замечаем, что, когда старые учреждения оказываются несостоятельными, наступает переворот, сначала умственный, — потом материальный — энциклопедисты и революция. Такое время переживаем теперь и мы. Конечно, век Людовика XIV для нас прошел. Это было царствование Екатерины и Александра I, до 12-го года; в это время обнаруживалось все лучшее, что только мог дать нам порядок, созданный централизацией. Потом начался моральный его упадок и до громадных размеров, до высшей точки дошел в прошлое царствование (Николая I). Во Франции в эту пору упадка явилась сильная потребность самопознания, — тоже и у нас. Во Франции во 2-й половине XVIII столетия правительство, видя несостоятельность старого порядка, старалось как-нибудь поддержать разрушающиеся и пошатнувшиеся учреждения какими-нибудь реформами, — то же делается и у нас теперь. Конечно, нельзя у нас возвратиться к боярской думе и земскому собору: мы ждем уже перестройки на более современных началах.

Крестьянское дело поставило нашу историю так, что ей два исхода: реформа или революция. Эта мысль не новая: она несколько раз была высказана в наших журналах, даже в официальных бумагах, даже сам государь ее высказывал... Далі в конспекті говориться про ролю протеста суспільства, — науки й літератури, — як виразників його, а Університетів, як організаторів громадської думки і т. инш. Потім іде особисте звертання проф. Павлова до молоді, яку він дякував за увагу й радість єднання з нею серед сумних обставин гніту царату в краю...

Слідуючим рапортом слідча комісія доносить військовому губернатору про признание Петра Завадського, від 4-го лютого, тоб-то на другий день після допиту його товариша Левченка.

Під натиском чого одержано це признание, на це, розуміється, немає вказівок в матеріалах слідчої комісії. Але ця одночасовість показів, очевидно, не є випадковою. Чи встигли товариші змовитись таємно у в'язниці і дійти до висновку, що дальші непризнавання недоцільні, чи на них який вплив зробила слідча комісія, — невідомо. Рапорт говорить так:

«Сего 4 февр. студент Петр Завадский, призванный в вечернее заседание к допросу в следственную комиссию, прежде начала оного, сознал долгом, вследствие сделанных ему в комиссии убеждений, объявить имена и фамилии 12-ти участников, составлявших здесь бывшее тайно политическое общество, как можно — однако ж заключить из имеющихся данных и то только в смысле состава, а не целей оного. Лица эти, как он показал, суть следующие: Петр Ефименко, Тыщинский, Португалов — студ. Универс. св. Владимира, М. Муравский, Бекман — в Киеве, Н. Раевский — умер, В. Раевский — неизвестно где, Ал. Марков — умер, Н. Абаза, Хлопов, Ив. Марков, Петр Ефименко — студенты Харьковского Университета.

При этом Завадский пояснил, что он считал Хлопова и Бекмана с самого начала членами общества, но что Хлопова он не видал ни на одном собрании, а Бекман мало выражал сочувствия к обществу, а

остальные или вступили при самом конце в него, Абаза же и Португалов—неизвестно, принадлежали ли к обществу вообще-то, тем более что вступление в него не сопровождалось никаким формальным приемом, «что от общества теперь не осталось решительно никаких данных и потому он не имеет совершенно улик»...

Це привело до негайного трусу і арешту осіб, що залишались на волі, до розшуку бр. Раєвських. Арештовувались особи, про яких на допиті і не згадувалось.

Так, у студента Київського Університета Леона Зеленського зробили трус в його відсутність і забрали папери на руській та єврейській мові, а ранком сам Зеленський з'явився до Харківського поліцеймейстера й на словах заявив, що він ночував у невідомій йому дівчини, і при його арешті ніяких паперів не знайшлося.

Слідуючий рапорт від 6-го лютого 1860 р. сповіщає про нові «показання» Петра Завадського, де він у подробицях пояснює порядок і час вступу до організації всіх учасників по черзі. Гурток цей визнав себе за організацію тоді, коли приєднались до нього інші, а коли кількість їх дійшла 13, тоді почали думати про складання статуту. Першими були Єфименко і Бекман, потім Муравський і він сам. «И прокламация на малорос-сийском языке начата была им».

Збори провадились в помешканні Єфименка, «на котором в пьяном виде было положено, что в то самое время, когда подымется бунт, истребить (по их выражению) царскую фамилию; но чья это была мысль, он не помнит»... «В этом же собрании он, Завадский, кричал: «проклятые, не вывернулись бы, если бы поймал!.. Если бы были деньги, сейчас бы отправился в Петербург, а там бы улучил «минуту»... При цьому він назвав себе в своєму творі найзапеклішим республіканцем.

Далі, що повні збори членів громади 13 листопаду 1856 р., в кількості 13-ти, відбулися в помешканні Єфименка і його (Завадського). Над складанням статуту працювали два тижні Завадський, Бекман та И. Раєвський. Президентом і віцем були вибрані М. Раєвський та Бекман, але хто чим—не пам'ятає, секретарем—він сам. Скарбником не пам'ятає хто був... На передплату журналів та книг для літературного т-ва гроші збирали серед членів його.

Спочатку приймали членів в організацію її балотіровкою, а потім звичайно.

Далі Завадський сповіщає, що після оголошення урядом підписання миру в 1856 р. поміж членів громади поширювались пародії на маніфест про це, які він «Завадский и Ефименко переписали в 15 экземплярах и разбросали в ночь, ими же, под праздник воскресения христово по Харьков, а один экземпляр брошен был в ящик почтовой конторы»... З приводу слів в листі Левченка від 31 березня 1859 р.: «Где теперь Фуга? Где, в каком месте молчит она и тайно готовит нам ковы, планы и радикальные реформы»—він показав, що воно писано студентом Демченком та що фугою названо Муравського.

При ділі є спис листувань відобраних у арештованих, а також і список їх самих: 1) у Португалова—260 аркуш.; 2) гр. Розена—95 ар.; 3) Ян Шмулевича—55; 4) Болгарина А., Біляєва—36; 5) Л. Росінського—45; 6) Іони Кацена—67; 7) А. Тишинського—506; 8) Муравського—373, та, крім цього,—записна книга—324; 9) Я. К. Бекмана—165; 10) у Португалова—

ще книга віршів Некрасова, а у Г. Стрижевського—пакунки з листуванням без обліку.

Серед матеріалів є вказівки на мітинги студентів в кондитерських м. Харкова і особливо в Серебряковському подвір'ю, де «читаються незволені твори і пасквілі на товаришів та інших осіб і виголошуються промови, є вказівки на проф. Каченовського і Тихоновича та на бібліотекаря Університету Тимошенка, як на учасників.

Потім з відобраного листування у арештованих київських студентів виявляється, що на Катеринославщині було товариство під назвою—«пиквиков» та що патріархом його був якийсь Балін. Ім'я його не зазначається, але чи не є це відомий утопіст-соціаліст та перший кооператор в Харкові, портрети якого висять ще й досі в багатьох вищих кооперативних установах Харкова та інших міст?

Слідство все поширюється по Україні: в Сумах шукають якогось Ткаченка за зв'язок з притягненими вже до слідства; перекидається в лютому в область Війська Донського, до Новочеркаську, де розшукують вчителя «словесности» в гімназії якогось Савельєва, який в листі до Бекмана пише, що веде боротьбу з форсом своїх учнів та розвиває в них «любівк к чтению серьезному». «Как видите, что мне приходится сначала действовать оперативным образом»,—каже він в листі—так що зв'язок його з громадянством—безперечний.

Далі виявляється, що Демченка, якого розшували, знайшли в Катеринодарі, Віктора Раєвського—в Херсоні.

Із листування арештованих, Шмудевича та Юкельзона, виявляється, що в Москві одлітографували твір барона Корфа про царювання імператора Олександра II, що було надруковано в Лондоні в кількості 300 прим., і розклеїли в Києві. Такими засобами й матеріалами користувалися члени «Пасквільного комітету» серед своїх широко розкинутих організацій. В міру відкриття нових учасників таємної організації почали говорити про перенесення слідства до Ленінграду або в Київ, бо в Харкові не було підходящого помешкання для арештованих.

Із листування, що знайшли Якова Бекмана у Києві, важливий є лист до нього від 20 квітня 1859 р., де сповіщається про знайомство з якимсь Богомолвим, що приїхав з-за кордону: «Он привез бездну запрещенных сочинений, в особенности Искандера (Герцена), у которого он был в Лондоне. Он много про него рассказывал. Сильно желает опять увидеть Россию, из которой он теперь особенно надеется на Малороссию и в особенности на Харьков».

Під час трусу у батька цього Богомолова забрали 210 книг на чужоземних мовах, син же його, як виявилось, був у Москві... Трус відбувся в присутності «приглашенных сторонних благородного сословия лиц»,—титлярних совітників... Батько показав, що четверо його синів живуть при ньому—«в купеческом капитале»,—а троє скінчили Харківський Університет.

Це листування та останні факти, труси й знахідки говорять про те, що «Пасквільний Комітет» зовсім не скінчився в тому ж 1856 р., як показував Завадський, він існував весь час до їх арешту та користувався гострим матеріалом заборонених творів і не тільки серед членів свого комітету, але й «для самообразования»!

12 лютого військовий губернатор генерал Лужин одержав телеграму від шефа жандарів з запитанням: чи не потрібно прислати для нагляду за слідством довірених осіб від царя, а чи воно й так іде успішно? Відповіли,

що слідство йде успішно, чекають дозволу на перевод звідси слідства до Ленінграду: «19 содержится с большим затруднением», — зазначено у зворотній телеграмі. Це була доба, як бачите, коли і влада признавалася, що їй тяжко тримати під арештом 19 політичних...

В половині лютого комісія допитала всіх арештованих, де-яких, як Завадського та Левченка, по три-чотири рази.

У вибірці «показаній» при рапорті військовому губернатору від 13 лютого знаходимо дуже цінні відомості.

Особливо підкреслюється упертість Левченка, «который уклоняется от выяснения истины, несмотря на пред'явленные ему улики...

Так, наприклад, вираження, употребленное им в письме из Киева, от 25 июня 1854 г., к Петру Спасскому: «Повторяю, здесь есть работа и прибавлю,—громадная. В Харькове думаю дела пойдут хорошо. Туда едет Бекман (в августе)» — он об'яснил тем, что под работою он здесь разумел противодействие систематическому ополчанию малороссийского народонаселения в заднепровских губерниях». В одному листі його називають «милим республиканцем», прохають при цьому утриматися від якихся намірів, які загублять його самого і дружину; він пояснює, що можливо адресат мав на увазі те, що Левченко збирався подати прохання цареві на дозвіл тримати медичні іспити... Але Левченко признався в тому, що в листуванні з Муравським він назвав: «владыкой с августейшей логикой, Сашей, великим барином и ослом—государя».

Завадський показав, що—«обстоятельства», які розвинули в ньому ненависть до правительства та всього руського, були такі: як син священника, що сам працював на полі, він мав близькі стосунки з побутом селянства, журився його тяжким становищем та щиро співчував народові, находячи в ньому багато прекрасного; читання творів Шевченка, з якими він в перший раз познайомився після вступу до переяславської бурси—та його (Шевченка) сумна доля; потім заборонені твори закінчили все. Далі Завадський виказав конспіративні призвища де-яких товаришів: Бекман—Звериков, Тищинський—Днепров, Завадський—Котигорошек, Фименко—Торопять. Пояснює, що твір «Приятельский разговор», про сучасне становище суспільства, випадково дістав від якогось проїзджого із Ленінграду... Згадується «Юрьев день» і «Крещенская соборность» Герцена.

Яків Бекман показав, що входив в гурток в 1856 р., метою якою було розумовий та моральний розвиток студентства, «в целях предупреждения самого постыдного падения людей».

Останнє «показание» Левченка дає багато біографічного та психологічного матеріалу для тої доби «великих реформ», що мала швидко початися. Тут ми бачимо таких людей, про яких Достоевський говорить в своєму романі—«Преступление и наказание»,—яким мало одного існування, а є «потребность непреодолимая дерзания, действия!»

«Я был ожесточен обстоятельствами, я считал себя жестоко и несправедливо наказанным. Мое намерение поехать за-границу было результатом не одного желания выйти из затруднительного положения, но также желания мстить: я хотел выставить в «Колоколе» Искандера все, что казалось мне злоупотреблением, преимущественно в моих прежних начальниках; при этом я намеревался быть посредником сношений между Искандером и теми, кто желал бы поместить что-нибудь в его журнале. Моя поездка не удалась; мои обстоятельства делались все более и более

стеснительными. В это время я два раза был в Киеве, где встречался с моими прежними товарищами. Их деятельность была направлена на противодействие иезуитам в ополячивании народа в заднепровских губерниях. Я сочувствовал этому, в особенности потому, что с распространением образования в массе,—которое было избрано средством противодействия, я видел гибель для людей, подобных моим прежним начальникам... Тем более, что имелось ввиду распространение в массе понятий о правах естественных человека. Я видел в этом задаток изменения в будущем существующего порядка, который считал причиной своего несчастья»...

Окремим рапортом слідчої комісії повідомляється про одно дуже важливе місце із листа Леона Зеленського з Києва до А. С. Лебедева, студента Харківського Університету, також арештованого по справі «Пасквільного Комітету». Мова йде вже не про окремих студентів. «Дела наши идут хорошо. Одна польская гмина хотела было присоединиться к нашему кружку, да начальник не приказал: нельзя, говорит, там жидов у них много. Мы и предложили биль об изгнании».

Дати цього листа в ділі не має. Рядки ці говорять про невиразну будівлю гуртка-організації, а матеріяли слідства не дають ясної картини. Ймовірно, що багато чого залишається невикритим у підставах та завданнях організації. Що це за «кружок», до якого хоче вступити ціла гміна—волость? Коли громада-гурток мала таємні завдання, політичні устремління, то до чого ж тут дозвіл чи заборона якогось начальника?..

В другому рукописі Зеленського викриваються нові, цікаві дані:—існування таємної громади під назвою: «О-во св. Андрея Первозванного», фундатором якого був В. В. Дублянський у Києві.

При проханні до Київського генер.-губернатора арештувати його, зазначено, що подробиці сповіщаються естафетою. При ділі є чернетка естафети, яка свідчить, що члени цієї громади під час вступу проголошували клятви й давали зарік,—більше ніяких подробиць немає: які клятви та який зарік?..

Мабуть такими відомостями не були вдоволені і в Ленінграді. По наказу зверху слідство перенесено було до Ленінграду, куди перевезено було через день по одному всіх арештованих. Ось їх докладний список до того моменту з вказівкою на місце ув'язнення (в тюремному замку): 1. Завадський Петро—в кімнаті вартового офіціра; 2. Росінський—у фельдшерській; 3. Муравський Митрофан—в № 3 тюремної камери; 4. Лебедів Олександр—в № 4; 5. Єфименко—в № 5; 6. Вен. Португалов—в кімнаті лікарні; 7. Як. Бекман—в дворянській жіночій; 8. (в будинку арештантської роти); Шмулевич Яків—в кімнаті вартового офіціра; 9. Кацен Іона—в фельдфебелевській кімнаті; 10. Розен Григорій—в унтер-офіц. кімнаті; 11. Івков—в ниж. поверсі в кімнаті по коридору праворуч; 12. (в 1 політичн. част.) Шимков Андрій—в кімнаті словесного суда; 13, 14. Особи не названі; 15. Тишинський Алексій—в кімнаті приват. пристава; 16. Не названий; 17. Зеленський Леон—в черговій при поліції; 18. Стрижевський Як.—в дворянській арештантській; 19. Хлопов Віктор—в кімнаті словесного суда; 20. Абаза Микола—в помешканні слідчого пристава; 21. Марков Ів.—в помешканні приватного пристава; 22. Левченко Митр.—в кімн. приватного пристава.

Перевіз арештованих йшов довго,—по одному через добу,—так що в березні 1861 р. в слідчу комісію поступали люде й матеріяли та йшов

розбір їх; почали виявлятися подробиці про саму організаційну форму «Пасквильного Комітету», «Общества св. Андрея Первозванного» та Катеринославських «Пиквиков». Де-не-де проскакують відомості про недільні школи, засновані по ініціативі Завадського. Чи можна тепер відкривати їх?—питали власті. Притягнені були до слідства й вчителі цих шкіл; тексту відомої прокламації до українського селянства з приводу Севастопольської катастрофи немає, але є докладний виклад її російською мовою.

15 лютого 1860 р. М. Ф. Левченко подав таке важливе свідчення:

«Я, нижеподписавшийся, представленный в полное присутствие следственной комиссии, начально считаю долгом, в дополнение к показанию, данному мною 12 февр., присоединить следующее: сколько мне известно, ни в Киеве, ни в Харькове никакого общества с определенными формами или известными членами в последнее время не было. В Киеве русские студенты старались противодействовать ополячиванию народа: воскресные школы, чтение — должны были быть средствами, но и это общество не было ограничено. Каждый (разумеется, не поляк) мог приходить в школу, как преподаватель; знавшие хорошо положение края сообщали об этом всем. В каникулярное время раз'езжались по уездам, могли и там действовать в этом же духе. Такая же точно пропаганда должна была образоваться и при других университетах, распространяя по возможности везде либеральные понятия. В 56 году в Харькове было общество с целью распространять сочинения Искандера, в то же время существовал здесь «Пасквильный Комитет»,—который прослыл «Аэролит» и «Проповедь»:—Пасквили на тогдашнего попечителя Китакази и «плач Кокошкина». Пасквили эти приписывали Марковым (Алексею и Евгению) и Николаю Раевскому.

Из членов тогдашнего общества распространения запрещенных сочинений мне известны: Муравский, Ефименко и Завадский. У Муравского я читал эти сочинения, присылаемые ему из Москвы Ефименком (в 57). А Завадский сам говорил мне об этом в прошлом году, когда уже то общество не существовало. В 57 году я и Муравский издавали «Шпиц-Бубе» рукописный журналец, который в одной тетради распространяли между знакомыми и студентами; содержание его было—пасквиль на некоторых студентов, неприлично себя державших, и на распоряжения начальства (очевидно, что слово «неприлично» нужно понимать не в смысле светского шика и благородства студентов, — а в смысле их угодливости начальству, равнодушия к работе и целям революционных кружков).

В 58 году после апрельской истории в Харьковском Университете я написал подробную записку о ней (предисловие к этой записке написано Евгением Марковым); она была переписана многими студентами, а потом недавно я читал в 40 № «Колокола» об'явление, что она будет напечатана в «Голосах из России»; не знаю—кто переслал ее в Лондон, я желал этого, но сам не имел случая,—может, об'явление было и не о моей. В Киеве, в последнюю свою поездку, я читал почти все №№ «Колокола», привезенные туда из Одессы Розеном и Катценом, впрочем — кем именно, не знаю: я заключил так из письма Муравского, в котором их приезд и появление лондонских изданий совпадает. Муравский писал ко мне об этом, что в Киеве устраивается «Пасквильный Комитет», но не говорил

и после—из кого он состоял и какая его цель; не знаю, ему ли принадлежит объявление, которое, по рассказам Муравского, было прибито в нескольких местах Киева, о двух убийствах Киевского гражданского губернатора Геле, где рассказывалось об отравлении Ерошевицкого и чиновника особых поручений, исследовавшего дело еврея Бродского.

Во всяком случае в нашем кругу не отказались бы от этого, если бы имели данные, убеждающие в действительности факта.

Как воскресные школы должны были распространить либеральные понятия в массу простого народа, также студенты, раз'езжаясь по домам на каникулы, распространяли бы их в остальном обществе, — средства к этому — и слова, и либеральные сочинения. Для передачи сочинений в Лондон или получения оттуда ждать удобного случая — поездки за границу знакомого; но Лондонские издания легко, говорят, доставать в Петербурге и в Одессе. Подобным образом каждый студент, слушающий еще лекции, или уже окончивший, действует самостоятельно: он говорит, высказывая известные убеждения, распространяет либеральные сочинения, получая их от своего знакомого и сообщив другому, какие сам имеет».

Далі йдуть три рядки, яких не можна розібрати, але по яких можна догадатися, що громада без певної форми об'єднується єдністю мети.

В дальшому слідстві нападають на сліди двох студентів, виключених із Харківського Університету, братів Енкуватових, яких розшукували по їх портретах у Києві.

З переписки, що виникла поміж губернаторами Києва та Харкова, видно, що «студенты еврейского происхождения входят в соприкосновение с революционными кружками и стремятся к преобразованию еврейского народа не в духе правительства» та инш.—Тут початок того руху—участі єврейської молоді в революції 1905 р.—та инш. років,—розвиток якого не давав потім спокою «погромщику-временщику» В. К. Плеве, під час царювання Миколи II.

Далі встановлюється зв'язок студентів Духовної Академії Києва з революційними гуртками, але і тільки: подробиць немає.

Самим цінним документом, який кинув світло на Київську організацію та завдання революційних гуртків Києва, Харкова, Катеринослава та инш. міст—є акт Київської слідчої комісії від 4 лютого 1860 р., складений по наказу Київського генерал-губернатора. На підставі відібраного матеріялу під час трусів у студентів Левченка, Муравського, Бекмана та инш. дана характеристика самої громади, її завдань і мети, а також і список цього матеріялу з дуже коротким змістом його. Як свідчить акт, труси були настільки несподівані, що всі документи та матеріяли, що викривали «преступные замыслы» студентів, були забрані поліцією.

Цей акт так само вияснює, оскільки неповні були свідчення Завадського, Левченка й инш., дані слідчій комісії.

Потрібно підкреслити так само, що в ділі зовсім не зазначені свідчення на допиті всієї Київської групи: Вікт. Португалова, Єфименка та инш. Богатьох, як, наприклад, Юкельзона, арештували в Москві та направили безпосередньо до Ленінграду, і слідів їх участі в Пасквільному Комітеті не залишалось в матеріялах слідчої комісії.

І врешті, на підставі цього акту, а також спису матеріялів, приходить зробити висновок, що головний центр був у Києві, або там перебували найбільш активні члени «Пасквільного Комітету» під час трусу, в яких

знайшли таку важливу літературу, якої не було знайдено в Харкові, хоча студентство активно виступало в Харкові, а Петро Завадський назвав себе одним із головних фундаторів «Пасквільного Комітету».

Останнє припущення може бути й таке, що, виявивши себе в першій стадії існування студентськими історіями в Харкові, з розголошенням їх в Лондоні в «Колоколі» А. І. Герцена, центр «Пасквільного Комітету» для дальшого розвитку організації та поширення своєї мети було перенесено до Києва, і тактика його стала більш конспіративною, а внутрішня робота Комітету заступила демонстрації, як наслідок реорганізації та еволюції Комітету в бік поглиблення своїх завдань.

По акту, в зв'язку з відкриттям під час трусу у Петра Завадського 27 січня 1860 р., трусом у Києві 28 січня у бувшого студента Харківського Університету Левченка знайшли чотири листи Митрофана Муравського та Якова Бекмана, що перейшли в Київський Університет вільними слухачами з Харкова. В цих листах поіменовані Олександр Тишинський, Леон Зеленський, Шмулевич, Росінський, Григорій Розен та Іона Кацен і зазначенням, що вони мають заборонені твори Герцена. Тишинський жав вкупі з Петром Єфименком та Гавр. Стрижевським, тому потрусили і їх, забравши папери у одного Стрижевського. Ще раніш напередодні було арештовано В. Португалова і забрано його папери.

«Из сделанного наскоро, однако внимательно, просмотра тем бумагам, доставленным в большом количестве, Киевская Следственная Комиссия имела возможность заметить их содержание:

Между студентами Харьковского Университета,—окончивших уже курсы находящихся в разных местах—Одессе, Курске, Новочеркасске, а также в Харьковской и смежных с нею губерниях в разных должностях и занятиях,—и оканчивающих еще в Харькове, а частью в Киеве,—составилось тайное общество, существование и развитие коего поддерживалось ими весьма деятельно.

Цель этого общества, сколько можно судить из отрывочно, не всегда разборчивым почерком набросанных заметок, или же из намеков в письмах, почерк и особенно подписи тоже не всегда четки, заключается в пересоздании русского государства на демократических основаниях. Программой для этого принято: а) исторические изыскания о России, ее финансах, политике, внутреннем управлении и т. д.; б) распространение рассуждений о необходимости искоренения злоупотреблений в администрации, о свободной подаче прозрков и мнений по разным отраслям государственного управления; в) расширение общественного образования, улучшение учебных руководств, умножение университетов, академий и других училищ, также публичных библиотек и издание для народа журналов на местных наречиях; г) рассмотрение вопросов о равенстве сословий, о Польше, о раскольниках, о наследовании престола, издание законов, управление государством посредством выборных депутатов от всех сословий и областей и о внешних целях России; д) способствование преобразованию крепостного сословия, усвоение Россиею всех новых и хороших иноземных изобретений и открытий; е) содействие уменьшению монастырей и монахов к наполнению обителей только образованными добрейшими людьми, к образованию проповедников и миссий, к распространению изданий Евангелия; ж) привлечение в тайное общество даровитых благонадежных молодых людей. (Из некоторых писем видно, что студент Португалов и единомышленники его успели сблизиться в Киеве с некоторыми

из студентов Духовной Академии, имена коих не названы, и надеялись вовлечь и их в свое общество). Сходки и митинги под видом литературных кружков; з) приобретение всех недозволенных сочинений и распространение их; сношение с Искандером, выписка его изданий и сообщение ему разных сведений для помещения в «Колоколе» (между забранными бумагами есть несколько тетрадей и списков недозволенных сочинений, полных и в отрывках, а также несколько каталогов сочинениям сего рода); и) пропаганда с целью—возбуждать недоброжелательство к самодержавной власти и внушать мысли о пользе правления представительного; i) для лучшего и скорейшего достижения сего,—распространение подметных писем, пасквилей на начальствующих лиц (некоторые из пасквилей были подбрасываемы в Харькове, а в 1859 г. и в Киеве,—по переселении сюда вышеупомянутых харьковских студентов; содержание пасквилей найдено в забранных у студента Муравского бумагах); пародий—на издаваемые манифесты (которые тоже найдены в бумагах арестованных лиц)—воззваний к простому—преимущественно малороссийскому народу на его наречии (одно из таких возмутительных воззваний, в коих неуважение и забвение священнейших обязанностей к Высочайшей особе Государя Императора—доведено до высшей степени—оказалось в бумагах студента Муравского), повестей в духе стремлений тайного общества и т. п. публикаций.

В программу входило также, как это видно из некоторых разбросанных в бумагах заметок, обсуждение начальных действий общества и членов его; ведение книги заседаний по отделам общества; какое-то увещание присоединяющемуся к обществу; составление проекта преобразований по разным отраслям; рассеивание преобразовательных идей в народонаселении, а до того времени распространение, по мере всего, патриотизма в России сочинениями для низшего класса; наконец,—противодействие какой-то польской партии, будто бы мало способной по общепольной предприимчивости.

Как видно из бумаг, принадлежащие к тайному обществу вели обширную и деятельную переписку между собой и несмотря на свою рассеянность по разным отдаленным местностям, беспрестанно пересылались разными, как они выражались, новинками, т.-е. сочинениями в их вкусе, или же материалами для таких сочинений.

О составе и полном круге действий этого тайного общества невозможно сделать пока выводов из забранных в Киеве бумаг; это должно выказаться с большею определительностью из дальнейших открытий и из сознаний тех членов сего общества, противу коих задержанная здесь переписка служит достаточною уликою... (Далі говориться про Юкельзона, про підозріння на нього і про трус у нього. В. К.). В пересмотренных следственною комиссией бумагах не нашлось следов участия в обществе кого-либо из лиц, имеющих пребывание в здешних губерниях (Киев—Подолія—Волынь), в отношении коих следовало бы принять какие-либо меры. О неких: Новосильском, Кирианове (або Кириакове—розібрати трудно, В. К.), Богодуховском, Цветкове, Степке,—т.-е. Степане Дмитриевиче Демченке и о Ефименке¹⁾—студент Муравский отозвался, что одних из

1) Ймовірно вказаний мною спочатку, у списку—Петро Єфименко є одна й та ж особа, що була в обох університетах, як багато членів громади, що «переводилися» із Харкова до Київ.

них вовсе не знает, другие же, учившиеся в Харьковском Университете, не находятся в Киеве.

Затем от начальника Харьковской губ. следовало бы ожидать дальнейших сведений о ходе открытий по настоящему делу, в особенности что может относиться к здешнему краю, а также касательно участия студентов Киевской Духовной Академии в этом же деле.

Цей акт не потребує аналізу, а також додаткового освітлення.

Завдання та плани «Пасквільного Комітету» були остільки значні й широкі, що їх не можна було здійснити під час царювання Олександра II в його бурхливу «добу великих реформ», яка навіть чутливого А. І. Герцена вразила так, що він написав своє відоме «Ты победил, Галилеянин!», адресоване імператору Олександру II.

Але, безумовно, дані слідчої комісії по ділу «Пасквільного Комітету» могли бути взяті на увагу міністрами Олександра II і стати корективом до програму «доби великих реформ».

Другої, такої значної таємної громади, яка б так широко розвинула свою діяльність по «югу Росії», ми в той час не знаємо. Але відомо, мефістофельську ролю грав батько Олександра II, — Микола I, — під час слідства над декабристами, як він випитував про їх плани та критику хиб самодержавного режиму. Зробивши все наперекір прагненням декабристів, зміцнивши свій персональний режим, Микола I взяв на увагу вказівки своїх ворогів!

Зовсім окремо знаходимо дуже важливу та цікаву «Виписку указаний на бумаги арестованных в Киеве лиц, обративших на себя внимание», що написана розбірливими, але різними почерками в порядку нумерованих листів, міцно зшитих, які не розсипалися до цього часу.

«В бумагах Муравского, связка № 1, страница 76—78, в написанном Муравским жизнеописании своем заметка его о том, каким образом, на 13 году своего возраста, увлеченный софизмами безнравственного товарищества, сделался он атеистом, но потом увидел свое заблуждение и опять стал религиозным. 88 на обор. Дополнение той же мысли; 215—219 стор. открывает программы для действий общества, 239—сокращенная программа. Для деятельности этого общества, которое поставило себе задачею пересоздание государства и в обязанности коего входят также первоначальные действия; книга заседаний по отделам общества; увещание присоединившихся к обществу; составление проекта преобразований и внушение идей его всему народонаселению чрез членов общества, а до того времени распространение, по мере сил, патриотизма в России сочинениями для низшего класса. В программу входят также вопросы о равенстве сословий, о Польше, о раскольниках, о наследовании престола, об издании законов и внешних целях России. 334—341, копия сочинений Искандера — «С того берега». После окончания этой рукописи, в низу ее отметка: Харьков, 19 октября 1858 г. Пер. Пав. Завадский. 342—346. Рукопись, имеющая заглавием «Монарх». Содержание ее то, что цари существуют на пагубу рода человеческого—352 на обор. Отрывок Искандера о каком-то событии, в котором действовал император Николай, 354—356.

Воззвание к украинцам, на малороссийском наречии о том, что в манифесте ложно сказано, будто мы побили неприятелей в Крыму (под Севастополем), тогда как, напротив,—они нас побили,—отняли часть

Бессарабии, а царь пожег корабли, поразорял свои крепости, и теперь сидит сложа руки. Вот что он наделал! И после этого отворяется и обманывает в манифестах простой народ. А побили нас оттого, что у нас скверное, трусливое начальство, не такое—как у иностранцев. И кто же виноват? Разве не сам царь постановил таких начальников? Разве не он виноват тому, что паны мучат крещеный люд, что крестьяне терпят величайшие бедствия от помещиков? За все такие скверные дела надобно свергнуть царя; царей совсем не нужно; да еще надобно отобрать крестьян от господ; прогнать негодное начальство, а поручить управление государством 50 выборным от всей империи, по одному в каждой губернии. 356, 357. Афиша, которая прибита была в Харькове в мае 1856 года, о том, что к 1862 г., тысячелетнему юбилею России, обитателями русской земли совершенно будет освобождение России от Батыевых наследников, или победа света воляности над мраком самодержавия, историческая драма в 3 действиях, соч. судьбы народов.

Связка 2 (письма), стр. 1. Орывок из повести, в которой выставлено самовластие помещика над его крестьянином—3, 79, 83, 87, 102, 108, 113, 118, 119, 130, 133, 141, 151, 153, 154, 157, 161, 173, 174, 181, 188, 224, 260, 291, 304. Замечательнейшие места в переписке—9, 12, 13, 15, 14. Рассуждение о священном союзе, ошибочной политике России, ненависти к ней европейских народов и замыслах насчет ее Англии. 17, 18, 19, 24, 31, 34, 35, 39, 42, 67, 75, 88, 129, 155, 188, 200, 224, 261, 271, 273, 281, 291, 292, 296, 297, 307, 321. О событиях в Харьковском Университете—32... Клуб пиквиков в Екатеринославе—32, 205, 209. О губернаторе Гессе—37, 38, 48, 154, 224, 225. О губернаторе Лужине (харьковском)—83, 304. Сношения университетских студентов со студентами Киевской Академии—32, 46, 67, 271, 291.

Сношения с Искандером,—34, 45, 46, 61, 68, 83, 84, 87, 89, 113, 117, 129, 141, 157, 181, 302, 304, 306, 307. Переписка от одного к другому запрещенных сочинений—99, 105, 106, 107, 116, 160, 161, 163, 164, 170. Списки и оглавления этих сочинений—71, 161, 276, 278, 292. Выписка из них: Юрьев день (стр. 71); ночной смотр (161); права русского народа (276—278); Двуглавый Орел (292); пасквиль: московский обер-полицмейстер (95)—49. Адрес киевских студентов-евреев профессору Павлову—61, 111, 223, 302, 306, 308, 312. Цель, состав и устройство общества студентов—156. Мнения о студентах киевского университета—171. Азбука 210—217. Соорание пасквилей, появившихся в Харькове с 1856 года. Черты русского монархизма (128).

В бумагах Бекмана письма.

В 1-м письме, неизвестно от кого писанном, от 19-го апреля, видно, что харьковцы завидуют тому, что киевские профессора далеко превосходят общежительностью харьковских и ждут с нетерпением возвращения Каченовского.

Во 2-м письме, от 20 апреля (трудно разобрать, от кого писанном), видно, что вчера, в память годовщины подачи какого-то прошения, собрались у Тимошенки и Гуле, но все шло вяло и скучно. Университет занимается покражею; в последнее время было три случая воровства. Соболев и Валицкий украли у одного чиновника 1500 р. Дело окончено было, с помощью денег, и они взяли только увольнение из университета. 1/2 5

(неизвестное лицо)¹⁾ с возвратившимся из-за границы Богомоловым, он привез бездну запрещенных сочинений, особенно Искандера, у которого он был в Лондоне. Искандер особенно надеется на Малороссию и Харьков. Каченевский²⁾ писал Тимошенке, чтобы вы передали поклон Павлову, и советует всем сойтись с ним. В конце упоминает, что все препровождает через Левченку.

Из 6 письма видно, что было в Харькове общество для вспомоществования исключенным студентам и что в нем участвовал бывший профессор Гордеенко. Общество это называется педагогическим.

В 7-м письме упоминается о серебряковцах и депутатском собрании, которое заседает с некоторою торжественностью, являются зрители и чинно слушают. Собирались деньги и была заведена книга. Португалов знает, кто записывался и на каком основании. О депутатском собрании знает начальство и покровительствует³⁾. Засядко — покровительствует.

В 9-м письме упоминается «о наших общественных делах, о которых вы скоро узнаете подробно». В 11-м письме от Лебедева-Бекмана называют Иегова и сказано, что Харьков хочет встретить А. П. со скандалом, далее, что Харьков имеет еще силы достойно за себя постоять, что о новых студентах мало можно сказать хорошего, за исключением таганрогцев, коими руководит Тимошенко. Старых же студентов с вредным образом мыслей, по выражению администраторов, еще много. Выражается неудовольствие, что студентов подчинили полиции. Посылается поклон харьковским эмигрантам. Платону Васильевичу и особенно молодому человеку *de la haute tase et du bonton*. Напирайте на Зеленского и Португалова, чтобы они скорее присылали «университетскую гласность».

В 13-м письме высказываются мысли о браке, противные религии.

14-е письмо Савельева из Новочеркасска, где он учителем гимназии. Упоминает, что перед ним обширное поле для пропаганды и что всячески старается приобрести влияние на учеников и убить в них дух воинственности.

15 частная доверенность, данная Бекману профессором Павловым, получать с почты все письма.

В 16-м письме, писанном кажется Хлоповым, видно, что в Харьковском Университете образовалась партия бороться с таганрогцами, чрезвычайно усилившимися. Во главе этой партии против Чуле (Гуле?) стоят Лебедев и Маевский.

В 17-м письме посылается желание успехов всей колонии на поприще полезной общественной деятельности. Сказано, что дела нашего общества идут прекрасно, что слушателей возросло до 30, митинги довольно часты и ведутся хорошо.

В 31-м письме, писанном неизвестным лицом, приехавшим из Киева, упоминается о том, что в Харькове самые разнообразные митинги, депутатское собрание, педагогический совет воскресных школ. Лицо это упоминает, что оно будет говорить на первом после праздников митинге, в качестве членов киевских воскресных школ, о сношениях с Петербургом и Москвою, присовокупляя, что хорошо, если бы я получил от «Нашего Совета» из (К) по этому поводу письмо, но вряд ли успеет, разве депешу.

1) Оно, повидимому, обозначено условно, цифровым шифром. В. Кр.

2) Очевидно, Каченевский. В. Кр.

3) Очевидно, университетское. В. Кр.

42—записка Хлопова к Бекману о том, что он болен и уполномочивает его говорить на митинге, если таковой состоится.

50—письмо частью политического содержания, говорится и о крестьянском вопросе; писано в 1856 г.

54-е письмо Португалова к Бекману, в котором он благодарит за то, что дал ему возможность в общем деле доставить вес и значение еврейским студентам.

64. Письмо Португалова о том, что он избран в первом собрании представителем и ходатаем еврейского круга и что он завязал в Киеве литературный узел, в надежде устроить что-либо в роде харьковского.

В 65-м письме сказано: «об этом деле напечатано уже в двух газетах в «Congress hobe rotes»; «Tele и Allgemeinzeltung».

В 67-м письме Португалова говорится, что литературный кружок в хорошем состоянии. Профессора Павлов и Колосовский принимают деятельное участие. Пирогов и инспектор — покровительствуют. Далее говорит: «Бога ради—описание нашей апрельщины и «Свободное слово».

76. Письмо Португалова к Бекману, в котором говорится, что приехал Муравский и привез все лучшее. Мы в тот же день собрались до 15 чел. и проч. Все это я отдал Павлову и он не нахвалится.

В 77-м письме бранит немцев: «жаль, что нельзя сделать общее их избиение».

На 88-м письме поименованы, вероятно, статьи в запрещенных изданиях.

Извлечение из переписки студента Тыщинского:

Раевский, студент Ленинградского Университета, в письме Тыщинскому спрашивает: какого он держится общества?

28 февраля 1858 г. из Сум, письмо от Ткаченко, в котором он просит поклониться Завадскому и обещает свое содействие его благородному делу. Письмо из Харькова, от Т... где упоминается о «Свободном слове»; журнале харьковских студентов.

Пародии на издававшиеся манифесты, пасквили, бывшие в Харькове, списки и род прокламаций возмутительных на малороссийском языке.

Выписки из Искандера и печатный № «Колокола». В письме неизвестного говорится: «потрясти веру в неприкосновенность верховной власти и ее главы, хотя бы эта глава была одержима бесом зла и тупоумия и хотя бы цель ее была уничтожить у нас на родине все разумное, молодое, гениальное,—но не верноподданническое и т. п. выражалось в самых нелепых словах об единодержавной власти».

Из другого письма из С.-Петербурга, от некоего Николая Зубова, можно предполагать по ходу рук, что и предыдущее письмо писано этим последним. Далее следуют статьи Белинского. Ростопчиной, не пропущенные цензурой. Списки, вроде пасквилей на начальствующих лиц. Черновое письмо в Харьков с адресом: «Гг. редакторы», подписанное Х. С., в коем говорится: «просветите его, авось и он, увлекшись духом света, будет ругать августейшую фамилию и почтительно снимать шапку перед Ефимами».

Извлечение из переписки студента Киевского Университета Вен. Португалова. Письмо из Брюсселя бывшего студента Харьковского Университета Раевского, с упоминанием о некоем Герце, что

он не шпion. Также, как скоро здоровье его поправится, то он напишет письмо Зиновьеву (попечит. Харьковского Университета) и разругает его.

Письмо Рымаренковой, при котором присланы заказы «Пиквигов» (партии, существующей в Екатеринославе). Письмо Рымаренко, в котором просит в письмах соблюдать: $\frac{404}{36}$; $\frac{224}{4}$; $\frac{395}{5}$ и спрашивает о делах: Бекмана, Абазы и прочих 138-ми.

Письмо из Херсона от неизвестного, в котором просит Португалова присланное анонимное письмо переписать и послать по адресу.

Аналогичное письмо на имя одесского генерал-губернатора гр. Строганова о происшествиях в Херсоне.

Очень много выписок из «Колокола» Искандера и из письма Раевского к Португалову видно, что он послал ему экземпляр сочинений Искандера из-за границы.

По письму к неизвестной Нене, возвращенному этой последней Португалову, видно, что он всю свою корреспонденцию получал у Леона Зеленского.

Ці останні відомості викривають перед нами добре налагоджену конспіративну організацію з широким розгалуженням зносин з її учасниками на Херсону до Ленінграду та від Лондону до Брюсселя!

Тут ми бачимо і шифроване листування, і умовні конспіративні адреси для кореспонденції. Дуже важливі вказівки ми знаходимо тут також і про участь жінок в цій революційній організації та вказівки на велику силу учасників—до 138 чоловік—в одному тільки місті.

(Далі буде).

П. ВИСОЧАНСЬКИЙ

М. П. Баллін—піонер української кооперації.

(1829—1904).

27 травня ц. р. минає 20 років з дня смерті піонера української кооперації, видатного харківського громадського діяча та публіциста 60—70 років М. П. Балліна.

В силу цілої низки соціально-економічних причин, кооперативний рух на Україні, почавшись у 60-х роках, довгий час не знаходив своєї природної соціальної бази—трудящих мас.

Кооперативну ідею принесла на Україну інтелігенція, вона ж перша почала і перетворювати її в життя.

Тому кооперативний рух на Україні початкової доби має мрійницько-ідеалістичний характер зовні і міщансько-утилітаристичний внутрі, поскільки фактичним її приємцем були міщансько-чиновницькі верстви мійського населення.

В цьому полягає характерна особливість нашого кооперативного руху початкової доби, в цьому полягає й причина його швидкого занепаду та перманентної кризи майже до революції 1905 року.

Але нас зараз мало цікавить Баллін, як кооператор. Ми хочемо характеризувати його як особу, як продукт свого часу, як той соціально-психологічний тип інтелігента 60-х років, що через кооперацію хотів виховати нову людину, збудувати новий світ.

Як думав Баллін і чому?—ось те питання, яке нас цікавить і яке, гадаємо, виправдає наш екскурс у минуле не тільки перед особами, що цікавляться історією кооперативного руху.

М. П. Баллін народився р. 1829 в Петербурзі в родині видатного аристократа-чиновника (батько його був головою «Палаты Государственных Имуществ»; дід—генералом французької армії).

Юнацькі роки його проходять в аристократичній «Імператорській школі правознавства».

«Власне соціальних стремлень більш-менш сталих виховання, у школі за кріпацьких часів, залишити не могло»¹⁾,—говорить Баллін.

На допомогу в таких випадках у старій школі приходило товариство. «Вплив товариства на розвиток моїх соціальних стремлень більш помітний, аніж вплив вихователів та навчителів».

¹⁾ Цитуємо з його рукописної автобіографії: «50 лет моей жизни. Развитие моих социальных стремлений» та інших його рукописів.

Товариство без відому шкільного начальства зачитується набутими у складчину французькими революційними романами.

Цим способом М. П. знайомиться з творами французьких соціалістів: Кабе, сен-симоністів, Луї Блана, Прудона.

«Найбільше захоплювали нас,—каже він,—невиразні мрії фур'єризму, хоч самих творів Фур'є ми не читали».

Шкільну молодь захоплюють революційні надії 1848 р., «Революція 1848 р. значно вплинула на розвиток моїх соціальних стремлень».

Пізніше Баллін знайомиться з відомим у Петербурзі гуртком «петрашевців».

Але найбільш глибокий ідейний вплив на Балліна має Чернишевський, якого він, за висловом його дружини,—«боготворив».

Разом з тим Баллін вважає себе учнем Фур'є: «Я учень—Фур'є»,—каже він в одному з своїх рукописів,—і значить ніколи не стану твердити що розвиток страстей протирічить розвиткові розуму».

Таким чином, соціалістичні ідеї перших утопістів лягли в основу світогляду Балліна.

Але революціонером вони його не зробили.

Ще на шкільній лаві виробляв він «свою філософію», щось подібне, як він потім схарактеризував, до толстовської теорії непротивленства злу.

Його філософська теорія полягає в тому, що «Зла» взагалі немає, а тому нічого йому противитись, є тільки «добро» або «стремління», за висловом Балліна, яке треба творити, розвивати.

Взагалі прагнення «добра, любови, справедливости» являють характерну рису його майбутнього світогляду.

В розвитку цих якостей людської істоти він бачить ідею всесвітнього прогресу.

«Мені здається, каже він, що прогрес, який я примітив на протяжі 70-літнього мого життя, полягає в розвитку чоловічності, доброзичливости, розуміння солідарности не тільки в мені самому, а й у всьому, що мене оточує».

Тому й характерною рисою людей майбутнього він вважає «чулисть, щирість».

Скінчивши школу Баллін вступає до карного департаменту Сенату. «До карного тому,—каже М. П.,—що я розумів там своє завдання: по змозі полекшувати кари, а що робити в цивільних справах—я не розумів».

Швидко обриває йому праця в Сенаті і він переїздить до Сімбірську. В Сімбірську він вперше починає працювати в літературному гурткові; «тут вперше,—як каже Баллін,—починається розвиток його соціальних стремлень».

В цей час він «почував себе остільки соціалістом», що відмовився від спадщини, яку залишив йому батько, «бо визнавав, що в принципі я не мав права на спадщину».

Р. 1855 він переїздить до Катеринославу, де виступає вже як активний громадський діяч. Крім заснованої громадської книгозбірні, і тут громадська робота його обмежувалась літературним гуртком.

Характерно, що завданням заснованого ним літературного гуртка і названого «півкіками» він ставить «самовдосконалення».

Крім співробітництва у різних часописах, гурток дбає про заснування власного часопису «Новороссійская Летопись», але прохання про дозвіл викликає протест катеринославського губернатора Сіверса, який пише до

Петербургу, що ніби Баллін «занимається вопросом об отделении Малороссии от России» і належить до українофільської партії.

В дійсності, як спростовує Баллін, це було непорозуміння, бо з «малороссами» він знайомства тоді ще не мав, а висновки Сіверса базувались, очевидно, на записці, представленій місцевим дворянством дворянському зібранню, в якій серед інших заходів до поліпшення добробуту місцевого населення висувалась думка про місцеву автономію.

Після недовгого перебування у Костромі, де він продовжує працю в літературних гуртках і де також обвинувачується губернатором в «отделении Малороссии», він переїздить р. 1861 на постійне життя до Харкову.

Тут він бере участь в організації Харківського Споживчого Товариства (1866 р.), першого на Україні.

З Харковом звязана вся посліуюча кооперативно-громадська діяльність Балліна.

Баллін застає Харків в часи пробудження його громадської думки.

«Харківське громадянство розділилось на цілу низку гуртків».

Лідером самого численного з них був ліберальний проф. Каченовський, великий прихильник англійської системи державного управління.

Баллінові не до вподоби ідеологія цього гуртка; він прилучається до більш радикального гуртка «хороших людей». В цьому гуртку брали участь і «ліві малороси».

Гурток Балліна був перейнятий соціалістичними ідеями, і своїм духовним батьком вважав Чернишевського. До цього гуртка належав і фундатор споживчого товариства Бріліантов, якого «підкупав своїм впливом К. Маркс», хоч і був він більше фур'єристом.

«Від конституціоналістів типа Каченовського нас відрізняло,—каже Баллін,—те, що ми не вірили вченим конституціям, виробленим професорами в Англії, і що ідеалом нашим була конституція, вироблена на ґрунті самоуправління, розвитку автономії»... «Це було результатом захоплення націоналізмом без попереднього визначення значіння національності в загальній системі розвитку».

Гурт «хороших людей», засновуючи свій клуб, забалотировав у члени його Каченовського «за його вороже відношення до народництва, малоросфільства та за невизнання Чернишевського».

З «малоросами» того часу Балліна об'єднували радикальніші погляди останніх на систему державного будівництва, та їх народницькі ідеї.

Взагалі ж до їх ідейного змісту він ставиться дуже критично.

«У них (малоросів)—каже він—не було ідеалів. Вони гадали, що національність має виявлятися в енергійному: геть, жиди! та в голоснім співанні народніх пісень. Талановитіші з них студювали філологію, політику, археологію; дуже поважали народні звичаї, не розуміючи їх значіння. В той час як за кордоном народницькі партії мінялись на соціалістичні, наші малороси стояли на своїх старовинних позиціях, що «общечеловека» немає».

Особливо звертала увагу в «малоросах» їх непрактичність та економічне неучтво. Вони боялись, що розвиток кооперації порушить народні звичаї, вважали артіль несвоечасною для малоросів організацією і вихваляли спеціально ніби характерний для малоросів індивідуалізм»...

А один із них (Лобко фундатор перших, Полтавського та Київського, споживчих товариств), що провадив росповсюдження «метеликів» видання

кулішівської «Основи», мріє про поновлення чумаччини шляхом перевозки краму від одного споживчого товариства до другого.

В оцінці світогляду тодішніх харківських українців є доля правди. Але ми гадаємо, що ця оцінка трохи однобока. Баллін примітив те, що йому найменш подобалось.

Скептицизм Балліна до харківських «малоросів» 60-х років походить видимо від його загального відношення до українського національного руху того часу. А тут у нього не було послідовності. З одного боку, він визнає себе членом «южно-русской народности», домагається прав на її культурне самовизначення, протестує проти утисків та обвинувачень «южан», що люблять свою батьківщину в сепаратизмі,—з другого—«вважає малоросійську культуру занадто низькою, щоб можна було нею «душевно захопитись». «Теоретично я розумів законність стремління до сепаратизму, але не міг же я зрозуміти класичної фрази Пільчікова¹⁾ «свобода—так нема єдинства;—єдинство—так немає свободи».

«Теоретично майбутнє людства належить кооперативному рухові».

Це майбутнє Баллін мислить як систему вільної «інтегральної кооперації», сподіваючись, що «інтеграція кооперативного руху охопить все і всіх» і тоді настане новий світ. На його думку, час цей настане незабаром, бо все навколо цілком природно йде до кооперування.

Розвиток англійських тред-юніонів, третейських судів, заснування та розвиток пайових товариств; зріст міжнародного товариства робітників, міських та земських установ; кооперування в артілі кустарної промисловості—все це факти, які говорять, що сучасний суспільний прогрес іде по шляху кооперування.

Навіть державний лад прагне кооперативної системи; навіть приватні підприємства (не що інше, як невідосконалені кооперативні установи) все більше розвивають в собі кооперативність²⁾.

Іншими словами, всякий процес об'єднання, навіть концентрації капіталу, Баллін характеризує як ріст кооперативності.

Таке широке й невизначене розуміння Балліном природи кооперативного руху походило від його ідеалістичного розуміння соціальних процесів.

Кооперація в його уявленні насамперед виявлення принципу солідарності, «добра, любови та справедливості».

«Стремління до кооперації неминуче виростає в людині в міру розвитку стремління жити по правді».

«Кооперація без віри, надії та любови так же немислима, як не можна бачити без світу та очей».

«Це передчуття нами кооперації об'єднує людей, воно дає їм право та обов'язок любити бога-правду більш за все на світі та ближнього свого, як самого себе—не для нього, не для себе, а для бога-правди. Воно робить всіх людей братами, сестрами, тому, що всі ми діти одного отця. І нам стають особливо дорогими брати-сестри наші, які розуміють, що їх сполучає це передчуття кооперативного життя».

Кооперація для Балліна, це той найвищий спосіб «самовдосконалення», який він шукав, ще засновуючи літературні гуртки.

1) Відомий полтавський педагог-українець 60-х років.

2) Баллін. «Новое Земледелие». Петерб. 1871. Передмова.

Кооперативна проповідь Балліна, як і колишня комуністична проповідь Р. Овена, розрахована не на широкі працюючі маси, а на всіх «алчущих» і «жаждущих» «духовної правди», «нового нравственного міра».

Шукаючи свого морального ідеалу—справедливості та любови, ідеаліст Баллін хоче примусити служити йому явища соціального порядку—кооперацію.

Тому його кооперація не є витвір соціального нерівенства та класової боротьби, більше того—вона має стерти сучасні класові «непорозуміння» та встановити гармонію «інтегральних людських стремлінь, що сполучають всіх людей більш чи менш свідомо в загальнолюдську релігійну общину».

І цілком послідовно робить Баллін, коли він ставить такі вимоги до справжніх кооператорів: «для того, щоб зрозуміти майбутнє кооперації, необхідно бути знайомим з філософією природи, антропологією, та біологією, а також з загальною та спеціальною соціологією або, як пише він в одному з листів до Толстого, що «справжня кооперація можлива тільки по-між цілно розвиненими людьми, що кооперація потребує самопожертви в ім'я свого ідеалу».

Коріння кооперативного руху треба шукати не в соціальних суперечностях сучасного ладу, а в ідеалістичних прагненнях людини.

«Підвалина кооперації—взаємне співчуття, взаємна приязнь і особливо любов та дружба... кооперація є вияв любови». І те, що ми спостерігаємо в дійсності «от міра сего»,—«державний, революційний чи християнський соціалізм,—є не що інше, як виродок кооперативної ідеї».

Ми не будемо спинятись на практичній кооперативній діяльності Балліна, бо не вона дає йому назву «піонера» української кооперації; не будемо далі спинятись і на його теоретичних шуканнях, бо теорії кооперації, як він і сам це визнає, він не дав. Баллін відомий більше, ніж пропагандист кооперативної ідеї, як перший сівач її зерна на нашому суспільному ґрунті. Баллін був «ліриком» кооперації, як справедливо характеризував його історик російської кооперації В. Меркулов.

Його кооперативно-суспільний світогляд цікавить нас зараз більше, як характерний вияв настроїв певної частини інтелігенції доби 60-х і пізніших років.

Яку ж верству інтелігенції репрезентував собою Баллін; хто такий Баллін, як соціальний тип свого часу?

Громадський рух, громадські настрої доби 60-х років були наслідком глибоких соціально-економічних процесів, що відбувалися на всіх просторах тодішньої Росії.

Ці процеси полягали в розкладі феодального ладу та дворянської класи і народження нових суспільних класів—буржуазії великої та дрібної.

В процесі народження нових суспільних верств, викристалізовувалася, самовизначалася і класова інтелігенція.

Причём нові класи, поруч з виділенням своєї власної інтелігенції, своїх ідеологів з власних надр, втягують в себе інтелігенцію й інших суспільних верств.

Як раз доба 60—70 років породжує новий суспільний тип інтелігента—«разночинца», виходця з низів і «отщепенца»—тип інтелігента, відколеного від свого попереднього, природного суспільного ґрунту.

«Отщепенців» постачала захитана дворянсько-буржуазна верства.

«Є два шляхи формування інтелігенції, як ідеологічної групи»,—пише В. Воровський в своїх студіях про інтелігенцію. «Один шлях, це—наростання інтелігенції із надрів самої класи, виділення самою класою її ідеологів. Другий шлях, це—формування інтелігенції, що прилучається до даної класи, з елементів другого класа, які відреклись від попереднього родства та його ідеології»¹⁾.

Баллін як раз і був тим «отщепенцем», що відколовся від свого дворянського роду, його ідеології та прилучився до іншої суспільної верстви—до «народу».

Він пориває не тільки ідеологічно, він пориває матеріально, зрікаючись «у принципі» від залишеної батьком спадщини.

Відірвавшись від своєї класової групи, він шукає опертя в «народі». Звідси і походять його «народолюбницькі» симпатії, його народницькі переконання.

«Інтелігенція подібна до ідейного парламенту, де представники різних класів входять у різні угруповання відповідно до того, як угруповуються інтереси класів, що послали їх»—каже далі Воровський.

І дійсно, вже з тої невеличкої характеристики боротьби різних ідеологічних течій серед харківської інтелігенції 60-х років, що її дає нам Баллін у своїй автобіографії, ми спостерігаємо явно виявлених дві течії: буржуазного лібералізму з Каченовським на чолі—характерної ідеології народжуваної промислової буржуазії, та народницької, перейнятої соціалістичними ідеями фур'єризму.

На цій останній платформі зійшлися «разночинцы-малороссы» та «отщепенець» Баллін.

Пізніші роки внесли значну «поправку» в соціалістичні настрої цієї інтелігенції. Під впливом дальших соціальних змін, особливо в 90-х роках (доба нашої промислової революції), вона поступово диференціювалася, переходючи на платформу демократизму, чи революційного народництва, чи марксизму... Соціалістичні лозунги 60-х років були тим сильнодіючим засобом, що допоміг процесові відколення певної частини інтелігенції від свого природнього коріння.

Але перейняті нею соціалістичні переконання вона своєрідно переломила у своїй психіці, перетворила його в «інтелігентський» соціалізм.

«Інтелігенція—є мати катедер соціалізму та соціал-реформізму, що набірає в залежності від різних політичних та соціальних моментів різноманітніших форм: державного соціалізму, культу робочих союзів та кооперативного руху, націоналізації землі та етізірування класової боротьби і т. и.²⁾. Баллін органічно не визнає революції. Він тільки соціал-реформатор, що «мріє» через кооперацію збудувати новий суспільний лад.

Але й соціал-реформізм Балліна базується не на об'єктивному аналізові існуючих форм співжиття, критики його суперечностей, облік діючих суспільних сил. Його реформізм має цілком суб'єктивну, ідеалістичну підкладку; його реформізм тенденційний і походить від внутрішньої моральної потреби в «самовдосконаленні» та «удосконалення» людини для досягнення найвищого ідеалу—«любви та справедливости».

¹⁾ В. Воровський. «Русская интеллигенция и русская литература». Ст. 161.

²⁾ К. Каутський. Цітую з Т.-Барановського «К лучшему будущему».

Цим моральним постулатам, цим суб'єктивним, моральним прагненням свого «я» підпорядковує він об'єктивні соціальні процеси.

В своїх народолюбницьких переконаннях приходять до висновку, що майбутнє людства залежить не від пристосування інтелігенції до народу, а від завоювання його, народу... бо «не мертва маса повинна подолати розум, а розум повинен скорити несвідоме».

Перекочуючи до «народу», він однак не міг перейнятися його «стремлінням». Навпаки, його власні ідеалістичні «стремління» роблять його ворогом об'єктивного соціального процесу—класової боротьби; завдяки їм, він не помічає і не хоче помічати соціальних антагонізмів, а проповідує суспільну «гармонію».

Завдяки їм він не бачить «зла» на землі, а бачить тільки «добро»; завдяки їм він виробляє свою філософію «непротилежності злу».

Баллін став толстовцем, раніш самого Толстого.

В цьому криється глибока суспільна закономірність.

Бо не боротись прийшли вони в цей світ, а... каятись.

Обидва вони (ріжниця в масштабі)—«каючіся дворяне».

Кооперативний світогляд Балліна весь перейнятий суб'єктивізмом.

Бо кооперація в його уявленню, це—продовження його «самовдосконалення», а цим питанням передбачаються всі його соціальні шукання.

В своїй кооперації він знайшов себе; тому й кооперація для Балліна є все; він не бачить інших шляхів; що по-за межами кооперації—то, або «виродок» кооперативної ідеї, або «невдосконала» ще кооперація.

На Баллінові як найкраще можна ілюструвати висновок Воровського, що до цього типу інтелігенції.

«Цей напрям (покаяний моралізм), що заспокоївся на задоволенні чисто суб'єктивної потреби моральної рівноваги, етичного самовдосконалення, легко, звичайно, розв'язав «прокляті питання» в ріжноманітних інтелігентських посылках, культурництві і т. и.»

Свою ж «суб'єктивну потребу» в каятті Баллін задовольнив тим, що взяв на себе громадську функцію «культурництва» та «завоювання народу» інтегральною кооперацією.

Минуло більш як півстоліття, як Баллін посіяв у нас зерно кооперативної ідеї. Півстоліття—час достатній, щоб перевірити правдивість його кооперативних поглядів.

Дійсність показала, що кооперація—не все, що вона тільки один з проявів ріжноманітного соціального процесу, що вона лише одна (і далеко не головна) з діючих сил соціального прогресу.

«В мріях старих кооператорів багато фантазії. Вони часто смішні своєю фантазійністю. В чому полягає їх фантазійність? В тому, що люде не розуміють основного, корінного значіння політичної боротьби робітничої класи за знищення панування експлуататорів»—так коротко характеризує минулу кооперативну ідеологію В. Ленін.

Кооперативне зерно дало рослину, коли попало на свій природний родючий суспільний ґрунт—працюючих мас; кооперація дала плід тільки в новому суспільстві, але здобутому не так, як «мріяв» колись Баллін.

Колективізація в сільському господарстві на Україні.

I

Колективізація в сільському господарстві не є чимсь цілком новим. Спроби організації комун та артілів маємо не тільки за кордоном, як, напр., в Італії, але і в нас, у бувш. царській Росії. Зупинятися на формах колективізації в сільському господарстві за кордоном ми не будемо, але хоч в коротких рисах оглянемо ті одиночні спроби, що переводилися в межах царської Росії.

Колективізація за часів до-революційних ніколи не набирала масового значіння, це були спроби інтелігентів-мрійників утворити нову форму життя, засновану на принципі комунального співжиття і праці на землі, або комуні чисто релігійного характеру, засновані на релігійному фанатизмові. Зовсім окремо стояли тільки артілі Левицького, що все ж таки не набрали більш менш поважного значіння.

Яскравим зразком інтелігентської комуні є «Криниця», якій не довелося дожити до революції. Комуна «Криниця» уявляла собою, як і з початку заснування, такі в процесі свого життя, гурток людей ідеалістів, у котрих над усім домінувала ідея спільного співжиття, рівності праці і т. и. економічних же умов, як у кожного члена, так і увсього гуртка, які б штовхали на шлях колективізму, не було. Туди здебільшого їхали, аби знайти «духовний відпочинок», а не тому, що вимагали економічні умови життя, що одні тільки й можуть поставити міцно організацію.

І дійсно, завдяки внутрішнім неладам, ця артіль досить швидко починає розпадатися. Утиски царської влади тут не відіграють будь-якого значіння, навпаки—бажання опіру, цілком природне явище, повинно було відіграти роль цементу, але цей цемент не витримав.

Трохи в іншому стані була друга визначна комуна, це—«Неплюєвське братство», що й зараз існує. Тут умови життя й розвитку були інші.

Заснована вона багатим поміщиком Неплюєвим, що нарочито підбирав хлопчаків селян і виховував з них «братчиків». Але поскільки все робилося на релігійних підставах, то й комуна носила форму релігійного братства.

По своїй смерті Неплюєв залишив багато землі й добрі маєтки, що давало можливість «братчикам» мати цілком забезпечене життя, і при тому укладі,—комунальному для «братчиків», і визискуванні найманих робітників,—комуна держалася твердо до революції і за часів революції була вже перетворена в артіль.

Досить значної сили в свій час набрав рух духоборів, про який писати не варт, бо в літературі він добре не освітлений, але назвати цей рух громадським і нормальним не можна, це—рух релігійних фанатиків. Поскілки ж він почав набирати широкого значіння, він, цілком природно, був задушений царатом, як явище, що ставало на перешкоді поміщицькому господарюванню.

Зовсім окрему групу уявляють собою артіль М. В. Левицького. Артіль ці почали організовуватися після голодного року, коли селянство, в південній частині України, було знесилене і шукало виходу із скрутного становища. Ідея Левицького, підтримана кредитом, що давали земства на купівлю реманенту, швидко знайшла відгук серед селянства, почалася організація артілів.

Але дивитися на цей рух, як на зародок колективізму в сільському господарстві,—не можна. Селяне дивилися на артіль, як на переходову форму господарювання, через яку можна було б зміцнити своє індивідуальне господарство. Правда, одна тільки примара артілізації в сільському господарстві, загроза поміщикам залишитися без вільних робочих селянських рук, поставила на ноги всю поліцію, і артіль, і без того ж не міцні своєю внутрішньою спайкою, під натиском поліцейського режиму—завмирають.

Одначе, треба зазначити, що в основі розкладу всіх цих форм артільного руху лежала відсутність в той час економічних передумов для їх існування.

Заможньому селянству, яке мало дуже дешеву робочу силу серед своїх же селян незаможних, артіль не давали економічної вигоди; незаможне селянство, бюджет якого був дефіцитним, не могло спасти свого дрібненького господарства від ліквідації через артіль і запобігало заробітку по-за межами свого господарства і, навіть коли об'єднувалося в артіль, не маючи ні звідки матеріальної допомоги, не могло конкурувати з великим господарством, добре забезпеченим реманентом, що мали заможні селяне. Я тут не торкаюся панських економій. Тому-то ні зразки іноді добре поставлених інтелігентських комун, ні ідеї Левицького не могли мати успіху серед широких селянських кол. І тільки під приводом релігійного фанатизму (духобори) він набрав значіння, що можна відмітити в історії колективістичного руху на селі.

II

Перша доба революції, широким розмахом скинувши панське ярмо і давши землю селянству, поставила на чергу питання колективізації в сільському господарстві.

Аби охоронити від знищення культурні здобутки раціонально поставлених панських маєтків, комуністична партія, а вкупі з нею і Радянська влада, починають вести широку агітацію за влаштування комун на буйших панських економіях. Безумовно, не одне тільки бажання залишити культурні господарства від знищення примушує вести агітацію за сільсько-господарські артіль та комуні. Це вимагається і тим, що безземельним та малоземельним селянам і наймитам панських економій при артільному господарюванні на залишених поміщиками маєтках легше всього налагодити своє нове господарство, бо одна земля без реманенту не давала можливості цим колам селянства економічно розвинутися. Крім того, такий

сільсько-господарський колектив є на селі первісним зародком майбутнього соціалістичного устрою,—первісною формою колективізму на селі, ячею майбутнього громадського життя.

Але агітація за колективізм на селі з початку не дала значних наслідків. Багато було причин, що стояли на перешкоді. Селянство, після керенщини, Центральної Ради, що обіцяли дати землю та не давали, на заклик комуністичної партії до захоплення панських земель, почало розподіляти землю по-своєму. Не маючи певности, що не повернуться на той чи інший час пани, воно намагалось зруйнувати «дворянські гнізда», аби не було вже куди вертатися, це одно, а друге—селянин, вихований в індивідуалістичних формах господарювання, не розумів колективних форм і їх економічної доцільности. Кожен селянин намагався забезпечити своє власне господарство.

При цьому розподілі панських маєтків більшу і значно більшу долю одержав заможний селянин, що мав тяглу силу і харчі для живого реманенту.

Обділеними залишилися наймити, яким нікуди було вивезти, та незаможні. Наймити, що звикли до спільної праці на панських ще ланах і являються першими могиками в артільному рухові. За ними йдуть незаможники, але йдуть з великою опаскою. Бояться «комуні» тому, що агітація за колективізм на селі викликала контр-агітацію з боку контр-революційних елементів.

Комуна в 1917—18 році в уявленні рядового селянина була чимсь страшним: спільний казан, спільні жінки і т. и., і ясно, що, уявляючи собі так колектив, селянство в цілому до організації його ставилося вороже.

Отже, не дивлячися на все це, все ж починають організовуватися сільсько-господарські артіль та комуни, з найбільш прихильного до революції елементу села—з наймитів, і цілою мережею вкривають Україну. Викриштальованих форм колективів не було, це здебільшого були артіль з нахилом до комуни.

Не встигли ці колгоспи зорганізуватися, як почалися часи окупації України. З початку німці з Петлюрою, з гетьманом, потім денікинці, Врангель, все це приводило з собою панство, що хотіло повернутися на свою землю. Про існування колгоспів в ці часи не приходиться говорити, вони всі були зруйновані, а члені колгоспів здебільшого йшли до червоної армії захищати рядянську владу.

Ці спроби організації колективних господарств на селі за часів першої доби революції все ж показали, що колективізм, як певна форма господарювання в сільському господарстві, може розвиватися, що найбільш розвинені і революційно настроєні селяне її розуміють. Прикладаючи до цього економічну потребу розвитку сільського господарства і розуміння, хоч дуже незначної частини селянства, що найбільш сприятливою формою для раціональної постановки господарства буде колектив у всіх його формах,—ми, закінчивши бурхливу добу боротьби, мали ґрунт цілком сприятливий для розвитку колективізації в сільському господарстві.

Бандитизм, що широко був розповсюджений, в значній мірі перешкоджав швидкому розвитку колективізації, тому що бандити в колгоспах вбачали безпосередніх своїх ворогів—і руйнували їх, але з ліквідацією бандитизму зріст колективного руху почав набирати значних розмірів, що ми далі і будемо ілюструвати цифрами.

Такою являється коротенька історія розвитку колективістичного руху до революції і за перших її часів.

III

Нормальний розвиток колективізації можна рахувати з 1919 року, коли вже було розкидано по Україні 580 колективів. Цифра, правда, дуже маленька, але по тому часу вона була і дуже великою.

Руйнування сільського господарства за минулі часи привело його до занепаду, в найбільш важкому становищі опинилося незаможне селянство, що не мало чим вести на прирізаній землі свого господарства, і воно, аби не підпасти під економічний гніт куркуля, шукає виходу і знаходить його в колективістичних формах господарювання.

Політичний та економічний протекціонізм сприяє зміцненню цього руху.

Але в де-якій частині колективізація знаходить співчуття й серед куркулів та монахів, що хочуть під захистом колективу спасти свою економічну міць, перші—від роскулачення, а другі—від ліквідації монастирських маєтків.

Прийшлося стати на сторожі і придивлятися до кожного колективу зокрема. Значну роль в боротьбі з цими лжеколективами відіграють комнезами, що починають набирати активної сили в боротьбі з куркулем.

В процесі розвитку колективістичного руху на селі йде повільний процес зростання колективів по кількості, не дивлячись на значний відсоток розпаду й примусової ліквідації «лже-колгоспів».

Нижче наведені таблиці показують нам зріст колгоспів на Україні ¹⁾

Роки	Місяці											
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
1919					5	8	0					
1920					9	6	0					
1921	... 120	135	198	310	380	452	487	755	812	815	885	902
1922	... 985	945	1000	1035	1073	1425	1447	1668	2032	2699	2551	2722
1923	... 3681	3901	4166	4223	4434	4818	4893	5069	4852	4781	4828	5111

Характерним в цій таблиці є повільний та неухильний зріст колгоспів з боку кількості. Але коли ближче придивитися, то побачимо, що в де-які часи помічаються скоки вниз. Так, на початку 1920 року (в 1919 та 1920 році ми маємо тільки, правда, випадкові і далеко не точні цифри)—було 960 колгоспів, але ця цифра стосується до кількості зареєстрованих по всій Україні, що під час Врангелевщини та наступу поляків рзспалися, а почасти самоліквідувалися з-за бандитизму.

На 1 січня 1921 року ми маємо більш-менш точну цифру дійсних колгоспів, яка повільно зростає аж до лютого 1922 року. В цей час по де-яких губерніях була переведена перереєстрація, і цифра падає з 985

¹⁾ Як ця таблиця так і послідовні взяті, по даним статистичного відділу «Сільського Господаря», що має їх із обслідування колгоспів, переведеного на протязі 1923 року, а також матеріалів, що має Наркомзем.

до 945, а надалі знов починає зростати. В серпні—вересні 1923 року цифра колгоспів значно падає з 5069 до 4852 і далі до 4781. Це пояснюється тим, що на Одещині (район найбільшого поширення колгоспів) була переведена чистка і всі лжеколективи зліквідовані. Не дивлячись на таке зниження—цифра кількості швидко виправляється за рахунок нових колгоспів.

Зріст колгоспів по губерніях дає нам такий малюнок.

Зріст колгоспів по губерніях:

Губернії	Дата	1 вересня 1922 р.	1 січня 1923 р.	1 квітня 1923 р.	Примітки
Одеська		505	} 1.734	2.052	Миколаївська у 1922р. зліквідована і злита з Одеською.
Миколаївська		237			
Донецька		218	483	593	
Харківська		168	249	319	
Катеринославська		151	342	} 540	Катеринославська і Запорізька зли- ваються.
Запорізька		26	166		
Кремінчуцька		6	77	—	
Полтавська		73	248	256	Кремінчуцька лік- відується і розпо- діляється між ріж- ними губерніями.
Чернігівська		65	40	42	
Київська		69	103	748	
Волинська		57	62	70	
Подільська		93	127	198	
По Україні		1.668	3.681	4.818	

Як показує вищенаведена таблиця, зріст колгоспів по Україні йде не рівномірно. Найбільш швидкий темп зросту за 1922 рік ми бачимо по губерніях—Кремінчуцькій, Запорізькій, Одеській, Донецькій, Катеринославській, та Полтавській, ц.-т. по губерніях, де був голод. Явище це цілком зрозуміле, бо селянство під час голоду і після голодного року, маючи перед очима живі колективи, яким легше було витримати голодний рік і легше відбудовувати своє господарство, зруйноване голодом, йшло за цим живим зразком. В колгоспах воно знаходило ту форму господарювання, при якій легше всього було відновити занедале господарство. Надалі, як і показують цифри, темп зросту колгоспів в цих районах зменшується. Зате перше місце займає Київщина, де, завдяки малоземеллю, приходится незаможникам раціоналізувати своє господарство введенням пропашних культур і в першу чергу—цукрового буряку, що має забезпечений збут на цукроварнях. Більш-менш налагоджена справа в цій губернії землеустрою, а також активність комнезамів сприяють швидкому розвитку колективізації.

Останнє місце займають Волинь, Поділля та Чернігівщина, де зріст колгоспів йде дуже помалу. Це пояснюється більш низьким, порівнюючи з рештою, культурним рівнем селянства, малою кількістю і зовнішніх культурних сил, що працювали в цьому напрямку, і малою кількістю таких колгоспів, що могли б бути наочним зразком економічної доцільності колективізації. Значну роль відіграє також і малоземелля, а завдяки йому й суперечки з-за земельної площі.

Нерівномірно йде так само й забезпеченість колгоспів землею, що припадає на одного їдця.

На 1/IV—1923 року було¹⁾:

Губернії	Кількість колективів	Разом їдців у колгоспах	Площа землі в десят.	Їдців на 1 колектив	Землі на один колектив десятин.	Землі на їдця в колгоспах дес.
1	2	3	4	5	6	7
1. Одеська	2052	112022	198795	54,6	94,4	1,7
2. Донецька	293	32652	70073	55,1	118,2	2,1
3. Катеринославська	540	27091	48813	50,2	90,4	1,8
4. Київська	748	44293	14275	59,2	19,0	0,32
5. Полтавська	256	8623	11156	33,7	43,6	1,3
6. Харківська	319	18955	13660	59,4	42,8	1,7
7. Чернігівська	42	3279	3902	78,1	92,3	1,2
8. Подільська	198	15079	6269	76,1	31,6	0,45
9. Волинська	70	3126	4434	44,6	63,3	1,4
По Україні	4818	265120	366277	55,0	76,4	1,3

Як бачимо, найбільшу забезпеченість землею, найбільша кількість землі на колгоспи припадає на степовий район, на губернії—Одеську, Донецьку та Катеринославську, де і загальне забезпечення землею селянства більше. Коли порівняти забезпеченість землею з розрахунку на одного їдця в колгоспах і в селянських господарствах, то розходження буде незначне. Це пояснюється тим, що за винятком комун, яким відводилася земля з надбавкою, решта колгоспів одержувала землю по пересічній нормі. Коли ми далі будемо розглядати ті привілеї, що були надані колгоспам, то треба пам'ятати, що по забезпеченості землею вони мало чим відрізняються від звичайного селянського господарства.

Одже пересічні погуберніяльні дані кількості землі, що припадає на один колектив, не можуть дати певного уявлення про можливості організації земельної площі для раціональної постановки господарства, тому що й можливість прикладення складної машини, плодозміну й т. и., все це залежить від розмірів земельної ділянки.

Розбивка на певні групи по кількості землі по губерніях дає можливість орієнтуватися в тому, яке місце колгоспи мають і можуть мати в селянському господарстві.

Росподіл колгоспів по кількості землі у ‰.

Губернії		Подільська	Київська	Харківська	Полтавська	Донецька	Катеринославська	Одеська
Площа землі в десятин.								
До	35 дес.	65,0	9,0	21,2	14,7	1,6	4,5	5,0
Від 35 до 55 »		25,0	30,9	14,1	44,1	12,8	12,0	26,6
» 55 » 75 »		5,0	25,0	25,4	19,2	11,7	12,0	15,0
» 75 » 120 »		5,0	23,5	23,9	13,2	29,3	26,6	38,4
» 120 » 200 »		—	8,3	9,8	4,4	32,6	26,0	11,8
» 200 » 300 »		—	1,7	4,2	4,4	7,1	11,6	1,6
» 300 і більше		—	1,6	1,4	—	4,9	7,3	1,6
		100‰	100‰	100%	100‰	100‰	100‰	100‰

¹⁾ По даних Н. К. З.

²⁾ По Чернігівщині та Волині матеріалів немає.

Пересічно найбільшу кількість колгоспів на Україні складають середні, що мають від 55 до 120 десятин на одно господарство, але різниця по окремих губерніях дуже значна. Так, в губерніях з малою забезпеченістю землею, як Подільська та Полтавська, а почасті й Київська, значний відсоток колгоспів припадає на перші три групи, в той час, як на Донеччині, Катеринославщині та Одещині зростають 3, 4 та 5 групи.

Звідси можна зробити єдиний висновок, що від загальної забезпеченості селянства залежить і розмір площі землі колективних господарств. Має ще вплив те, що район розповсюдження інтенсивних культур вимагає меншої площі, але вимагає більшого числа робочих рук, ніж це потрібно в районах екстенсивного господарювання (степова смуга).

В порівнянні з усією орною землею, що перебуває в користуванні селянства, площа землі під колгоспами дає дуже незначний відсоток. Так, ми маємо:

1) Волинь	0,2 %	6) Харківщина	0,66%
2) Поділля	0,3 %	7) Катеринославщина	1,25%
3) Київщина	0,56%	8) Донеччина	1,57%
4) Чернігівщина	0,23%	9) Одещина	3,14%
5) Полтавщина	0,38%	10) По Україні	1,17%

Як бачимо, відсоток дуже незначний, але, не дивлячись на це, колективи, як певний економічний фактор, відіграють величезне значіння в сільському господарстві уже одним тим, що мають тенденцію до неухильного збільшення, про що нам яскраво свідчать цифри.

Ні агітація, ні момент розскулачення, ні голодний рік не зрушили б селянство до колективізації, коли б не було до цього економічних підстав. Зазначені чинники лише сприяли в тій чи іншій мірі розвитку колективізації. Знесиленість господарства від виснаження землі, брак земельної площі і після розподілу панських та інших нетрудових земель, зріст населення—от ті чинники, завдяки яким розвивається нова форма господарювання—колективізація. Колективізація, що дає можливість, при економії робочої сили, приміняючи складних машин, раціонально ставити господарство, інтенсифікувати його, робить корінну ломку всього сільського господарства. Хоч в сучасний момент площа землі під колективами і незначна, але процес наростання цієї площі, сприятливе відношення селянства (а раніш воно було ворожим) показує нам, що селянство в напрямі колективізації посувається вперед, що це тільки початок величезної «революції» в сільському господарстві і методах господарювання.

IV

Аби оцінити досягнення колгоспів в справі агрикультурній і перевагу колективного господарювання над індивідуальним за цей короткий час їх організації та життя, потрібно з'ясувати відношення посіву різних культур на землях колгоспів та селянських, знати забезпеченість живим та мертвим реманентом і ті врожаї, що ми мали на землях колективного та індивідуального господарювання.

По-перше—розглянемо, як розподіляється земельна площа по різних «угоддям». Тут виводити пересічної для всієї України не доцільно і вона

далеко не буде відбивати дійсного стану, а тому ми окремо зазначимо розподіл землі по «угоддях», по лісостепу і по степовій смузі.

		% до всієї удобної землі								Відсоток удобної землі до всієї зе- мельної площі
		Під са- дибою	Сад	Город	Рілля	Луки	Ліс	Кущі	Вигон	
Лісостеп.	Середнє по кол- госпах	2,13	2,24	2,63	78,08	8,95	1,4	3,09	1,48	94,37
	Середнє по се- лянськ. господар.	2,56	0,79	3,59	85,47	6,83	—	0,76	—	—
Степ.	Середнє по кол- госпах	1,25	0,9	1,5	75,5	13,4	0,05	0,1	6,3	94,9
	Середнє по се- лянськ. господар.	2,93	0,65	2,13	71,05	8,3	—	14,03	—	93,52

У цій таблиці різко кидається у вічі, як по степовій смузі, так і по лісостепу, те, що колективні господарства займають менші відсотки площі під садиби, на цю цифру особливий вплив мають комуні та артілі зі спільним житловим помешканням, де економія на садибній землі дуже велика. Під садом ми маємо в обох випадках більшу площу у колгоспів, зате вона у них зменшується на городах. Але тут треба зазначити, що артільники, які живуть не спільно, мають ще трохи не колективних городів—так що ця цифра не буде сталою, а буде рівною, коли не вищою за селянські господарства. Отже сад та город уже є показниками напряму колективних господарств до переходу від екстенсивних культур до інтенсивних. Сприятливе відношення для колгоспів ми маємо і в більшій площі луків, що дають можливість, як кормовий клин, ставити на певну височінь скотарство.

Тепер розглянемо розподіл рільної землі по окремих культурах. Тут треба зауважити, що тривалого плодозміну заведено лише в тих колективах, що живуть де-кілька років. Значна частина колгоспів ще не має навіть землеулаштованих участків і тимчасово запосідає землі по тимчасових відводах. Справа землеустрою—питання найбільш болюче для колгоспів. Землеустрій в значній мірі іноді гальмує не тільки організацію нових колгоспів, а навіть іноді завдяки несвоєчасному одводу землі ліквідуються вже організовані артілі. Винуватити в цьому кого б то не було не приходиться, бо це так звані об'єктивні обставини: технічні засоби наші відстають від організації нових форм життя, що створила революція.

Одже, не дивлячися на те, що значна частина колгоспів не змогла перейти ще до сталого плодозміну,—по окремих районах рільництво колгоспів організується більш раціонально, ніж в селянських господарствах. Здебільшого в колгоспах ми маємо 4-хпільля, 6-типільля і навіть є випадки 8-мипільля. З певністю ми можемо стверджувати одне: ті хиби в постановці рільництва, що мають звичайні селянські господарства, колективами вміру їх сил виправляються. Колективи при організації господарства не йдуть за традиціями селянського господарства, а прислухаються до голосу агрономії.

Треба все ж зазначити, що різниця в раціональній постановці господарства між окремими колгоспами дуже велика: ми маємо колгоспи

(здебільшого комуни), що ведуть господарство по останньому слову агрономичної техніки, але є й такі, що не мають змоги поставити своє господарство нарівні з звичайним селянським.

Організація земельної площі (1923 рік).

Губернії	Форма господарств	На 100 дес. землі		На 100 десятин					Посіву				
		Рілля	Сіножаті	% посіву до ріллі	Озимини	Ранньої яровини	Пізньої яровини	Корнеплодів	Сіяних трав	Кукурузи	Соняшнику	Пропашних	% пар то-локи до ріллі
Київщина	Колгоспи .	86,4	—	62,0	21,7	34,9	21,0	12,0	3,9	0,9	0,0	18,5	38,0
	селянські .	73,3	6,9	60,0	47,6	25,0	19,2	3,9	—	0,3	0,3	8,0	40,0
Харківщина	Колгоспи .	80,0	10,6	70,0	34,5	24,5	10,9	4,8	1,6	5,6	4,3	28,5	30,0
	селянські .	76,0	4,6	65,6	40,1	29,4	16,2	5,3	—	2,8	4,9	14,3	44,4
Чернігівщина	Колгоспи .	64,6	10,3	81,7	25,6	36,5	11,7	8,0	4,4	0,4	0,1	22,1	18,3
	селянські .	51,2	17,4	60,2	47,0	20,1	16,8	4,7	—	0,0	0,0	16,1	39,8
Полтавщина	Колгоспи .	85,2	6,7	76,0	42,6	36,6	8,1	6,1	1,8	0,8	1,2	10,9	24,0
	селянські .	77,1	9,1	63,7	40,4	35,5	16,0	1,6	—	0,8	1,3	8,1	26,3
Катеринославщина	Колгоспи .	76,2	12,0	72,5	34,0	34,3	6,4	1,0	0,7	8,8	7,6	27,6	53,3
	селянські .	81,5	3,6	46,6	39,0	17,9	13,1	1,9	—	15,4	7,6	30,0	27,5
Донецька	Колгоспи .	65,5	18,0	65,4	18,8	53,9	4,4	1,4	0,4	8,1	8,3	23,5	34,6
	селянські .	82,4	1,6	39,0	17,2	35,7	11,4	1,2	—	16,3	12,7	35,7	61,0

Перш за все в цій таблиці треба відмітити два явища: перше—відсоток посіву до ріллі в колективах більший, ніж у селянських господарствах, тоб-то колективи, займаючи під посів більшу площу, більш повно використовують землю; друге—різниця в організації площі лісостепової та степової смуги.

Розглядаючи озимий клин, ми можемо стверджувати, що всюди (окрім Полтавщини, де озимий клин свідчить про трьохпільля) він є характерним для чотирьохпільля в колгоспах, по селянських же господарствах—для трьохпільля.

Але 42,6 під озиминою на Полтавщині пояснюється поширенням посівів озимої пшениці, як рослини високої вартости для Полтавщини. Малий же відсоток озимини на Донщині пояснюється недостаткою озимого посівного насіння, бо в цих районах взагалі сільське господарство перебуває в стадії видужання після голоду.

Інтенсивність рільництва характеризується пропашним клином і введенням в плодозмін сіяних трав. Відносно сіяних трав ми бачимо, що вони в колгоспах займають хоч і незначне, але певне місце, в селянських же господарствах це явище випадкове і зовсім не відбивається на плодозміні. В колгоспах лісостепу пропашний клин і посів корнеплодів (винятком для корнеплодів є Харківщина) займає значно більше місце, ніж в селянських господарствах.

В степовій смузі він нижче. Пояснити це можна, згадавши вищенаведені цифри забезпечености землею колгоспів. В степовій смузі на одного їдця, а тим самим і на одного робітника припадає землі не тільки більше в абсолютних цифрах, але й по відношенню до забезпечености землею селянства. В цих районах, завдяки більшій загальній забезпечености землею, можна було одводити для колгоспів землю поверх норм, і це не

викликало незадоволення селянства. Більша кількість же землі проти норми дає можливість поширювати кількосний стан колгоспів. Проте, в таких колгоспах почувається брак не тільки живого та мертвого реманенту, але й взагалі недостача робочих рук. На те, щоб придбати складну машину (як трактор), що замінила б собою частину тяглої сили і робочих рук, у колгоспів бракує коштів; їм, звичайно, як і всякому, що будує нове господарство, приходится тяжче з матеріального боку, ніж рядовому селянському господарству, що має налагоджений апарат господарювання; держава дати більш-менш значної допомоги, хоч би кредитом, щоб була можливість зразу розвернути господарство так, як хочеться колективові,— до цього часу не могла. От ми й маємо перед собою ті чинники, що стоять на перешкоді інтенсифікації колективних господарств у степовій смузі.

Зате на ближчі часи господарства колгоспів мають над селянським ту перевагу, що площа сіножати у них більша і є можливість давати господарству ухил в бік скотарства, як більш забезпеченого кормами. Про розвиток цієї галузі господарства вже й зараз свідчить більший попит колгоспів степової смуги на сепаратори та інше молочарське приладдя.

Аналізуючи більш-менш детально вищенаведену таблицьку, ми можемо сказати, що і господарства колгоспів організуються по окремих районах відповідно природньо-історичним та господарче-економічним умовам, однак з більш раціональною постановкою, ніж це ми маємо в індивідуальних селянських господарствах.

Що торкається тяглої сили, то становище колгоспів лісостепової і степової смуги дуже не однакове. Так, ми маємо на 100 десятин посіву:

Губернії	Ф о р м а г о с п о д а р с т в а	Коней	Возів	о/о кінського молодняка до робочих коней
Київщина	Колективи	20,1	1,1	5,5
	Селянські господ.	36,0	4,3	16,2
Харків- щина	Колективи	17,2	8,2	8,8
	Селянські господ.	19,5	9,1	9,0
Чернігів- щина	Колективи	25,5	4,1	81,0
	Селянські господ.	44,1	4,0	25,2
Полтав- щина	Колективи	16,0	6,7	29,3
	Селянські господ.	19,0	6,2	24,0
Катерино- славщина	Колгоспи	6,0	0,9	14,5
	Селянські господ.	15,4	2,1	19,4
Донецщина	Колгоспи	6,0	7,5	12,9
	Селянські господ.	10,7	14,7	15,0

Основним елементом при організації колгоспів був наймит та незможний селянин, але у них не було тяглої сили, яку б вони могли принести до колгоспу, тому-то, як загальне правило, кількість тяглої сили в колгоспах менша, ніж у селянських господарствах. Все ж для лісостепоного району тяглої сили, беручи на увагу більші розміри господарства, вистачає; що-до степового району, то ця цифра катастрофічно падає і далеко відстає від оптимальної (20 коней¹⁾; коли ще взяти під увагу засміченість земель, необхідність їх привести до порядку, то для нас стане

1) 2 вола = 1 коневі.

цілком зрозумілим, чому колгоспи степової смуги відстають по інтенсифікації від колгоспів лісостепу.

Не краще забезпечені колгоспи мертвим реманентом.

Так, на 100 дес. рільної здмлі в колгоспах припадає:

Губернії	Плугів	Букерів	Борін	Сівалок	Жаток	Молога- рок
Поділля	8,9	—	14,4	0,1	0,1	0,1
Волинь	16,4	—	28,1	0,1	—	—
Чернігівщина	8,1	—	9,0	0,7	0,65	0,1
Київщина	19,7	—	49,2	0,7	0,3	0,5
Полтавщина	5,6	1,2	11,3	2,3	1,8	0,3
Харківщина	7,5	—	9,3	1,45	—	—
Катеринославщина	3,0	3,4	5,0	1,05	2,2	0,4
Одещина	4,8	—	6,1	1,5	—	—
Донеччина	5,6	—	5,8	1,5	—	— ¹⁾

Коли в лісостеповій смузі колгоспи більш-менш забезпечені нескладними машинами, як плуг, борона, зате складних машин велика недостача; в степовій смузі колгоспи взагалі не забезпечені до норми машинами, все ж складних машин вони відносно мають більшість. Недостача дрібного реманенту почасти покривається реманентом, що ще перебуває, як індивідуальна власність окремих членів колгоспів.

Однаке, як виняток, є колгоспи, що цілком забезпечені реманентом. Напр., комуни американських реемігрантів, що в більшості заповіли на півдні України, забезпечені цілком самим досконалим реманентом. Вони мають трактори, грузові автомобілі, двигуни, досконалі машини, як по обробці ґрунту, так і уборочні, але таких колгоспів, власне кажучи комун,—дуже не багато.

Розглядаючи стан скотарства, ми повинні зазначити, що поруч зі скотом артільним, в багатьох випадках члени артілів мають і власний скот. Загальна ж забезпеченість скотом все таки, коли приймати навіть на увагу неповне втягнення скота в господарство колективів, значно менша, ніж у селянства в цілому.

Губернії	Форма Господарства	На 100 дес.	Ідців на одну	% молодняка великої рог. худоби до корів	На 100 дес.	На 100 дес.
		посіву корів	корову		посіву свиней	посіву овець
Київщина	Колективна	17,0	9,3	37,8	3,7	6,0
	селянська	30,1	7,5	101,0	25,2	90,0
Харківщина	Колективна	17,5	9,0	70,1	10,9	10,0
	селянська	20,0	9,2	109,0	12,5	51,0
Чернігів- щина	Колективна	35,2	5,4	4,0	62,0	137,0
	селянська	35,2	5,4	81,0	62,0	137,0
Полтавщина	Колективна	13,3	10,5	55,3	9,3	31,6
	селянська	22,0	7,0	101,0	16,3	72,0
Катерино- славщина	Колективна	7,8	7,1	29,0	2,8	16,6
	селянська	12,9	11,0	71,4	3,2	34,0
Донеччина	Колективна	7,2	8,7	70,0	4,2	13,4
	селянська	28,4	5,5	48,0	3,5	52,0

1) Незаповнені місця в графах визначають не відсутність, а брак матеріалів, з яким можна було б вивести середні цифри.

Аналізуючи цю таблицю, де бачимо досить велику різницю по забезпеченості як великим, так і дрібним скотом між селянськими господарствами і колгоспами,—не треба забувати, як і раніш, що колгоспи складаються переважно з незаможників, а за короткий час свого існування вони не могли догнати в цій галузі середнього селянського господарства. Але з певністю можна сказати, що процес набуття скоту піде значно швидче в колгоспах, ніж в селянських господарствах, тому, що при раціональній постановці господарства, до якої прагнуть колгоспи, в першу чергу буде звернута увага колгоспів лісостепової смуги на скотарство, бо, крім прямого прибутку від скотарства, їм потрібний гній, в степовій же смузі, з більшою забезпеченістю землі, скотарство являється значною статтею прибутку в бюджеті колективу і потрібне для того, аби використати найбільш доцільно корма, якими колгоспи цього району більш забезпечені, ніж у лісостеповій смузі.

Вищенаведені цифри нам показують, що колективні господарства перебувають, з боку забезпечення їх живим та мертвим реманентом, в стані не кращому, а іноді й гіршому за середні селянські господарства, і тільки плодозмін відрізняє їх. Врожай нам зараз покаже наслідки господарювання.

Середній врожай по колгоспах та на селянських землях за 1923 рік у пудах.

Райони	Форма		Жито	Озима пшениця	Яра пшениця	Ячмінь	Овес	Просо	Гречка	Пшеничка	Картопля
	Господарюв.										
Лісо-степ	Колгоспи	. . .	74	70	55	79	70	68	36	141	666
	селянські	. . .	59	65	54	65	65	58	35	65	633
Степ	Колгоспи	. . .	54	61	40	47	48	38	29	72	308
	селянські	. . .	39	22	41	54	52	29	24	49	250

Як бачимо, у лісостеповій смузі, як загальне явище, врожай у колективних господарствах більший, ніж на селянських землях; у степовій смузі теж більший, крім ярового клину, який, треба думати, за браком тяглої сили несвоєчасно був засіяний. Це збільшення є майже виключно наслідком поліпшення плодозміну. В окремих випадках є колгоспи, що не тільки досягли врожайности дореволюційних висококультурних господарств, але й перегнали їх.

V

Організаційні форми колгоспів найрізноманітніші. Починаючи від товариства по спільній обробці землі—самої примітивної—до комуни з повним усупільненням праці і розподілом продуктів по потребі.

Дати зараз будь-яку сталу кваліфікацію неможливо, бо теоретичне встановлення буде цілком штучним, а практично ще в нас мало таких досліджень, по яким можна було б всі колгоспи підвести під певні градації. Під самим словом колектив ми розуміємо всі форми і товариства спільної обробки землі, артілі й комуни. Зразкових статутів ми маємо два: артілі та комуни і зразковий договір для товариства, але статuti дуже мало відбивають внутрішню організацію колективів, життя встановлює свої форми. Виходячи з того, що спільне господарювання, не збудоване на визиску одним одного, веде до раціоналізації господарства і є явищем

позитивним, що воно руйнує індивідуальне господарство селянина і має виховуюче значіння, привчаючи селянина до колективної праці,—будь яких перешкод на шляху організації всяких форм колективів чинити не приходило.

По тим матеріалам обслідування, що є у нас, накреслюються приблизно такі чотири основні форми: 1—товариство по спільній обробці землі; 2—сільсько-господарська артіль з кооперативними формами організації, яку далі будемо називати—кооперативна сільсько-господарська артіль; 3—сільсько-господарська артіль, що по своїй організації наближається до комуни—соціалістична сільсько-господарська артіль і 4—комуна.

Зупинимося на розгляді характерних рис, що відрізняють кожну форму.

Товариство по спільній обробці землі. Це сама примітивна форма колективу. Товариство здебільшого організовується і живе не на уставі, а на договорі. Колективно обробляється чи певна спільна ділянка землі, чи тільки один який-небудь клін, як, напр., цукрові буряки. В товаристві по спільній обробці землі здебільшого основним господарством члена є своє власне індивідуальне господарство, а колективне—допомічним (підсобним). Немає тут також і колективного реманенту. Послідовно таке товариство може об'єднувати свій реманент тільки для оранки, сівби і уборки врожаю, або для спільної обробки буряків, використання луків, спільної оренди і догляду садків і т. д. Це є свого роду супруга, що охоплює не двох господарів, а значно більше.

Основними характерними рисами т-ва по спільній обробці землі є: 1) спільна праця в певній галузі господарства; 2) відсутність спільного живого та мертвого реманенту; 3) присутність індивідуального господарства; 4) розподіл продуктів пропорційно витраченого капіталу у формі оплати за реманент і робочої сили. Розподіл продуктів праці також буває різним: розподіл по ораних та засіяних ділянках, розподіл визрілого врожаю та розподіл зібраного врожаю або оплати за врожай, що характерно для товариств плантаторів цукрового буряку.

Таким чином, ми бачимо, що це типова кооперативна продукційна організація. Розвиток цих товариств в значній мірі й починається в середині сільсько-господарських товариств, що ведуть контрактацію буряку, орендують садки, луки, полеві угоддя то-що. Не дивлячись на далеко неповне усупільнення праці, такі т-ва все ж мають нахил до переходу на вищі форми, що особливо помічається, коли об'єктом спільного господарювання являється рільництво.

Тому, що такі товариства реєструють свої договори в сільрадах, райвиконкомах і тільки в рідких випадках у Окрземуправліннях,—більш-менш сталого підрахунку їх немає, і ті цифри, що ми далі будемо розглядати, далеко не відбивають дійсності. Такі товариства, як явище тимчасове, досить широко розвивалися в районах, що були захоплені голодом, як наслідок величезної недостачі реманенту, і, як більш постійне явище,—в районах інтенсивних культур, особливо цукрового буряку.

Кооперативна сільсько-господарська артіль. Слідуючою формою колективу по його організаційному складу буде кооперативна артіль. Вона характеризується тим, що: 1) колективне господарство являється—основним, власне господарство—підсобним; 2) рілля земля членів артілі вся поступає в спільне користування; 3) основний мертвий та живий реманент перебуває в користуванні артілі і коли в артільників ще

залишається власне господарство, то член артілі користується ним за згодою артілі і в другу чергу; 4) членами артілі рахується вся родина; 5) весь круг роботи, потрібної для господарювання, ведеться спільно, як кажуть,— від засіву до засіву; 6) члени, вступаючи в артіль, вносять живий та мертвий реманент, насіння та інші речі господарювання, як певний пай, що на протязі встановленого часу артіль виплачує; 7) тому, що в де-яких районах, особливо малоземельних, кожен господар часто одержує від громади землю по числу їдців, члени вступають до артілі з різною кількістю землі, і нерідко при розподілі продуктів господарювання ураховується кількість землі господаря¹⁾; 8) хатне господарство індивідуальне, а іноді й скотарство, свинарство ведеться зокрема кожним господарем, часто також залишаються індивідуальні городи та сади; 9) розподіл продуктів праці провадиться пропорційно витраченій праці як людини, так іноді й тяглої сили, коли вона не усупільнена.

Ця форма має багато відтінків, особливо в галузі розподілу продуктів праці. В нормальному такому колективі розподіл продуктів повинен бути таким: по-перше—залишається з урожаю потрібна кількість збіжжя на посів і на утримання живого реманенту колектива; по-друге—виділяється певний відсоток у запасний капітал і на біжучі витрати артілі, як-то: придбання реманенту, ремонт колективних будівель, придбання чистосортowego насіння і т. и., по-третє—виплачується заробітня платня артільникам, оцінка якої встановлюється наперед і вже тільки те, що залишиться, це—чистий прибуток, він розподіляється пропорційно заробітку кожного члена артілі.

Як бачимо, принципи розподілу типово-кооперативні, артільники одержують дивіденди на витрачений капітал, яким рахується робоча сила. Ріжниця артілі від товариства по спільній обробці землі та, що це організація постійна, живе на певному статуті (якого між иншим не дуже додержується), має спільну землю і артільний реманент.

Таких артілів найбільше. Описана форма артілі, так би мовити, являється зразковою для цієї групи, але є й тут великі ухили, як у бік товариства, так і вищої форми артілі.

Такі артілі, в процесі свого розвитку, коли не регресують, неухильно йдуть в бік перетворення до вищої форми. На це їх штовхає багато чинників: спільний реманент вимагає й спільних подвірних будівель, він вимагає також постійного догляду, а це в свою чергу вимагає наближення і житлових будівель. При одводі землі в одній ділянці поволі йде будівля єдиної садиби, хоч і з окремими хатами. Далі йде спільний сад, город, передача в артіль молочної худоби і т. и. Тут же повстає питання про забезпечення нероботоздатних, дітей та старих, на яких приходить поверх норми виділяти пайку, і тому ця артіль поволі перетворюється в артіль соціалістичну.

Соціалістична сільсько-господарська артіль. Ця форма артілі схожа на кооперативну артіль, тільки вже усупіщення майна більш повне. Характерними ознаками її є: 1) повна відсутність якого б то не було

1) Іноді в анкетах обслідування трапляється зустрічати в графі: як розподіляються продукти праці—відповідь "по їдцях", що повинно було б свідчити про відсутність колективу, але решта відповідей показує на низький ступінь розвитку, але тут як раз і виходить помилка: розподіл продуктів переводиться по кількості землі, що відведена членам артілі із розрахунку по середній нормі на їдця.

індивідуального господарства у членів артілі; 2) по можливості спільне житлове помешкання; 3) колективне господарство для членів є не тільки основним, а й єдиним, з якого він живе; 4) заробітки членів артілі, коли вони працюють на стороні або займаються будь-яким ремісництвом, передаються артілі; 5) розподіл продуктів переводиться так: спочатку задовольняються продукційні потреби артілі, потім виділяється рівна пайка на всіх працездатних і непрацездатних членів і лише решта розподіляється виключно по кількості витраченої робочої сили.

Такі артілі зовсім наближаються до комун і часто єдиним гальмом до того, щоб бути такими, є неможливість збудувати спільне житлове помешкання. Живучи ж нарізно волею-неволею приходится розподіляти продукти праці. Вкладений тим чи іншим членом артілі капітал не відіграє ніякого значіння при розподілі продуктів. Я хочу привести тут характерний приклад із життя одної такої артілі. При організації її члени артілі здали, як свої внески, 7 коней, але в процесі роботи стали помічати, що кожен, чия черга припадала працювати біля коней, відносився краще до бувшої своєї коняки, давав легшу роботу, засипав більше вівса і т. и. Одже, коли це було помічено, то на загальних зборах вирішили всіх коней цих продати, а натомість купити 7 нових, аби всі коні були рівними. Так і зробили; тоді вже всі коні були однакові і більш не помічалось неоднакового відношення до коней з боку членів артілі.

Комуна. Комуна є найвища форма колективу. Характерними ознаками її є: 1) повне усупільнення господарства, без яких би то не було винятків; 2) спільне життя; 3) спільне харчування; 4) відсутність якого б то не було розподілу і індивідуальної оплати робочої сили; 5) задоволення потреб комунарів незалежно від праці, працездатності, внесеного в комуноу капіталу, а в міру матеріальної можливості господарства. Відзнаків не багато, але про них і говорити багато не приходится. Все ж для зразка наведемо приклад організації комуни.

Комуна запосіла бувший панський маєток, але житлового помешкання бракувало, тому вдалося добитися одводу попівського будинку, що стоїть верстах у двох від основної садиби комуни. При організації комунари поспродували свої хати на селі і на ці кошти відремонтували помешкання. Господарство поставлено дуже гарно, напр., скотину комуни здалеку можна відрізнити від селянської, бо догляд за нею значно кращий. Робота ведеться по нарядам; випадки порушення робочої дисципліни дуже рідкі. Всі члени комуни, як чоловіки, так і жінки, приймають жваву участь на зборах—зовсім не почувається пригноблення жінки. Родинні члени живуть в одному помешканні, молоді в другому, нарізно хлопці й дівчата, між котрими чимало комсомольців. Комуна має клуб, випусє газети, має гарненьку бібліотечку. Помешкання в клубі пристосоване до вистав, які й влаштовуються комунарами. Яку клуб, так особливо на вистави приходять багато селян. Багато є в комуни заяв на вступ до неї членами, але за браком житлового помешкання,—а почасти й землі, яку тепер трудно прирізати,—приходиться відмовляти. З дітвори складається дитяча комуна, що живе на другій садибі. З ними працює вчителька, теж член комуни. Надзвичайно гарне вражіння роблять діти: веселі, здорові і почувають себе без матерів, під доглядом чужої людини, дуже гарно. Дитяча комуна має свій городець, на якому працюють діти. Догляд за чистотою лежить на самих дітях. Страву їмносять із загальної

пекарні, але кращу, ніж їдять дорослі. В дитячій комуні перебувають діти з 5 до 13—14 років. Для менших дітей є окрема кімната в головній садибі, щось подібне до ясел. Туди матері здають дітей під час праці. Доглядають за ними жінки по черзі, але намагаються встановити так, щоб чергували ті жінки, у котрих немає дітей, але обходитися з дітьми вміють. Це для того, аби не було нерівного відношення до дітей.

Члени комуну своїм життям задоволені, не дивлячись на те, що перші часи приходилося їм туго, часто не доїдали, не кажучи вже про те, що одєжини не хватало, не було на всіх по дві зміни білизни. Тепер комуна добре забезпечена, завдяки колосальній праці в перші роки свого існування. Як рису, що характеризує внутрішнє життя комуну, не можна обминути систему покладення кари на тих, що порушили робочу дисципліну. Самою неприємною роботою в комуні вважається полоскати на льоду річці білизну, через те всім, хто проштрафився, незалежно від полу—чи це чоловік, а чи жінка,—дається наряд полоскати білизну. Здебільшого підпадають штрафу парубки. Комунари кажуть, що нічого перуть—призвичаїлися.

Другий цікавий випадок був у цій комуні такий: один комунар попався ледащо і п'яниця; він почав вносити в комунальне життя розклад. Аби цього запобігти загальні збори вирішили виключити його із членів комуну. Він мав жінку і троє дітей, і от жінка знайшла за краще кинути його і розвестися, але залишитися в комуні, не дивлячись на те, що вони, як сім'я, досить дружно жили.

От приблизний малюнок життя та організації звичайної комуну. Є комуни і кращі, що мають в своєму складі агронома, машинізоване господарство, досконалу організаційну структуру господарства і внутрішнього життя, є й гірші, що ставлять за ідеал досягнення описаної комуну, але загальна форма організації й співжиття така, як тут описано.

Досвід проробленої роботи, як Наркомземом, так і сільсько-господарською кооперацією, свідчить про те, що невинний нижчі форми колективів прагнуть до перетворення у вищі. Явище це цілком природне, бо чим вища форма колективу, тим він може більш раціонально ставити своє господарство і економічно міцніти; і друге, про що нам свідчать дослідження колгоспів: чим вища форма, тим більш раціонально поставлене господарство, при всіх інших однакових умовах забезпеченості.

Росподілу колгоспів на ці групи ми не маємо, бо вівся облік по реєстрації статутів, яких фактично маємо два—комуни та артіль. В цифрах ми маємо таке співвідношення:

Губернії	Комун	Артіль	Товариств по спільн. обр. землі	Разом колективів
1. Одеська	34	2.006	12	2.052
2. Донецька	36	546	11	5.193
3. Харківська	9	310	—	319
4. Катеринославська	21	502	17	540
5. Полтавська	15	241	—	256
6. Чернігівська	9	33	—	42
7. Київська	24	724	—	748
8. Волинська	13	54	3	70
9. Подільська	17	181	—	198
По Україні	178	4.597	43	4.818

Зазначені в таблиці цифри безумовно не точні. Як уже й раніш говорилося, товариства по спільній обробці землі не завжди реєструвалися в Окргземуправліннях, і кількість їх більша. Як приклад, я напевне знаю, що на Київщині є чимало таких товариств, що спільно працювали на бурякових плантаціях, але тут вони не зазначені і взагалі їх підрахувати зараз ще неможливо. Що торкається артілів, то де-яку частину їх сміливо можна віднести до комун, але вони йдуть по цій графі тому, що мають артільний устав і юридично не оформили себе, як комуну. Одначе, не дивлячись на зазначені хиби обліку, цією таблицею, як орієнтовочною, користуватися можна і вона показує співвідношення основних двох форм—комун і артілів, а також розвиток колективного руху поміж окремими губерніями.

VI

Зі зростом кількості колективів цілком природньо у них з'явилася бажання створювати певні об'єднання для обслуговування своїх потреб, як матеріального, так і організаційного характеру. В де-яких районах виникає думка організувати союзи колгоспів. Підштовхувало до цього ще й те, що Наркомзем та його органи на місцях, на обов'язку яких лежало всебічне обслуговування колгоспів, не могли справитися з цією роботою. Організаційно вони не встигали вхонити стихійного зросту колективів, а з господарчого боку і не могли технічно стати на допомозі колгоспам, особливо з переходом до нової економічної політики, коли Наркомзем намагається скинути з себе всякі господарські функції й стати органом, що направляє земельну політику і регулює сільське господарство. Завдяки такому стану почали народжуватися як губерніяльні, так і районові союзи колгоспів. Ми мали такі союзи в Одесі—губерніяльний і повітові, ряд союзів на Харківщині і ще в де-яких районах. Але за короткий час їх роботи виявилася, що такі організації не можуть бути життєздатними і ось чому: союзам приходилося опиратися в своїй роботі на колгоспи, які не тільки не могли матеріально стати в допомозі своїм союзам і виділити їм якісь кошти для обороту, а навпаки—самі вимагали допомоги зовні. Союзи могли жити лише за рахунок кредиту, в ті часи досить дорогого. Незначні кошти в обороті, видатки по кредиту, оплата промислових податків і т. и. не тільки не давали можливості поставити організаційну роботу, але навіть оплатити торговельний апарат. Крім того, союзи, не обслуговуючи організаційно, відіграючи незначну ролу в збуто-постачальницьких операціях, своїм існуванням удорожаючи речі споживання, що проходили через них до колгоспів,—зовсім відриваються від останніх. Ряд союзів опиняється на передодні краху.

В цей час починає досить швидким темпом відроджуватися сільсько-господарська кооперація, маючи значну базу в т-вах на місцях і можливості, як організації, що можуть забезпечити кредит, більш широкого кредитування. Вона приймає певну 3-х ступневу форму союзного будівництва.

Визнаючи, що колектив, при державному капіталізмові, є ні що инше, як найвища форма сільсько-господарського продукційного кооператива, в політичних та радянських керуючих колах, між робітниками кооперації і самими колективістами виникає думка сполучити в одно ціле і союзне будівництво сільсько-господарської кооперації і колгоспів.

Незабаром ця думка втілюється і в життя. Районові союзи колгоспів і сільсько-господарської кооперації починають доброхотно зливатися. Правда, злиття проходить не всюди однаково. В де-яких місцях влиття союзу колгоспів зі своїм дефіцитом дуже тяжко відбивається на союзові сільсько-господарської кооперації, але в цілому така реорганізація союзної будови проходить задовольняюче. Аби найбільше забезпечити інтереси колгоспів на Всеукраїнських зборах уповноважених, прийнята постанова про те, що колективи незалежно від кількості членів і міці входять безпосередньо, а не через товариство за члена союзу. Таким чином, колективам даються всі козири в руки, аби направити роботу союзів в найбільш сприятливий бік по відношенню до колгоспів. Сполучаючи дві ці споріднені організації на таких умовах, ми маємо і забезпечення інтересів колгоспів і економію як сил, так і матеріальних засобів.

Не можна замовчати все ж одного негативного явища в перші часи по злитті:—старі кооперативні робітники, здебільшого кредитники, не могли як слід зосвоїти завдань, що стоять перед кооперацією в галузі колективізації. Але протягом часу, в міру виховання нових робітників в кооперації, зміни психології старих робітників, робота ця налагоджується і йде задовольняюче. Є союзи, в яких потреби колгоспів з боку організаційного, агрикультурного й економічного задовольняються майже на 100%¹⁾.

В сучасний момент одними з перших питань перед союзами стоїть: агрикультурна допомога колгоспам і налагодження господарчих взаємовідносин, як в галузі кооперативного збуту продуктів колективних господарств, так і постачання необхідними господарськими речами.

VII

До цього часу ми розглядали колгоспи з боку організаційного, господарчого, та місця їх в системі радянського будівництва в галузі сільського господарства. Ми зазначали, що основним елементом при організації колгоспів є незаможник та бувший панський наймит.

В загальному складі членів колгоспів ми маємо:

Г у б е р н і ї	о/о селян	% робітників	о/о інтелігентів	о/о невияснено	Разом (в % %)
1. Волинь	74,6	12,3	5,7	7,4	100
2. Поділля	80,0	7,5	7,5	5,0	100
3. Київщина	91,9	4,7	3,4	—	100
4. Чернігівщина	85,3	11,8	—	2,9	100
5. Полтавщина	97,7	0,4	—	1,9	100
6. Харківщина	83,4	13,9	1,7	3,0	100
7. Катеринославщина	90,9	7,2	—	1,9	100
8. Одещина	80,3	5,4	11,7	2,6	100
9. Донецьчина	96,8	3,1	—	0,1	100
По Україні	86,7	7,3	3,3	2,7	100

Як бачимо по цій таблиці, в складі колгоспів абсолютна більшість за селянством. В де-яких районах піднімається трохи о/о робітників і на

¹⁾ Лебединський, Єлисаветський союзи с.-г. кооперації.

Одещині інтелігентів, що сягає 11,7⁰%. Це залежить від того, що тут вплив мають горідницькі колективи, значна кількість яких міститься біля Одеси. Для нас ці колгоспи не цікаві, бо надіятися на їх розвиток не приходиться.

Тепер подивимось, які кола селянства йдуть в колгоспи і чи вірна та думка, яку де-хто має, що колгоспи дали притулок куркулям.

Росподіл селянської частини колгоспів по групах забезпечення:

Г у б е р н і ї	0/0 неза- можників	0/0 серед- няків	0/0 замож- них
Волинь	86,0	11,0	3,0
Поділля	85,0	10,0	5,0
Київщина	92,0	8,0	0,0
Чернігівщина	немає даних	теж	теж
Полтавщина	92,5	7,0	0,5
Харківщина	88,1	10,5	1,4
Катеринославщина	81,5	18,5	—
Одещина	62,9	19,1	18,0
Донеччина	56,0	26,0	18,0
По Україні	80,5	13,8	5,7

Цифри наочно свідчать, що немає жадної губернії, де б не було в колгоспах більшості незаможників. За ними йдуть середняки, і в цілому незначне зовсім місце займають куркулі. Правда, на Одещині та Донщині 0/0 куркулів в колгоспах підвищується до 18, але все ж більшість, а тому і основне ядро колективів перебуває в руках незаможників.

Коли взяти на увагу, що з загальної кількості членів ми маємо 40,5 безземельних, серед яких 15,8⁰% абсолютно не мали нічого, то наше попереднє твердження, що колективістичний рух, це—рух незаможного селянства, буде цілком правдивим.

Для більш повного з'ясування соціального складу колгоспів наведемо ще маленьку табличку. З'ясуємо, який відсоток членів і з якою кількістю землі вступив до колгоспів.

	Мали до вступу в колектив			
	до 1 дес.	від 1 до 3 д.	від 3 до 5 д.	5 і більше
По лісостепу	20,9%	21,8%	9,7%	7,0%
» степу	12,1%	23,9%	7,5%	10,0%

Далі всякі пояснення можна рахувати зайвими.

Культурний рівень членів колгоспів, як правило, вищий, ніж околиць-ного селянства. Так ми маємо: неграмотних 22,1⁰% (за останні часи цей відсоток повинен був значно знизитися, бо колгоспи сами дбають про ліквідацію неграмотності), з нижчою освітою 74,7⁰%, з середньою 2,6⁰% і з вищою 0,6⁰%. Між ними ми маємо також 1,2⁰% колективістів з агрономичною освітою.

От той стан колгоспів, у якому вони перебувають зараз. Твердження, що колектив (комуна) є зародок на селі майбутнього комуністичного ладу, є вірним, але це для майбутнього. Зараз же, коли ми ще не досягли комуністичного ладу, а живемо при державному капіталізмі, і на колективи ми повинні дивитися, як на капіталістичні підприємства (я тут не хочу торкатися взаємовідносин внутрішніх, де ми повинні підтримувати комуністичний склад життя поміж членів комуни). Колективи входять

у склад кооперації, завданням якої являється боротьба вкупі з приватним капіталом з державою. Отже, і колективи в сучасний момент повинні виступати, як продукційні капіталістичні організації, що також ведуть економічну боротьбу з приватним підприємцем-продукціонером, яким на селі є куркуль. Далі—колектив є єдиною господарчою організацією, що може економічно поставити незаможника в незаможне від куркуля становище, тому набуття колективами певних матеріальних цінностей—капіталу, не є явищем негативним.

Констатуючи прогресивне перетворення колгоспів від нижчих форм до вищих—до комуні (а це цілком природне явище, що базується на економічних підвалинах, бо чим вища форма колективу, тим більш прибуткове господарство), ми можемо поставити прогноз, що кількість комун, хоч і поволі,—зростатиме і можливо більш швидко, ніж ітиме загальна організація колгоспів.

Тепер поглянемо, до чого може привести накопичення капіталів в артілях і комунах.

В артілях кооперативного типу лишки капіталів, по задоволенні потреб, як членів, так і всієї артілі, як господарства, попадатимуть до рук кожного члена і, здавалося б, будуть допомагати йому, як персоні, багатіти; але треба мати на увазі, що ні в одному колгоспові не дозволяється наймана праця, і тому такий член артілі, у якого навіть є зайві кошти, не може ставити за себе людей на роботу. Кожен член у всякій артілі має за основне господарство артільне, він, цілком зрозуміло, при всяких випадках буде намагатися полегшувати собі працю, а це можливо при всепрогресуючій раціоналізації і машинізації господарства. Раціоналізація і машинізація господарства чим далі, тим більше зв'язує кожного окремого члена, який, по уставу, при виході, коли б він цього захотів, майже нічого не одержує. Чим краще поставлено господарство, чим більші прибутки його й легша робота, тим менше стимулів до виходу із артілі.

Крім того, які б великі прибутки не давала артіль, їх не стане кожному окремому членові накопичити собі власного капіталу. Може йти розмова лише про накопичення неподільного артільного капіталу. Накопичення цього капіталу штовхає теж вкупі з іншими чинниками до перетворення артілі у вищу форму, що дає можливість підвищення добробуту її членів.

В комунах справа ще більш ясна. Там єдина потреба в капіталі, це—поліпшити свій добробут і полегшити працю.

Правда, можуть бути й інші нездорові явища—бажання чи артілі, чи комуні перетворитися в колективного поміщика і жити за рахунок визиску найманої праці¹⁾, але це явище хоробливе і при Радянській владі, коли в основі земельного законодавства лежать принципи трудового землекористування, не можливе. Все-таки це нам вказує на те, що як державний, так і кооперативний контроль над колгоспами повинен бути неослабним, аби можна було своєчасно оперувати хоробливі болячки «лже-колективів», що час від часу нарастають на здоровому тілі колективного руху.

Перетворення артілів в комуни, зацікавленість членів колгоспів в раціональній постановці господарства не може привести до «окуркулення» окремих селян—членів колгоспів.

¹⁾ Як на зразок цього, ми можемо вказати на «Неплюївську комуни», про яку згадувалося, але й принципи її будови були зовсім іншими.

Накопичення ж кооперативних капіталів, як в колгоспах, бажано по-стільки, поскільки воно допомагає піднесенню сільського господарства, що є завданням сьогодення.

Сільсько-господарські комуни—це в майбутньому хлібні фабрики комуністичного суспільства, тому-то вже зараз, направляючи рух колективізму по певній течії, треба дбати про те, щоб умови господарювання в колективі не чинили перешкод в потрібному нам напрямі. Нам потрібно йти по лінії створення оптимальних господарств, що дають можливість розвиватися господарству. Не ставлячи перешкод перед організацією дрібненьких колективів, треба знайти шляхи до об'єднання їх. Наше земельне законодавство розрішило питання з вільним виділом земель для колгоспів, але не регламентовано ще питання про зведення докупи груп колективів і сполучення їх земель (особливо це питання загостриться при остаточному закріпленні земель).

На ближчі часи необхідно почати спроби індустріалізації комун, аби мати досвід, як може піти по цій лінії, так звана, «смичка» села та міста.

Визнаючи колективізацію в сільському господарстві, як здобуток революції і явище в умовах робітничо-селянської державности, корисне як для сучасного, так і для майбутнього, необхідно прислухатися до вимог колгоспів, вимог сьогодення і в міру можливості їх задовольняти.

В першу чергу нам треба подбати про землевлаштування, яке, відстаючи від організації колгоспів, стає їй на перешкоді. Необхідно в цій справі створити рівновагу між організацією колективів і задоволенням їх в потребі землевлаштування.

Друге не менш, а може й більш важливе питання, це—агрономична допомога, 1,2% членів колгоспів, що мають агрономичні знання, дати агрономичної допомоги не зможуть. Наша, як державна, так і кооперативна, агрономія не засвоїла ще думки про значіння колгоспів в агрикультурній роботі. В цьому напрямі треба зробити певний натиск. Треба, щоб колективні господарства стали об'єктом агрономичного впливу. Кожен колгосп повинен бути і зразковим полем і агрикультурним осередком. Колектив повинен також бути підсобною організацією для наших досвідних станцій. Всі свої міроприємтя як державна, так і кооперативна агрономія в справі агрикультури повинна переводити в першу чергу через колгоспи.

Все це вкупі взяте поставить ще більше колективи в превалююче положення перед індивідуальним господарством селянина і не тільки закріпить досягнення колективістичного руху, а й сприятливо відоб'ється на дальшому розвитку його.

Початок друкарства на Україні.

I

Нові форми економічного й соціального життя, що повстали у західній Європі в кінці середніх віків на руїнах феодалізму, витворили нових споживачів книги, розширили, так би мовити, соціальну базу книги. В цю добу розбудження шукаючої, критичної думки, розвитку духовних зносин за книгою тягнуться не тільки магнати, а й менш заможні верстви суспільства: дрібне лицарство, міщанство-буржуазія і навіть верхи селянства. Задовольнити ж цей попит на книгу попередні виробники—переписувачі її, переважно манахи, вже не могли, й тому продукція книг іде з монастирських стін у місто—город, розвиток якого теж припадає на цей час. Від майстера-манаха йде до ремісника-міщанина. Перший виробляв її для певного споживача, що замовляв її (переважно для магнатів чи то для вжитку того ж монастиря), другий, заготовляючи книгу вже на продаж, виносить на ринок, що в цей час розвитку торговельного капіталу, знесення феодальних кордонів—став ширшим. Зважаючи на вимоги нових покупців, ремісник готує вже не ті дорогі книги, як то було по монастирях, і які коштували цілих маєтків магнатам, а приступніші по ціні.

В попередніх тих дорогих книгах найбільше коштував сам матеріял—пергамент. Один дослідник книги влучно сказав, що колись треба було цілу ватагу, щоб на вироблених з їх шкір—пергаменту—написати книгу. Тому в цей час набуває значіння більш поцінний, так би мовити, демократичний матеріял—це папір. Занесений в Європу арабами цей матеріял довгенько доживав, поки економічні й соціальні зміни покликали його витискати великопанський дорогий пергамент. Виробництво паперу залежало не тільки від попиту на нього, а й від сировини, що на те виробництво потрібна. Автор книги «Історія праці і працюючих»—П'єр Брізон—каже, що «загальне споживання полотна (з XIV в.) підготувало появлення ганчірки-тряпки, а дешева ганчірка дала можливість виробляти папір, що став заміняти дорогий пергамент». В XIV, а особливо в XV в. фабрики паперу поширюються по всій Західній Європі, у 1320 році бачимо вже фабрику в м. Майнці, що став пізніше батьківщиною друкарства.

За подешевшенням матеріялу до книг йде, хоч дуже поволі, подешевшення й самої техніки написання, виготовлення її. Стали писати під диктуру в «скрипторіях» не один, а багато писарів, при чому одні (каліграфи) писали текст чорним чорнилом, другі (рубрикатори) дописували червоним чорнилом-кіновар'ю заголовки, рубрики, треті (ілюмінатори) виконували різноколірові ініціальні літери, четверті (мініатори) малювали мініятури. Виготовлення книги з таким розподілом праці зробило її більш

продуктивною (хоч часом за кошт художній) і трохи дешевшою. Але все ж ціни були високі, а потреба в книзі все зростала, особливо в Італії, де, як каже Петрарна: «Всі без розбору кинулись тепер на писання, і встановлені тверді ціни за цю роботу».

Ще для швидкої і поцінної продукції малюнків, невеликих книг з малюнками, стали користуватись дереворитами—ксилографією, яка теж, як і папір, занесена була в Європу ще раніше, але тільки в цей час була більше удосконалена, використана. З'явилися цілі книжки, сторінки яких були одбиті з вирізаних дерев'яних дощок з малюнками і невеликим текстом. Ці книги були приступніші по ціні й змісту,—малюнки отих «біблій для вбогих» говорили чимало навіть неграмотному. Але вирізувати на дереві кожну сторінку, з великим трудом виправляти, коректувати помилки на ній, це все ж не вирішувало завдання в економії часу, матеріалу, а значить хуткості виробництва більшого числа примірників по невеликій ціні.

А таке завдання час, нові економічні, соціальні, культурні умови, взагалі, поставили в Західній Європі: надто багато, проти попереднього, бажали сказати, написати в XIV, особливо XV в. Його поставили й розв'язали майже одночасово в першій половині XV в. у різних місцях: в Італії (Кастальді, Ченіні), Голандії (Костер), але найщасливіше в Германії—Йоган Гутенберг—Генифлейш. Отже, винахід друкарства, с.-т. умілости з окремих рухомих, одлитих з металу, літер складати слова, рядки, цілі сторінки і потім одбивати з них,—є функція свого часу, тодішніх економічно-соціальних умов. Про це виразно говорить Фр. Меринг: «Довгі, гарячі суперечки про те, хто дійсно винайшов друкарську умілість, ніколи не закінчаться, через те, що, де економічний розвиток ставив це завдання, робилися більш, чи менш успішні спроби до його розв'язання, і коли, на основі зроблених до цього часу історичних дослідів, належить визнати, що Гутенберг зробив останній рішучий ступінь з найбільшою сміливістю і ясністю і завдяки тому з найбільшим успіхом, так що нова умілість швидко поширилася скрізь за Майнця,—то це тільки значить, що він краще других зумів зробити підсумок всім досвідам і більш чи менш невдатним спробам. Все ж за Гутенбергом залишається невміруща заслуга, його винахід зостається дивним витвором людського розуму, але не нову невідому рослину він посадив у ґрунт, а тільки уміючи зірвав плід, що поволі досягав».

Так найкраще розв'язання завдання масового виготовлення книг—друкарство—було зроблено в Германії, але швидко нова техніка перейшла й до інших сусідніх країв. Італія, що йшла попереду других країн у своєму економічному розвитку і була тісніше других країн зв'язана з античною культурою, захопленням якою, тим «відродженням-ренесансом», одзначається ця доба,—одна з перших (з 1464 р.) завела у себе друкарні. Тут, в Італії, були й потрібні для ширшого виробництва кошти—капітал; уже в середині XIV в. тут бачимо промисловість зорганізовану на капіталістичних підвалинах. Як кошти, так і комерційний і взагалі культурний розмах були у Венеції, слава якої, як «цариці морів», після завоювання турками Сходу, Візантії, хоч і почала падати, але все ж вона мала значні капітали, чимало своїх і грецьких учених і рукописних книг, і оту інерцію підприємства, що поставили в свій час її друкарські заклади на першому місці серед інших міст, як Італії, так і інших країн. Венеція дала також

притулок, як побачимо далі, і слов'янським видавництвом, що частково вплинули й на українське друкарство.

Друкарі німецькі, італійські, французькі, що скористувалися винаходом Гутенберга, внесли чимало удосконалень в його процес друкування і в самий зовнішній вигляд книги. Коли у Гутенберга шрифти—літери далекі ще від ідеалу і близькі до рукописних, коли він не знає пагінації (лічби, цифр на сторінках), оглавів, титулових сторінок, ілюстрацій, друкованих заголовків, ініціалів і т. д., то у спадкоємців його техніки за кілька десятиків літ усе це використано, вони вигадують усе кращий вигляд для свого товару—книги. Особливо в кінці XV в. вславився своїми виданнями венеціанський друкар-видавець Альд Мануччі, який до тієї друкарської техніки додав усе краще, що мала антична графіка, оновлена, перетворена в книгах—кодексах гуманістів, зумів об'єднати техніку з красою форми, з матеріалом книги і, не вважаючи на масове виробництво, кожна видана ним книга мала свою індивідуальність, своє мистецьке обличчя, як-то кращі зразки того монастирського виробництва. І тому, не дивлячись на чужий, далекий для нас зміст теологічних трактатів де-яких «альдів»—все ж «яка це краса, який це пам'ятник, як приємно читати таку (навіть найскуднішу) книгу, яку важливість приймає в ній кожне слово, завдяки цій зовнішній красі», як каже дослідник мистецтва Ол. Бенуа.

Поширивши по всіх економічно, культурно розвинутих країнах Заходу те спочатку просте приладдя—друкарський верстат (стан)—за якіс менше ніж півсотні літ викинув стільки книг, як перед тим того не давали переписувачі, скрипторії за цілі століття. Число відомих до нашого часу першодруків (інкунабулів) до 1501 року пересягнуло вже за 30.000 назв, а число примірників рахують в 10 мільйонів. І їх вийшло найбільше в економічно, культурно сильній Італії, яка мала (найбільше Венеція) з усього числа 1099-ти, відомих до 1501 р. друкарень Європи,—цілу половину (526). Правда, в кінці XV в. чимало з їх уже не існувало: матеріально сильніші побили на ринку дрібніші друкарські підприємства і поширилися, зміцнилися самі ще дуже.

Отже, в кінці середніх віків, з розвитком торговельного капіталу, було поставлено і розв'язано завдання швидкого виробництва книг. Одна промисловість впливала, підганяла другу: так, знаємо, що ткацька, полотняна промисловість дала сировину до паперової промисловости, а ця дала матеріал—папір до ширшої, цінної продукції книг. І згаданий уже нами П. Брізон каже: «без виробу паперу з ганчірки—тряпки винахід друкарства зостався б майже безкорисним. Звідси можна була б вивести, що, в силу економічних наслідків, уживання—ношення сорочок сприяло поступу людського духу». Така яскрава залежність друкарства від економіки, промисловости і всієї культури.

Відсталіші з економічного, культурного боку народи, країни Європи прийняли друкарську техніку пізніше. Минуло після винаходу друкарства півсотні літ поки з'явилися перші друковані кирилицею книги, що призначались для слов'ян Східної Європи, в тому числі і для українців, і біля ста тридцяти літ, поки заснувались перші друкарні на території України. Причиною тому був економічний і соціальний стан України до розгляду якого й переходимо.

II

Доба XVI-го і початку XVII віків—є переломова в усьому житті українського народу мало не на всій його території. З погляду географічного цей перелом почався раніше на заході України, в частині, яка швидче підпала впливу Польщі і Західньої Європи, пізніше в межах центральної Литви і найпізніше в степовій південній частині і на сході—на Лівобережжі. Чим значніші, многоводніші були річки, що пливли з України до Балтицького моря, тим швидче вони стали шляхами по яких прийшов на Україну з Західньої Європи той двигун—торговельний капітал,—що натворив ті зміни, починаючи з економічно-господарських.

Збідніла, зголодніла на лісові матеріяли Західня Європа ще в XV віці приходить по тих річках на Україну, вирубуючи, випалюючи віковічні ліси і взамін їх кидаючи власникам-феодалам Європейське золото. Але в XVI в. вона приходить на схід і по хліб. Давня «житниця» Європи—Іспанія, після довгої війни з маврами, вигнання хліборобів морисків і переходу до культури технічних рослин, сама остільки збідніла на хліб, що з кінця XVI в. теж купує його на Сході Європи. Порт Гданськ (Данціг) всіма річками, що притікають до його, просто висмоктує з Прусії, Польщі, Литви і України всі можливі лишки хліба—збіжжя, ціна на яке з приливом американського золота стає все вище й вище.

Продукти, які попереду на Україні вироблялися тільки для власного споживання господаря, чи йшли як незначний натуральний податок магнатам, чи до двору короля,—нині набули товарову, грошову вартість. Коли раніше запобігали за продуктами здобуваючої промисловости: переважно хутра, мед, як для власного споживання, так частково й для обміну, то теперішня вимога хліба ставить на перший план хліборобство. Хліб експортували чистий і тільки де-яку частину курили на горілку теж для продажу.*

Попит на хліб—збіжжя викликає поліпшення хліборобської техніки, що впливає і на розвиток агрономичної науки. Але заведення кращої агротехніки, саме грошове господарство руйнує давні феодальні форми землеволодіння і творить землевласність, зміцнює кріпацтво—панщину. Численні фільварки панські, ті «яконовії», улаштовані на селянських землях, обсажені живим реманентом—кріпаком і його худобою, вкривають уже в кінці XVI в. західню Україну.

Грошове господарство спричинилося також до яскравого викристалізування з пістрявої ще не зовсім ясної до того маси громадянства на Україні двох головних класів, що стояли коло того головного чинника господарства—хліборобства. З одного боку, порівнюючи нечисленний клас землевласників—магнати, шляхта, з другого боку, численний клас селянства, що своїми руками обробляли ту землю панську. Ще третій клас, який стояв трохи збоку головного виробництва—хліборобства, це ремісники, торговці—міщане, дрібна буржуазія, що займала й по числу середнє місце. І нарешті з невиразним класовим означенням спочатку невелика група, а пізніше значне об'єднання з бувших міщан і селян, що втікли від нових соціальних умов подалі від влади, панства на схід—це козаки, головна роля яких переходить на XVII століття.

Весь соціально-політичний лад Литовської держави, до якої належала і Україна, формується на руїнах феодалізму в залежності від тієї нової

економіки, того класового розподілу громадянства. Спільність інтересів дрібної шляхти польської, литовської, білорусько-української, що йшла проти феодалів-магнатів, призвела (проти волі де-яких магнатів), як каже історик М. Н. Покровський, до державного об'єднання Литви з Польщею, до Люблинської унії. Року 1569-го було тільки юридично стверджено те, що фактично було підготовлено раніше тими економічними й соціальними змінами. Нині весь вищий клас (магнати, шляхта), майже без станового розподілу—всі землевласники-кріпосники з'єдналися ради охорони своїх класових інтересів в одну державу—«Річ Посполиту». Через соймики, сойм, виборного господаря—короля шляхта—панство забезпечує собі всі права без всяких обов'язків. Народне благо розумілось як благо шляхти, ота «славнозвісна, золота вольність»—розумілась як воля, без всякого впину шляхти. Шляхта сама ухвалила панщину (третій Литовський статут), безмитну торгівлю, зняла з себе, своїх маєтків усякі податки і наклала велике мито на торгівлю міщан-буржуазії, на їхні плечі переклала всякі податки державні, але права керування державою не дала не тільки кріпакам, а й буржуазії (у соймі був тільки один представник м. Кракова); навіть шляхтича, що займався міщанськими промислами, позбавляли прав шляхетських.

Міста-города України опинилися як ті островки серед моря панських ланів, що економічно стали в XVI в. тиснути їх. Один дослідник (М. Слабченко) каже, що польський (шляхетський) уряд, в інтересах забезпечення за шляхтою ренти у всьому обсязі і забезпечення за шляхтою свободи від конкуренції городських ремісників, дуже рано став звужувати городське виробництво, що склалося по західньо-європейському цеховому типу. Цех вважався небажаним з'явищем, як через те, що в ньому поміщик зустрічав сильного конкурента, так і через те, що цехи зменшували прибутки поміщиків, установлюючи ціни на товари і сільсько-господарські продукти.

Так що з кінця XVI в. на Україні панство—клас кріпосників єдиним фронтом пішов на селян кріпаків і на міщан торговців, ремісників. Розпочалася класова боротьба, яка прибрала виразної релігійно-національної форми, властивої взагалі класовій боротьбі тих часів і в Західній Європі. З одного боку, панство, об'єднане державною католицькою релігією і польською культурою, до якого класові інтереси потягли і українську шляхту, а з другого,—міщанство, селянство українське під прапором «руської віри». Шляхта, її держава—Річ Посполита—хотіла панувати над українським селянством і міщанством, так як і над польським, не тільки силою, а й зв'язати з собою, скріпити те панування ідеологічно. Вона хотіла перекинути місток від своєї ідеології—католицької релігії—до релігії «руської—православної»—і по тому містку привести до послуху настоящего богові—католицькому і поставленим на землі ним панам. Але цей місток, ця спроба єднання, що відома під назвою релігійної унії, викликала великий опір, велику боротьбу, що тяглася кілька десятків літ. Ідеологічно боролися два принципи, що виходили з класових інтересів: унія накидала в справі церкви монархізм, деспотизм короля, шляхтича—світського чи духовного (єпископа), хотіла згори командувати, ніби по дорученню неба, масами, православ'є ж на Україні тоді стояло за демократизм, соборність і хтіло знизу, з маси вибрати, настановляти собі керовників церковних (єпископів, священників).

І ця релігійно-національна по формі, а в своїй основі соціальна, боротьба вимагала від учасників її певної організації, певних методів. Панство було зорганізоване, стояло під охороною всього державного апарату, а з протилежного боку значіння організації розумів бувалий, спритний міщанин—торговець, ремісник. Він уже звик до товариських об'єднань чи то в формі «медових» братств, чи в формі професійній—ремісничих цехів, із яких, з загостренням релігійної боротьби, він, як не католик, був виключений. Такий «дух» був не тільки в цехах городів на Україні, а й на Заході. Згаданий уже нами раніше П. Брізон каже: «Поперед усього це дух релігійний. І тут нема чому дивуватися, бо в середні віки все життя проходило під владою релігії. Поруч з цехами існувало братство, що було під опікою якогось святого. Після реформації вимагалось навіть, щоб майстри, підмайстри й учні їх були католиками. Релігійний дух прожив остільки ж довго, як і цехи». Так що українське міщанство, окрім зазначених загальних «всеміщанських» утисків, що мались у Річі Посполитій—мало ще й спеціальні, по зразку західньому, як схізмати-некатолики, що підтримувалось почасті й конкуренцією поміж ремісниками. Викинута з цехів значна частина «руських» ремісників міщан організовується на зразок тих же цехів, але з більшим ухилом в бік релігії,—в так званих, як і на Заході, братствах при церквах. Релігійна боротьба висунула братства на чільне місце, яко єдину «руську» громадську (фактично буржуазно-класову) організацію. А надані патріярхами братствам ставропігійні, незалежні від єпископа, права в сфері церковного керування підносять їх авторитет і серед селянства. Перед серед братств веде найстаріше, найорганізованіше, найзаможніше, з заслугами в боротьбі з католиками (календарна справа) і з своїм єпископом Гедеоном Болобаном, і славне своєю школою і друкарнею—Львівське ставропігійне братство.

Міщанство-буржуазія українська вчилася у своїх ворогів не тільки організації, а й засобів боротьби. Єзуїти, поборовши в Польщі реформаційні, протестантські течії, позачинявши їхні школи, друкарні, заводять свої католицькі, добре на свій час поставлені, школи, де прищеплюють молоді ідеології, пошану до католицизму, до латинської й польської мови, панської культури взагалі,—і зневагу, призириство до «руської» віри, до культури хлопської української. Як протиотруту братства фундують свої слов'яно-грецькі школи, де підносять значіння грецької релігії, слов'янської мови і ганьбують усе, що зв'язане з католицизмом. Потреба й пошана до шкіл серед міщанства, братчиків була значна. Автор твору «Пересторога», який, як гадають, був львівським братчиком, докоряє давнім князям, що мурували багато церков, монастирів, «одначе того, що було найпотрібніше, шкіл посполитих не фундували», а далі ще—«і так-то вельми багато зашкодило державі українській, що не могли шкіл і наук посполитих розширяти і їх не фундовано: бо коли б були науки мали, тоді через неучтво своє не прийшли б були до такої погибелі» (подано за М. Возняком). Та не тільки один цей автор ставив високо освіту, а й другий український полеміст теж одстоює її, бо де вже там, мовляв—«плохому і голому за збройного лицаря воювати, а простаку неученому за мудрого оратора відповідати». Окрім братств на полі освіти, шкільництва українського в кінці XVI в. прислужились і окремі одиниці з українського магнатства, яким економічна міць дозволяла, не міняючи релігії «руської», мати великий вплив у «Річі Посполитій». Таким був князь Константин (Василій) Острожський, якого не раз сам король

навертав на унію, але, як каже Костомаров, це «обиджало його панську самолюбність, що впоювала йому змагання бути першим між своїми одно-вірцями». Оця «самолюбність» і спричинилася до заведення Острожським, хоч на короткий час, шкіл, друкарень, які, як побачимо далі, й дали не надто багато, та більшого й не можна було сподіватись од вельможного мецената, який класовими інтересами був зв'язаний з іншою панською культурою.

Окрім шкіл, освітніх установ, та боротьба викликала літературну, переважно релігійно-полемичну, творчість. Напади, писання, книги з боку католиків і уніятів вимагали відповіді з боку православних. В цей час виступають чимало вчених, літератів, що гуртувались коло Острожської чи Львівської школи, а також «голяк-странник» Вишенський, який у своєму демократизмові далі попередніх заходив, а в справах освіти тягнув назад.

Отже, як бачимо, в економічній, соціальній боротьбі, що повстала з розвитком торговельного капіталу на Україні, набуває великого значіння освіта—школа, полемична й релігійно-наукова література, які вимагають ширшої, ніж то було раніше, продукції книги на Україні.

Заведення на Україні друкарень—цих кузень нових мечів—«мечів духовних»—стало необхідністю того часу.

III

Той культурно-освітній рух, та потреба книги припадає в західній Україні (Острог, Львів) на кінець XVI ст., а в східній, Наддніпрянській (Київ), на початок XVII ст. До того часу, поки не натворив торговельний капіталізм змін, життя освітнє йшло кволо, тільки відгомін західньо-європейського гуманізму та різні реформаційні течії, що так були в середині XVI в. поширились у Польщі і почасти на Україні, потроху зачіпали, хвилювали переважно вищу верству укр. громадянства. І тоді вже де-в-кого з них з'явилась думка про освіту ширших мас посліпства, про наближення до них книг переважно релігійних. Та думки панські переважно при них і зоставалися, без заглиблення, без їх здійснення, і тодішні вимоги на книгу могли цілком задовольнити свої переписувачі чи чужоземні друкарні. Не було більшого попиту на книги, та не було й сприятливих ні матеріяльних-грошових, ні технічних умов для заведення тоді друкарства на Україні.

Подібні ж обставини були не тільки на Україні, а й в інших країнах слов'янського сходу—Білорусії й Московщині. І тому перша друкарня, що виготовляла книги для цих країв, з'явилася, можна сказати, на межі Заходу й Сходу Європи, в м. Кракові через півсотні літ після винаходу Гутенберга. Заснована вона була, по припущенню Бандке, за допомогою православних з Литви (білорусів і українців), «мѣщаниномъ краковськимъ Шванполтомъ Фѣоль, из нѣмцевъ нѣмецкого роду Франкъ» в 1491 році. Друкарня ця встигла видати відомих нам 4 (і одна ще непевна) книжки на церковно-слов'янській мові з де-якими, як вказує П. В. Владимиров, властивостями білорусько-української мови, що ясно вказує, для кого вони переважно призначались. Обвинувачений католицьким єпископом в ересі, Фіоль став у 1492 р. перед судом і був приневолений тікати із м. Кракова, а частину виданих ним книг було сконфісковано, знищено, так що точно ми й не знаємо, скільки він їх видав, можливо, що не всі до нас дійшли, а загинули

в огні. Так що вже перші друковані слов'янські (кирилицею) книги були «хрещені огнем», як жертви класової релігійної боротьби, як і їх товариші—на Заході і на Сході Європи й всього світу до них і після них.

Трохи пізніше, з 1493 року, з'являються друкарні й у південних слов'ян на Балканському півострові (Ободі, потім Цетинь). Вже з першої чорногорського друку книги довідуємося про причини потреби там в них. Фундатор друкарні і видавець Гюрій Черноевич сумує над зменшенням книг, коли настигла південних слов'ян «измаильська железна палица»; ці «ізмаїліти» (він боїться одверто називати турок) зруйнували церкви, знищили книги. Після Чорногорії друкарня з'являється, певно, при допомозі чорногорських друкарів, у 1510 р., в Угровалахії.

Але обставини економічні й політичні (турки) не дали можливості розвинути друкарству на Балканах, звідки часом приходили ті книги і на Україну,—і тому осередком друкарства південно-слов'янського стає славнозвісна в друкарстві Венеція. На початку XVI в. сербський воєвода Божидар Вукович заводить тут слов'янську друкарню, що з 1519 р. на протязі півсотні літ друкує церковно-слов'янські книги. Друкарня ця, що, певно, мала коло себе вчених слов'ян-редакторів, справщиків книг, знайомила, звязувала південних і почасти східних слов'ян (в тому числі й українців) з Італією, взагалі, і з мистецькою друкарською технікою, зокрема.

Коли південним слов'янам з територіального й технічного боку було зручно мати свої друкарні у Венеції, то для східних слов'ян це було, як-то кажуть, не з-руки,—далека дорога, трудна доставка книг звідти зменшували користування ними, та ще й особливості південно-слов'янської мови тих книг стояли на перешкоді їх поширенню на Сході. Вже на початку XVI в. освічені білоруси й українці, що побували в Західній Європі, відчули потребу в церковних книгах, пристосованих до мови, розуміння поспільства. Один з таких білорусів, що здобув вищу освіту в Кракові і Падуї (недалеко коло Венеції), доктор Франциск Скорина, родом з Полоцька, певно з заможної міщанської родини, розпочав, за допомогою теж заможних віленських міщан, видавати у Празі книги. Року 1517-го тут надрукував він спочатку Псалтир «дітям малим початок усякої доброї науки» і де-кілька книг-частин під загальною назвою «Біблія руска вложена докторомъ Францискомъ Скориною из славнаго града Полоцька, Богу ко чти й людем посполитым к доброму научению». Як доктор в «лікарських науках» того часу, коли релігію ставили над усе, коли хворого починали лікувати з «душі» молитвами, каяттям, а потім давали вже якесь зілля і для хворого тіла,—Скорина надавав великого значіння священним книгам. Особливо він високо ставив Біблію, бачучи у ній енциклопедію знання: «всее прироженое мудрости зачало и конецъ», і став видавати її окремими частинами, щоб зробити приступною по ціні ширшому колу читачів, принаймні, з міщан, і принатурив мову «зупольне вложены на руский языкъ» аби «послужити посполитому люду русскаго языка, сие малые книжки праці нашеє приносимо имъ». Скорина, як демократ, раніше Лютера зрозумів, відчув значіння приступних по мові ширшому колу читачів—поспільству—священних книг, в яких бачив засоби освіти, звязку тих мас з міщанством, буржуазією, так необхідного для боротьби з протестантським і католицьким магнатством, шляхтою, яка (боротьба) тоді вже наклъовувалась. І дійсно, книжки Скорини широко розходилися по всьому князівству Литовському (Білорусії й Україні),

а коли друкованих не стало, то переписували їх. З Праги привіз, певно, друкарське знаряддя Скорина до Вільна, де на кошти бургмістра Бабица видав у 1525 р. «Апостол» і «Малую подорожню книжицу». Далі видавнича діяльність Скорина, цього доктора швидче в друкарстві ніж у лікарських науках, спинилася, залишивши значний слід, вплинувши безпосередньо чи посередньо на інші білоруські й почасти московські і українські друки.

По стежці, яку вказав книжці Скорина, аби дійти до поспільства, принаймні, міського, пішли й представники різних протестантських течій, що з Заходу через Польщу поширили свою діяльність і на Білорусію і почасти на Україну, де закладали свої школи, друкарні. Так, на Білорусчині, в Несвімі, в друкарні магната Радзивіла кальвіністи (С. Будний, Кавечинський, Кришковський) надрукували дві книжки, з яких одна «Катехисіс» (1562 р.) призначалась для «простого народу руського й для християнських діток руських». Мала продукція книг кальвіністів і інших протестантів для «простого народу руського» (хоч певно частина їх до нас і не дійшла) свідчить, що реформація мало зачепила той народ, а більше спинилася на шляхті, що користувалася книгами протестантськими на польській мові.

З'являються також у другій половині XVI в. в вел. князівстві Литовському й рухомі, подорожні друкарні по типу західньо-європейських. Одну таку «вбогу» друкарню мав В. Тяпинський, що пішов слідом за Скориною в наближенні до поспільства священних книг, якими «з убогое свое маєтности народу своєму услугует». В сильній, трохи кострубато написаній Тяпинським передмові до Євангелія ми бачимо одного «кающогося» руського шляхтича, якого вразили розвиток освіти протестантських і католицьких шкіл і занепад «руської» школи, віри й оте окатоличення, ополячення руського панства: «занедбання свого славного язика, просто погорду... що вже де-котрі стидаються й письма свого, особливо в слові божім... а ні шкіл ніде не мають до науки його, а через те поневолі мусять звертатися до книжок польських і інших самі й дітей своїх, не без великого стиду». (Подано за М. Грушевським). В цих словах Тяпинського, представника небагатьох руських патріотів, в яких ще «совість говорила», відчувається класове розмежовування серед панства руського, що йшло під релігійно-національним прапором—як «зрада» руській вірі,—про що вже говорилося раніше.

Голос Тяпинського пролунав все ж не даром. Знайшлися одиниці серед «руських магнатів, які ще по інерції йшли за батьківською «руською» вірою. Були ще магнати руські, які служили, як то кажуть, богові й мамоні: ставили одночасно в своїх маєтках і костьоли, і церкви, відчували й класові інтереси, що тягли їх до католицизму, польщизни, і старі предківські звички. Про одного такого великого магната кн. Острожського вже згадувалось та й ще далі буде, а тепер маємо теж значного на ті часи магната гетьмана вел. князівства Литовського і каштеляна віленського—Григорія Ходкевича, в маєтку якого на білорусько-українському пограниччю в Заблудові була в 1568 р. заложена московськими втікачами-друкарями—Іваном Федоровим (чи Федоровичем) і Петром Тимофійовичем Мстиславцем—друкарня. Тікали вони до Литви, знаючи, що тут умови для друкарства більше сприятливі, ніж то в Московщині часів Грозного. Та певно й Петро Тимоф. був білорусин з Мстиславля (як то у нас стали звати Ів. Фед.—

Москвитиною) і чи не він і привіз з Литви до Москви друкарський «стан», про який говорить у своїх спогадах англієць Флетчер. В передмові до першої книги «Євангелія учительного», що вийшла в 1569 р. з Заблудівської друкарні, Ходкевич пише: «помыслилъ же былъ есми и се, иже бы сію, выразумѣнія ради простых людей, преложити на простую молву, и имѣлъ есми о том попеченіе великое; и совѣщаша ми люди мудрые в том письмѣ ученые, иже прекладаніемъ здавнихъ пословицъ на новыя, помылка чинится немалая, якоже и нынѣ обрѣтається в книгахъ новаго переводу». Нам же здається, коли б дійсно магнат Ходкевич мав «попеченіе великое», хоч таке, як мав учений міщанин Скорина, або дрібний шляхтич Тяпинський, і не «стидався й письма свого, особливо в слові божім», то переклад був би зроблений; але ж пан послушався поради мудрих і дав одсію першу, як то й слід магнатові, «простій молві» у релігійній книзі... «Однак,—як каже М. Костомарів,—печатня Ходкевича була, як видно, тільки часовою панською примхою», в ній була надрукована ще тільки одна книжка—«Псалтырь с часословцем». Мабуть акт Люблинської унії, проти якого Ходкевич з іншими литовськими магнатами-феодалами в меншості виступав, вплинув зле на його любов панську до «руської» віри і він пропонує Ів. Федоровичу (П. Мстиславець раніше пішов до вільни) зайнятися краще сільським господарством, яке з погляду панського в той час було куди вигідніше, ніж видавництво.

Та друкар не схотів бути хліборобом—Ів. Федорович, мабуть після смерті Григ. Ходкевича (12—XI—1572 р.), йде до центру Галичини, до Львова, де вже бачимо його в січні 1573 р. Тут допомогу в своїй друкарській справі мав Ів. Федорович не у панів великих світських чи духовних, яким кланявся, а «мали нѣццы въ іереискомъ чину, иніи же неславніи въ мирѣ обрѣтошася, помощь подающе»... Тоб-то друкар у Львові зійшовся з міщанами, може з де-якими братчиками (братство допомоги не могло дати, бо само збирало кошти на ремонт церкви), і з ними має всякі грошеві стосунки мало не на протязі десяти років, про що свідчать опубліковані, переважно С. Л. Пташицьким, акти, документи. Не зважаючи на недостачу коштів, на перешкоди цеху столярського, що не давав майстра, вже 25 лютого 1573 року Іван Федорович, певно за допомогою свого старшого сина, теж Івана (інтролігатора-політурщика), і помічника, привезеного з Заблудова, Гриня Івановича,—почав друкувати, подібний до виданого ним в 1564 р. в Москві, «Апостол», який через рік—15 лютого 1574 р. був закінчений. Оце і є перша друкована на території України книга, 350 ліття з дня виходу якої й припадає на цей наш рік¹⁾.

Довго, як бачимо, Україна не мала друкарні на своїй території і з 1491 року користувалася привозними книгами, надрукованими за її межами (Краків, Прага, Венеція, Вільно, Несвіж, Заблудів...). Власне оті територіяльно (а часом і по мові) білоруські видання остільки ширилися на Україні (як пізніше українські—острожські, львовські—в Білорусії), що стирали ту межу національну, яка тоді при державній єдності у велик.

1) Правда, мусимо зауважити, що перші дослідники друкарні Ів. Федоровича у Львові—Бандке, Зубрицький—на основі напису на надгробку того друкаря, «...которий своимъ тцаніемъ друкованіе занедбалое обновилъ», думають, що раніше була вже друкарня у Львові і що «Іван Федорович не заложив, а одновив ту друкарню руську». Але до цього часу, не зважаючи на архівні досліди, ні з чого, ні з якого акту не видно, щоб яка-небудь друкарня до 1573 року існувала у Львові.

княз-ві Литовському, а потім «Річі Посполитій» слабо відчувалась, а спільність класових інтересів білоруського й українського міщанства й селянства, що виявлялась у формі руської віри—часом і зовсім затушковувала ту межу. Білорусія, що лежала подалі на північ од степів, не мала тих частих, руйнуючих нападів татар і вела, майже без перерви, свою культурну роботу, яка ще збільшилась, коли стала осередком вел. кн. Литовського. Велику участь в тій культурній роботі (як і в іншій), що провадилась на території Білорусії, приймали й українці, як то було пізніше і в Московщині. От чому ті всі попередні чужоземні друкарні, в яких так чи інакше приймали участь, чи стояли близько і українці, розглядаємо, як перші ступні перед друкарством уже на території України.

Видання у Львові «Апостола» не дало швидко прибутків друкарів-видавців, продаж ішов поволі, вкладені кошти могли повернутися за кілька літ, так що видавати далі не було ні власних коштів, ні кредиту, навіть довелося пізніше саме приладдя друкарське заставити. Так що Ів. Федорович після інших невдатних торговельних операцій іде в 1575 р. на службу до кн. Острожського, спочатку яко управитель Дерманського монастиря, де поводився надто эле з сусідами, скарги яких розглядались навіть у суді. Коли ж була підготовлена до видання звісна Біблія Острожська, то Ів. Федорович улаштував у Острозі друкарню, де й надрукував року 1580-го—«яко пръвий оwoць»—Псалтир і Нов. Завіт,—а потім Біблію, що закінчена цілком була в слідуючому році.

Острог був на той час значним культурним осередком не тільки для України, а й Білорусії. Тут була школа (що звалась навіть академією), науковий, письменницький гурт учених греків, українців і взагалі слов'ян, і згадана друкарня. Але все ж ці освітні установи були значно гірші від католицьких—єзуїтських. Кн. Острожський меценатствував більше для годиться, ради гонору свого, не мав твердих, сталих поглядів, не міг поладнати своїх класових інтересів з тою «руською» вірою, завжди хитався між тим і другим (яскрава психологія магната того переходового часу). Він однаково радо по панські вітав як учених греків, так і протестантів, навіть приймав книги, скеровані проти «руської віри, з посвятою йому від Єзуїтів (Скарги), які добре розгадали двобоку натуру Острожського. Правда, також це розгадали й козаки, що в одно з перших своїх повстань пошарпали «православні» маетки князя, на що той жаліється в листах, до речі сказати, писаних по польські, до свого родича: «Вже кому, кому, то мені більше всього допекли сі розбишаки». Один дослідник каже, що ради свого князівського гонору, з бажання «пустить пиль в глаза», Острожський заплатив одному шляхтичу за те, що той під час двох обідів стояв за князівським кріслом, 70 тисяч золотих, жертвуючи в цей же час на друкарню 15 тисяч. Так що щедрости, щирости до освітніх «руських» справ, до глибини кишені, в цього хваленого колись в «істинно-руських» книгах «ревнителя провославія» не було, тому й друкарня була не багата, доходило пізніше навіть до позичок з друкарні Львівського братства, і працювала вона не з повною нагрузкою, в той час, як, цікаві для оборони віри «руської», рукописи лежали не друкованими й ширилися тільки в списках. За перші більш активні два десятиліття, коли острожська друкарня часто булав одинокою на всю Україну, вона спромоглась на півтора десятиліття видань. Правда, серед їх було чимало й значних полемичних, впливових у той час, творів, як «Апокризис», «Листи до Іпатія»

й інші, що відбивали ту гарячу добу роз'ятрення класової в релігійній формі боротьби. Тоді друкарський станок-верстат вперше на Україні прислужився в тій боротьбі.

Коли не рахувати тієї незначної допомоги в друкарсько-видавничій справі Григ. Ходкевича, то біля Острога скупчувалось усе, чим на прощання дарувало українське магнатство українській—руській культурі. «Як би високо не цінили ми значіння острожського епізоду, се все-таки дуже мало і супроти тих матеріяльних засобів, якими магнатство розпорядало, і супроти вимог і потреби суспільства»—так каже історик М. С. Грушевський. Так, то був епізод, виїмок з загального правила. Магнати в розвитку укр. культури були тоді не зацікавлені, їхні класові інтереси тягли до культури вищої, панської, освяченої католицизмом.

Як знаємо, справи оборони укр. культури, «руської» віри, що об'єднувала в боротьбі з шляхтою, бере на себе третій клас—укр. міщанство—буржуазія, згуртована в братствах. Серед них, як уже зазначалося, перше місце в кінці XVI в. займає Львівське в усій релігійній боротьбі, так і в справах освіти, взагалі, і видавництва, зокрема. Зараз же після своєї реформи воно захожується коло школи і коло придбання першої Львівської друкарні Ів. Феодоровича, яку він заставив ще у 1579 р. Як не сутужно було тоді з коштами молодому братству: ремонт обгорілої церкви, заведення школи, але за допомогою ширшого громадянства (після відозв єпископа й патріярха) друкарня в кінці 1584 чи на початку 1585 р. все ж була придбана за 1500 зол. І в першу ж чергу вона стала обслуговувати братську школу,—було видано (1591 р.) греко-слов'янську граматику, складену учнями братської школи. Боротьба з львівським єпископом Болобаном, переслідування з боку уніятів і брак коштів одвели на перших порах безпосередню увагу братства від друкарні. Пустити ж друкарню у вир боротьби, друкувати в ній полемично-агітаційну проти унії літературу, а значить і проти держави, панів, що ту унію підтримували,—братчики не одважувалися, боючись можливого розгрому, який спіткав пізніше друкарню віленського братства за видання «Тренос'а»—«пашквіля проти влади». А братство львівське так берегло свою друкарню і монополію на видання церк.-слов'янських книг, що потім давала їм головні прибутки, на які вони тримали освітні й благодійні свої установи. Взагалі у всій своїй дальнійшій діяльності братство часто виявляло своє «купчикове», буржуазне лице—обережність, роцотливість, ухил до пасивної опозиції і консерватизм. Бажаючи разом з православним духовенством у боротьбі з протестантством, католицизмом, унією зберігти у всій чистоті «руську» віру,—вони у видавничій своїй діяльності пішли не за Скориною, Тяпинським, Будним, чи за писаними книгами, як «Пересопнецьке Євангеліє», й іншими, котрі по мові призначали свої книги для поспільства, а пішли за Григ. Ходкевичем, послушали порад Курбського, посланій Вишенського. Останній проголошував: «Євангелія й Апостола в церкви на литургії не выворочайте... Книги церковные всѣ и уставы словенским языком друкуйте»... Отже своїми виданнями шкільних і церковних книг на церк.-слов. мові львівське братство показало, що інтереси свого класу—міщанства, яке було більш грамотне, розуміло і по слов'янські, навіть по грецькі і по польські,—були найближчі, а інтереси селян, «которые письма польского читати не умѣють, а языка словенскаго читають письмомъ руским, выкладу зъ словъ его не розумѣють» (з «Хорошевського Євангелія») —були

їм чужі. Селян приймали до себе, з ними рахувалось міщанство-буржуазія постільки, поскільки селяне потрібні були в боротьбі з шляхтою, як чорноробочі.

Для задоволення попиту на книгу, який в цей час боротьби зростає особливо серед міщанства, окрім згаданих друкарень в кінці XVI в. і на початку XVII в., засновується в західній Україні ще де-кілька друкарень, тільки вже менших і не таких довговічних, і які у своїй видавничій діяльності слідують за старшими й більшими—Острожською й Львівською. Так, в Дермані на Волищині, в монастирі, де був раніше управителем Ів. Федорович і можливо почав тут споряджати друкарню,—було видано свящ. Даміяном в 1603—1605 р.р. три книжки з тамошньої друкарні, що була тісно звязана з Острожською. В цей же час в Стратині Ф. Ю. Болобан, при участі свого дядька єп. Гед. Болобана, заложив друкарню, що працювала краще і на рік довше попередньої, до 1606 р., коли помер її фундатор; пізніше ця друкарня стала основою для друкарні Київ-Печерської Лаври. В той же рік, коли припинила свою діяльність Стратинська друкарня, єп. Гедеон Болобан заводить свою друкарню в Крилосі (під Галичем), з якої тоді ж вийшла одна книга. Окрім цих друкарень бачимо ще рухомі мандрівні, що міняли часом місце своєї діяльності; одна з таких працювала в Угорцях (Галичина) 1618—1620 р.р., а потім у Четвертні на Волині (1625); друга, що належала Кирилу Транкв. Ставровецькому, з якої він у Почаєві видав 1618 р. книжку («Зерцало бого-словія»), а через рік другу у м. Рахмани (на Волині), де «друкарню въ убозей куци странствования моего представилъ»—пише цей друкар автор і видавець в передмові до своєї книги.

Подібних мандрівних друкарень на початку XVII в. в західній Україні і також у Білорусії було чимало, про що один документ (1643 р.) львівського братства так свідчить: «мало не кожний дяк чи піп заводить друкарню і видає на свій кошт книги». Коли не зовсім тому правда, то хоч близько до того. Багато видань, особливо полемичних, в запалі тієї соціальної в релігійно-національній формі боротьби загинуло, бо ж до нас дійшли часом по одному примірнику видань значніших, більших друкарень і тільки чудом зберігся один примірник видання Тяпинського. Цензура єзуїтська тоді стільки знищила у всій «Річі Посполитій» противних католицтву книг, чого, як каже польський історик Ярошевич, не зробили «pożogi kazackie i dwukrotnie Szwedow grabieże» (пожежі козацькі і дворазові грабежі шведів). Тому не диво, що ми маємо мало книг і не багатьох друкарень, хоч певно їх хоч тимчасово було більше, бо все ж надалі значніші друкарні, з більшими коштами, в конкуренції їх подолали, і в західній Україні в той час зостається монопольна друкарня львівського братства, а на сході, на Наддніпрянщині розпочинає з 1616 року свою діяльність друкарня Київ-Печерської Лаври.

Нове, бурхливе життя, ота соціальна-релігійна боротьба руйнувала друкарні, палила книги, але разом з тим і викликала їх до життя. Книга не тільки своїм змістом, а й зовнішньою формою, технікою відбила на собі, як побачимо далі, те життя.

IV

Друкарська техніка прийшла на Україну кількома нападами і кількома шляхами. Винахід друкарства було зроблено в Німеччині, але, як

знаємо, скоро він поширився, удосконалюючись в Італії. Ці дві країни, їх техніка, термінологія друкарська, вплинули чи то безпосередньо, чи посередньо на друкарство слов'ян, а в тім і на українське.

Перші друковані книги, що ширилися на Україні, з'явилися, як знаємо, у Кракові. З напису на них ясно, що друкарем їх був Швайпольт Фіоль «из нѣмецъ немецкого роду Франк»¹⁾, а з актів XV в. довідуємось і про другого німця, Рудольфа Бурсдорфа, з Брауншвейга, який теж приймав участь в організації друкарні для тих книг: йому Фіоль замовляв руські літери (russische Buchstaben). Оригінали ж для тих літер текстових і ініціалів (великі початкові літери), і заставок брав Фіоль з книг слов'янських західньо-руських (білоруських, українських), гравюра «Роспяття» в Октоїху (1491 р.) теж виконана під яскравим впливом німецького мистецтва. Фіоль, як комерсант, мабуть хотів підробити друковану книгу під звичну писану, яка цінилась дорого, і на тому заробити, а може й справді инакше ще не вмів. Він друкував не тільки подібними до писаних літерами, а й, так само як і в писаних книгах, не відділяв слів одно від другого шпациями (пластинками), через що правий бік набору-тексту і беріг (поле) сторінки виходили нерівні, ні пагінації (лічби, цифри на сторінках), ні так званого виходного листа (форти) немає, теж так, як у писаних книгах. Так що на перший поверховий погляд можна було справді прийняти фіолівську книгу за писану. Перші друкарі в Німеччині (Гутенберг, Фуст) і в Чехії, що дійсно ще не додумалися були до всіх вигод друкарства і мимоволі копіювали писані книги,—застерігали своїх читачів, що книга «надрукована і виготовлена до користування, при чому без допомоги грифеля, або пера»...

Другим друкарем, точніше, видавцем, що був під впливом німецької друкарської техніки, який знайомий був і з книгами Фіоля, був Франциск Скорина. Та він пробував після Кракова, де він познайомився з книгами Фіоля, ще в Італії, в Падуї, що належала до Венеціанської республіки, і не міг не бачити книг друкованих там. Але все ж німецько-чеська друкарська техніка переважає в книгах Скорини, як виданих у Празі, так і у Вільні. З зовнішнього боку книги Скорини одходять од писаних, відбивають на собі більш удосконалену друкарську техніку: слова відділяються, завдяки тому сторінка, береги її вирівнюються, є вихідні чи титулові сторінки, пагінація, вводиться під впливом німецьких книг і майстрів (Бургмара), чимало гравюр-дереворитів, «а то для того, абы братія моя Русь люди посполитые, чтучи, могли ясней разумети», як каже сам Скорина. Літери (шрифт-черенки) підпадають новій техніці, відчувається метал, а не перо, друк-печать, а не письмо, і в рисунку їх одбився вплив Заходу, ближче всього літери-штрифт Скорини до, так званого, писаного півустава слов'янського, тільки, сказати б, європеїзованого. Папір з тим же водяним знаком, що і в книгах Фіоля, німецької фабрики J. Schönspergera в Аугсбурзі. Після дослідів П. В. Владимиrowa, можемо сказати: «Видання Скорини в друкарському відношенні кращі за всі попередні церк.-слов'янські видання... зрівнюються з кращими німецькими виданнями—ніуренберзькими й аугсбургськими»... Щож до термінів друкарських, то Скорина вживає переважно чеські: «вытиснена»,

1) Де-які бібліографи, йдучи за К. Естрейхером, читають той напис инакше і гадають, що Фіоль є слов'янин і друкував з німцем Франком. Але й це не заперечує безпосереднього німецького впливу на ті друки.

«доконана книга», раз каже «выбить», вираз, що часто зустрічається в актах білорусько-українських в розумінні друкувати.

За Скориною слідують, не тільки в змісту, мові, а й в друкарській техніці, Будний і Тяпинський, не додаючи майже нічого нового, хоч минуло мало не чотири десятки літ. Тільки їх книги ще раз доказали, що копія гірше оригіналу, та ще коли та копія робиться при гірших умовах (у Тяпинського рухома друкарня), в гіршому місті ніж то чеська Прага.

Друга течія друкарська, що йшла до східних слов'ян з Італії, була перетравлена, перепущена через смак, уміння південних слов'ян, що ті книги видавали чи то під впливом італійським на Балканах, чи просто у Венеції. Хоч і кажуть—«не місце красить чоловіка, а чоловік місце», а все ж таки, коли глянемо з зовнішнього боку на слов'янські книги, надруковані у Венеції, то зразу ж відчуємо «окрасу», справді ту «печать» промислового, культурного міста, його високої друкарської техніки. Відчувається ота тектоніка стін—сторінок тої будівлі особливої, яку уявляє з себе книга. Уміло використана кіновар разом з чорними дереворитами, смугами тексту, дають просто мистецькі сторінки, особливо в «Псалтирі» 1546 року. Видатне місце займають у венеціанських виданнях гравюри-дереворити, яких «манера вирізблювання робить вражіння швидче давньої візантійської чеканки по металу; та ж скупість в лініях і в той же час така ж надзвичайна врочистість і стройність в загальному характері композиції»—як каже один з дослідників тих книг (И. З.—н). Коли ж ті контурні венеціанські гравюри ще розмальовані, то тоді так нагадують старо-візантійські (можливо у венеціанських копіях, наслідуваннях) мініатюри рукописів, чи фрески, під впливом яких вони певно і робилися. Але, коли починаєш ближче придивлятися до книги, читати її, то з площі, занятої текстом, виступають уже окремі літери, які трохи псують оте чудесне загальне вражіння від усієї сторінки. Шрифт ніяк не може позбутись рукописної манери, не має строгости рисунка його і інше, чого, як побачимо, ще менше в московських і в українських першодруках.

Третя течія, яка запанувала в перших друкарнях на Україні, запозичила де-що з Італії, трохи з Німеччини і до того додала значні елементи московських рукописів. Друкарство у Москві повстало, як вказують дослідки його, під впливом переважно італійським (терміни друкарські італійські) і почасти німецьким, що йшов з Литви, як вказує Флетчер, звідки, як гадають, був родом друкар Петро Мстиславець. Але той вплив ішов здалеку і мало відбився на обличчі першої московської друкованої книги 1564 року: рямці-шати на гравюрі ніби італійські, а сам образ апостола візантійського типу, взятий мабуть з мініатюр, заставки швидче німецького ренесансу, а літери-шрифт цілком імітують поширений тоді серед писарів школи Грозного південно-слов'янський (Тирнівський) почерк-півустав.

Всі особливості тієї обмосковленої друкарської техніки, її «художества», Іван Федорович з П. Т. Мстиславцем занесли (можливо й сам шрифт, чи хоч пунсони, матриці до його) в Білорусію і на Україну. Заблудів, Львів, Острог зв'язані з іменем Івана Федоровича і носять одзнаки принесеної ним друкарської техніки. А львівський «Апостол 1574 р.», цей першодрук на Україні, майже цілком копіює московський

«первенец—1564 р.», і те, що говорять про московське видання, відноситься й до українського і взагалі до друкарства на Україні того часу. Давніші дослідники фаховці-друкарі, як М. Рудометов, І. Галактіонов, певно з того патріотичного почуття вбачають тільки незначні хиби набору—брак переносів, злиття де-яких слів і разом з В. Румянцевим, П. Строевим виставляють друк «Апостола» зразковим. Тепер же М. І. Щелкунов у своїй книжці, що торік вийшла, більш критично ставиться до того ж першодруку: «Літери ясні і чіткі, але не зовсім тримають лінію (а Рудометов каже: «рядки тримають пряму лінію»), при чому по рисунку не схожі ні на які у виданих перед «Апостолом» більш мистецьких і більш грубих південно-руських (себ-то мабуть чорногорських!) слов'янських книгах».

Така загалом висока оцінка, просто замилювання, може й підходить у перспективі тодішньої дійсності, браку справді хороших закордонних книг друкованих, чи своїх мистецьких рукописних книг-зразків, так що видання «Апостола» здавалося не тільки задовольняючим, як першодрук, а й чудовим. Але на Україні, що мала більше друкованих книг тих венеціанських, пражських та й взагалі західно-європейських, з дійсно високим, на той час технічним виконанням, з художнім виглядом—критика мусить бути суворіша. Тим паче, що на Україні, окрім тих зразкових чужоземних видань, про які уже в нас була мова, в той час, навіть трохи раніше своїх першодруків, з'явилася книга (та вона була не одна) писана, цікава з боку мови, а особливо з боку її мистецького виконання. Маю на увазі славнозвісне «Пересопницьке Євангеліє (1556—1561 р.)», з яким і зрівняємо книгу ту іншої техніки, але того ж часу. Не будемо докладно спинятися на мініатюрах, гравюрах, заставках, які в Пересопницькому рукопису дорівнюються найкращим європейським, яких у першодруках українських (і московських) ще так мало і які ще далі кепського копіювання не пішли, а звернемося до головного, що є в книзі—«не слід забувати, що головний елемент в друкарській справі є шрифт»,—говорить теперішній друкар В. І. Анісімов, і на що звернув свою увагу 400 літ тому великий Альбрехт Дюрер, написавши спеціальний твір, щоб «дати будівничим і художникам можливість вивчати і правильно малювати літери».

Так званий півустав, рисунок шрифту першодруків московських і українських, характерний тим, що, витворившись з забарного, строгого уставу, сам по собі дрібніший і простіший, має нахил вперед, бо строгі вертикальні почерки вимагають багато часу, досконалости; «літери півуставу,—каже В. Н. Щепкин,—не витримують строго геометричного принципу: прості (прямі) лінії дозволяють де-яку зкривленість, округлі не мають правильної дуги. Все це результат полегченого чи спрощеного процесу писання, що йде раніше всього до зручності, а потребу краси замінює потребою виразности». Про Пересопницьке Євангеліє А. С. Гринзінський так каже: «По почерку Пересопницький рукопис, як і по орнаменту, не має рівних собі серед відомих нам рукописів і палеографічних знімків; по твердості, красі, майстерності і викінченості рисунка почерк його дорівнюється орнаменту». Наведені рядки ясно говорять, на якому боці перевага не тільки загально-мистецька, а й елементарно-графічна; в рукопису не тільки Пересопницькому, а в подібних йому, як тогочасний Патерик Печерський, літери більш строгі, викінчені, ніж то в книзі друкованій. Тоді

як матеріал друкарський—металеві літери,—як раз вимагають для себе рисунка архітектурного, строгого, твердого, до чого наближалися вже Скорининські літери, а не якогось похилого, без сталих геометричних форм.

Принявши зразу такі суторукописні літери в друковані книги, Іван Федорович не змінив їх і в слідуючих своїх виданнях, і після його довго ще користувалися виготовленими ним, чи по його пунсонах (матрицях) (форма для одливання літер) шрифтами, і в самому рисунку текстового шрифту не було зроблено майже ніякої зміни, тільки ініціали (великі, початкові літери) поліпишилися, починаючи з Стратинської друкарні, мабуть тому, що на їх дивилися швидче, як на орнамент, гравюру, ніж на шрифт-літеру. Здається, так ніби й не було до першодруків московських і українських тих видатних своїм виконанням видань Скорини і венеціанських. Зразком для Ів. Федоровича і П. Мстилавця була тогочасна рукописна московська книжка, а попередні друки, мабуть, боючись скрізь «єреси», вони одкинули, і де-які дослідники, як прот. Ф. Тітов, вбачає в тому їх особливу заслугу: «Значіння їх діяльності і полягає в тому, що вони сприяли повороту руського друкарства на той шлях національного, точніше, візантійсько-слов'янського розвитку, по якому йшло початкове південно-слов'янське друкарство і з якого його зсунув доктор Скорина в бік західно-європейського впливу». От-де «секрет» успіху першодруків і сталості їхньої форми і на Україні: візантійщина, слов'янофілство націоналізм, консерватизм—все це, як знаємо, було близьке не тільки прот. Тітову, а й братчикам-міщанам, тодішній українській буржуазії. Під натиском католицизму, унії все дужче кріпне в книзі тодішній на Україні консерватизм змісту і форми, під натиском тодішньої економіки на Україні друкарська техніка консервується, спиняє свій розвиток.

За-для поширення, удосконалення друкарства, як і всякого виробництва масового, необхідні відповідні кошти-капітал, про що вже зазначалось і про що виразно говорить проф. А. Тіллі: «не можна не визнати, що швидкий розвиток і поширення виробництва (книг) став можливим завдяки накопиченню капіталів у містах; бо в друкарстві вперше висловлюється основна економічно-технічна ідея масового виробництва, яке не може обійтись без великого капіталу». (Подано за Щелкуновим). Такий капітал, як знаємо, мала заможна буржуазія італійська (венеціанська), німецька (аугсбургська, нюрнберзька) й інші, які й розвинули в своїх містах друкарство. Та там були кошти не тільки для початку виробництва, а були в широких колах населення і для купівлі, споживання продуктів того виробництва книг.

На Україні хоч і були капітали, так у руках ворожих українському міщанству й селянству,—які тільки випадково, часом з примхи, самолюбства давали подачку і на друкарню (Острожський, Ходкевич), яка могла від того тільки животіти, жевріти, а не розвиватись технічно. Міщанство-буржуазія ж українська була не численна і пересічно малосильна з фінансового боку, надто вона терпіла великі утиски з боку шляхти—поміщиків, уряду їхнього в торгівлі, ремесстві і промисловості. Про капітали ж селян-кріпаків чи наймитів нема чого й говорити. Слабий, порівнюючи з Західною Європою, розвиток торговельного капіталізму на Україні, віланізація, занепад городів, а з ними й мистецтва, не дали тих засобів для розвитку друкарства. Не було тих італійських капіталів, тої умілости вкладено в друкарську-видавничу справу на Україні, а тому не було тієї високої

техніки і того зовнішнього мистецького вигляду книг, що мають не тільки «альди», а й слов'янські венеціанського друку книги.

Хоч в кінці XVI і на початку XVII в.в. і було на Україні чимало друкарень, але, за браком коштів, по-більшості «вбогих» мандрівних, якою, можна сказати, була і друкарня Івана Федоровича, де кустарно якась книга виготовлялась цілими роками, мало чим відрізняючись од виготовлення книг писаних, без розподілу праці—друкар часом був і автором, чи то редактором, коректором і продавцем. Та по загальному закону, як ми бачили і за кордоном, ці дрібні друкарні не витримали конкуренції, а то ще й монопольного натиску (що купувався теж за гроші, приношення всякі) більш сильної, хоч теж, порівнюючи з західньо-європейськими, невеликої друкарні колективу-братства Львівського. Але розвиток і цієї друкарні підтинали сами братчики—коровку доїли добре, а годували кепсько—«братська друкарня була невичерпаною скарбницею братських коштів... (на які воно) утримувало мало не цілком школу, шпиталь, притулок, друкарню, двох священиків, одного діякона і проповідника при церкві... і манахів при монастирі» (А. Криловський). Книга в руках львівських братчиків була не тільки засобом боротьби з католицизмом, магнатством, але й засобом для існування. Не про «дотацію» на поліпшення думали, а про більше видоювання—експлоатацію друкарні, що і відбулося на виробництві—книзі.

Недостача коштів для розвитку та брак конкуренції, яку задавлювала монополія, і консерватизм взагалі тодішньої буржуазії—оце ті головні причини, що виходили з тодішнього економічного й соціального стану,—і які затримали на кілька десятиліть літ друкарську техніку на Україні мало не в тому вигляді, як то була введена Ів. Федоровичем. Тільки коли в 1616 році у другому відновленому осередкові релігійно-національної (в основі соціальної) боротьби у Києві з'явився сильний, з значними монастирськими коштами, конкурент—друкарня Печерської Лаври, то й львівська-братська стала, як то кажуть, підтягатись. Взагалі з кінця першої чверти (кварту), XVII в. друкарська справа на Україні поліпшується, стали наслідувати книги венеціанського друку, а також видання німецькі, так що ніби розірвана нитка в історії початкового друкарства українського звязалась і стала інтенсивніше прятись далі. Київська друкарня набуває значіння не тільки на Україні, але, як каже М. С. Грушевський, і на «весь східно-слов'янський світ, як найбільше, майже одинокі опікун церковного малярства, граверства, ілюстрації». Ту позичку, яку приніс Ів. Федорович з Москви на Україну, київська друкарня виплатила з великими відсотками, далеко кращими виробами.

Зміцненню матеріальному й політичному київського братства, освітніх установ в тім і друкарні сприяв протекторат нової сили—козацтва, що в цей час стало набувати великого значіння в соціальній боротьбі на Україні. Друкарня київська протекторат той одзначила, присвятивши на смерть гетьмана П. Кон. Сагайдачного одно з перших своїх видань (1622 р.), що особливо важливе своїми першими світськими гравюрами-дереворитами. Спілка військової сили з культурою, освітою—меча козацького з мечем «духовним»—привела до успіху тої боротьби, до козако-селянської революції середини XVII віку. Але розвиток друкарні київської на тлі тих нових подій входить в слідуючу добу, за межі теперішньої теми.

V

Друкарство в Західній Європі і на Україні, як бачили, повстало і розвивалося в залежності від економічних, соціальних змін. Цьому висновку ніби дисонує, на перший погляд, заведення друкарні в економічно, культурно відсталому Московському царстві, яким воно було в середині XVI віку. Але коли придивимось краще до того, хто і з якою метою заснував першу друкарню у Москві¹⁾, тоді нам все ясніше стане. В післямові до свого московського першодруку Ів. Федорович говорить: «повелѣніємъ благочестиваго царя и великаго князя Ивана Василіевича, всея Великія Росія самодержца, и благословеніємъ преосвященнаго Макарія митрополита всея Русіи, многи святія церкви воздвизаемы бываху, во царствующемъ градѣ Москвѣ, и по окрестнымъ мѣстамъ, и по всѣмъ градомъ царства его, паче же въ новопросвѣщенномъ мѣстѣ, во градѣ Казани и в предѣлахъ его: и сія вся всяція храмы благовѣрный царь украшаше честными иконами, и святыми книгами... онъ (царь) же начать помышляти, како бы изложити печатныя книги, яко-же въ Грекахъ, и въ Венеции, и во Фригии, и въ прочихъ языцехъ, дабы впредь святія книги изложилися праведнѣ». Наведена трохи задовга цитата вказує ясно на мету, з якою засновувалась друкарня Іваном Грозним. Він хотів не тільки зброєю, оружною силою тримати у послушенстві свій «вірноподаний народ», а найпаче «новопросвѣщенное», тоб-то завойване ним чужорodne царство Казанське, а й ідеологічно—церквами, православієм «просвітити», зміцнити зв'язок, збільшити страхом божим покору. Та для того зв'язку, для агітації, поширення православія і самодержавія потрібно було багато книг, які б одноманітно, «праведнѣ», тоб-то так, як того хотів цар і його прислужник митрополіт, той зв'язок переводили.

Через триста літ після завоювання Казанського царства, проїздячи пароплавом коло тих надволзьських місць, де вже стало «по крайній мірі на половину домів і церков», Т. Шевченко коротко, але яскраво записує у свій журнал: «Для кого і для чого вони (церкви) поставлені? Для чувашів? Ні, для православія. Головний вузол московської старої внутрішньої політики—православія». Однією сталкою в тому вузлі була й друкована церковна книга, значіння якої, як державного знаряддя, зрозумів, хоч може й психично-неурівноважений, але для свого часу добре освічений Іван Грозний. Та таких, як він, одиниці навіть серед боярства, більшість же грамотних москвичів, яких було взагалі тоді мало, і то переважно духовенство, відносилися до друкарства вороже, вбачаючи в ньому конкурента писаням, освяченим віками, книгам і говорячи про його серед темних мас, як про джерело ересів усяких, що йдуть з Заходу. І тому, не маючи твердої економічної, культурної бази, поставлене згори «розчерком царського пера», зруйноване знизу. Тоді як у сусід з Заходу, у вел. кн. Литовському, де, як знаємо, в той час була вже та база, і відношення до друкарства було инакше, що підтверджують ще й ці рядки: «коли Жигимонд-Август задумав був дати нову редакцію Статута, то шляхта прохала, щоб вона «була справлена не писаним письмом, але вибиваним». «Очевидно,--каже історик О. Єфименко,--суспільство розуміло значіння «вибивного письма» уже в середині XVI віку».

¹⁾ Де-які дослідники гадають, що за кілька років до друкарні Ів. Федоровича у Москві існувала уже якась невідома, що видала недатовані Євангелія, але діяльність її була мало відома навіть для сучасників.

Отже, скрізь друкарство прищеплюється і розвивається, коли з'являються відповідні до того економічні, культурні умови. Книгою, друкованим словом користуються в різні часи різні класи суспільства для своїх інтересів. Колись переписувачі і друкарі, переважно релігійних книг, не відчували, не розуміли тої економічної й соціальної основи свого виробництва, а пояснювали, як тоді все пояснювалося, силою, промислом божим (*Deus vult*). В одному з перших своїх видань (Анфологійон 1619 р.) київські друкарі так пояснюють походження письмен і друкарства (подаємо по змозі скорочено, в уривках)—вперше бог «на скрыжалехъ каменныхъ письменъ законъ извѣстова», вдуге «слова евангелска... письменными чертами изобразити мірові повелѣ... и книгъ рукописныхъ въ дааніемъ, въ благочестивыхъ сердцахъ процвиташе»..., а коли стало не можливо «рукописными буквами... тѣхъ достизати и навикати, приложи божественное промышленіе... печатарскимъ дѣломъ изъображати и написоватися книгам... многимъ убо вездѣ Типографія или Друкарни съставлявшимъ и и книги различныхъ ученій издавшимъ и христіанскій родъ ползевавшимъ»...

Та так дивилися, так пояснювали походження друкарства не тільки триста літ тому, коли релігійний дух усе укутував, а ще й недавно, якийсь десяток, другий, та навіть і в наші часи подібний погляд ще де-не-де протикається. Але чим дужче шириться, заглиблюється знання законів розвитку суспільства, викладених Марксом і Енгельсом, тим слабшою становиться ота релігійна «ідейна» база і в історії книги, друкарства.

Наскільки дозволив час і матеріяли, якими користувались, і рямці, обсягу журнальної статті, ми і хотіли, хоч схематично, розглянути початок друкарства на Україні в зв'язку з західньо-європейськими, виходячи з його дійсної економічної, соціальної бази.

Як колись плуг «хлопськими» руками обробляв панську землю, так і книга служила довго на Україні панам, магнатам, буржуазії, але нині не прості друкарські машини, а цілі велетні—ротатійні машини викидають що-години силу книг, газет—цього знаряддя для боротьби з темрявою, класовою несвідомістю працюючих мас.

Знаття, як про своє знаряддя праці, так і про знаряддя освіти, боротьби класової повинні мати селяне й робітники, а найпаче з їх ті робітники народної освіти, книга для яких є знаряддя виробництва, і знання його дасть їм можливість краще, свідоміше ним користуватися, орудувати. Про один ступінь з історії розвитку одного того великого знаряддя, що має просту, коротку назву—книга—ми й хотіли тут розповісти в 350-ліття з дня появи друкарства на Україні.

Простір, час, матерія.

(до теорії релятивності).

1.

Основною тенденцією фізики, з часів Гюйгенса, є виявлення єдності різнманітних явищ природи або в кожному разі конструкція картини фізичного світу з можливо меншого числа первісних реальностей. Аж тепер, за малим по двох з половиною століттях від першого великого кроку в цім напрямі, Ньютонових «*Philosophiae naturalis principia mathematica*», доходить мабуть ця задача повного завершення.

Коли механізація всіх явищ фізичного світу на протязі двохсот років, од Ньютона до Лоренца, вважалася за остаточну мету фізики, коли за цей час по волі теорії явищ звукових, теплових, оптичних, електричних та магнетичних намагалися вкластися (і з чималим успіхом) у систему класичної (Ньютонової) механіки, то в останніх часах, роботами особливо Томсона, Лоренца та Айнштейна, вся справа, сказати б, перевертається до гори ногами. За допомогою блискучої математичної системи електродинаміки, що утворив Максвелл, та глибоких новітніх дослідів над будовою матерії—наука намагається механічну картину світу заступити електромагнетною. Коли вважати, згідно з уявленням фізики XIX століття, що терен і основа електромагнетних явищ є світовий етер, то можна сказати, що дотеперішня (Ньютоніянська) доба науки клала в основу фізичного світогляду механіку матеріяльних тіл, а теперішня за основу бере механіку етерову або теорію електромагнетних піль.

Ньютонова система механіки, отже й збудований на ній фізичний світогляд, знає три основні самостійні абсолютні реальності: простір, час та матерію. Згідно з нею всі факти матеріяльного світу мають бути цілком певно орієнтовані в безкрайній одноманітній порожняві—просторі, що скрізь має незмінні геометричні властивості; на природу простору ні потік часу, ані матерія не впливає ніяк. Рівно ж час тече цілком одноманітно й також незалежно ні від фізичних явищ, що ними його практично зміряємо (як, напр., обертання землі довкола вісі, хитання маятника), ні від самого абсолютного простору. Абсолютний простір, як і абсолютний час у цім уявленні ніяк би не змінилися, коли б матеріяльний світ зник без сліду; що ж до матерії, то її ми, навпаки, пізнаємо й уявляємо лише у формах просторового та часового протягу. Инакше кажучи, закони геометрії та кінематики існують незалежно від матеріяльних феноменів, панують над ними, затискають їх у свої скрізь і завжди незмінні форми. Проте матерія є хоч і необов'язковий логично, але фактично невідмінний атрибут цього порожнього просторовочасового світу; вона вічна, ніякі фізичні або хемічні процеси не в силі знищити або сотворити з нічого найменшу її частинку.

Звичайний стан матеріяльного тіла є стан руху в абсолютнім просторі; причин руху тіла, званих силами, звичайно, шукаємо в інших тілах. Універсальним регулятором матеріяльних рухів, що діє в усім приступнім для спостережень просторі, є Ньютонова сила всесвітнього тяжіння; вона однаково виявляється як у рухах найдальших подвійних зір та планет нашої сонячної системи, так і в рухові каміня, що падає на земну поверхню. Сила тяжіння таємничо передається через порожні простори всесвіту, розходячись із кожного матеріяльного тіла в усі боки, як із осередку, на взір світляних промінів, утворюючи навколо тіла наче якусь силову атмосферу, так зване поле тяжіння. Всяке матеріяльне тіло підпадає впливові цього поля, притягаючись до осередку тяжіння тим дужче, чим менше воно віддалене від осередку і чим більшу має масу (кількість матерії), але зовсім незалежно від фізичного стану та хемічного складу.

Проте не всякий рух вважається за вислід чину сили. Ще Галілей, розбиваючи тисячолітню Аристотелівську традицію, що не знала руху без сили, висловив таке твердження: рухоме тіло, з якогось моменту назавжди звільнене від дійства сил, не спиниться, а, навпаки—заховає навіки той напрям і ту швидкість руху, які мало в момент звільнення від сил. Цей принцип, вислід тонкої й глибокої абстракції зі спостережень та спроб, став, так званим, першим законом Ньютонової механіки—законом інерції (безвладности) матеріяльних тіл:

Усяке тіло доти заховує стан непорушности або простолінійного одноманітного руху, аж поки якісь сили не змусять його змінити цей стан.

Простолінійний одноманітний рух називатимемо в дальшому не раз рухом по інерції, а тіло, що рухається по інерції,—інерціальним тілом.

Власне закон інерції можна б швидче вважати за означення поняття сили та за спосіб її виявлення: ми вважаємо, що одноманітний простолінійний рух, як і непорушність, є «натуральний», питомий стан тіла, а всяку зміну напрямку або швидкості руху складаємо на рахунок якогось зовнішнього фактора—сили. З цього погляду стан непорушности та стан руху по інерції—цілком рівноважні.

В законі інерції—корінь ширшого твердження класичної механіки, так званого, принципу релятивности:

Немає механічного способу виявити простолінійний одноманітний рух тіла спостерігачеві, звязаному з тим тілом.

Цими словами формулюється, напр., факт, що механічні явища в залізничному вагоні під час його простолінійного одноманітного руху відбуваються так само, як і тоді, коли він стоїть непорушно; отже, дивлючись у вікно вагону, подорожній з повним правом може сказати, що рухається не потяг, а колія з оточенням; ніякої об'єктивної ознаки руху потяга він не має. Досить звичайна ілюзія непорушного пароплаву, що повз нього біжать річні береги, або в кінематографі ілюзія руху салі при демонстрації краєвиду, знятого з рухомого потяга. Так само, розуміється, потверджується принцип релятивности тим, що ми не відчуваємо поступового руху землі навколо сонця та оборотового навколо вісі, бо ж їх на протязі недовгого часу можна вважати за простолінійні та одноманітні.

Зауважмо, що цей принцип, маючи в основі поняття абсолютно непорушного простору, родить великі сумніви що до реальности змісту того поняття. Справді, які механічні факти можуть дати нам змогу виявити, що саме рухається в просторі: чи потяг на колії, чи колія з оточенням—

по-під потягом, коли механічна картина світу, як для спостерігача у вагоні, так і для спостерігача на колії—цілком однакова при обох припущеннях? А що таких фактів не знайдено, то всі наші спостереження в цім випадку дають змогу твердити лише, що колія з оточенням і потяг змінюють взаємне положення, і тому кожне з них що до другого є в стані руху; але обидва ці рухи в однаковій мірі релятивні, в жаднім нема ніякої абсолютної ознаки; коли б один із цих об'єктів зник—ми втратили б змогу говорити про рух другого. Яко механіки, ми з однаковим правом можемо вважати, що з абсолютним простором непорушно зв'язана або одна або друга з названих систем (потяг, колія з оточенням), або, що обидві рухаються в ньому назустріч або наздогін одна одній.

Можна сказати, що замість одного абсолютно непорушного простору ми маємо безліч інерціальних рівноправних просторів; кожен із них сидить на плечах якогось інерціального тіла, отже не може тішитися самотійністю, абсолютністю, першенством перед іншими.

Таким чином, класична механіка, визнаючи абсолютний простір за реальність, не має змоги визначити його цілком, а визначає лише з точністю до довільного простолінійного одноманітного руху.

Визнавши принцип інерції, не було б взагалі ніякої рації задержувати в системі механіки аж до недавніх часів поняття привілейованого, абсолютного простору, коли б не дуже наочна та звичайна реальність—існування, так званих, сил інерції та зосібна сил відосередніх.

Уявм подорожнього в такім потязі, що йде одноманітно-прискорено (нар., на початку руху); коли прискорення чимале, то подорожній без опори на ногах не встоїть, упаде «назад», в напрямі противнім рухові потяга; сівши передом у напрямі руху і спершись на спинку сидіння, він почує якусь силу, що відтягатиме його «назад»; її й звуть силою інерції. В кожен момент тіло подорожнього намагається захвати по інерції швидкість (свою й потяга) з попереднього моменту, відстає таким чином од прискореного руху потяга, що й утворює «ілюзію» чину якоїсь сили, справленої «назад».

Коли б справді не потяг, а залізнична колія по-під ним рухалася одноманітно-прискорено в противнім напрямі, то потяг ізнову відбував би такий самий рух (що до колії), але тепер уже релятивний, «ілюзорний». Чи в цім випадку подорожній відчув би той самий ефект, силу інерції, що й у разі «дійсного» прискореного руху потяга? Очевидно, ні. Таке й подібні міркування для класичної механіки є доводом існування абсолютного простору: тільки, мовляв, абсолютне прискорення, прискорення що до абсолютного простору, а не фіктивне, релятивне, викликає сили інерції; абсолютний простір виявляється в силах інерції.

Але мабуть і противник абсолютного простору не сподіватиметься однакового ефекту від цих двох рухів потяга й колії, бо вони не рівноважні геометрично: адже ж у другім випадку справа уявляється так, що колія пливе по-під колесами потяга разом із найближчим (напр., видим до обрію) оточенням, одірвавшись від решти матеріального світу; таким чином, вона змінює свою орієнтацію що до нього і взаємне положення об'єктів: потяг, колія з оточенням, всесвіт—по одній хвилині першого («дійсного») руху потяга буде не те, що по одній хвилині другого («фіктивного») руху потяга. Тим часом, на думку релятивіста (противника абсолютного простору), коли б уявити, що колія, в другім випадку, потягла за собою

одноманітно прискорено всесвіт, як тверду, непорушно звязану з нею систему, то ми справді не мали би змоги відрізнити, що «дійсно» рухається, чи потяг, чи колія з цілим світом; краще сказати, в такому питанні релятивіст не бачив би змісту; обидві відповіді для нього рівноправні та однаково правдиві й неправдиві, а бездоганного знов була би така: потяг і все-світ рухаються один що до одного; при тім нема підстав сподіватись різних ефектів що до повстання інерціальних сил у залежності від того, чи рух потяга є «дійсний» чи «фіктивний»; ці два випадки рівноважні, бо нема фактично змоги їх розрізнити, бо справді немає місця цим двом різним явищам, а є лиш одно—двостороннє: релятивний рух потяга—світу. Поводження тіла подорожнього та інших матеріальних тіл у наших потязі релятивіст натурально пояснить собі так: потяг попав у якесь поле тяжіння, тому всі наші тіла тяжать із однаковим прискоренням в однім (поземім) напрямі—зовсім подібно до того, як усі речі у мойй «непорушній» хаті підлягають впливові постійного земного (прямовісного) поля тяжіння, що виявляється у формі ваги і дає їм усім у випадку падіння

однакові прискорення $981 \frac{\text{cm}}{\text{sec}}$:

Добре відомий є факт, що рідке тіло, звільнене від впливу зовнішніх сил, прибірає форму кулі; такі кульки можна здійснити, пустивши трохи оливи (або олії) в шклянку зі спиртом і розбавляючи потроху спирт водою, аж поки питома вага суміші не зрівняється з питомою вагою оливи; в той момент згустки оливи почнуть підніматися з дна шклянки й прибірати сферичну форму. Коли таку кулю погнати оборотовим рухом круг вісі, як дзигу (у згаданій спробі, напр., з допомогою тонкої шпички), то вона на час руху роздасться в рівниковім обсягу й сплющиться проти бігунів. Уважають, що причиною цього є особливі, відосередні сили; їх повстання є теж вислід із закону інерції; справді, при обороті кулі кожна її точка рухається криволінійно по колу, отже в кожному моменті руху відхиляється від простолінійного напрямку, а тим часом сила інерції намагається справити її на просту путь і таким чином зриває з колового шляху; через те, напр., вода з повного відра не виливається, коли крутити його в руці в прямовісній площі. Відомо, що земля (та й інші планети) трохи сплющена проти бігунів; причину цьому слушно бачать у її одвічнім оборотовім русі, з часів, коли вона була ще в рідкім стані.

Класична механіка знов припускає гіпотетично, що причина описаного сплющення, іншими словами, причина відосередніх сил, як і взагалі сил інерції, є абсолютний простір,—що лиш абсолютне обертання, а не релятивне, родить відосередні сили. За довід на користь цього твердження Ньютон уважає таку спробу. Повішена на нитці закрита кругла посудина з водою закручується як дзига; зразу вода не бере участі в обертанні—стілки посуду обпливають кругом непорушну водяну масу; таким чином вода спочатку перебуває в стані релятивного оборотового руху що до посудини; але в цей час відосередніх сил, що мусіли б розганяти воду з середини посудини до периферії, не помітно; і лише тоді, коли посудина втягне водяну масу в свій оборотовий рух, отже, коли вода що до посудини стане непорушною, з'являться відосередні сили.

Для релятивіста пояснення повстання відосередніх сил абсолютним простором а priori не має змісту; проти Ньютової спроби він зробить

той самий закид, що проти вищенаведеного уявного експерименту з залізничною колією та потягом. Для нього цілком ймовірним буде твердження (хоч експериментально годі його перевірити), що коли б у цілім світі було лише одним одно матеріяльне тіло і воно оберталося, то ніяких відосередніх сил це обертання не викликало б, бо ж у самім понятті такого, абсолютного руху немає змісту: в усі моменти взаємне положення простору і нашого тіла було б однакове.

Великою підпорою в признанні абсолютного простору за причину сил інерції був авторитет Ньютонового генія і та безліч досвідних, особливо астрономичних, potwierdzeń класичної механіки, що наука зібрала на протязі двохсот років. Одним із перших Мах узяв сміливість порушити традицію і висловив думку, що причина відосередніх сил в усякім тілі, як і причина сил Ньютонового тяжіння, є інші маси всесвіту, рух тіла що до цих мас. Правда, прямого експериментального доводу цього твердження ми не маємо й досі, як не мали за часів Ньютонових, але тим часом його правдивість, як до певної міри логична конечність, має велику популярність у сучасній науці. Так критичний науковий дух відкинув експериментально невиявлений Ньютонів абсолютний простір і проголосив загальний принцип релятивності рухів.

Але аргументів, що задовольняють філософа, часом буває замало для фізика: новий принцип, не маючи прямого експериментального potwierdження, як і старий Ньютонів, лиш одним способом може здобути право на існування й перевагу: показавши, що його логичний пуризм лишає досить елементів для збудування картини матеріяльного світу, не менш правдивої та детальної, ані-ж Ньютонова. Трудність цієї позитивної задачі найбільше задержала поширення й розвиток ідей релятивізму, не вважаючи на антиньютоніянську позицію такого авторитету, як Пуанкаре. Тільки розроблення теорії електро-магнетних явищ, блискучі успіхи аналізу будови матерії та релятивізація часу дали необхідні елементи для нової релятивістичної механіки і для цілого нового фізичного світогляду.

Як усе-таки пояснить релятивіст, що Ньютонова механіка, збудована на «хибній» основі, показала настільки міцною й плідною? Справа пояснюється, головним чином, тим, що коли замість поняття Ньютонового абсолютного простору вставити в його систему середовище, визначене небом непорушних зір, «твердю небесною», то похибка від такої заміни буде майже непомітна. Мабуть тут як раз і треба дивувати з Ньютонового генія, що поставив межі логичному критицизмові і не звалив абсолютів простору й часу; бо без них, при тодішнім стані фізичної та математичної науки, нічого рівноцінного з великим Ньютоновим твором навіть його геній не був би в силі утворити.

2.

Абсолютність часу мала би виявлятися насамперед у абсолютності одночасності, в тім, що «тепер» у цій хаті є те саме, що «тепер» на Марсі та на Сіріусі, скрізь, на всіх тілах при всіх можливих станах їх рухів. Так справа й уявляється в звичайних життєвих стосунках; для встановлення одночасності в різних місцях—послугуються гаслами звуковими (постріли, дзвони), світляними та взагалі електромагнетними (напр., бездротовий телеграф). Що до звукових гасел, то вони придатні лише для

невеликих віддалень, та й при таких умовах не дають точних вислідів через повільність передачі звуку повітрям та змінність його швидкості в залежності від різних фізичних факторів. Світляні гасла на просторах у обсягу земної кулі розходяться практично моментально, а саме, зі швидкістю

$$c = 300.000 \frac{\text{km.}}{\text{sec.}},$$

незалежно від стану руху того тіла, що їх видає. Така сама є швидкість поширення взагалі хвиль електромагнетних. Як довели Максвел та Герц, світло є явище електромагнетне; світляні промені суть лінії поширення дуже дрібних електромагнетних хвиль у просторі. Електромагнетні (зосібна оптичні) явища набірають величезного значіння в сучасній картині світу; вони є власне єдиний (коли не вважати на дуже слабке, при великих віддаленнях, тяжіння) реальний наш зв'язок із найдальшими небесними тілами (згадаймо спектральний аналіз), мости перекинені між ними через колосальні порожнини простору.

Закони й механізм цих явищ досить конкретно з'ясовуються, коли, слідом за Максвелом та Лоренцом, уявити, що весь безмежний (Ньютонів абсолютний) простір заповнено надзвичайно рідкою найтоншою структури непорушною матерією—етером; вона має бути в високій мірі еластична, не піддаватися силам тяжіння і не становити помітного опору рухам матеріяльних тіл, переходячи через них, як мак через решето. Ритмічні, надзвичайно часті зміни стану етеру, скажемо, «тремтіння» його часточок, що, на взір хвиль по воді, розходяться зі швидкістю C світла, і є основний зміст електромагнетних явищ для прибічників гіпотези етеру. В залежності від довжини етерових хвиль ми бачимо світло різних кольорів або й нічого не бачимо, і лиш непрямыми способами виявляємо їх існування, зміряємо довжину, то-що. Коли б у такім абсолютно непорушнім етеровім середовищі уявити в різних місцях спостерігачів, нерозривно з ним зв'язаних, то, знаючи свої взаємні віддалення та точну вартість числа C і маючи цілком тотожні годинники, ці спостерігачі з допомогою електромагнетних гасел мали би змогу точно установити одночасовість двох подій у різних місцях або протяг часу між ними. Так абсолютний час став би фізичною реальністю при умові існування абсолютного простору.

Але ми вже маємо великі сумніви що до реальності абсолютного простору; в кожнім разі знаємо, що ніякі механічні явища не дають вказівки на його існування. Проте Максвел-Лоренцова концепція електромагнетних явищ намагається знов його відродити під назвою непорушного етеру. Які ж могли б бути реальні вказівки на користь цієї гіпотези? Відомо, що рух землі довкола сонця має швидкість $30 \frac{\text{km.}}{\text{sec.}}$ і є, на невели-

ких протягах, практично простолінійний та одноманітний. Отже, треба було б думати, що електромагнетне гасло, вислане—однаково чи з рухомого чи з нерухомого що до землі джерела (бо електромагнетний процес зразу переймається непорушним етером), в напрямі руху землі повинно, з точки зору земного спостерігача, мати швидкість $300.000 - 30 \frac{\text{km.}}{\text{sec.}}$, а в про-

тивнім напрямі—швидкість $300.000 + 30 \frac{\text{km.}}{\text{sec.}}$. Так, напр., пущене плисти по бистрій річці тіло швидче віддаляється від нас, коли ми берегом відступимо назад, ані-ж коли йдемо наздогін за течією; в першім випадку наша

швидкість додається до швидкості течії, у другім—віднімається. І проте надзвичайно точні спроби, що поставив Майкельсон, використавши так звану інтерференцію (перехрещення) світляних хвиль, не виявили найменших ознак сподіваної різниці цих двох швидкостей. «Вітру», котрим мусів би обвівати непорушний етер рухому землю, не вдалося постерегти. Остання, мабуть, при сучаснім стані фізики, надія на реальне об'явлення абсолютного простору мусіла зникнути. Здавалося б, цей вислід треба було вітати з задоволенням, як бажаний і сподіваний після глибокої й успішної механічної критики, що прийшла до того ж висновку. Але справді результат Майкельсонової спроби зустрінуто з подивом неохоти, як незрозумілий, парадоксальний. Дійсно, чи не парадокс, що, додавши до швидкості світла швидкість землі, дістанемо знову ту саму швидкість світла:

$$C + 30 = C?$$

Лоренц знайшов повну математичну розгадку цього парадоксу і витолкував його фізично, не порушуючи при тім старих фетишів: непорушного етеру та абсолютного часу. Показалося необхідним признати певне вкорочення всіх тіл даної порушної (що до етеру) системи в напрямі руху. Згідно з Лоренцовими обчисленнями, напр., земна куля сплющується в напрямі свого руху круг сонця на

$$1 - \sqrt{1 - \left(\frac{30}{300000}\right)^2} = (\text{прибл.}) \frac{1}{2} \left(\frac{30}{300000}\right)^2 = \frac{1}{200000000}$$

частину свого поперечника, то б то на 6 ст. Вкорочення, як бачимо, дуже незначне; воно повинно бути тим більше, чим більша швидкість тіла. На земній поверхні ми маємо діло з рухами дуже повільними порівняно зі швидкістю світла, отже не маємо, напр., технічно ніякої змоги встановити вкорочення пароплава під час його руху. Що тичиться скорочення земних речей, спричиненого рухом землі, то наперед треба зректися надії виявити його якими б не було, хоч би й найточнішими вимірами; це неможливо принципіально, бо всяка мірка, положена в напрямі руху, зразу ж укорочується в тім самім відношенні, що й річ, котра нею вимірюється; таким чином, вислід виміру повинен дати те саме число, що й при умові непорушності землі. Отже всі деформації даної матеріальної системи, викликані її рухом,—неприступні змислам фізика, нерозривно з нею звязаного; привид абсолютного простору манить, але не дається в руки.

Лиш гіпотетичний фізик, що оснувався б десь у непорушнім етері, міг би спостерегти й зміряти деформації рухомих тіл викликані рухом. Бажаючи, очевидно, з'ясувати їх, як вислід етерового опору рухам, він був би мабуть сильно здивований, бо ці доформации не залежать ні від матеріалу, з котрого побудовані тіла, ні від їх мас, ні від яких взагалі фізичних ознак, а тільки від швидкості. Коли б цей фізик мав могутні засоби для здійснення довільно швидких рухів, як показують Лоренцові обчислення, давши тілові швидкість, він звів би його довжину в напрямі руху на ніщо; інакше кажучи, Лоренцова теорія вважає неможливою швидкість матеріального тіла більшу від швидкості світла або й рівну з нею. C є гранична швидкість для можливих рухів матеріальних тіл.

Вернімося до реального спостерігача на рухомій інерціальній системі. Він не має, як було виявлено, ніякого фізичного, отже ні механічного, ні тепер уже й електромагнетного, способу виявити, що рухається саме він, а не гіпотетичний спостерігач разом із етером. Отже нашому реальному фізику (ми вважаємо, що він володіє ідеально точними мірними засобами) навпаки всі довжини в системі гіпотетичного спостерігача повинні видатися вкороченими, і як раз у тій мірі, яку Лоренцові обчислення приписують укороченням довжин його власної системи. Виходить наче так, що, міряючи вкороченою міркою нормальну, не вкорочену довжину, ми дістаємо на вислід число менше від нормального, тим часом воно мусіло б бути більше! Щоби вийти з цієї нової суперечності, довелося знищити єдиний для всього світу абсолютний час.

Математичні рахунки, основані виключно на принципі однаковості числа в усіх інерціальних системах, то б то на висліді Майкельсонової спроби,—доводять до такого висновку: темп часу на даній матеріальній системі, що виявляється, напр., ходом належного до неї годинника, буде, з погляду гіпотетичного етерового спостерігача, тим повільніший, чим швидчий її рух; але це притишення часового поступу—зовсім непомітне спостерігачеві, належному до нашої системи, як неприступні його змислам Лоренцові вкорочення довжин у тій системі. З другого боку, через те, що фізик нашої системи має повне право вважати саме її за абсолютно непорушну, часовий поступ і всі процеси в оточенні етерового фізика здадуться йому притишеними в тій самій мірі. Отже, кожна інерціальна система має свій час, свій темп життя, котрий вона може вважати за абсолютний із таким самим правом, як етеровий спостерігач—свій час.

Але з цього неухильно виникає неможливість установити абсолютну одночасність або послідовність двох подій—незалежно від точки спостереження та від стану руху системи, до котрої належить спостерігач. Справді, уявім собі, що етеровий спостерігач установив абсолютну одночасність початку двох якихось процесів у двох системах, що повз нього проходить одноманітним простолінійним рухом у противних напрямках із однаковою швидкістю; нехай, напр., ті годинники кожної системи, що промайнули одночасно перед його очима, показували однаковий час; тоді, по впливі одної етерової, «абсолютної» хвилини етеровий фізик констатує на цих годинниках однаковий час (образи циферблатів обох годинників перенесуться в його око з однаковим запізненням, котрого через те можна не брати під увагу) і однакове притишення їх ходу. Ми можемо сказати, що в наслідок «абсолютного» руху обох систем час на них обох із «абсолютної» точки зору здається притишеним у однаковій мірі—подібно тому як, напр., змінюються просторові образи в перспективі. Але нехай тепер наш гіпотетичний фізик перенесеться на одну з двох згаданих інерціальних систем; тоді вона для нього стане непорушною, як що другій системі він припише «абсолютну» швидкість вдвоє більшу від «справжньої»; отже, з нової точки його зору, в темпі ходу годинників обох систем знайде ріжниця, події на них, що були одночасні з етерової точки зору, перестануть бути такими. Таким чином, зі зміною стану руху спостерігача, майбутнє може стати сучасним, сучасне—минулим, то-що; окрім «абсолютного», етерового часу, з'являється безліч «місцевих» часів; кожна інерціальна система володіє одним із них. Фактично абсолютний час, як і абсолютний простір, зводиться на фікцію; він нерозривно скований із другою фікцією—

непорушним етером, і в картині світу займає в кожному разі не більше місця ніж який будь із «місцевих» часів. Ні математично, ні логично Лоренцова теорія його власне не потрібує.

Тут ізнов треба признати нашу безсилість що до безпосереднього експериментального потвердження наших міркувань—настільки невелика, по теорії, повинна бути різниця між темпами місцевих часів у різних системах і з огляду на повільність їх рухів у порівнянні зі швидкістю світла.

Причину глибокого інтуїтивного опору релятивації часу та безпосереднього переконання в існуванні єдиного абсолютного часу можна бачити в тім, що тонка Майкельсонова спроба, котра породила окреслену вище реформу, не має сили грубої наочности. А тим часом безперечно для з'ясування парадоксу

$$C+30=C$$

доводиться згодитись, що «правдивий» час нам дає лише наш кишеньковий годинник, що кожна рухома система везе на собі свій час, що вислови «тепер», «одночасно», «раніше», «пізніше» мають певний зміст лиш тоді, коли при кожному із них указано пункт, до которого вислів однесено. Коли взяти під увагу не наше тісне землеоточення, де ми звикли вважати передачу всякого електромагнетного гасла моментальною, а безмежні простори всесвіту, небесні тіла, від котрих світло до нас іде роками й тисячами років, то все-таки мабуть наша інтуїція перестане так категорично розширяти сферу дійства свого індивідуального «тепер» на все-світ, обмежиться реальним місцевим часом, нерозривно з нами звязаним, лишивши фізикам як чисто обстрактний абсолютний час, так і ті місцеві часи, котрі наука чіпляє (і повинна чіпляти для цілости й повноти картини світу) до інших, далеких порушних систем.

Неправдиво було б проте тішитися думкою, що наука розв'язала парадокс Майкельсонової спроби; справді вона лише зробила з того математичні та логичні висновки, що для недисциплінованого розуму видаються ще чи не парадоксальнішими. Але ж вони дали змогу збудувати нову, реформовану систему механіки (й цілої фізики), котрій «парадоксальні» основи не заважають тим часом краще годитись зо всіма фактами сучасної експериментальної науки, ані-ж система Ньютонова, і не гірше від Ньютонової—з фактами, що в свій час були витолкувані класичною механікою. Лоренцова система, як і Ньютонова, фактично бере за абсолютний простір (непорушний етер) небо непорушних зір, але Ньютон, не маючи вислідів Майкельсонової спроби або й інших рівноважних експериментів новітньої фізики, користується в своїй системі механіки одним, «абсолютним» часом, а Лоренц впроваджує поправку: поруч «абсолютного» часу кожна порушна інерціальна система має свій, місцевий час, надзвичайно, правда, мало відмінний від абсолютного, коли швидкість системи (як звичайно й буває в матеріяльній світі) мала проти швидкості світла. Так Лоренцові вдалося оновити будівлю старої механіки практично непомітними відмінностями; але ці відміни мають надзвичайну принципіальну вагу, бо дали змогу поширити механіку матеріяльних тіл на де-які факти сучасної електродинаміки, знайти зв'язок між геніальними творами Ньютона та Максвелла.

Вся принципіальна відміна Лоренцової системи від Ньютонової полягає в долученні до класичного закону інерції—принципу незалежности швидкості

поширення електромагнетних хвиль від швидкості інерціальної системи, що до неї належить спостерігач; таким чином принцип релятивності класичної механіки заступається оцим поширенням:

Ніякими фізичними—ні механічними, ані електродинамічними—способами не можна виявити абсолютного простолінійного одноманітного руху.

В новітній теоретичній фізиці він відомий під назвою спеціального принципу релятивності.

3.

Перші експериментальні підтвердження Лоренцова теорія дістала в обсягу фізичної оптики, що так пишно розцвіла на протязі XIX століття, перша висунулась й опрацювала гіпотезу етеру та витворила силу теорій етеру для пояснення різних оптичних явищ. Одні з тих теорій приписували етерові, як жартівливо висловився Айнштайн, лиш одну механічну властивість: непорушність; від цього останнього припущення система електродинаміки надзвичайно вигравала в цілому, але в ній до перевороту, викликаного Майкельсоною спробою, задержувалася проте одна солідна розколина: непогодженість із дослідами Фізо над швидкістю світла в текучій рідині. При концепції абсолютного простору й абсолютного часу, в межах Ньютонових принципів, висліди цих спроб можна було пояснити (та й то не в повній мірі) лише з допомогою гіпотези, що взагалі непорушний одноманітний етер підлягає якимсь механічним змінам у обсягу рухомого тіла. Викликана Майкельсоною спробою теорія релятивності довжин та часу остаточно пережила вагу на бік непорушного етеру; показалося, що визначена дослідами Фізо швидкість світла в рухомій тілі (течії) є парадокс тієї самої природи, що й Майкельсонів, і «пояснюється» він цілком якраз із допомогою Лоренцового вкорочення довжин та Лоренцових місцевих часів.

Трудність безпосереднього експериментального доводу існування Лоренцового вкорочення, як зазначалося, полягає в тім, що воно при наших звичайних земних швидкостях та й при швидкостях небесних тіл—повинно бути дуже незначне. Але новітня фізика знає рухи мало чим тихші від швидкості світла. Сучасний погляд на будову матерії вважає кожну ні фізично, ні хемично неділиму її часточку (атом) за надзвичайно складний комплекс елементів, що мають уже природу не матеріальну, а електричну; осередком атома служить одна або кілька часточок електрики додатної (додатних електронів, протонів), обліплених, як бджолами, часточками від'ємної електрики (електронами від'ємними); окрім того, увесь цей згусток облітає з надзвичайною швидкістю певна, не дуже велика і для кожного хемичного елементу цілком означена кількість від'ємних електронів. Уся система творить щось на взір мікроскопічної соняшної системи. У кожному металі є певна кількість вільних, не звязаних із атомами електронів, що й надають металам властивість електропровідності; при певних умовах вони можуть одриватися від свого металичного середовища (катодні промені й споріднені явища), що дає змогу вивчати їх властивості: масу, швидкість, то-що. Цей погляд на будову матерії, можна сказати, цілком знищує її «матеріальність»: матерія стає інтенсивним електромагнетним полем, обсягом дійства електромагнетних сил, викликаних рухами електронів у межах поодиноких атомів.

Коли б ми могли «бачити» вільний електрон під час його руху, напр., у катоднім проміні, то його сплюснення мусіло би бути, згідно з Лоренцовою теорією, дуже значне. Надзвичайної уваги заслуговує факт, що якраз Лоренцова гіпотеза вкорочення, і то в тій мірі, як вимагають його рахунки, справді годиться з експериментальними даними фізики електронів.

При новім погляді на конструкцію матерії думка про її вічність, незмінність її кількості очевидно теж повинна захитатися. В класичній механіці третім членом абсолютної трійці основних понять була, висловлюючись докладніше, кількість матерії в даній замкненій системі, звана також масою системи, величина, незалежна ні від положення, ні від стану руху, ні взагалі від фізичного стану системи. Але з однаковим правом за третього члена трійці, як давно відомо, можна було взяти замість маси—силу; цей варіант класичної механіки особливо набрав цікавості після сформулювання й доводу загального закону заховання енергії (Майєр, Гельмгольц). Течія енергетизму в фізиці й натурфілософії знаходить собі дуже міцну підпору в згаданій електричній концепції матерії, що zarazом установлює рішучий примат електричної енергії над усіма іншими—остільки, що закон заховання енергії зводиться властиво до закону єдності всіх родів енергії, до їх тотожності з енергією електричною. Конкретне й математичне потвердження ця тенденція енергетизації матерії знаходить ізнову в електроннім світі. Надзвичайно важним фактом тут є збільшення маси електрона зі збільшенням його швидкості. Цікавим доводом на користь нової механіки є те, що якраз у такій самій мірі повинна збільшуватись маса рухомого тіла на підставі спеціального принципу релятивності. Змінністю маси пояснюється до певної міри обмеженість можливих швидкостей матеріальних тіл: зі зростом швидкості маса тіла росте і тим із певного моменту причинюється до зменшення прискорення руху.

Дальшим висновком із нової механіки буде те, що закон заховання матерії, як і закон заховання енергії, кожен сам по собі має лише неточне значіння і без значної похибки обидва справедливі лише в обсягу повільних швидкостей і фізичних та хемічних процесів в звичайнім розумінні. Для швидкостей електронних, для процесів розпаду атомів на електрони, то-що, взагалі за універсальний закон доводиться прийняти закон незмінності суми:

$$\text{маса} + \text{енергія};$$

беручи під увагу, що маса є одна з форм енергії, його можна назвати розширеним законом заховання енергії.

4.

Ми бачили, що абсолютний простір і абсолютний час у Лоренцовій теорії заховують першенство тільки *homois causa*, оперте почасти на Ньютонівській традиції, почасти чи то на природі, чи на звичці, мабуть досить раціональний, людського інтелекту шукати в усьому остаточної, хоч би й фіктивної підвалини для захисту від безконечника антиномій. Справді, абсолютний простір і абсолютний час є тут лише перші між рівними, між безліччю математично й логично рівноважних інерціальних просторів та місцевих часів, нерозривно з тими просторами звязаних.

Останні кроки в логичнім завершенні Лоренцової теорії або спеціальної теорії відносності належать Айнштайнові та Мінковському. Логичний радикалізм першого, довівши до кінця Лоренцову інтерпретацію Майкельсонової спроби, позбавив абсолютийний простір і абсолютний час їх фіктивних тронів, просто звів їх у небуття, довівши міркуваннями, що вже наводилося, цілковиту їх ефемерність і зайвість у Лоренцовій системі; треба було завважити, що всяка інерціальна система зі своїм місцевим часом цілком добре може їх заступити. Другий, керуючись тим самим фізичним реалізмом, ідучи теж за Лоренцом, шляхом математичних викладок, скував простір і час в одну вищу фізичну реальність, чотиривимірний «всесвіт», що в собі одним об'єднав, поглинув усю безліч рівноправних інерціальних просторів із їх часами. З того власне часу (1905—1908) звичайно говориться про спеціальну Айнштайнову теорію релятивності та про її геометричну інтерпретацію Мінковського.

Щоби начеркнути в загальних рисах картину цього «всесвіту», треба умовитися в де-яких геометричних термінах.

Лінію ми зведемо одновимірним простором, бо її точки можна перенумерувати так, що кожна з них цілком визначиться одним числом, напр., перія будинків по одній боці вулиці. Число підпорядковане таким чином кожній точці нашої лінії зведемо координатою тієї точки, напр., за координати пунктів на залізничці можемо вважати їх віддалення від узлової станції. Подібно ж кожній точці якоїсь поверхні можна підпорядкувати пару чисел або інших знаків так, що ними точка цілком визначиться, напр., шахове поле або географічна карта, де кожен пункт визначається двома координатами: географічною довжиною та шириною. Тим-то поверхню зведемо простором двовимірним. Звичайний наш простір є тривимірний, бо положення всякої точки в ньому можна визначити трьома координатами, напр., географічною довжиною, шириною та висотою над рівнем моря.

Дуже легко подумати і неможливо сучасному людському розумові уявити простір чотиривимірний. Як не раз у інших випадках, так і тут математика перемогла з допомогою аналогій та рахункових маніпуляцій обмеженість нашої уяви і утворила формальну, числову геометрію простору з довільним числом вимірів. З погляду, напр., геометрії чотиривимірної всі наші, тривимірні тіла мають не більшу реальність, аніж для нас їх тіні на якій-небудь поверхні. Увесь тривимірний світ є лиш проекція або переріз чотиривимірного світу одним із безлічи просторів тривимірних, що в ньому вміщуються, як листки в альбомі зі шкицами одної великої картини; коли б ми навіть мали змогу переглянути листок за листком увесь альбом, то й тоді наше уявлення цілого чотиривимірного світу не було б цілком відповідне дійності, подібно як при перегляді кінематографічної фільми без допомоги екрану не легко дістати суцільне уявлення змісту.

В межах приступного нам, земного, та й ширшого досвіду нам тривимірний простір є Евклідов, то б то в ньому панує звичайна шкільна система геометрії, котра твердить, напр., що на площі тільки ті прості не перетинаються, що скрізь рівно віддалені одна від одної (Евклідов постулат про рівнобіжні), визнає для всякого прямокутника з боками x , y та діагоналею z справедливості рівності

$$z^2 = x^2 + y^2,$$

званої Пітагоровою теоремою, рівно ж для всякого бруса з рубами x, y, z та діагоналею δ справедливості аналогічної рівності

$$\delta^2 = x^2 + y^2 + z^2$$

(узагальненої Пітагорової теореми).

Тим часом абстрактна математична думка вже 70—100 років тому винайшла такі геометричні системи, що в них віддалення між двома простими на площі в різних місцях може бути різне, але ці прості не перетинаються (Лобачевський), і такі, що в них усяка пара простих на площі повинна перетинатися (Ріман); в усіх цих системах Пітагорова теорема не справедлива разом із Евклідовим постулатом, їх звуть неевклідовими системами геометрії.

Цікаво, що при певних математичних умовах неевклідові геометрії так само незначно відрізняються від Евклідової, як механіка спеціальної теорії відносності (в обсягу повільних рухів)—від класичної механіки. Отже спроби (напр., Лобачевського, Гавса) установити безпосередніми вимірами, котра саме з багатьох систем геометрії є справді геометрія нашого реального простору, дали лише висновок, що в межах похибок вимірів їх усі можна вважати рівноправними; таким чином традиція та порівняна простота Евклідової системи забезпечили їй ще на довгий час першенство, хоч критична думка XIX століття зняла з неї посвяту абсолютності, утворену Евклідовим, а в нових часах Кантовим авторитетом.

— На взір тривимірних, можна збудувати систему неевклідової геометрії чотиривимірної. Коли аналогом Пітагорової теореми в чотиривимірній Евклідовій просторі буде рівність

$$\delta^2 = x^2 + y^2 + z^2 + u^2,$$

де x, y, z, u —руби, а δ —діагоналя «бруса» в чотиривимірній просторі, то для неевклідового чотиривимірного простору ця рівність падає, а її заступає друга, складніша.

Пітагорова теорема дає між иншим змогу висловити таке твердження що до властивостей Евклідового простору: всякий рух цього простору в цілому, що не деформує твердих матеріальних тіл, нерозривно з ним звязаних, не порушує Пітагорової залежності ні в однім із прямокутників, які тільки можна собі уявити в тому просторі. Іншими словами, в наслідку такого руху простір лишається Евклідовим. Тим часом просто-лінійний одноманітний рух у розумінні нової механіки деформує тверде тіло (Лоренцове вкорочення), деформує звязані з ним прямокутники, порушує Пітагорову теорему—на вес час, поки тіло рухається.

З певного погляду цілу Евклідову геометрію можна назвати теорією властивостей Евклідового простору, що лишаються незмінними при всіх можливих рухах (без деформацій) цього простору. Таким чином Евклідова геометрія для взаємно-рухомих тіл спеціальної теорії релятивності падає: Пітагорова теорема, справедлива для спостерігача, що їде на рухомім прямокутнику, буде несправедливою для геометра, що повз нього цей прямокутник перелітає. Так відкидає нова механіка (тривимірну) Евклідову геометрію, щоби зразу ж, правда, відродити її в формі 4 вимірної геометрії «всесвіту» Мінковського. Остаточна математична обробка

Майкельсонового парадоксу дала формальну змогу злити три координати просторової точки і даний момент місцевого часу тієї точки—в чотирі координати «точки» чотиривимірному і при тім Евклідовому простору, що показується точним образом «всесвіту». Всякому реальному фактові, «події», відповідає певна точка того простору. Осібно простору і осібно часу, як фізичних реальностей, немає, бо всяка подія трапляється в певнім місці, в певний момент; отже відтягти четвертий вимір од перших трьох вимірів простору—«всесвіту» Мінковського можна, на думку релятивіста, лише штучною операцією; на її вислід дістанемо замість живого «всесвіту» дві мертві абстракції; правда, Ньютоновому генієві вдалося сотворити з них такі звершені манекени, що справляли ілюзію живих реальностей на протязі двохсот років.

Вивчити «всесвіт» Мінковського це значить збудувати Евклідову геометрію для чотиривимірному простору, то б то теорію тих властивостей того простору, що лишаються незмінними при всіх можливих його «чотиривимірних» рухах у цілому (без деформації). Перетолкувавши ці властивості з мови геометричної на фізичну, дістанемо систему фізики спеціальної теорії релятивності. Так задачу фізики зведено до добре вивченої геометричної задачі.

Не вважаючи на математичну завершеність та логічну бездоганність, спеціальна теорія релятивності Айнштейна-Мінковського не дістала ще загального визнання від фізиків. Причиною цьому найбільше є глибока психична звичка до «абсолютного» часу та брак образності в концепції чотиривимірному всесвіту. Пуанкаре, що дуже прихильно поставився до революційного радикалізму теорії, висловив певність, що фізики ще довго не перекроють свого мислення на її штиб.

Хоч сам Айнштейн рішуче поховав етер (разом із абсолютним часом), відібравши у нього, по власному вислову, останню механічну властивість, що її ще залишив Лоренц,—непорушність, але такі значні представники науки, як Ленард, рішуче обороняють фізичну реальність етеру, як основи фізичних спекуляцій.

Що до закидів філософичного характеру проти множини часів (місцевих) та вказівок на недопустимість геометризації часу, як реальності в коріні відмінної від протягу просторового, що їх мабуть можна вважати не сильними після цікавого Бергсонового аналізу, що констатував відсутність усякої суперечності, ба навіть повну згоду та гармонію між своїми поглядами та теорією Айнштейна-Мінковського.

Що до фізиків, то згода чи незгода їх із теорією релятивності в Айнштейновій формі не має, очевидно, великої актуальності: реальний фізичний зміст теорії у Лоренцовій формі—той самий. Проте для натур-філософії Айнштейнова концепція повинна би бути привабливіша: двоє основних понять фізики, простір і час, зливаються у «всесвіті», об'єднуючи геометрію з фізикою. Правда, останній член Ньютонової трійці не належить ще органічно до цього конгломерату; матеріальні тіла грають ролю якихось аномалій, укинutih одноманітне середовище, де без них усі рухи мусіли б бути простолінійними та одноманітними (рухи по інерції, світляні промені); еманация тяжіння, що видають матеріальні тіла, спричинює «аномалії» рухів: криволінійність та неодноманітність.

5.

Спеціальну теорію релятивності не можна проте визнати за суцільну, замкнену в собі систему фізики. Вона насамперед є теорія електромагнетичних явищ, що, борючись за своє існування, мусіла реформувати й механіку. Проте лишено по-за межами системи універсальну Ньютонову силу тяжіння, що тим часом, по знищенні абсолютного простору, якраз настирливо намагається сполучитися з силами інерції. Справді, ідеальний рух по інерції, з огляду на універсальність тяжіння, міг би існувати лиш у тім випадку, коли б уся матерія світу складала одно абсолютно тверде тіло; але тоді й поняття руху, з погляду релятивіста, не мало би ніякого змісту; отже рух по інерції є абстракція, що повинна шукати собі фіктивної причини в новім абсолюті—чотиривимірнім просторі Мінковського. Так, релятивізація простору й часу не дали жадного наслідку—замкненої системи фізичного світу, нерозп'ятої ні на яким абсолюті. Спеціальна теорія релятивності спинилася на півдорозі; дуєдиному «всесвітові» для повної завершености бракувало сполуки з матерією. Безмірна складність і остаточна невиясненість її природи, що загадково мріє в нескінчених перспективах електронних мікрокосмів, не дає тим часом великої надії на цілком щасливе й викінчене розв'язання останньої задачі. Але грандіозна Айнштайнова спроба, відома під назвою загальної теорії релятивності, заслуговує найпильнішої уваги, як із огляду на де-які досвідні її потвердження (про що мова далі), так особливо завдяки влучній та радикальній критиці, що нищить рештки фетишизму в основах фізичної науки.

Шлях до вищого синтезу простір—час—матерія розкриває логична рівноважність сил інерції з силами тяжіння, що на початку цього артикулу дала нам змогу знищити абсолютний простір. Об'єднавши ці дві сили, ми враз міняємо й ускладняємо картину «всесвіту». Він увесь наповнюється органічною еманациєю матерії—полями тяжіння; простолінійні одноманітні рухи стають винятками, в чистій формі неможливими; але зате всі рухи матеріяльних тіл, корячись тяжінню, як своїй питомій властивості, стають із цього ширшого погляду рухами по інерції, виявами звичайного, «натурального» стану матерії яким був досі лише етап інерції Галілеєвої. Ідеальні інерціальні системи гинуть у катастрофічній деформації ідеального світу, в бурхливій реакції його злиття з матерією, при утворенні реального триединого світу нової теорії.

Тепер особливе, привілейоване становище інерціальних, фактично фіктивних, систем повинно здатися справді дивовижним; єдиним оправданням йому була почесна роля рештовання при будові спеціальної теорії релятивності.

В загальній Айнштайновій теорії проголошується повна рівноправність усіх рухомих систем, як вихідних точок для змалювання фізичної картини світу. При переході з одної системи на другу для фізика-спостерігача міняється тільки система піль тяжіння всесвіту, але ніякими фізичними способами свого руху разом із системою, до котрої він належить, фізик виявити не може. «Всесвіт» перестав бути однорідним чотиривимірним середовищем; так було доти, поки фізик був прибічником цієї теорії, вибирав пункти спостереження лиш на інерціальних системах і зовсім

ігнорував тяжіння. Тепер у «всесвіті», захаращеним мінливими полями тяжіння, він щиро визнає свою безсилість із безлічи порушних систем визначити хоч одну, що має простолінійний рух; він навіть прийшов до переконання, що й простолінійність і одноманітність є поняття релятивні, не мають певного змісту в його реальному світі, позбавленим абсолютної основи. Уявлюючи собі, що він раз-у-раз пересідає з одної матеріальної системи на другу. При кожній пересадці картина світу міняється в його очах до непізнання. Яку ж систему світу, які закони його будови, які загальні принципи можна виабстрагувати з цього каляйдоскопу? Задача, справді, зразу здається безнадійною, але, перейшовши школу спеціальної теорії релятивності, наш фізик уже звик спекулювати без тривкого ґрунту під ногами і не тратить мужности. Адже ж подібні пересадки і в обсягу інерціальних систем не раз перевертали «всесвіт», напр., минуле робили сучасним, то-що. Мав він практику пересадок і по-за межами інерціальних систем; так, Коперник переніс був його з землі на сонце, а Ньютонова механіка—винесла на небесну сферу. Знявши, скажемо, цілу серію картин світу з різних точок зору—на кінематографічні фільми, він зможе їх докладно порівняти по закінченні фантастичної подорожі, і все, що найде спільного, незмінного в тих картинах, назве законами природи.

З огляду на те, що на невеликій ділянці простору напрям та інтенсивність тяжіння можна вважати незмінними, ми маємо змогу знищити в цій ділянці всякі ознаки тяжіння, коли дамо їй у напрямі тяжіння відповідне прискорення—пустимо її вільно падати під впливом сил поля. Отже тоді для спостерігача, нерозривно зв'язаного з нашою ділянкою, рухи матеріальних тіл у ній будуть рухами по інерції, і вона в мініятурі здійснить картину «всесвіту» Айнштейна-Мінковського. Так, можна сказати, що в нескінченно малих частках нова картина світу утворюється зі своєю попередницею. Коли б потік свідомості нашого фізика стратив суцільність, розпався на ряд дуже недовгих періодів просвітлення, перериваних моментами повної несвідомості, то ті поодинокі, незв'язані пам'ятю образки світу, котрі б витворювали його з мисли, були б образами уламків «всесвіту» спеціальної теорії релятивності; але істота, що змогла б їх зв'язати в один суцільний потік, як на кінематографічному екрані, дістала б одну з безлічи картин реального світу.

Як показує й математичний аналіз, триєдиний світ загальної теорії релятивності вже не має собі рівноважного образу в чотиривимірному Евклідові просторі. Лиш у нескінченно малих частках його геометрія має Евклідовську конструкцію; в цілому—ні. Причиною тому є поля тяжіння; справді, ті уявні прискорення, що звільняють різні ділянки простору від піль тяжіння, мусять мінятися від ділянки до ділянки; отже виходить, що неоднакова інтенсивність тяжіння та різний його напрям у різних місцях даної матеріальної системи—повинні давати неоднакові що до величини й напрямку Лоренцові вкорочення довжин, рівно ж неоднакові притишення ходу годинників і взагалі часового темпу. При таких умовах, напр., число Π (відношення довжини кола до поперечника) може в різних місцях мати різну вартість, прості лінії можуть ставати кривими, Пітагорова теорема, загально кажучи, впаде. Отже, в різних місцях простору, або краще «всесвіту»,—доведеться користуватися різними системами геометрії. Залежність між діагоналею та рубами

бруса в реальнім чотиривимірнім світі варіює від точки до точки; показується, що вона цілком характеризує стан поля тяжіння в данім місці «всесвіту» або й навпаки ним визначається; в цьому можна дійсно бачити органічну сполуку простору—часу з матерією. Не тільки матерія сама по собі, по-за простором і часом, є фікція, але й нема реального змісту в «дематеріалізованім» просторі-часі; абстрактна геометрія й абстрактна кінематика перестають диктувати свої закони матерії, щезають, заступаються універсальною «матеріалізованою» геометрією або «геометризованою» фізикою, чотиривимірного неевклідового світу, замкненої в собі сполуки трьох елементів.

Признаючи основним думкам загальної теорії релятивності велику критичну цінність, високий лет наукової творчої фантазії та викінченість математичної обробки, не можна проте вважати її твором закінченим. Подиву гідний зв'язок електромеханіки й теорії тяжіння, що втворено нею, має все-таки характер формальний та мабуть і не може мати іншого при теперішнім стані фізичної науки та математичних засобів. Непереможний потяг людського духу до єдності в розумінні явищ природи вимагає злиття справді в одно джерело, в один механізм сил тяжіння з силами електричними. Спроби в цім напрямі робляться, і тільки мабуть у перспективі досягнень на цім шляху, що мають імпозантно замкнути 300-літній цикл наукової роботи, нинішня теорія релятивності дістане собі належну оцінку.

6.

Земне поле тяжіння має порівняно дуже невелику інтенсивність і над невеликими частинами земної поверхні може вважатися за одноманітне; тому в умовах земного досвіду має силу спеціальний принцип релятивності; ми бачили в свій час, що він добре годиться не лише з Ньютонівською механікою повільних рухів, але й з відомими досі фактами рухів електронних. З огляду на згаданий характер земного поля тяжіння, годі з допомогою земних експериментів шукати доводів на користь загальної теорії релятивності. Що до рухів небесних тіл, то найтонші астрономічні спостереження і глибокий математичний аналіз на протязі двох століть незмінно тріумфували свою згоду на ґрунті Ньютонових принципів. Всі рухи тіл нашої планетної системи досліджено й вираховано наперед із такою докладністю та певністю, що всякий спостережений відхил їх від теоретично передчисленого положення наводив натурально на думку про існування якогось невідомого ще тіла, що «порушує» «нормальні» рухи планет; так викрито, на підставі славних обчислень Левер'є, планету Нептуна. Так само намагалися знайти невідому планету або рій дрібних тіл поблизу сонця, котрими можна було б пояснити невеличку незгоду з Ньютоновим законом тяжіння в руху найближчої до сонця планети—Меркурія. Але, не вважаючи на пильні досліді, тих тіл не відкрито, і аномалія Меркурієвого руху принесла перші сумніви що до універсальності Ньютонової теорії тяжіння. Узагальнена Айнштайнова теорія тяжіння дала точне розв'язання Меркурієвій загадці. З погляду Айнштайнового Ньютонова теорія є лиш наближена схема, правдива для піль невеликої інтенсивності, хоч і заховує, розуміється, величезне значіння—так само, як спеціальний принцип релятивності проти загального.

Другим цікавим доводом на користь Айнштайнової нової теорії, що справив особливо ефектне враження, є факт закривлення світляних промінів, що переходять повз великі осередки тяжіння, напр., повз сонце. Згідно з загальним принципом релятивності, присутність сил тяжіння в даній місці простору рівнозначна прискоренню обсягу цього місця в напрямі протилежним напрямом сил; тим часом ясно, що ефектом такого прискорення для спостерігача, не належного до того обсягу, повинно бути закривлення траєкторій простолінійних рухів, що відбуваються в цьому обсягу; таким чином інерціальний рух тіла з погляду спостерігача, належного до даного обсягу, буде падінням із точки зору спостерігача околишнього, але й простолінійний світляний промінь з точки зору першого спостерігача—закривиться, очевидно, з точки зору другого. Подібний ефект угадував ще Ньютон, тримаючись думки, що світляні проміні суть потоки матеріальних часточок, але техніка давніших спостережень не могла виявити цього відхилення промінів од простолінійних шляхів; справді, в безпосереднім сусідстві з сонцем, з точки зору земного спостерігача, цей відхил повинен би був становити в кутовій мірі не більше, як $1''$. Айнштайнова теорія передбачила відхил удвоє більший, а успіхи небесної фотографії дали змогу констатувати його, майже в повній згоді з теорією, під час повних затемнень сонця в р.р. 1919 і 1922. Картина групи зір, що проти неї прийшлося затміння, показала в цей момент більше розкиданою, ані ж на фотографії з іншого моменту, коли сонце не було в безпосереднім сусідстві з ними.

Через те, що поблизу великих осередків тяжіння всі процеси, з погляду околишнього спостерігача, повинні притишуватися разом із темпом часу, то повинен би був притишуватися й темп світляного тремтіння електронів. Тому треба сподіватися в спектрах зір переміщення спектральних ліній у напрямі червоного кінця спектру, бо він як раз відповідає найповільнішим світляним тремтінням. Порівняння спектрів сонця та інших зір зі спектрами земних джерел світла досі ще не виявили з певністю цього переміщення, з причини, як гадають релятивісти, його незначності та різних побічних явищ, що можуть ослабити цю «червону» тенденцію.

Теоретично можна уявити таку велику масу, котра своїм тяжінням не притишить, а зовсім спалить усі рухи й процеси поблизу себе. Цей парадокс примушує до висновку, що є межа концентрації матерії, і що, напр., суцільні маси зі щільністю сонця й об'ємом у мільярд разів більшим від його об'єму—неможливі.

Досить несподіваним висновком із Айнштайнової теорії є обмеженість космосу, котра до певної міри вже могла передчуватися з моменту, коли чотиривимірний простір теорії релятивності перестав бути Евклідовим. Можна сказати, що поблизу матеріальних мас «всесвіт» у більшій або меншій мірі «викривляється»—на взір того, як угинається або випинається плоска поверхня води в місці дотику чужорідного тіла. Наочною ознакою цього є криві траєкторії «інерціальних» рухів планет та особливо закривлення світляних промінів. Але цікаво те, що, ймовірно, не тільки місцево, але й у цілому, простір має тенденцію закривлятися, тоб-то він деформує «прості» лінії, напр., проміні, так, як сферична поверхня землі перетворює в цілому «просту» поведену на ній лінію у величезне коло. Ми не маємо ні досвідних, ані теоретичних підстав казати, що світляні проміні можуть замикатися в собі, як колові лінії, може їх шляхи є кінець кінцем незамкнені, безконечно покручені лінії, на взір велетенських нитяних клубків;

але й один і другий варіант ламає наше звичайне уявлення «нескінченного» світу, розрубує гордієв узол антиномії «скінчений—нескінчений світ» формулою: «світ необмежений, але скінчений і замкнений у собі»—як кулиста поверхня. Його діаметр вираховують приблизно на 1.000.000.000 світляних років, а астрономи не вважають за неможливе потрапити коли-небудь на небі зоряний фантом—точку збігу промінів, що вийшли з даної зорі і зійшлися в «протилежній» точці простору, як усі південники, розходячись із північного бігуна, знов сходяться на півдennім. У цих фантастичних і мало ще обгрунтованих міркуваннях є один привабливий для фізики бік: конечно, невинне розсіяння матерії та енергії по нескінчених просторах незамкнутого в собі світу мусіло б вести світ повільними, але певними кроками до самознищення, смерті, повного зникнення; в новім уявленні світ є колосальне *regretium mobile*, організм, що невинно відновлюється з середини власними силами.

Наскільки певним ключем для розкриття таємниць фізичного світу можна вважати цю теорію, накреслену тут, на жаль, з допомогою таких слабих та примітивних натяків замість питомої їй математичної мови?

З найбільшою певністю «вічним» елементом у ній треба вважати критичний аналіз і трансформацію понять простору й часу. Ця частина теорії могла б упасти мабуть лиш тоді, коли б якимись неймовірно точними засобами було виявлено неправдивість твердження про незалежність швидкості світла від інерціального руху спостерігача, тоб-то уневажнено, хоч би частинно, результати Майкельсонової спроби та інших рівноважних спроб.

Що до цілої системи електромеханіки та загальної теорії тяжіння, пишними взорами витканих по цій основі, то критична наукова думка такої певності мати не може. Не кажучи вже про несподіванки, котрих із кожним днем можна чекати від «мікроскопічного» вивчення будови матерії,—припущення разом зі згаданими первоосновами високої імовірності де-яких гіпотез значно сумнівніших, певна довільність та необгрунтованість їх вибору—викликають законні закиди.

Ті досвідні доводи теорії, котрі ми маємо досі, не можуть цілком розсіяти сумнівів. Адже ж ми маємо й незлічену силу доводів на користь Ньютонової теорії в трактатах небесної механіки, і проте одна маленька вищербина дала змогу підкопати цілу будівлю. З другого боку, як показують де-які старі, в свій час забуті досліди, аномалію руху Меркурія можна, очевидно, з'ясувати і в межах Ньютонової теорії, прийнявши лиш, що тяжіння для свого поширення вимагає певного часу, як і світло. Що ж до закривлення світляних промінів, то критики Айнштайнової теорії (Пеплеве) доводять можливість іншої математичної схеми, що так само добре годиться з цим фактом, не потребуючи проте сумнівного «червоного» переміщення спектральних ліній.

Найостанні наукові новини, наскільки можна зразу орієнтуватися, значно захитують Айнштайнову теорію, ба навіть спеціальний принцип релятивності. Де-які спостереження над закривленням світляних промінів поблизу сонця дають вислід удвоє менший проти теоретичного. Але особливо цікаві спроби Мілера в Майкельсоновім напрямі: вони, виявляючи сліди етерового вітру, намагаються захитати найглибшу основу теорії—інваріантність швидкості світла. Про остаточний крах (як де-хто думає) цілої системи говорити ще рано: боротьби треба сподіватись упертої і вислід з неї—компромісового.

1. ТКАЧУК

Невідкладне завдання.

(до справи заведення латинського алфавіту в українським письмі).

Порушуючи ще раз надзвичайно важливу справу про введення латинського алфавіту в українським письмі, тов. Пилипенко в ч. 6—7 «Червоного Шляху» пише, що, на його думку, ця справа стоїть «*majže tak: teper ču nikoly*».

Мені здається, що тов. Пилипенко, порушуючи так питання і порушуючи його навіть зі значним запізненням, дуже добре з'ясував у своїм «*odvertim lysti*» *varu* й необхідність цієї складної реорганізації—як він висловлюється,—та не зовсім певно й рішуче він висловив свої думки відносно цієї справи, ставлячи її «*majže dylemoju: teper ču nikoly*».

В тім же самім своїм листі тов. Пилипенко пише, що він: «твердо переконаний, що уніфікація алфавітів є неминуха справа—і то не так далекого майбутнього. XX сторіччя має цю проблему розв'язати разом з великою соціальною перебудовою».

Кожна здорово думуюча людина нашого часу може тільки так сказати, коли хоч трошки обмізкує цю справу. Инакше й бути не може. Людство розв'яже і вирішить цю справу не бажаючи витрачати масу часу та енергії на те тільки, щоб гальмувати розвиток загально-людської культури. Бо чи ж не затрата часу й енергії, чи не гальмо культурного розвитку є різнородність мов і алфавітів? Скільки витрачається часу й енергії на вивчення різними народами різних чужих мов, чужих алфавітів, на перекладання творів з одної мови на другу, на відливання різних шрифтів, на друкування одних і тих самих писаних творів на різних мовах, різними алфавітами? А все це разом, чи ж не є гальмо культурного розвитку, як для кожного окремого народу, так і для всього людства? Хто сьогодні заперечить цьому?

Це життєва проблема, що займає людські уми вже віддавна і безумовно раніше чи пізніше вона буде розв'язана.

Коли питання одної міжнародньої мови є питанням дуже складним і то розв'язання його має вже свій ключ, яким є мова «*Esperanto*», то питання уніфікації алфавітів є безумовно далеко легшим для розв'язання і раніше чи пізніше воно буде розв'язане формально. Говорю формально тому, що латинський алфавіт, що вживається вже сьогодні в міжнародніх рамках, фактично вже є розв'язкою цієї справи.

Коли ж формальному розв'язанню цього питання перешкоджає ще старий суспільно-соціальний лад у світі, а поде-куди ще й культурна відсталість, то в нашій радянській країні цю справу можна провести, побоюючи легко всі труднощі.

Правильно сказав тов. Пилипенко: «що уніфікація алфавітів є неминуха справа», та торкаючись латинізації українського алфавіту і ставлячи цю справу «*majže dylemoju: — teper ču nikoly*», тов. Пилипенко противорічить своїм вище наведеним словам.

Раз справа уніфікації алфавітів є неминучою (що, по моїй думці, також безсумнівне), а на єдиний міжнародний алфавіт здобула собі найбільше право латиниця (також безперечно), то з цього й висновок, що латинізація нашого українського, як і всіх інших алфавітів, справа неминуча. А раз ця справа неминуча, — тоді вона й не може стояти лише «*maître dylemme*»: — *teper* є *nikoly*».

Тепер чи пізніше? — так, і тільки так, по-моєму, можна ставити сьогодні цю справу. А поставивши так питання, відповідь на нього, по-моєму, може бути тільки одна.

Тепер, рішуче тепер і то негайно. По-моєму, ми й так вже запізналися з цією справою на цілих шість років. Це не «реорганізація», як висловився тов. Пилипенко, це — ціла революція в письменстві, в бібліології, в культурі. А вже всяка революція, звісно, повинна провадитися не повільно, а відразу, з новим розмахом сили. І добре було б, коли б ця справа була порушена у нас на Україні з самого початку революції. Тоді радянська влада одним декретом могла провести латинізацію українського алфавіту так само успішно, як успішно проведено і всякі інші нові порядки. Правда, на перших порах було б не мало труднощів, та сьогодні вже всі ці труднощі були б майже зовсім поборені.

Тепер, на 7-ім році революції, для проведення латинізації українського письма безумовно є вже більше труднощів, ніж їх було на початку революції. Та це може служити якраз тільки доказом того, що з кожним роком, а навіть з кожним місяцем ця справа буде все більше й більше ускладнятися. Зараз на Україні не лише щорічно, але щомісячно, а навіть щоденно виходять все нові й нові друковані речі по всіх питаннях суспільно-політичного, наукового, господарсько-економічного й культурного життя. При введенні латинізації все це довелось би передрукувати. Так само щорічно й щомісячно виходять зі шкіл все нові й нові діти й дорослі, що вивчилися українського письма. Берім хоч би наші школи ліквідації неписьменности. Через кілька років в цих школах мають вивчитися письма мільйони неписьменного сьогодні населення.

Цій роботі вже сьогодні уділяється багато уваги, коштів та людської енергії. І немає сумніву, що вона увінчається успіхом. На 10-ті роковини жовтневої революції всі громадяне СРСР, а в тім числі і УСРР мають сами прочитати кличі 10-тирічного ювілею революції. І прочитають. Тільки скептики можуть сумніватися в цьому.

Ну, а уявіть собі, що до того часу (ще майже три роки), чи трохи пізніше, питання латинізації письма в нас, в СРСР, в силу необхідности зовсім буде вирішено не тільки теоретично, а й практично (в нашу добу такі скачки не виключені), навіщо тоді здалась вся кількарічна напружена праця і затрата коштів по ліквідації неписьменности?

І багато можна навести подібних прикладів з нашого життя, котрі потверджують те, що чим далі відкладається в нас справа латинізації письма, тим більше вона утруднюється. «Чим далі в ліс, тим більше дров», — як говориться в нашому прислів'ю.

Я думаю, що це питання, порушене в теперішній момент тов. Пилипенком, слід поставити широко й більш категорично. Воно вповні назріло, а навіть вже перезріло. Після заведення нового календарного стилю, децимальної системи мір і ваг, міжнародної системи годинних поясів, — на черзі у нас — заведення міжнародного алфавіту. А що цим алфавітом є латинський, цього — й доводити не треба.

Я думаю, що це питання пора перенести вже з первісного, чисто принципіального становища, бо воно вже само собою вступило в другу фазу свого розвитку і жде чисто практичного вирішення.

Провести в життя цю справу, я думаю, можна і треба декретом з де-якою підготовкою і з продовженням речінцем по прикладу того, як у нас провадиться децимальна система мір і ваг. Ясно, що це викличе незадоволення, та на них не слід звертати уваги, бо ж звісно, що всяка реформа в світі зустрічалась з невдоволенням.

Яку саме форму латиниці прийняти, які—якими букви замінити, цього боку я торкатися не буду, рахуючи її специфічною. Думаю, що цією справою справи повинні зайнятися відповідні наші наукові установи, розписавши анкету в цій справі, чи що.

Я тільки вискажу свою думку відносно проектів т. т. Пилипенка й Йогансена. По-моєму ані один, ані другий проект невдалий. Не в принципі, розуміється, а що-до окремих літер і значків.

Раз провадити таку важливу реформу, то треба провадити її так, щоб вона була на довго, щоб не прийшлося через короткий час після переходу на латиницю вводити новий правопис і т. п. А з прийняттям одного зі згаданих двох або подібних їм проектів нам мабуть дуже-дуже швидко прийшлося би опісля вводити новий правопис.

Справа в тім, що за останні десятки років ми знаємо введення фонетики, нового правопису і т. п. в багатьох мовах. І коли проглянути ці реформи, то ясно, що вони всі прямують до одної мети: зробити письмо як можна коротчим і простішим.

І тут, по-моєму, і криються недостатки наших проектів.

Подвійні літери (nn, čč, tt) в словах: *oznajomlennja, storiččja, žyttja* і т. п. можна як найспокійніше, замінити поодинокими (*oznajomlenja, storičja, žytja*, чи як там).

Далі, що до апострофів, то вони повинні бути зовсім усунені, бо це страшно ускладнює справу вивчення письма, а при писанні перешкоджає не мало. Те саме можна сказати і що до всіх значків над буквами: č, š, ž, ě, і т. п. Треба знайти можливість уникнути їх. В кінці ще одно, Не вигідно заміняти одну літеру українського алфавіту двома літерами латиниці, як це бачимо в обох проектах: «я»=«ja». Навпаки—ми при цій реформі повинні виграти в скороченні числа літер, а не в його побільшенні, тоб-то треба при можливості підібрати латинські літери так, щоб одна з них заступала місце двох українських («l»=«ль» в польським).

Що торкається літер «е» та «и» (наголошених і ненаголошених) в проекті тов. Йогансена, то тут вже й говорить нічого, що в його літерах «е» та «ё» розібратися не тільки чужинцеві, але й українцеві багаттяжче, ніж в українських «е» та «и». Тут, по-моєму, прийшлося би прийняти тільки «у», як українське «и» та «е», як українське «е» (як у Пилипенка).

Одначе, цей бік справи можна широко й детально обговорити тоді, коли приступали б вже до діла, а зараз необхідно подбати про те, щоби ця справа прийняла швидкий хід, і щоб нею зацікавились широкі кола.

А справа, по-моєму, настільки важлива, що її можна сміливо назвати пекучою й перезрілою.

Я думаю, що її треба вирішити практично зараз, негайно.

Мова творів Гр. Сковороди.*)

Хоча мова творів Сковороди XVIII ст. і не становить особливого інтересу для історії українського язика взагалі й зокрема книжнього, проте ж не можна не зупинитися на ній вже через те тільки, що вона часто видається читачам його творів далеко не тим, чим є справді. Принаймні останніми часами у Харкові виявляється доволі поширений погляд на мову Сковороди, як на досить чистий «русский язык» XVIII ст. Так, акад. Д. І. Багалій у своїй великій (ще ненадрукованій) монографії про Сковороду висловлює твердження, що мова творів Сковороди, особливо його філософичних трактатів, це майже зразковий «русский язык» тих часів і навіть нагадує язык протопопа Аввакума. На одному святочному вечорі пам'яті Сковороди навіть розбиралось питання, «почему Сковорода писал по-русски». Цитати з його творів передаються в сучасній російській транскрипції: «Проживи хоть триста лет, проживи хоть целый свет»... (див. «Вісти» ч. 274 за 1922 р.).

А проте, нам здається, такі погляди й висновки не відповідають дійсності, не визначають справжнього характеру й ества справжньої мови творів Сковороди. Мову Сковороди, як мову й усякого письменника, не можна відірвати від ґрунту, від оточення, від епохи. Отже, щоб правильно визначити язикові прикмети творів Сковороди, насамперед треба правильно визначити язык оточення доби Сковороди, тоб-то 2-ї половини XVIII ст.

В історії української книжньої мови дуже помітними, можна сказати, епохальними явищами є граматика Мелетія Смотрицького, що з'явилась у першій половині XVII ст. (1619 р.) та Енеїда Котляревського (1798 р.). Граматика М. Смотрицького аж до самого кінця XVIII ст. була ніби катехізмом літературної мови на Україні. Сама назва цієї граматики («словенска») вже показує, що основою її була не народна тогочасна мова, а старо-слов'янська, жива ж українська мова тих часів входила лише як домішка, і то, головним, чином несвідомо для самого автора. Ще більше цієї домішки входило в книжню мову в пізніших авторів, але основні засади граматики М. Смотрицького, а саме історично-етимологічний правопис у цілій низці випадків (вживати букву ѣ, розрізняти ѣ и и, то-що) та чимала кількість давно вже вимерлих у живій народній мові форм і слів залишалось непорушно, як основа книжньої мови, аж до самого Котляревського. Правда, мова різних українських письменників XVII—XVIII ст. що до ступеня її наближення до мови народної досить не одноманітна: у одних народніх елементів більше, у других менше, але ні в кого нема

*) Статтю цю написано й зачитано на урочистому зібранні науково-дослідчої катедри язикознавства в Харкові в грудні 1922 р. Друкується вона тут без ніяких змін у тексті.

послідовно проведеної тенденції писати простою мовою, хіба тільки крім несерйозних, ніби не зовсім і літературних, як на погляди тодішніх книжників, творів-жартів, як інтермедії, сатири, пісеньки. Та навіть і там не знаходимо цілком чистої народної мови, і там є прослідки отієї словенщини, хоч уже відчувається стихія народної мови, як основи. І цілком вірне спостереження дослідника мови тих часів, що «большею частью ученость писателя обратно пропорциональна народности его речи»¹⁾. Той же дослідник каже, що «Многое зависело также от предмета речи: чем дальше он отстоял от жизни, тем меньше считалось возможным говорить об нем обыкновенною речью»²⁾.

Таке становище книжної української мови було аж до Енеїди Котляревського.

Але «Словенська Грамматика» М. Смотрицького регламентувала книжний «язык» не тільки для українців, а також і для інших слов'ян, що так само почасти свідомо, а головним чином несвідомо вносили в свою книжну мову прикмети своєї народної мови: так розвивались, напр., слов'яно-російська (московська), слов'яно-сербська книжні мови. Не в один час і не з однаковою рішучістю наступив перелом у цих усіх книжних «языках» у бік наближення до живого народного «языка». В українського народу він наступив із виходом Енеїди (1798 р.), і наступив так рішучо, що всяка орієнтація на «Словенську Грамматику» Смотрицького, на слов'янський «язык» після цього стала ніби анахронізмом, унеможливилась, крім хіба де-чого з старого правопису, що, як побачимо далі, не вивітрився ще довго після Котляревського. Широко, твердо, сміливо засновано літературну мову на базі народної мови—те, що, сказати б, контрабандою раніш проскакувало в книжній «язык», хоч іноді й у довірливій дозі, тепер нараз становиться основою його, майже без усяких прослідків тієї специфічної слов'янщини. Що ж до мови російської, то тут не так рішучо, але на півстоліття раніш Ломоносовим уперше виріжнено елементи його від словенщини і дано новий напрям розвитку книжної мови по лінії наближування до народної стихії, і визначено, між иншим, дійсно характерну прикмету «русского языка», його «отменную приятность», як каже Ломоносов—московське акання. Але жадна із нових слов'янських літературних мов не засвоїла стільки отих слов'янських елементів, як руська—це навіть тепер, а у XVIII ст. їх, певна річ, було ще більше.

Усі ці факти мають велике значіння для розвитку української літературної мови в XVIII ст. і зокрема для характеристики й розпізнання мови Сковороди. Важкі соціально-політичні умовини буття українського народу в XVIII ст. водночас із указаним напрямом розвитку літературної російської мови, даної Ломоносовим в середині століття, внесли в розвиток книжної української мови XVIII ст. ніби розклад, принаймні дуже знесилили її. Я кажу про широку хвилю денаціоналізації українських верхніх верств суспільства, особливо нововипеченого дворянства й духівництва. Вступом до цієї хвилі була доба Славинецького, С. Прокоповича й інших перекинчиків після-хмельниччини, але ж ці «черкасишки» були тоді культуртрегерами на Москові і підлягали русифікації хіба що стихійно, після Ломоносова ж, а надто з часів цариці Катерини II і починається вже

¹⁾ П. Житецкий. «Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII в.». Ст. 53.

²⁾ Ibid.

справжнє винародовлення української інтелігенції, свідоме переймання звичаїв і мови російської освіченої верстви. З середини того століття починається низка вже цілком свідомих перевертнів, що не то що стихійно підлягають упливам московської культури й мови, а свідомо переймають їх, свідомо цураються свого, свідомо й напружено прагнуть стати «руськими», особливо що-до мови, саме тоді, як уже зауважено, поставленої на ґрунт народної московської.

З тих ото часів починається та живуча й плодюча порода українських (gente) лицарів російської літератури й науки, як Рубан, Козицький, Ів. Хмельницький etc.

Отже, на Вкраїні в 2-ій половині XVIII ст. було вже дві книжні мови: одна частина культурніших верств суспільства просто приставала до «русского языка», друга ж продовжувала старо-українську традицію, вживаючи отієї слов'яно-української мови, культивованої до середини століття київською академією. При цій останній слов.-укр. книжній мові, як уже сказано, пробивався неспівимий струмок народної мови, але тільки в творах несерйозного значіння.

Літературна діяльність Сковороди, таким чином, якраз припадає на те найтяжче півстоліття—другу половину XVIII ст., коли ще не виступив Котляревський з народною літературною мовою, а з другого боку, коли саме зачалось викорінювання тієї слов'яно-української книжної мови, особливо за мітрополіта київського С. Миславського, колишнього товариша Сковороди по київській академії. Миславський цей являється якраз характерним представником тих, що так пильнували винищити всякі прослідки української мови як у себе, так і скрізь, куди тільки простягалась їх влада і вплив¹⁾.

З цього ж півстоліття, до речі, з'являються й порадики для вивчення російського літературного «языка», препаровані якраз за-для українців, як от «Правила о произношении российских букв» 1772 р., «Краткие правила российского правописания... по свойству украинского диалекта для употребления малороссиянам дополненные» (1782 р.)²⁾, «Краткие правила российского правописания» Россинского, що вийшли в Харкові 2-м вид. 1818 р. «к здешнему краю приноровленные». І з цих «Правил», і з самих пам'яток тогочасної тієї слов'яно-української мови, і з де-яких інших указівок добре знати характерні українські прикмети тієї мови. Найважливіші з цих прикмет, це звукові властивості української мови, що, проймаючи собою всю мову, надають і надавали тоді їй своєрідності, особливо при зіставленні з північними сусідами. Це, по-перше, вимова *ь* за *і*, по-друге, однакова вимова старих *и* й *и*, по-третє тверді приголосні перед *е* (небо...), по-четверте ствердіння губних (*б, п, в, м*—кров, п'ять...), по-п'яте особливе *л* (середнє між *л* і *ль*—сильний, скільки...).

Можна говорити ще про де-які звукові прикмети тієї книжної слов'яно-української мови, як от ствердіння *р*, дзвінкі приголосні у визвуці й перед глухими (дуб, рибка, а не дуп, рипка...), то-що, але то вже прикмети другорядні, менш характерні якраз для староукраїнських пам'яток мови.

1) С. Єфремов. Історія українського письменства, вид. 3, ст. 121-124 П. Житецкий-Энеида Котляревского и древнейший список ее («Киевская Старина» за 1899 г., ноябрь, ст. 133).

2) П. Житецкий. Энеида Котляревского и древн. список ее («Киевск. Стар.» за 1899 г., декабрь, стор. 200-292).

Усі ці прикмети дуже давні, де які споконвічні (як, наприклад, тверді приголосні перед *е*, і так чи інакше, в більшій чи меншій мірі відбиваються в пам'ятках мови українського походження, ще за довго до граматики Смотрицького, а в XVII—XVIII ст. ст. такі речі, як читати *ъ* за *і*, однаково вимовляти правописні *ы* й *и* (майже всяке) були вже цілком усталеною традицією й предметом шкільного навчання (на подоби *ъ-е* московської мови). А позаяк в українській живій мові де-які історично етимологічні *и* і треба вимовляти за *і* (примір., молитє, спите—моліте, спіте...), здебільшого ж старе *и* злилось із старим *ы*, а правописна традиція, регламентована граматикою Смотрицького, вимагала того, щоб на письмі розрізняно *ы-и*, *и-ъ*, то й *ъ*, то й не диво, що в тогочасних пам'ятках зустрічаємо змішування, плутання, тих літер, а іноді навіть дивовижне з погляду історично-етимологічного правопису вживання їх, як, напр. двѣръ (двір із дворъ), дзвѣнь, —і це зовсім яскраво відбиває значіння *ъ*, як також і в таких чужих словах, як от мѣнута, комѣсаръ, то-що.

Та все ж, як уже й зауважено, такі написи (помилкові) є ніби винятки до основи історично-етимологічної, основи настільки закоренілої в українській традиції, що навіть і після Котляревського ще довго вона не вивітрилась, і, напр., Шевченко (що грамоти вчився «у дяка») раз-у-раз вживає *ы* й *и* для того ж самого звука: виросла, виби́лы, дывую́ця... (автограф Лілеї), а *и*, крім того, й для *і*, поруч із останнім: царивного, цвѣтъ, лілеи... (ib.); а проф. української мови О. Огоновський в кінці минулого століття ще писав етимологічно *ъ*, *ы* *и*, то-що.

Про таке значіння в старо-українській книжній мові *ъ*, *ы*, *и*, то-що свідчать і польські або латинські транскрипції українських текстів. Ось, наприкл., переді мною книжечка мабуть XVIII ст. під назвою «Ministrantura do służby bożej», де надруковано польськими літерами церковний текст для українців, де етимологічне *ъ* передається літерою *і*, етимол. *ы* й *и* літер *у*, перед *е* тверді приголосні, то-що: kripkyi, piśń, tebi, pomyłui, wocklykneń, bezhriszna, niezadłnuui, wseleniui, romyszleniia (скрізь тут польське тверде л)...

А ось що кажуть про це ж вищезгадані «Правила о произношении российских букв» 1772 р.: «Малороссіяне *и* и *і* произносят без разбору во всѣхъ словахъ, как *ы*, весьма неисправно. Напр., спасение выговаривают спасеніе... Также нѣтъ у нихъ различія въ произношеніи между былъ и билъ. Ибо они какимъ букву *ы*, таким и буквы *и* и *і* голосом произносят». (ст. 9) «Малороссіяне... *ъ* произносят как *и*, напр., человекъ, мѣсто выговаривают человекъ, мисто» (ib., ст. 12). «Въ Малороссіи въ выговорѣ сихъ буквъ (річ іде про *ѣ* і *ѵ*) никакого не имѣют разбору... Напр., должно произносить похвалный, а не похвалный, сіятельный а не сіятелный, молва, а не мольва...» (ib., ст. 13). Тут, як бачимо, відмічається характерне українське середнє *л*.

Що ж до твердих складів із *е*, то з цих «Правил» навіть бачимо, що вони признавались за зразкові і для московської мови (очевидно під впливом українських учителів попередньої доби): «Малороссіяне... букву *е* произносят исправно, говоря: сердечный, небо, а не сіердіечный, ніебо» (ib., ст. 7). Отже, ясно, що народнього українського колориту старо-книжній нашій мові надавали не стільки народні форми, слова, вирази, що проскакували здебільшого лише спорадично, як саме наведені й інші дрібніші фонетичні прикмети, що справді пронизували всю мову, укріплюючи навіть зовсім чужомовні слова й речення. Наслідком цього виходила досить

сороката, конгломератна й чудна, як на наш смак, мова з такими покручами, як тобі, свідітелство, болш, ходил, зложуєнне...

Уже зазначено, що процес систематичного обмосковлення українських книжних верств розпочався з середини XVIII ст., отже коли саме Скворода починав писати.

З цих часів уже підпадає та слов'яно-українська книжна мова до такої міри, що в київській академії вже не з'являється жадного видатнішого твору, писаного тією мовою. «Тем не менее вне академии эта речь не скоро еще вышла из употребления. Во второй половине XVIII в. она даже имела сильного представителя в лице известного философа Г. С. Сквороды¹⁾».

І справді, ближче ознайомлення з мовою творів Сквороди цілком підтверджує загальний зміст цієї заяви.

Вихований в київській академії в часи розцвіту там старо-української книжної мови, свідомий ворог усякого перемашування себе в «несродную статью», Скворода й мовою своїх творів був органічним витвором старо-української культури, продовженням української літературної традиції, — певна річ, з де-якими своєрідними особливостями. Слов'янська стихія в лексиці й формах у мові Сквороди кидається в вічі в усіх його творах (розуміється, не латиною писаних) і навіть у самих назвах їх. Численні уривки з біблії й християнських письменників слов'янської редакції, цитовані Сквородою, як свідчить авторитетний знавець рукописів його В. Бонч-Бруевич, «самым тщательным образом²⁾» часто-густо в мові нічим не відрізняються від мови самого Сквороди. В другу чергу, другою стихією мови його творів виступають українські ознаки, особливо ж фонетичні, що так само кидаються в вічі вже з самих заголовків, ілюструючи собою вищеподану характеристику старо-української книжної мови (л читалось за і, то-що), як от, наприкл., «Израилскій змій» (з українським середнім л), «Разглаголѣ о древнемъ мырѣ» (слово «мырѣ» Скворода так пише дуже часто), «Букварѣ мира», «Убогій жайворонок», присвячується один твір «Ковалѣнскому» (Ковалінському) й инш. При цім слід зазначити, що в виданнях творів Сквороди чимало якраз характерних українців його автографів стерто «общерусским» правописом. Це як у ювілейному виданні під ред. Д. І. Багалія (1894 р.), так і — ще в більшій мірі — в виданні В. Бонч-Бруевича (1912 р.). Виявляється це при перевірці надрукованих текстів «Израилского змія» з автографом останнього, що ним міг користуватись підписаний. У цім автографі, як і в інших творах, відомих мені вже з друкованих видань, в тій чи иншій мірі відбиваються раніш указані фонетичні ознаки української мови. Так, в рукопису «Израилского змія» дуже часто пише Скворода л замість етимологічного ъ (після голосного перед приголосним): хмѣльное, ползѣ, свѣдѣлствующая, колцѣ, болшой, телца, кадилница, евангелскій... також історіального, морального, цыркуляна... Навпаки, ъ замість л: дольжно. Отвердіння губних відбивається в таких написах, як: пняѣ

¹⁾ П. Житецкий. Энеида Котляревского и древн. список ее. («Киевск. Стар.» 1899 г., ноябрь, ст. 136).

²⁾ Собрание сочинений Г. С. Сквороды, т. 1 с биограф. Сквороды М. И. Ковалинского, с заметками и примечаниями В. Бонч-Бруевича. Стр. XI («Материалы к истории и изучению русского сектантства и старообрядчества. Под ред. В. Бонч-Бруевича. Выпуск V»).

(п'ян), обявляя (об'являя), «обязанного у окна червленою веревкою» (об'язаного), ровь, голубь, люблящая, любля, съ вѣтвями, седмь. Змішується в автографі й *ы* з *и*: разрывающій, раздырается, крыльцо, фило-софи (а поруч: софы), крилатымъ (часто), «пожертвое имы». В друкованих творах ця прикмета зустрічається дуже часто: «не однимъ», тѣлышко, зарито, бѣсышка, унилые, выриль, юристи (називн. відм. множ.), смотримъ, гризущая, бикъ дикий... навіть дыспутъ, медицина, урыналь... Дуже часто зустрічаються й випадки, що свідчать про отвердіння *р*. Ось приклади з автографу: государъ, вихромъ, звѣрка, горкое, «чрезъ чуръ», «тма и вечеръ» і инш.

Менше зустрічається в автографі змішування *ь*—*и*: оприснокъ, по привитаньи (не так характерні «въ семъ... дни», на землѣ—на земли, мѣлочъ). Змішування ж *ь*—*е* нема. Єврейське слово «вѣ» ледви чи про що свідчить, бо Сковорода записав його з других рук («Сказуютъ, что въ еврейскомъ...»). В друкованих творах значіння *ь* як і можна ілюструвати такими прикладами: личебная наука, обидиль, повлизали (і поруч повлѣзали), помедлѣвъ, оприсноки, вѣтійствовали, «ти которіи», «камень твердый и щѣльный» (у вид. 1894 р. надруковано «и іщѣльный», очевидно помилково) свитовая, поспиаешъ і инш. Про це ж свідчать і етимологічно правильні написи летѣти—лѣтати, пѣсокъ, мѣлкій, то-що. Навіть спорадичне явище української мови відбилось у мові Сковороди: медвѣдь (завжди так), але медвежая. В одному листі, писаному латинською мовою (до Ковалінського), прізвище Білозір Сковорода написав *Biłozor* (див. вид. під ред. Д. І. Багалія, 1894 р., лист 21). Транскрибуючи грецькі слова, Сковорода звичайно передає грецьке *αι* та *η* (двозвук *ей* та *е* довге) літерою *и*, але іноді пише замість останнього *ь*: алиѳія, сиринь, навклирь... але автаркѣя, планѣта (з друков. творів).

Що ж до складів із звуком *е*, то хоч і нема безсумнівних прямих доказів за чи проти того, що вони були в мові Сковороди якраз тверді, але ледви чи може бути це сумнівним як із огляду на інші яскраві прикмети належності її до старо-української книжної мови, так і з огляду на одне посереднє посвідчення. Ледви чи можна припустити засвоєння московських пом'якшених складів з *е* без одночасного засвоєння переходу *е* в *о* під наголосом перед твердим складом та у визвучі (тоб-то идет, береза, все...). Проте ж Сковорода склади лѣо, рѣо... звичайно пише ліо, ріо (іноді лѣо, рѣо), причім ці випадки майже завжди трапляються в запозичених словах: в автографі «Израилского змія» тільки двічі: цыпліонокъ та еіо (=її), в друкованих творах: вріошъ. «въ серіодкѣ», полніо-хонька, поіотъ, «голь да весіолъ», всѣо, «говорятъ и великороссійцы: летала высоко, а сѣла недалеко» і инш. В таких же випадках як «безъ мертвыхъ озеръ» подібних написів нема. Отже й вимовляв, певна річ, їх Сковорода так, як вимовляє ці слова українець і тепер.

З інших фонетичних прикмет української народної мови, що відбилися у творах Сковороди, відмічу такі. Чергування в-у: успокоивающія, вдодъ (автогр.). успокоєніе, успокоились... (друков. твори); я з е: за здоровья (автогр., зустріч й у друк твор.), причім в цім випадку іноді навіть подвоюються приголосні—въ зеллѣ, на голляхъ, зѣ орання... (друк. тв.), міна е на о після піднебінних: звѣрочокъ (автогр.), камушокъ, чужостранныхъ, чолнокъ... (друков. тв.); відпадання голосних у визвучі: дымящаяся, находящеесь... (автогр.), чтось, нѣчтось, меньш, больш,

взглянь, не рушъ, «что хочъ»... (друков. тв.). Крім цих і інших ще дрібніших звукових прикмет-українізмів, у мові Сковороди знаходимо досить багато й українських форм, слів, виразів, синтаксичних властивостей, і то не тільки в його літературних творах, а й у філософічних трактатах. Наприклад: чія, ничіихъ, птичье, тая, тую, крѣпша вѣра, на ню, собачою охотою, медвежая пословица, не испытуймо, поздумаймо, поудержмо (дуже часто), дѣлатимется, жєлає, пектися, могти, ѣжъ, чоловѣкови, дуракови, дитина, очеретъ, тулубъ, заплутанный, метеликъ, добродѣйко!, живое сребро (ртуть), съ двома, плечима, учинокъ, цапъ, «отъ которыхъ... честнѣе глиняная посуда», «двадцать лѣтъ съ залишкомъ», «учу свои дѣти», «онъ видить медвѣди и слоны», «прелщаешь старыхъ, младых и дѣти» і багато інших (в усіх творах).

Із «язикових» прикмет української мови в творах Сковороди не зустрічається найголовніша ознака *ї* — це *і* із *о*, що й у інших письменників XVII—XVIII зустрічається не густо, а іноді також зовсім не зустрічається¹⁾. Третьою складовою частиною мови Сковороди являються «руссизми», особливо помітні в творах пізніших. Цей елемент виявляється головним чином у лексиці його: давича, опытъ, мальчикъ, брюхо, цыплюнокъ, очень, полнохонька, врѣшъ і инш. Але разом із словами московської мови Сковорода засвоїв де-які й форми *ї*, а одну з них навіть вживає майже цілком послідовно, це *ѣ*, *к*, *х* замість *з*, *ц*, *с* в місцевому й давальному відмінкові однини речівників: вѣ горячкѣ, о богѣ, вѣ шелухѣ... Інші форми зустрічаються поряд із тогочасними книжними українськими, це такі, як лъвиной ровъ, вредной жаръ... (звичайно сонечный свѣтъ, другій примѣръ...), чево, севодня... (звичайно седмаго дня...), сильнае, крѣпчае... (частіше, сильнѣе...), оконцо, мнѣнійцо... і де-які інші. Певно й такі запозичення офарблювались у Сковороди українською фонетикою, як свідчать про це такі написи, як «мылае», хоч можливо, що іноді він їх переносив у свою мову живцем, як от «нѣчево» (автогр.). Але основна маса форм (як і лексики) в мові Сковороди традиційно слов'янська, регламентована граматиною Смотрицького. Сюди відносяться такі форми, як діє слова з *л*: ходилъ, былъ... [також полный, болванѣтъ (бовваніє)...]; тверде *ц* у закінченнях: отецъ, телца, любовмудрцы...; ть у діє словах: ходить, берутъ..., хоч ця форма могла бути й народньою (такі закінчення в говірках Полтавщини широко розповсюджені); дієприслівники на *а*—я: убѣгая, любля...;—*іє*,—*ія* в прикметниках множини: «богомъ потченныя сѣни, кущи и шалаши отъ... вѣтвей сплетенные», «священныя хлѣбы» й инш. (з автогр.), де часто Сковорода пише й —*ѣи* (освященными *іє*). І інші.

Єсть ще один помітний складовий елемент мови Сковороди—це вплив чужих, не слов'янських мов. Позначається він у доволі численних варваризмах, античного й західно-європейського походження, особливо ж помітний вплив латини на синтаксис мови Сковороди. В словоладі, надто в уставних елементах речення між підметом і присудком та прикметниковим додатком і речівником завжди відчувається чужомовний дух: «вѣчно бы онъ за мырскою со Езоповымъ псомъ гонялся суетою», то-що. Трапляються й інші латинізми, як от називн. відмін. замість родового: «при

¹⁾ Все ж таки проф. П. Бузук наводить слово *мій*, що зустрічається двічі у Сковороди. (Див. «Пам'яті Г. С. Сковороди» (1722—1922), ст. 66).

трапезѣ не была критика», а то й *accusat. cum infinitivo*: «казалась тысячу разъ быть въ рукахъ» і инш.

Усі ці елементи мови творів Сковороди в тій чи іншій мірі властиві тогочасній літературній українській мові. Але, зіставляючи його мову з мовою інших українських письменників XVIII ст., бачимо де-які особливості її проти останньої, а саме:

1. Маючи, як і інші, в основі своєї мови слов'янську стихію, Сковорода дужче проти інших додержувався історично-етимологічного правопису.

2. Макароничність книжньої української мови XVIII ст. взагалі в мові Сковороди набуває двох характеристичних прикмет: а) замість полонізмів у книжній мові першої полов. XVIII ст. в мові Сковороди з'являється домішка русизмів, найпаче під впливом слобожанських письменних людей, і б) як поліглот і філософ Сковорода потребував висловлювати силу понять і відтінків їх (в «Израилскомъ змѣ», наприкл., він говорить про різнозначність слів «жизнь» і «житіє») і тому вносив у свою мову більше чужих слів і новотворів, упідлегнюючи проте їх українській фонетиці.

Загалом же його мова була доволі типовою книжньою українською мовою XVIII ст. Бачили ми це з розгляду самої мови його творів, бачимо це й із «язикової» самосвідомості Сковороди, коли він свій «малоросійській діалект» ніколи не відриває від України і ні з якою іншою мовою не плутає.

Свідчить про це й учень Сковороди Ковалінський, пишучи, що Сковорода в письмі «употреблял иногда малоросійские наречия и правописание, употребляемое в произношении малоросійском».

П. ХРИСТЮК

Соціальні мотиви в творчості М. Хвильового.

(З приводу збірки нових етюдів М. Хвильового: «Осінь»).

I

«Я читаю кожного дня книжки, але я ні разу не зустрів справжньої книжки (поєми) про нашу—в віки—революцію»,—каже М. Хвильовий в етюді «Слово». І дійсно, сучасні письменники ще не «росказали нам про те, як йшла, як греміла молода епоха», так само як і не дали ще ні одного більшого синтетичного образу теперішніх після революційних складних соціальних відносин.

І це не дивно—«Молода епоха» тільки що народжується, нова суспільна система ще не з'ясувалась, не усталилась остаточно: в ній все ще кипить, перемішується, перетравлюється, зарисовується лише загальний контур нових форм життя. На такому суспільному тлі навіть геніальному письменникові не можливо дати широкий синтез і доводиться обмежитись вузьким завданням: фрагментами, новелами, етюдами, силуетами і т. д. Цим обмежується поки що і М. Хвильовий.

Але таке обмеження не може задовольнити ні читача, ні письменника. Читач шукає ширших, глибших образів, що допомогли б йому швидче й краще розпізнати сучасне соціальне оточення і систематизувати його соціальну свідомість. Правдивий письменник шукає того синтезу, напружено працює над утвореннями великих і глибоких закінчених художніх образів. І М. Хвильовий в названому вище етюді каже, що він хотів би бути генієм, «щоб розказати, як йшла, як пройшла, як греміла молода епоха».

«Я ще не знаю, що я напишу, але на моїй душі біль... Я гадаю, що я все-таки напишу гарний твір, бо ж яблоні тільки-но зацвітають у садах моєї фантазії, бо ж передо мною, за мною гори поетичного матеріалу».

І мабуть ближчі роки дадуть нам не один «гарний твір» на українській мові, що збагатить нову українську і світову літературу прекрасними творами, творами про муки народження і творчості нових форм соціального життя, життя, що сходить після великих боєвищ на руїнах старих капіталістично-поміщицьких відносин на родючій землі, зрошеній людською кров'ю. М. Хвильовий вдумливий та пильний обсерватор. Він не дурить себе блискучою (але порожньою) фразою, не ганяється за зовнішнім ефектом та за славою новатора художньої форми, навпаки: у Хвильового помітно навіть якийсь консерватизм що до форми, нахил до студіювання (і до якоїсь міри й унаслідування) форм творчості старих літературних класиків. Чи не цим слід пояснити між іншим те,

що М. Хвильовий у своїх творах тепло і частенько згадує про «геніяльного» Гоголя, про Тургенева, Дікенса й інших великих майстрів слова. М. Хвильовий на очах росте, на очах розкриває крила свого талану, пронизливо вдвляється в життя. М. Хвильовий розкаже нам не тільки про те, як ішла, як пройшла, як греміла молода епоха, але й про те, що вона принесла, несе й принесе ще в майбутньому людству, що б'ється нині за нові форми суспільної праці, за нове більш щасливе життя. Що-ж дає нам тимчасом М. Хвильовий у своїх новіших етюдах, зібраних в книжці «Осінь»?

М. Хвильовий спинає тут свою й нашу увагу лише на одній суспільній групі: на інтелігенції і то не на всій інтелігенції, а, головним чином, на тій її частині, котра найбільш вражає нас чи то своєю непристосованістю до нових після революційних суспільних відносин, чи то своєю особливою гострою участю в революції, в класовій горожанській війні. Про інші суспільні групи, про робітничу класу, про життя селянства, про радянську торговельну буржуазію (непманську верству) М. Хвильовий мовчить. Інтелігенція (партійна-комуністична і непартійна) і куточок мійського міщанства — от сфера новіших етюдів Хвильового. Про робітника або селянина Хвильовий згадує побіжно і то лише для того, щоб виразніше підкреслити вчинки, духовий стан інтелігентів (сторож Нестір з «На глухім шляху», вартовий чека — з «Я», кур'єр Григорій з «Пуделя», бувший половий трактиру, Пушишкін — голова Пролеткульту — з «Лілюлі», друкарський робітник Карпо з «Санаторійної зони»). Виключення становить лише етюд «Елегія», головним персонажем якого є старий газетяр (розносчик газет). Чи оправдана, така увага Хвильового до інтелігенції й міщанства, до цих суспільних груп, чи не штучним є таке споріднення тем — сучасна радянська інтелігенція і міщанство?

Увага і споріднення, на нашу думку, оправдані. Спочатку що до уваги. Частенько можна почути: «називається пролетарський письменник, а пише про інтелігенцію. Щось це мало в'яжеться». Звичайно, це «обивательське» міркування. Класова приналежність письменника виявляється не в тому, про яку суспільну групу він пише, а в тому — як, з якої класової точки погляду він пише. Можна назвати не одно ім'я з-поміж класиків світової літератури, що писали про робітниче та селянське життя, однак ні один з буржуазно-поміщицьких письменників не зробився через це пролетарським письменником. Це саме стосується і до пролетарських письменників. Та справа ходить не про формальну оправданість. І по суті така увага оправдана і об'єктивно обгрунтована.

Інтелігенція як відомо, не являється класом, вона представляє собою проміжну соціальну групу, котра походить і поповнюється «виходцями» із різних клас, працює й ідеологічно солідаризується з різними класами. Отже можна (і слід) розрізняти капіталістичну інтелігенцію, пролетарську, дрібно-буржуазну і так далі. Історично інтелігенції майже завжди виконувала дуже важну технічно організаційну суспільну функцію; в капіталістичнім суспільстві технічно-організаційна роля інтелігенції набрала особливо великої ваги. В країнах найвищого капіталістичного розвитку — в Сполучених Штатах Америки, в Німеччині, в Англії дуже складне технічне керівництво продукцією лежить цілком на інтелігенції, капіталісти ж обмежуються лише привласненням надвартості, організацією політичної боротьби з пролетарською класом з метою збереження диктатури буржуазії та веденням зовнішньої імперіалістичної політики, при чому і в цих галузях своєї діяльності капіталісти

користуються технічно-виконавчими (і технічно-організаційними) послугами своєї капіталістичної інтелігенції.

Зрозуміло отже, чому інтелігенція завжди притягала до себе увагу з боку суспільства (з боку різних його клас). Не втратила вона свого значіння і для нашої переходнової доби, зокрема в сучасних умовах перших спроб створення нових соціалістичних форм суспільного співжиття. Проф. Варга, Н. Бухарин, В. Мілютін, К. Кауцький і ціла низка инш. визначних соціологів-економістів, у своїх працях про суспільну економіку й структуру переходнової доби (доби пролетарської диктатури) уділяють велику увагу інтелігенції, з'ясуванню питання про її місце і значіння в соціальній системі. Можливо, що в майбутнім соціалістичнім суспільстві загальна культурність, масовий рівень технічного знання на стільки підвищиться, а керування суспільним процесом продукції і політично-організаційні форми настільки упростяться, що організаційні функції відпадуть від інтелігенції,—але у всякім разі це справа далекого майбутнього.

Ми ж мусимо рахуватися з фактом. Мусить рахуватися з ним і письменник, в тім і пролетарський.

Є ще й другий, ближчий мотив для того, щоб заінтересуватися письменникові інтелігенцією. Це те, що інтелігенція (партійна і непартійна) приймала (в значній частині) активну участь в горожанській війні. Як вона поводитись в революції, як вийшла з класової війни? Чи знайшла вона своє нове місце в новому післяреволюційному суспільстві, чи зрослася з новим життям? Звичайно, не денкинська чи гетьманська активно контрреволюційна й поміщицько-капіталістична, а, так звана, демократична активна й «нейтральна», «неполітична» маса інтелігенції? Це питання, безумовно, має широкий інтерес, і письменник має всі підстави для того, щоб спробувати дати відповідь на нього.

М. Хвильовий і дає сам цю відповідь: власне часткову відповідь на частину запитання.

Ми спостерігаємо, що де-яка частина інтелігенції (але, звичайно, далеко не вся) вийшла із революції розбитою, вичерпаною морально й фізично, непристосованою до нових умов життя: перейшла з ролі організаторів на ролю непотрібних людей. Де-які групи розгубились, дезорієнтувались на самім початку революції і залишилися такими й досі. Інші, не зважаючи на всі страхіння горожанської війни, залишилися мрійниками, незлитими з життям романтиками. Де-які групи впадали в процесі горожанської війни в такий фанатичний екстаз, подиктований відданістю інтересам революційного пролетаріату, революція виставляла їх на такі тяжкі іспити, що їхня психіка надломлювалась, а вчинки межували з безумством. Уляглась буря горожанської війни, скрипилась радянська влада і маса «нейтральної», неполітичної інтелігенції почала похапцем елементарно і грубо пристосовуватись до нових обставин.

От теми й ділянки з життя інтелігенції, яких торкається М. Хвильовий. Тих, що вийшли із революції повні сили, енергії, завзяття, що киплять творчою енергією, що не знають розходження між словом і ділом, що перетворюють свої переконання в життя,—натур здорових тілом і духом, М. Хвильовий у своїх нових етюдах не торкається.

Чому?

Це окреме питання, на якому ми тут не будемо спинятися.

II

— «Я думаю зараз про жінчину революції...

— Ти скажи мені: невже жінчина так міцно зв'язана з революцією, що без неї новелистові не можна обійтись?

— Да, Мар'є, без жінчини не можна обійтись...

— А я тобі не вірю!—говорить Марія.—Не вірю тому, що ти й досі не показав жінчини в революції.

— Да, Маріє! Я ще не показав, але я покажу.

— Ні, ти її не покажеш, бо в твоїм уявленні вона не більше, як самочка» (з етюда «Слово»).

Отже про жінчину (не самочку) в революції. Вона—така жінчина є—і Хвильовий хоче дати образ її. Сліди шукань знаходимо і в нових етюдах його. Лише сліди, натяки, бо, повторюємо, увага Хвильового на цей раз зосереджена головним чином на розкладі певних груп інтелігенції.

Спочатку про жінок активних, життя яких в дії, в рухові, в боротьбі,—які не кохаються в самокритиці. Це Майя (з «Санаторійної зони»), Мар'яна (з «Заулка») і Вероніка (з «Силуетів»).

Мар'яна—донька канцелярійного урядовця. Коли почалась революція, кинула (не скінчивши) гімназію («к чорту») і кинулась у революційний вир: вступила в комуністичну партію, почала працювати в чека і зламалась, не витримала. Коли буря горожанської війни уляглась і «секім-башка» одійшло в минуле, Мар'яна відчула в своїй свідомості порожнечу і впала в апатію. З комуністичної партії її виключили за те, що не вносила три місяці «членських». «Словом, безпартійна комуністка». Воля до життя паралізувалась. Мар'яна рішає покінчити з життям. «А щоб не було повороту—сьогодні вночі віддалась сифілітику. Це найкращий спосіб проявити силу своєї волі»—примусити себе покінчити з життям. Після нічної оргії, після вина і любовних обіймів з сифілітиком (який за них заплатив), Мар'яна впадає в розпач. «Так, треба кінчати, швидче, скоріше»,—плаче вона і не одважується зробити це.

Чи багатько таких Мар'ян?

Майя—також чекистка, але не бувша. Вона сильніша за Мар'яну і ціпко тримається за життя. Але й вона вже хвора, неврастенік і вона вже зламалась, вже не може перемоти в своїй психіці хоробливого нахилу, набутого роботою в чека. Спеціальність Мар'яни-красуні—удавати з себе закохану і віддаватись політичним противникам (комуністичної партії) з метою видачі їх потім в чека, на розстріл. Віддаватись першій ліпшій людині—певний героїзм, певна жертва, але вона винагороджується свідомістю того, що ворога знищено. Однак жертва і винагородження не завжди балансуються, і в психіці створюється, глибшає розколину. Крім того, тут можуть приплутуватись і різні біологічні явища, почуття симпатії, інстинкт розмноження,—і тоді «балансовий розрахунок» ускладнюється ще дужче.

Так сталося і з Майєю.

— «Я звикла досліджувати, доносити»—каже Майя.

«І поскільки до інших справ була постійна індіферентність і по скільки я завжди пам'ятала, що червоної охоронці я віддала все, що могла,—я не тільки полюбила цю справу, я, просто, сто чортів! не можу жити без неї».

«Я порушила свій дівочий стан з випадковим самцем... Я принесла в офіру все, що могла дати... Мої пацієнти були віртуозами»...

Але «пацієнти» попадаються все рідше. Майя нервується. Росколина в психіці глибшає. Треба шукати «пацієнта», треба шукати роботи, треба рятуватись. І от Майя натрапляє на інтересний слід. Якийсь видний анархіст, хорий на неврастенію (після тяжкої кризи світогляду), попадає в радянську санаторію. Майя починає полювати за ним. Вона не вірить, що він вже всього лише бувший анархіст, вона принажує його до себе своїм розкішним тілом і все хоче дізнатись про його правдиві переконання, викрити, що він ворог, анархіст і лише прикидається не анархістом. Ціле літо вона віддається йому і врешті пересвідчується, що анархіст дійсно всього лише хора людина, нездатна до політичної боротьби. Психіка Майї не витримує такого несподіваного викриття. В розпачі, з гнівом і розгубленістю вона нарешті признається в своїй невдачі хорому, бувшому анархістові:

«Да, я вас кохала, бо я думала, що ви є справжній анархіст, я сподівалась, що ви дасте мені де-кілька прекрасних хвилин. І віддаватися вам, скажу, для мене було щастям. Я знала, що моє тіло, моя ласка розв'яже вам язик і ви мені розкажете те, чого я потребую. Так! Я вірила, що до осені ви будете сидіти у підвалі... Бо подумайте ж: в цім вся я... Але я помилилась. Нарешті, я бачу, що ви є остання соломинка, за яку я схопилась і не вдержалась»...

А коли анархіст (неврастенік) утопився і ховали його, Майя стояла в лісі, на горі, «з заплющеними очима, одкинувши голову на гілку». «Вона щось шепотіла, ніби творила якусь невідому молитву»...

Вероніка (з «Силуетів») — донька білогвардійців, що втікли за кордон і відреклись від своїх дітей — переходовий тип до мрійників. Вона виявляє активність, але в своєрідній, застарілій, нікому не потрібній романтичній формі. Вона комуністка, але б'ється з проблемою злиття інтелігенції з робітничою масою: переселилась у робітничий район, ходить на босоніж в холод, опрошується.

— «Глупо,—пробує переконати її брат Стефан.—Ти хочеш ближче до маси, але цим ти тільки одриваєшся від неї. До кого у робітників антагонізм—до інтелігенції? Помилка. До тих, що ходять в чоботях? Помилка. От до кого: до тих, що ниють, що хочуть підробитися під них. Скажи щиро: «я інтелігент»,—працюй щиро, і маса буде поважати тебе».

Але Вероніка фанатично дотримується свого: «Ні, Стефано, ти мене не переконаєш» — відповідає вона братові. «Потрібне героїчне терпіння», — додає вона.

Таких Веронік є чимало. Вони завше з'являються в тяжкій для суспільства часи; їхня чутлива психіка так гостро реагує, що врешті втрачає рівновагу і збочує на манівці аскетизму.

Подібно до Вероніки тікає від життя і сестра Катря, мрійниця, безгрунтовний романтик. Тиха дівчина, з трохи кирпатеньким носом і безцвітними тихими очима, на якій весь її одяг сидів якось незграбно. Вона багачко читає, заглиблюється в абстрактні проблеми («де починається вільний геній царя природи і кінчиться крамар»), заплутується в аналізі своїх вчинків, зневірюється у своїх силах (називаючи себе «бездарною людиною») і нарешті мріє про те, щоб «перекинутись в Сибір, до самого

Байкалу, за тисячу верстов, щоб пожити там в глухій тайзі... Можливо, сестра Катря там скоріше «розв'яже ті проблеми, які тут їй ніяк не вдаються».

Йй, як і Вероніці, можна було б подати пораду за робітницею Христіною (з «Силуетів»).

— «Товаришочок! Чого ти така сумна стала, змарніла зовсім. Парубчину тобі треба. Ой, бачу, парубчину!»

Але такої ради замало. Тільки тоді, коли зміняться умови суспільного буття, коли бурхливі події не будуть надломлювати кволої, невихованої, незагартованої до боротьби психіки, коли налагодяться певні, здорові міжгрупові соціальні трудові зв'язки, тільки тоді кожний індивідуум, всі ці Катрі і Вероніки перестануть сумувати, переймуться оптимізмом життя, кожна з них знайде собі і без чужої поради «парубчину», інтересну, живу справу і не буде тікати від життя в тайгу, не кидатиметься в опрощення, в аскетизм.

III

Поруч з надломленими жіночими постатями подає М. Хвильовий і низку такі-ж надломлені чоловічі постаті: бувший анархіст (чи «анарх») і Хлоня (з «Санаторійної зони»), горбань-карлик Альоша і бувший комуніст Огре (з «Ліліюлі»), комуніст-чекіст, Андрюша і «Главковерх Чорного Трибуналу» (з етюда «Я»). Разом з новими персонажами М. Хвильовий порушує де-які нові проблеми.

Молодий, чутливий хлопець Андрюша в порядку партійної дисципліни працює в чека, що тимчасово росташувалось в палаці бывшего поміщика край міста. Кілька день підряд йде бій з білими. Чека працює безперервно, розстрілюючи що-дня десятками, так що врешті «нікуди було вміщати винний і невинний обивательський хлам». Нерви у всіх чекістів напружені до краю; щоб триматись далі—п'ють вино. Андрюша не витримує і врешті кудись зникає, бо він «буквально не знає, навіщо ця безглузда, звіряча жорстокість».

Голова «Чорного Трибуналу Комуни» тримається, але його «я» починає двоїтись. Він напружує всіх зусиль, щоб встояти на тяжкій посту «салдата революції». Та осьб приводять у двір великий жіночий натовп: ці жінки «вели одверту агітацію проти комуни» і їх «треба розстріляти». Чекіст кидає погляд на натовп і взнає серед жінок-черниць засмучену постать своєї улюбленої коханої матери, що була втіленням «наївності, тихої журби і доброти безмежної». До матери він ходив всі дні одпочивати після тяжких переживань в чека... Що робити: розстріляти й матір, разом з іншими, чи відпустити? Нервово напруження досягає вищого ступня; в чекіста починаються галюцинації: ні, ніякої матери немає, це лише привид, фантом.

— «Невже я веду її на розстріл? Що це: дійсність чи галюцинація?»

Ні, це дійсність. Чекіст—салдат революції—сам веде свою матір на розстріл, бо

«це була єдина дорога до невідомої прекрасної комуни...»

...Панцерник заревів у бору. Здіймались огні. Йшла гроза. Ворог пішов у атаку, повстанці відходять.

«...Тоді я у млості, охоплений пожаром якоїсь неможливої радості, закинув руку на шию своєї матери і притиснув її голову до своїх грудей. Потім підвів маузера і нажав спуск на скроню.

Як зрізаний колос похилилась вона на мене. Я положив на землю і дико озирнувся...

Класовий інстинкт, почуття обов'язку перед революційним колективом, логіка війни перемогла більш вузький родинний інстинкт, почуття любови до матери. Але чекист не витримав:

«Росколослось мое власне я... бо хоч я й чекист, але я й людина»...

Проблема поставлена гостро, надто гостро. Хвильовий жорстоко зачіпає за самі болючі струни нашої психіки, так жорстоко, що хочеш одмахнутись від неї, хоч би по тій причині, що немов би автор бере в житті не типове, а грає на збігові обставин. Але обвинувачення автора безпідставні, він не ганяється за штучними ситуаціями, за надуманими ефектами. І тема ця в літературі, зокрема і в українській, не нова. У Гоголя батько власноручно вбиває сина, у Шевченка батько ріже малих дітей, у Коцюбинського двічі зустрічаємо ці моменти.

Отже проблема стоїть глибше і ширше, ніж то може здатись з першого погляду, і, щоб розв'язати її в постановці Хвильового, необхідно глянути далі від чека, далі від надломаного психично чекиста. І сам Хвильовий наштотує читача на таке більш глибоке, історичне розуміння «безглуздої, звірячої жорстокості» — горожанської війни. «Темна історія цивілізації», через середньовічну інквізицію, через чека йде людство, роздерте класовою боротьбою, до «невідомої й прекрасної комуні». В класовім суспільстві, де людські сили спрямовані не лише на боротьбу з природою, але й на боротьбу одної групи з другою; взаємне винищення, безглузда жорстокість — неминучі. Вони зникнуть лише тоді, коли знищено буде поділ суспільства на класи, і людство почне свою справжню історію.

Тяжко сучасній людині перемогти родинні (сімейні) почуття, відірватися від стародавньої елементарної суспільної групи — родини, від «роду».

«Бодай тая річка риби не сплodiла — вона ж мене, молодого, від роду одбила», —

але не менш, а може ще й більш тяжко відриватись від живого тіла класового колективу. Бувший анархіст і бувший комуніст Огре — інтелігенти, з недорозвиненим чуттям класової колективістичної свідомості — не витримали взятої лінії, зламались, втратили зв'язок, опинились на мілкому, усунули ґрунт з-під власних ніг. Бувший анархіст відчув, зрозумів, що він «не лише зайвий, але й шкідливий» — і кінчає самогубством. Огре ще тримається, працює, метушиться, але відчуває порожнечу, невдоволення життям, — так само, як невдоволена нудьгує Тетяна, що скінчила гімназію з золотою медаллю і перетворилась в «радянську баришню» — друкарщицю («Пудель»).

Такі непристосовані до життя трапляються в кожному суспільстві, але в сучаснім радянськiм їх особливо багато. Неврастенік Хлоня і горбань-карлик Альоша — стоять на крайньому полюсі цих невдоволених, ображених і обійдених.

IV

Нарешті про широку інтелігентську неполітичну масу й міщанство, що елементарно, не розуміючи соціального значіння та змісту сучасних революційних подій, пристосовується до нових суспільних відносин. Ось вам радянський канцелярний урядовець Аркадій Андреевич (з етюда — «Заулук»), що зовсім не розбирається в сучасних подіях, але вдоволений з того, що

нарешті (після кількох місяців) виплатили в установі платню, наміряється вступити до комуністичної партії і заготовив прохання:

«Прошу меня зачислить в кандидаты Вашей государственной партии. Мои личные убеждения в правоте коммунистических идей»... і так далі.

Його дружина—Степанида Львівна, що замість царських портретів повставляла в рями Леніна і Троцького, перейнялась до них пошаною за те, що «вони не прикривають учрежденія», в якому служить її чоловік. Вона «до ділов государственных» не втручається і готова купити і розвішати по всіх стінах портрети всіх комуністів—начальників її чоловіка, аби лише не звільнили його з посади.

Ось вчителька з глухого села—Наталія Миколаївна, яка покірно, тупо, нічого не розуміючи, працює в школі, виховує громадян соціалістичної республіки («На глухім шляху»). Викладає історію в буржуазному освітленні подій; потайки від дітей молиться богу, що діти помічають і беруть на увагу, а на запитання дітей:

—Наталія Миколаївно, а нащо ви ікону зняли?—відповідає:

—Ах, діти! ікон уже в класі не можна вішати: Наробраз не дозволяє.

Пролетарський «Інтернаціонал» сприймають, як «державну пісню», зовсім не входячи в оцінку його змісту.

Міщанство зростається з новим побутом, але не піднімається до нього, а, навпаки—стягає його до своїх міщанських низин. Прикрашує кімнати К. Марксом (вважаючи його за великого чиновника з Петербургу), викидає в свята на вулицях червоні прапори, відучується дивитись на комуністів і радянську владу, як на «їх», і починає залюбки вживати всюди «ми», «наше».

Ці міщанські впливи передаються і на певні частини комуністичної інтелігенції, в першу чергу на ту, що вийшла із міщанства. Звідси й сполучення у Хвильового інтелігенції з міщанством.

V

От що в коротких рисах дає М. Хвильовий в своїх нових етюдах. Поява їх ще раз свідчить, що українська література розвивається, наздоганяє світову літературу.

М. Хвильовий росте на наших очах. З часом він захопить життя ще глибше у всіх його проявах і дасть поруч з аналізом і велетенський художній синтез.

М. ДОЛЕНГО

Трагедія непотрібної трагичности.

З приводу творів Валеріяна Підмогильного.

В сучасній прозі є одна велика хиба—в інтернаціональному масштабі. Проза по суті своїй повинна житися описами, а як матеріал до описів, перед сучасними прозаїками встають історичні—військові та революційні—події на занадто близькому віддаленні в непевній перспективі особистої біографії. Звідси виникають для авторів три можливості розвитку в їхній творчості... Перша і головна є цілком природною—лінія найменшого опору—автор описує те, що робиться навколо його,—і, відповідно до свого хисту, соціального походження та інших факторів... або губить історичну вагу своєї теми в особистих споминах, або власну особистість в темах історичного значіння. Тікаючи од цих двох неприємностей, сучасний прозаїк примушений теж до рішучої дилеми. Треба або втекти кудись (та куди?) од того матеріалу, що криком кричить навколо, або дати йому певну організацію, скористуватися ним, саме як підвладним авторові художнім матеріалом, а не скоритися самому владі пекучих вражінь. Але остання можливість вимагає такого творчого темпераменту, що він є властивим тільки тим одиницям, яких ми звемо геніями. Здається, ні в кого з сучасних прозаїків, крім Еренбурга, не вистачило геніальности чи нахабства взятися серйозно до завдання—на свій кшталт переробити всю сучасність («Трест Д. Е.»). За для того, щоби виконати в іншому, не в цінично-сентиментальному, шаблоново-парадоксальному еренбургівському стилі завдання, треба зусиль колективу, праці певної генерації письменників, бо стиль часу змінився без повороту. Втекти од сучасности можна хіба тільки в лірику, а це значить одмовитись од зазначеного чергового герцю між людиною та оточенням на літературному полі.

Для белетристики віраючих груп і класів дуже характерним з'явищем є затулення особистими подіями та відповідними споминами подій історичного масштабу—досить просвітчає затулення... При цьому відбувається іноді зовсім кумедне зміння масштабів. Ілюстрації знайдемо в емігрантській пресі в чималій кількості.

Ця трохи наївна, специфічно буржуазна, псевдо-індивідуалістична форма підходу до дійсности знаходить собі антитезу в тій формі засвоєння дійсности, яка засвоєна зараз літературною молоддю радянських республік.

Як було вже зазначено, остання форма полягає в тому, що автор тоне серед дійсности, безпорадно гублячи свою індивідуальність. Спостерігаємо при цьому де-які цікаві закономірності, між иншим звязок між емоціональним тоном творчости і соціальним походженням автора... У звязку з затуленням подій соціального масштабу особистими виникає мимоволі

ідилічний тон твору по-за художніми і взагалі свідомими намірами автора: характерне з'явище для буржуазної літератури доби її розкладу. Для пролетарської літератури де-ким (і автором цих рядків для української між іншим) спостерігався характерний похмуро-батьорий, буденно-драматичний чи святково-патетичний тон без певної колізії між особою та оточенням. Зникати в темі Хвильовому, напр., значно легше, ніж Підмогильному, про якого далі буде мова, але й виникати з неї буде легше: не відчувається аніякого напруження в постійних авторських ремарках першого. Валеріян Підмогильний дає класично яскраві зразки зовсім іншого емоціонального тону творчості, тону типового не для буржуазної і не для пролетарської літератури, а специфічно властивого для інтелігенції, яко міжкласової групи і т. и. Як що кожна класа висовує свою інтелігенцію (див. брошуру А. Ковалівського—«Питання економічно-соціальної методи в літературі»), так і сама «інтелігенція», в звичайному розумінні слова, може висунути для задоволення власних своїх інтелектуальних інтересів теж свою інтелігенцію. От представником такої інтелігенції для інтелігенції, на наш погляд, і є Підмогильний. Звідци характерний трагічний (боротьба—безнадійна до смішного—героя з обставинами теж безнадійно смішними...), чи трагікомічний тон всіх без найменшого винятку творів письменника.

Звідци порівняння його в критиці з тими письменниками, що теж були інтелігентами для інтелігенції—з Леонідом Андрєєвим, з Антоном Чеховим—росіянами, з Анатолем Франсом, Пшебишевським, Гамсуном (невдало, але все ж...)—європейцями. Між «рідних» порівнювали Підмогильного з Винниченком, з небіжчиком Плющем, з Кримським (в оповіданнях...).

Ясно, що всі вищенаведені порівняння виникли не з формально аналітичного порівняння будови творів, а просто на вухо, бо відчувалась якась певна спорідненість в тоні. Формально певної спорідненості в перерахованих авторів не спостерігається.

Керуючи свідомо чи частіше напівсвідомо організацією художніх спостережень в певний твір, емоціональний тон є, хоч і малопомітним на перший погляд, проте великої, ґрунтовної ваги фактором у походженні твору. Він є містком для переходу впливів оточення на форму і, не дивлячись на функціональну залежність свою од соціально-економічного ґрунту, здебільшого в загальних рисах не змінюється протягом усієї творчості. Однотонність творів Підмогильного показна дуже з цього погляду... Не завжди легко розпізнати, в чому саме полягає тон чи настрої твору, хоч він і є ніби всюди.

Для того тону, що його дає Підмогильний, характерні психологічні ознаки то є песимізм і скептицизм. Ці якості, поширені у відношенню до всесвіту й до власної особи (на весь макро-і мікрокосмос), вважаються й досі обов'язковими для пристойного інтелігента... Керуючи не тільки обробкою, але й добором спостережень, тон творів, зовні цеб-то скептицизм і песимізм автора, визначають і сюжети окремих п'єс. Кажучи коротко, ці всі сюжети зводяться до однієї теми, до тієї ж обов'язкової для специфічно-інтелігентської літератури теми колізії між окремою свідомою особою та оточенням.

У трактовці такої традиційної теми Підмогильний виявляє свої особливості відповідно до особистості того оточення, з якого він бере свої спостереження, та до своїх індивідуальних ознак.

Зазначена колізія в Підмогильного переходить в досить своєрідній формі і дає несподівані наслідки. Основна пекуча тема у нього—то є трагедія даремного напруження, непотрібного зусилля. Розвиток дії йде ритмом міцного замаху на щось тверде, але той замах падає в порожнечу, і всі твори В. Підмогильного мають зовсім однаковий кінець, однаково несподіваний завжди.

От у першому «томі» оповідань за 9 назвами знаходимо 8 певних прикладів до вищезазначеного твердження. Загальна схема буде така:

- 1) Герой з розпачливою ворожнечою до—
- 2) Оточення, що цілком до його байдуже. (Репрезентуючи ту байдужність, часто, хоч не завжди, виникає з оточення—героїня).
- 3) Важке напруження героя в останньому надсильному зусиллі.
- 4) Епілогічний замах в порожнечу. Кінець виявляє трагічну чи трагікомічну непотрібність усієї трагедії героя. Загибель і завіса...

В першому же оповіданні з провіденціальним назвиськом «Старець» ще, на думку цінителів, не занадто самостійному (один з найперших творів автора, видруковано вперше в збірникові «Січ»,—Січеслав, 1919 р., кн. II), зустрінемо певне переведення нашої схеми. Конкретні подробиці (замість алгебричних знаків їхні арифметичні значіння...) коротенько наводимо.

Герой—молодий старець Тиміш, одноногий каліка (далі побачимо, що всі герої Підмогильного, з тієї чи іншої точки погляду, старці та каліки...). Відношення старця до обставин, що серед них він животіє, досить красномовно характеризується реплікою його на 7-й сторінці першого тому:

«Проклятий, чорт проклятий»,—шепотів Тиміш, дивлячись по вулиці.

Оточення—пекло міста. «Місто шуміло й хвилювалось, кипіло й реготало».

Місто нагадує авторові величезного гада, що повзе по землі. Люде котяться широкою хвилею невинно, немов заведена машина,—в череві гада. Коли ж гад плюється, Тиміш ховає плювок той—гроші—в кишеню. Так весь день, а далі ніч вилазить із-за обрію і розповідається по місту... Одної такої ночі і відбувається романтична пригода, переказана автором у цьому оповіданні. Рух міста вночі спинився і з нього виникли окремі постаті в натуралістично фантастичному освітленні Підмогильного (і призвище ж в автора стильне...). На квартирі старця стріваючи,—«чарівним привидом стояла баба в напівтемних обіймах ночі, навіть здавалось, що вона висить і гойдається в повітрі». Підмогильний підкреслює, що «в такому освітленню баба робилась таємничою і великою» (стор. 15). Це не завважило їй трохи не побити Тимоша, бо замало (11 копійок) вистарчував. Перша маленька колізія в героя на економічній підбійці.

Трохи згодом виникає героїня—Галька, що «на розпродажу жінок бігає під лихтарями, сміється—молода, опасиста і вродлива. І от, за вічним прикладом Данта, бідний старець починає мріяти про цю неприступну для нього Беатриче. Згучить рефреном теж—опасиста, молода, вродлива,—і зростає важке напруження, третя частина трагедії непотрібної трагічності в освітленню цих своєрідних «чарів ночі». Сам автор її зазначає окремим розділом і старанно нотує рефлексологічні ознаки важкого напруження героя в останньому надсильному зусиллі.

От початок—грюк у вікно опік Тимоша. Він хутко підвівся, схопивши, як голодний звір, костура. От таке характерне—«те, що він

кожного вечора збирався зробити, як і завше, лякало його, здавалось неможливим і смішним.

Далі «полум'я жаги й бажання» перетворюється в «божевільний нестриманий вогонь» і вже не було змоги його вгамувати.

Напруження переймається не тільки психологічно, а фізіологічно, фізично. «Вогонь жер тіло, а воно напружувалась, загартовувалась і витягалось у міцну сталеву струну».

Але напруження, досягши непереходимих ступенів соромливо розпачливого тремтіння, повинно вилитись у якийсь вчинок, — скінчитися безнадійним замахом в порожнечу у Підмогильного.

Характерна боротьба з соромом у старця скінчилась так:

«Ночуй сьогодні зі мною», — пошепки сказав Тиміш, посовуючись по лаві ближче... Героїня остовпіла в ображеному самолюбстві. Йй каліка-старець, з подряпаним обличчям, сміє таке казати, йй, котрій багаті пани платять по карбованцю й більше (економічний ґрунт...).

Друга спроба... «Хочеш, поберуся з тобою... звичаюся...».

Галька знайшла другий варіант замаху «дуже кумедним». Він є справді трагікомичним. Виникає третій, останній варіант («друга — думка — вилізла із сірого мозку, раптом виросла, набрала сили і певності і сердито пожерла першу»):

«Я заплачу тобі... як всі... як всі... Чуєш?».

А коли героїня відповіла, що з нього, як з каліки, треба не по карбованцю, а троячку, він зненацька зірвався, мовчки схопив жінку...

Бійка скінчилась перемогою жінки. Галька... взяла костура і почала бити їм нерухомого Тимоша.

Останній акорд: стара баба на хвилину прокинулась і... крізь сон спитала:

— Що... там таке?...

І в цьому, як і в дальших оповіданнях, знаходимо цікаві екскурси на спід людської душі, в мережево первісних умовних рефлексів. Можна було б дати цілу психологічну розвідку про цей бік творчості в сучасній літературі, де Підмогильний мав би певне місце...

Але далі. Друге оповідання. Герой хлопчик Ваня. Обставини ніби ідиличні, трохи що не з «Обломова». Навіть страшний ривчак нагадує ту ж подробицю у «Сні» згаданого героя. Але така вражаюча різниця між буржуазним, поміщицьким тоном у Гончарова і розпачливістю дитини — інтелігента в Підмогильного...

Напруження починається з протиставлення інтелігентській дитині «вулишного хлопця», Митьки, що спокушає Ваню на вчинки зовсім не відповідні до його стану, звідкіля й виникає трагедія. М. инш., Ваня не любив Митьку за те, що він сильніший од його і ще за те, що Митька використовує з комерційною метою інтелігентський нахил Вані до нових вражінь... За пістолік обіцяється Митька показати Вані, де в лісі лежить їхній вбитий собака, що сказився недавно... Той же собака на мент з'являється і в «Обломові», теж у ривчаку, здається, та зараз же зникає легенькою тінню. У Підмогильного з легенької загрозової тіни виникає ціла важка примара. Примарність виникає несподівано, коли, знайшовши в лісі Жучка, хлопці побачили, що собака ще трохи живий. «Давай доб'ємо його, щоб не мучився»... — ініціатива Митьки, і діти в Підмогильного набувають характерного штампі його героїв:

«Обличчя стали довгасті і поблідли, іноді на них проблискувало шаленство, а в широко розплющених очах світилось щось тупе й дике». Били камінням, а потім киями. У Митьки при кожному замасі києм підіймалось догори ростріпане волосся... Властивий Підмогильному замах в порожнечу, що од його встає догори волосся.

Кінець затягся... але Ваня не витримує свого хвильового озвірення. Його мучить розспачливе каяття в дійсності і ві сні. Він хоче замиритися з Жучком: ніжна вдача не витримує злочину. У всіх героїв Підмогильного занадто ніжна для вчинків їхніх вдача. Остання фраза оповідання: «Ваня не своїм голосом вереснув і зомлів».

«Важке питання» йде чомусь в елегійному тоні. Герой гімназист Андрій, до його антитеза—товариш Микола, відповідно до пари: Ваня—Митька в попередньому хлоп'ячому оповіданні.

Згідно з підвищенням віку та свідомости героїв виникає на першому плані інтелектуальний, розумовий кістяк в загальному емоціональному тлі. З'являється «половой вопрос», саме як свідоме питання. Напруженість виникає, у зв'язку зі спокусами товариша, в цілком певній підпатологічній формі... «Андрій схопився за дерево, щоб не так важко було стояти... думки були не ті, що треба, а голова важчала, і постук серця голосно дзвонив у вухах». Як бачимо, повний діагноз хвороби. Але замах на відповідний вчинок скінчився—«Я занята. Почекайте з півгодини». Катастрофи немає, вона десь за лаштунками—в запитанні Андрія: «А як сифіліс?» та в відповіді Миколи: «Тоді кулю в лоб!

Мораль оповіданнячка цілком безнадійна:

«Від цього не втечеш... крутись, вертись, а прийдеш...

Андрій сумно задумався.

«Пророк»... Герой студент (скінчив гімназію, 19 років) Женя (Євгеній Перепоненко). Оточення дачне, степ, ліс, обивателі, дівчина Надія в ролі героїні. Герой гине під одночасним тягарем релігійного та сексуального питань. Женя простягнув руки вперед і крикнув: «Моліться мені ви, нікчемні раби суспільства»... Кінець штучно притягнений до нашої схеми, і взагалі оповідання це (четверте в книжці) не здається нам вдалим. Але воно нас зацікавило з точки погляду сексуального походження т. з. релігійного почуття (стор. 65—66 і кінець оповідання).

П'яте оповідання з революційного побуту—«Гайдамака». Герой—учень сьомої класи К—ської гімназії.

Оточення відповідне до теми—«гайдамаки бились чотири дні напружено (укохане слово автора) й з запалом».

Героєві не вдається замах на шляхетну самопожертву за-для національної честі. «Олесеви зробилось гірко-гірко. Гірко від почуття того, що як би він був не такий нікчемний і нікому непотрібний, то його б зараз же розстріляли». І коли його, трохи побивши шомполами, пустили на всі чотири вітри, він не міг вже опанувати себе й плакав... над своєю трагедією непотрібної нікому трагічності. Де-кількама рядками попереду «Олесь болоче жалкував за тим, що його не вбили...».

Читач сам може перевірити нашу загальну схему сюжетности в Підмогильного і на всіх інших творах письменника, бо автор тримається її дуже ретельно. Змінюється в певних рямцях обстановка—місто, село та зрідка повстанський побут. Трохи, але теж мало, змінюється трагікомічний епілог твору, бо переважає чи трагічний, чи комічний елемент

наприкінці. Іноді Підмогильний губить певну перспективу дійсності (в останньому оповіданні «Військовий літун» — ч. 1—2. «Ч. Ш.», напр.), іноді він виявляє себе, як певний знавець побуту... В вузьких межах трьох чотирьох давно обридлих і зовсім не призначених до остаточного вирішення «рокових вопросов» крутиться весь час думка героїв Підмогильного. Питання ті набирають пекучого емоціонального значіння для героїв, у чому вони подібні до персонажів Винниченка, але психологія останніх більш плутана, складніша. Майже виключно дієві особи в Підмогильного є тилові герої, тільки в «Військовому літуні» з'являються, хоч і не зовсім справжні, але все ж фронтові. Правда, в тилу на відпочинку, і вдалились вони авторові невдало, та проте це єдиний виняток.

Казати про якусь різноманітність у Підмогильного важко. Він, як ціклоп, одноокий, вперто дивиться в одне місце життя і бачить у житті тільки одно своє. Він поет однієї своєї теми і герой у його один, занадто ніжний і, здається, занадто рішучий, бо не може аніяк пристосуватися до життєвих вимог.

Повторюючись з оповідання на оповідання, одноманітні наслідки стички персонажів Підмогильного з дійсністю починають наприкінці дратувати увагу своєю нікчемною трагічністю.

Не розумієш, навіщо потрібно колекціонувати ці трагікомічні анекдоти і все ж дочитуєш оповідання чи далі вже довшу повість до передбачено-катастрофічного кінця.

Пристосувавши спочатку зазначену методу розгортання сюжету до коротеньких нарисів, наш автор згодом переніс її на довгі порівнюючи твори. Найбільша його річ, повість на 4 аркуші п. н. «Остап Шаптала», ілюструє наслідки цього перенесення. Над цією повістю варто поміркувати — чи вона цілком реалістична, чи вже нічого спільного з реальністю не має... крім де-яких побутових подробиць. Але всі речі Підмогильного з'єднують певну натуралістичність з де-якою фантазійною примарністю, — відповідно до ілюзорності люмпенінтелігентського чи люмпенпролетарського, босяцького побуту укоханих його героїв.

Герой уже не хлопець, не старець, а доросла поважна людина — інженір. Але він селянин з походження, і тому дія повісті відбувається на двох планах — села та міста Києву. Відповідно до головної фігури, тверезіший, супокійно задуманий, заглиблений тон переказу, і тим виразніш кидається в вічі неодхильне виконання ритуального авторового програму... Згідно двом планам дії виникають дві постаті героїнь. На селі — то буде сестра, хора на сухоти, Олюся, що все віддала на жертву своїй любові до брата. Вона вмирає і через це робиться героїнею, бо, фатально з'являючись у думці брата і батьків, руйнує суцільність їхньої психіки, що і без того її підламано руїною громадянської війни. В зв'язку з цим, ані на краплю не зменшуючи тверезості тону, автор кидає на тло оповідання фантастично побутові білки, які так природньо з'єднуються з фантастикою спорожнілого міста. І вже не дивуєшся, коли герой, прийшовши благодати сестру-небіжку на беріг Дніпра, витягає з річки другу героїню повісти — Ласю.

Лася жива дівчина, що якось випадково попала в річку, а звідти в оповідання Підмогильного. Велика її помилка в тому, що вона дивилась на героя цього письменника, як на живу людину, але хто ж його знав... Та зробити живим цю примару, — з ім'ям і прізвищем Остап Шаптала

їй не вдалося, і вона, витративши весь свій жіночий запал, зникає, залишивши героя самотнім, супокійним і мертвим, ще мертвішим од його сестри-небіжки...

Може й не зовсім дурно кляла стара мати свого інженіра, закликаючи його додому до села. Але й на селі ті ж тихі кошмари влади мерців...

В останньому акорді бабуса Одарка розповідає Остапові «про дорожнечу та інше, чого в неї багато, як грошей на поторжі».

Загибель і справді дуже тиха та й художніша може од попередніх катастроф.

На всю повість можна дивитися ще з точки погляду її ілюстративно психологічного значіння. Підмогильний кохається (та й трохи знається) в психологічній екзотиці буденщини. І тут тема—розклад психіки під впливом занадто сильних вражінь—переведена послідовно і в де-кількох варіантах, бо всі дієві особи повісті зачеплені нею. За час революції такі тихі події (контузія без поразки)... були побутовим з'явищем та і взагалі вони відіграють значно більшу роль в житті, ніж можна думати на підставі даних буржуазної літератури. Заслугою літератури специфічно інтелігентської і було весь час існування її, відкриття таких малопомітних на перший погляд «бытовых явлений», а хібною було безумовно це характерне спинення виключної уваги на патологічних і підпатологічних з'явищах. Так само можна сказати і про типового представника цієї літератури—В.Підмогильного.

Але оскільки ж він, Валеріян Підмогильний, є правдивим літописцем сучасності? На погляд наш, цей письменник занадто вже суб'єктивний, щоби мати право на таку назву, хоч в окремих своїх речах він і дає дійсно дуже правдиві та об'єктивні побутові малюнки. Відповідно до свого песимізму й нахилу до трагічності він не міг не захопитись, хай з чисто сюжетного боку, такою вдячною темою, як голод. І, справді, ми знаходимо, в Підмогильного на тему голоду видатну річ,—оповідання «Син».

Ми не знаємо другої речи, де було б змальовано голодний побут на Україні з такою простою, протокольною художністю та й не без де-якого гумору (гумору шибениці) навіть. І те, що річ збудована на анекдоті (як,—див. формулу схеми вище)..., і те, що класова боротьба зовсім не спиняється в голодному селі, і те, що голоднеча, з усіма її жахами, тільки додала заохоти до зайвих пліток селянським жінкам,—все з'єднує Підмогильний в один невеличкий та красномовний твір.

Своїм звичаєм автор змістовно підкреслює останні рядки.

Типи не героїв з автобіографічними рисками, а просто людей Підмогильному не вдаються, завдяки зайвій суб'єктивності його. Збудоване на типах оповідання «Військовий літун» не дає живих постатей і здається карикатурним, а коли людина малює карикатуру, думаючи, що це, справді, на неї ніяково дивитися... Фігура комуніста воєнкома виглядає комічно, в дійсності ця типова постать має трохи інший вигляд, не така балакуча здебілошого, наприклад. Сам же літун зовсім неподібний якийсь...

Шматочки ж більш-менш типові та цікаві. Побутових малюнків можна зустрінути по всіх оповіданнях письменника... перераховувати їх немає рації.

У зв'язку з загальним песимістичним тоном творчості поета виникає у нього, завдяки впливам якогось мало відомого ще рефлексологічного

механізму в мозку, нахил до спрощеності зовнішньої форми, до схематизму в будові, як усього твору, так і окремих речень. Класично цей нахил виявився у Леоніда Андреева і чи під впливом Андреева, чи самостійно повинен був виникнути і в Підмогильного у зв'язку з підмогильним (поганий каламбур, ще й плагіат...) тоном творчості останнього.

Суб'єктивний до краю в темах та доборі матер'ялу, цілком нездібний до пасивної ролі дзеркала сучасності, Валеріян Підмогильний робиться, може й навмисне, об'єктивним в художній обробці його.

Оповідання Підмогильного¹⁾ зовні складаються з окремих коротеньких, сухих, як порох, фразок. Тільки іноді лаконізм їхній спалахне вогнем захоплення і тоді спалахне гаряче з експресіоністичною виразністю без сучасної (чи може вже вчорашньої?) української імпресіоністичної м'явості.

От приклад, може й трохи роблений...

«Найшов час»,—мимрив Остап про Марка.

Він витяг обійму і став ладнати в ній набой.

Тиша тим часом стала Тарасові замісто очей.

— Міг би вчора попрощатись,—бубонів Остап.

Синьою плямою підплив Марко й засміявся.

— Шлик є,—похвалився він:—китиця срібна!

Вони взяли рушницю на плечі й посунули назустріч шляхові.

(Нариси «Повстанці» в «Новій Україні» 1923 р., січень—лютий, стор. 73).

От у тому ж оповіданні підкреслено об'єктивний, ніби байдужий тон у фразці:

— Мати розповідала, що в Павлихи врешті таки народився син, а в Панасенків іздох кнурець.

Іноді цей «прийом» з'єднання протилежних цілком мотивів на площині одного об'єктивного констатування дає не ніжно комічні, а трагічні ефекти. Відповідні зразки дає оповідання «Син», вже згадане вище.

Що-до мальовничості, образовості, так у Підмогильного засмічення зайвою мальовничістю немає. Він, навпаки, може давати вже занадто сухий, протокольний стиль, замінюючи іноді потрібну характеристику дієвої особи ім'ям її та призвищем по батькові. Але зрідка, в тих місцях, де Підмогильний малює напруження, він дає і відповідну експресію в образах, дає динамічний образ—сухий і гарячий,—на зразок (не занадто вдалий...), хоча б цього: «їхні губи вже кресали болючі іскри насолоди». В місцях, розроблених імажиністично («Повстанці», напр.), Валеріян Підмо-

1) Увага: авторів статті були відомі такі твори Валеріяна Підмогильного:

1) «Твори». Том I, 1920 р., «Українське т-во в Січеславі».

2) «Остап Шапала». Повість, Харків, 1921 р.

3) «Собака». Оповідання в зб. «Жовтень» Харків, 1921 р.

4) «В епідемічному бараці». «Вир революції». Катеринослав, 1921 р.

5) «Повстанці». Нариси. Випадково попали в «Нову Україну». Прага—Берлін, 1923 р.

6) «Син». Оповідання. Окремий відбиток з книжки 9-ї журналу «Нова Громада» за 1923 рік, Київ.

7) «Військовий літун». Оповідання в ч. 1—2 «Червоного Шляху» за 1924 рік. Харків.

8) «Історія пані Івги». Оповідання в журналі «Нова Громада». Книжка 17. Січень 1924 року. Київ.

гильний нагадує зовсім несподівано небіжчика Михайличенка, з'єднуючи, як і останній робив, тон пародії та гімну в кожному реченні.

От на зразок з повісти:

«Ця спрага землі і людей, їхнє запекле шкварчання на багатті бажань були Шапталі незрозумілими й чужими».

Частіше автор просто констатує:

«Важке напруження панувало в церкві».

Або так—«думка його досягала вищих ступнів напруження».

Іноді (зрідка) в Підмогильного люде сміються. Це трохи лячно буває —

«Вербун засміявся, і сміх його був подібний до тріскотіння сухого палива, обхопленого вогнем».

Взагалі важке напруження лежить, як важкий тягар на всіх боках творчості цього талановитого, своєрідно цікавого та одноманітного белетриста. Проте він ще дуже молодий.

НА РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

ХАРКІВ

ВИСТАВКА ПАМ'ЯТИ В. І. ЛЕНІНА

Харківська Державна Книгозбірня імені В. Г. Короленка, з приводу роковин народження В. І. Леніна, 23 квітня відкрила марксістський кабінет. При кабінеті було впоряджено виставку пам'яті В. І. Леніна.

* Відкриття клубу ім. Леніна. 23 квітня о 8 г. вечора відбулося урочисте відкриття студентського клубу імені Леніна в ВІНО.

Клуб є об'єднуючим центром культроботи і стає на допомогу комгурткові, він виховує студентів, що будуть поширювати свої знання й понесуть його по-за стіни клубу до підшефних частин і т. и.

Було заслухано привітання від комгуртка КНС, гуртка КСМ, бюро інституту, робфаку й т. и.

КЛУБ ХАРКІВСЬКОЇ ЕЛЕКТРОСТАНЦІЇ ІМЕНІ ТОВ. КИРКИША

Ще в 1921 році робітники електричної станції організували свій клуб. Роботу в ньому почали з марксістського гуртка для дорослих: записалось до нього 35 чол., займались раз на тиждень; трохи згодом організували гурток жінок робітниць.

Зараз в клубі провадиться робота в значно більшому масштабі: функціонує школа поліграмоти для партійців Ленінського призову на 100 чол., видається 3 стінних газети—одна дорослими членами клубу, друга—комсомольцями й третя—молодими Ленінцями; в жіночому гурткові читаються циклові лекції про жіночу працю, охорону дитини, про жіночий рух то-що; Марксістський гурток II-го ступеню на раховує 60 членів; біб—ка клубу зараз на раховує до 4.000 томів; весь час поповнюється новою літературою; користуються біб-кою не тільки робітники станції, а також робітники й інших підприємств і батальйон зв'язку; що-вечера біб-ку відвідує пересічно 35 чол.; до читальні передплачують всі харківські й московські газети й журнали.

* В Технологічному Інституті ім. Леніна культурноосвітнє життя зосередилось в таких гуртках: антирелігійний,

політично-економічний, літературний, професійний та інші. Літгурток улаштував литвечірку при участі спілки «Плуга». В науково-технічному клубі імені проф. Тимирязева часто відбуваються наукові лекції на теми: література, електрофікація і т. и. При науково-технічному клубі організовано недавно українську книгозбірню. При книгозбірні імені Толстого регулярно функціонує читальня, в котрій що-дня перебуває до 800 студентів. Багатою є нових журналів. До цього року в Інституті викладалась українська мова тільки студентам, але зараз викладається українська мова й професурі. Видаються газети: «Красный Технолож», «Комсомольська Техноложка» і «Голос профшкольника». Студенти українці в підшефних частинах викладають українську мову.

Г. П.

ЦЕНТРАЛЬНИЙ КООПЕРАТИВНИЙ МУЗЕЙ

Культурна робота української кооперації, що була занепадала за часи горжанської війни, знов починає оживати.

У січні цього року відчинено в Харкові для огляду Центральний Кооперативний музей.

Необхідність такої інституції, де б могла виявлятися та досліджуватись кооперативна історія, де б нові робітники кооперації оволодівали б кооперативним методом і проймались свідомістю її завдань, вже давно почувалась кооператорами. Ще у 1913 р. на 2 всеросійському кооперативному з'їзді виникло питання про утворення кооперативного музею.

Війна та революція надалеко усунула здійснення цих бажань, і лише у 18 році ця думка знов виникла в Харкові в ПОЮР'а і у Києві в Дніпросоюза і останній відкрив музей, який і вмер з тим же Дніпросоюзом.

Вукопспілка знову порушила питання про музей і ухвалила заснувати його.

Нарешті у 23 році Вукограда приступила до конкретної праці і організувала кооперативний музей. За ліквідацією Вукограда музей переданий був до ВУКС'у.

Завдання музею полягає, з одного боку, в науково-дослідчій роботі і оброблювання зіб-

раних матеріалів у спеціальних кабінетах), з другого — навчально-допоміжний та кооперативно-пропагандистський, шляхом улаштування вистав, секцій, екскурсій та инш.

З відділів, які розгорнув зараз музей, найбільше розроблений організаційно-історичний, де в загальних рисах показано стан споживчої та кредитової кооперації на 1913 р., найбільші організації України, що існували до 1920 р.: «Дніпросоюз», «Полтавська спілка», «Поюр», «Союзбанк» та «Українбанк», а також ВУКС, Райсоюзи, Робоча кооперація, Наркомпрод та новий Українбанк.

Крім того, в музею є ще відділи: Промисловий, Кустарний, Сільсько-господарський, Рибний та Кооперативні освіти.

Зараз музей перебуває в стані придбання матеріалу, збирання великого наслідку кооперативного минулого. Він має всі матеріали калишнього музею Дніпросоюзу, цікаві архіви двох діячів кооперації, ріжних, як і їх епохи — Н. П. Баліна і (на його роковини музей улаштовує виставку) И. А. Самера і т. п. В найближчий час до кооперативного музею поступає частина музею Зовнішторга та архів Ради Кооперативних з'їздів Лівобережжя, Музей не носить академічного чи «ведомственного характеру». Він обслуговує не тільки кооператорів, хоч головним чином і орієнтується на них, але веде роботу й по-за межами кооперативних кол., проводячи багато робітничих екскурсій, котрим показують кооперацію в минулому і сучасному.

ХРОНІКА ТЕАТРАЛЬНА

* Державний театр ім. Ів. Франка 1-го квітня закінчив зимовий сезон у Харкові і виїхав на літо на Донбас. Його вистави мають відбутися в Бахмуті, Луганську, Юзовці, Маріуполі, Таганрозі. Під час літньої подорожі, обслуговуючи намічені райони, театр одночасно має підготувати матеріал для зимового репертуару. Літні гастролі закінчуються в липні. Актори одержують місячний відпуск для відпочинку і з другої половини серпня в Харкові розпочинається праця над репертуаром для зимового сезону, який вирішено відкрити на початку жовтня 6. р.

Театр, додержуючи свого принципу — глибоко-емоціонального перетворювання змісту — має на меті для праці в наступному сезоні використати де-які найновіші мистецькі досягнення й надбання в галузі форми й техніки.

До театру запрошуються нові режисерські сили, акторський склад теж буде поповнено.

Складаються умови з відомим малярем-декоратором Ан. Петрицьким.

До вистави в наступному сезоні в першу чергу готується п'єса «1000/0» — Дм. Грудини за Сінклером.

* Шефство над театром імені Франка. Головна Управа УЧХ взяла культурно-санітарне шефство над театром ім. Франка. Весь колектив артистів і співробітників театру пропущено через диспансер УЧХ.

* Жюрі Конкурса на кіно-сценарії, оголошене Всеукраїнським Фото-Кіно-Управлінням, закінчило свою роботу, що-до розгляду надісланого матеріалу.

В склад Жюрі увійшли представники радянських та партійних організацій.

Всього надіслано 48 сценаріїв. За протоколом ухваленням Жюрі ні одна з конкурсних робіт не заслуговує ні 1 ні 2 премії. Більш менш придатних до постановки виділено 3, серед котрих премії розподілено так: 3-ю премію в 300 карб. присуджено за сценарій «Гвозди б'ють із цих людей», — автором якого є київський літератор Н. С. Лядов, 2-ю премію в 200 карб. за сценарій «Циганський консул», автором якого М. Г. Гершуненко — член Майстерні Синтетичного театру в Одесі, — 5-ю премію в 100 карб. присуджено сценарію «Станок Черняка», автор якого є слюсар практикант Г. Н. Франц.

Премійовані сценарії після «звичайної» обробки будуть зняті на кіно-фабриках ВУФКУ.

ВИДАВНИЦТВО «ЧЕРВОНІЙ ШЛЯХ»

Під такою назвою об'єдналися видавництва «Червоний Шлях» і «Шлях Освіти». В склад видавництва ввійшли періодичні журнали: «Червоний Шлях», «Шлях Освіти», «Знання», «Шлях до Комунізму» і «Книга». На чолі вид-ва стоїть правління із п'яти осіб: т. т. Затонського, Шумського, Пилипенка, Логінова і Астермана. Головним редактором вид-ва обрано тов. С. Пилипенка.

* Вид-во «Червоний Шлях» випускає збірку вибраних творів Павла Тичини в російських перекладах під редакцією О. Гатова. До участі в перекладах запрошено Ф. Сологуба, В. Вигодського, І. Рукавишнікова, Є. Новського та инш.

* Альманах «Гарт». У виданні Держвидав'у вийшов альманах «Гарт», збірка перша творів пролетарських письменників цієї спілки.

* «Вісник УЧХ». З 1-го травня при головній управі УЧХ починає регулярно виходити 2-хтижневий жур. «Вісник УЧХ». Завдання його — освітлення життя й праці Червонохрестовських організацій в центрі і на місцях, а також популяризація медико-гуманітарно-санітарного знання серед сільського та пролетарського населення.

* Вечір пролетарського письменства 18 квітня 1974 року в залі громадської книгозбірні відбувся вечір пролетарського письменства, влаштований спілкою пролет. письменників «Гарт». По такому ж програмі: Доклад В. Блакитного. Демонстрації творів: Коцюби, Йогансена, Майського, Тичини, Хвильового, Сосюри, Вал. Пронози, В. Поліщука. Читали автори і артисти: Грудина, і Сидоренко.

* С. Пилипенком і О. Гатовим виготовлено до друку том творів Л. Українки в російських перекладах, куди ввійшли: «Камінний господар», «На полі крові» і «Касандра». В перекладах брали участь: Д. Крачковський Р. Побідимський та инш. Вступні статті написані проф. О. Білецьким і О. Поповим.

* Микола Хвильовий випустив нову збірку творів під назвою: «Осінь», куди ввійшли такі речі, як «Я», «Санаторійна Зона», «На глухому шляху» і инш., всього 9 оповідань. Книжка видана з добрим смаком.

* Володимир Сосюра накладом «Червоного Шляху» випустив дві книжки поезій: «Місто» і «Залізниця».

* Петро Панч в «Бібліотеці Селянина» накладом вид-ва «Шлях Освіти» видрукував четверту книжку своїх творів під назвою: «По за життями», в яку ввійшли п'ять новел: «По-за життям», «Суд скорий та правий» «Перекупка» й инш. За останій час написав низку новел: «Своя воля» «Аміль» і инш.

* Валеріян Поліщук написав велику поему: «Європа на вулкані», яку дру-

кує вид-во «Червоний Шлях» українською і російською (в перекладі М. Доленго) мовами, закінчив ліричний роман «Григорій Сковорода», що буде друкуватись на сторінках журналу «Червоний Шлях». Він же закінчив і виготовив до друку нові поеми: «Роден. Роза», «Метеор» і «Франко в труні».

* А. Лейтес—російський поет і критик виготовив до друку книжку критичних нарисів під назвою: «Ренесанс в українській літературі». Він же редагує книжку для видання Гиз'ом «Современные украинские писатели».

* Я. Мамонтів—випускає накладом «Руху» збірку поезій під назвою «Вінки за водою». Зараз працює над темами по теорії і по історії театру.

* М. Доленго пише літературні портрети сучасних прозаїків. Виготовив крім надрукованої статті про В. Підмогильного, статті про С. Васильченка і Н. Романович-Ткаченко. Працює над статтею про творчість «плужан» прозаїків.

* О. Копиленко—видрукував накладом вид-ва «Шляхом Освіти» в «Бібліотеці Селянина» другу збірку своїх оповідань під назвою: «Іменем Українського Народу».

* Гр. Петніков складає для вид-ва «Молодой Рабочий» новий читець-декламатор, а Д.В.У. придбало у нього рукопис: Поезія Америки і переклад Гейнриха Клейста—«Михаель Кольгаас»—роман часів селянських війн.

Він же написав ціл нових віршів, куди входять «Казка про Могуль-Мегері», «Мотив» і инш.

К И І В

ПІДСУМКИ МІСЬКОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ ПО МИСТЕЦЬКІЙ ОСВІТІ

24-го березня закрилась 1-ша міська конференція по мистецькій освіті м. Києва. Вважає перш за все чисто зовнішній масштаб робіт конференції: 10 день довжелезних засідань пленуму та секції (по два засідання щоденно), заслухано та обговорено 38 докладів, ухвалено 31 резолюцію. В конференції взяло участь 146 педагогів-мистців та лекторів і 57 студентів від 10 державних київських художніх шкіл (з них 8 ВУЗ'ів) та представники від приватних шкіл (як Культур-Ліга то-що). Працювало 4 секції і комісія по соціально-економічним дисциплінам. За невеликим винятком усі засідання, як пленуму, так і секцій, відвідувались великою кількістю гостей, переважно студентів художніх ВУЗ'ів.

Конференція притягнула до себе велику увагу усіх мистецьких кол м. Києва, які всі 10 день жили буквально конференцією та її інтересами: це був свого роду університет мистецьких наук, де з'ясовувались, дискутувались і розв'язувались складні, спірні і болючі питання художнього життя й шкільної практики. Були гарячі сутички, палкі дискусії й конфлікти і все це розходилося широко по-за стіни конференції, розносячи хвилі розбудженої думки перед усією масою робітників мистецтва та студентства. Це є перший і безумовно позитивний наслідок конференції.

Такий до певної міри мітинговий відтінок конференції був передбачений—перша за весь час існування радянської мистецької освіти конференція мусіла через нього пройти і втягнутися сама в мітингування, втягнуть і масу.

Але конференція, не зважаючи на це, провадила й проробила величезну ділову роботу й накопичила цінний і великий матеріал, який безперечно полегшить справу переведення майбутньої всеукраїнської конференції й проторить шляхи до її принципових вирішень.

Основним питанням, по якому було найбільш дебатов, пленарних і секційних, з'явилося питання системи мистецької освіти та типізації шкіл по докладу губінспектора мистосвіти т. Волянського. Найбільшим запереченням підпала проба поділу мистецтва на дві галузі по матеріалу (пластичне і тоничне) і згідно з цим трактовка мистецьких шкіл по двох головних підвертікалях з тенденцією організації інститутів, об'єднаних під цим кутом зору, а саме діячі й педагоги був. консерваторії. Друга білка піднялась з приводу музичної профшколи: представники був. консерваторії намагались провести резолюції про те, що профшкола починається з 9-тилітнього віку, себ-то всупереч основним вимогам радянської освіти, яка не визнає професійної школи до 15-ти років. Музична секція дала перемогу прибічникам консерваторії, але пленум випростував скривлену лінію і вирішив, що для дітей, що потребують вчасної спеціалізації (на певних музичних інструментах),—потрібно утворення окремих трудових шкіл з ухилом в бік музичний під поглядом доглядом як Соцвиху, так і Профобру по мистецькій вертикалі. Цим самим засуджувалась існуюча т. зв. профшкола, як нижча ступінь технікума, й наносився удар традиціям старої консерваторії. Де-який реванш удалося «консерваторцям» одержати в питанні про те, де повинно виховувати виконавців вищої марки—солістів-віртуозів: в технікумі чи в інституті. Більшість була за інститут—«консерваторці» взяли гору.

Дуже важливе питання про підготовку художньо-педагогічного персоналу в докладі акад. Шміта звужене до питання про худ.-педагогічний персонал Соцвиху. Доклад викликає чималу дискусію, в наслідок якої проф. Шміт відмовився від свого проекту утворення єдиного худ.-педагогічного факультету (чи ВУЗ'а) з слухачів художніх ВУЗ'ів м. Київ і погодився, що вся підготовка робітників Соцвих'у повинна бути зосереджена виключно в ІНО. Конференція ухвалила організацію на фак. соцвих'у ІНО спеціального художньо-педагогічного відділу, до якого приймаються студенти ІНО після де-яких вимог по мистецтву, а також студенти мистецьких ВУЗ'ів. При такому відділі повинен бути організований музей і кабінет дитячої творчості.

Без великих дебатов пройшов суто-діловий доклад т. Врони про принципи будування наукових планів. Конференція цілком ухвалила тези докладу, в якому новим був поділ наукового матеріалу на три групи: основні предмети фаху, обслуговуючі фахпредмети і предмети загального значіння. Підкреслено цільовий характер кожної дисципліни в школі, необхідність трактувати весь науковий матеріал, як одну суцільну й звязану систему знань замість сучасної розрізної суми окремих і незалежних «предметів». В основу такої систематичної суцільності курсу кладуться студійно-продукційні праці й заняття, які в свою чергу визначаються цільовими завданнями школи і її «цільовою установкою».

З пленарних докладів слід зазначити і широку, жваву дискусію в питанні «мистецтво й марксизм». Цей доклад був поставлений в дискусійному порядку (докладчики Коган і Шміт). Найбільш гостро обговорювалось питання оцінки мистців минулого, сучасних лівих течій і марксистського методу критики мистецької дійсності. Виявилось, що обидва докладчики намагались марксизмом (Коган) та психологічною теорією (Шміт) зайняти нейтральну що до боротьби напрямків позицію, а фактично утворити захисну завісу для де-яких реакційних течій. Для освітлення теоретичних і практичних підходів, до розуміння мистецтва взагалі й сучасного зокрема дебати дали багато цінного для конференції в розумінні вентилування спірних моментів.

Великого напруження й гостроти прибрали дискусії театральної секції з приводу методів виховання нового актора (два доклади т. т. Терещенка й Курбаса). Секція до певної міри по складу й численності наближалась під час цих докладів до пленуму; велика кількість гостей.

Виявилось, що розходження поміж двома домінуючими зараз в українському театрі угрупованнями—«Березолем» і «Михайличенківцями»—зводяться, головним чином, до різниці методів виховання актора, сценічної праці і обробки театального майстерства. Висунутий і випробований на 3-х річному досвіді «колективний метод» михайличенківців все більш зміцнює свої принципи й практичні позиції й досягнення і рішуче заперечує індивідуалізм та авторитаризм самовладного режисера.

Питання про методи викладання та навчання майстерству взагалі займало апраць усіх секцій саме значне і почесне місце. За виключенням музичної секції, де

цей момент не був з'ясований і розвинутий, колективний метод висунуто було, як чергову проблему, при чому його звязували з проблемою шукання об'єктивних і наукових підвалин для навчання. Багато тут залишилось невиясненим, заплутаним і невиразним (як і саме розуміння колективності в методах), проте проблему гостро поставлено, і тенденція в бік об'єктивності, науковості і колективності ясно визначилась разом з різкою критикою суб'єктивних, індивідуалістичних, академічних і ненаукових методів старої школи.

Серед постанов конференції треба відмітити, між иншим, постанову в справі приватної мистецької школи в напрямку рішучої і суворої її регламентації, поширення на цю школу загально-державних вимог що до сітки типізації, наукових планів, державного контролю та догляду і т. ин.

Ухвалена також необхідність реорганізації праць науково-дослідчої катедри та організації при мистецьких ВУЗ'ах дослідчих семінарів підвищеного типу (передбачених Профосом), звязавши роботу цих семінарів поміж собою та з науково-дослідчою катедрою.

Матеріал конференції дала величезний, і це перше і через те, як треба було чекати, трохи роспливчате й мітингово-широке обговорення цілим думом колективом численних мистецьких шкіл Київ'а вперше ґрунтовно і широко поставлених питань мистецької освіти, розуміється, не могло ані вичерпати усіх наболілих питань, ані дати розглянутим питанням цілком виразних і задовольняючих розрішень.

Проте, помімо підготовки до 1-ої всеукраїнської конференції по мистецькій освіті, міська конференція поставила перед керуючим и педагогічним колективом кожної школи руба низку питань ідеологічного і методично-педагогічного значіння, які не зійдуть з порядку денного і мусять бути вирішені і практично переведені та провірені (розуміння завдань мистецтва і мист. школи, конкретизація цілевої установки і живий зв'язок з революцією, побутом, масами, наукові методи, колективне навчання і т. ин.). Перегляд позицій, переоцінка традиційної спадщини в школі, педагогічного трафарету і консервативної рутини, свідоме засвоєння нових методів—все це разом з винесенням окремих цінних досягнень і досвідів на широку арену міжшкільного колективу, зближення поміж окремими школами і вертикалями, підготувати ґрунт для дальшого, більш свідомого, раціонального й планомірного будування мистецької школи на Україні.

Ів. Врона.

СВЯТКУВАННЯ ЮВІЛЕЮ УКРАЇНСЬКОЇ КНИГИ

Як відомо, 15 лютого ц. р. минуло 350 років з часу появилення першої друкованої книги на Україні. («Апостола» Ів. Федоровича, 1574, Львів). З приводу ювілею українські культурні організації по цілій території України відсвяткували, чи збираються святкувати це велике культурне свято не тільки українського друку, але і взагалі української культури. У Львові Наукове Т-во організовує велику виставу українських стародруків взагалі та зокрема всіх українських друків м. Львова, від 1574 року до наших днів. Має відбутися також прилюдне зібрання всіх наукових організацій Західньої України: наукового т-ва, національного музею, «Просвіти» і инш.

В день ювілею по всіх читальнях Галичини відбулися доклади присвячені ювілею.

Друкуються кілька книг спеціально присвячених ювілею: бібліографія українських стародруків, історія галицького друкарства (накладом Національного Музею), історія українського друкарства і инші. Книги 2—3 часопису «Українська старовина» цілком буде присвячена ювілею.

Київські наукові організації також відгукнулися на це свято. З ініціативи інсти-

туту Книгознавства та Всенародньої Бібліотеки для переведення свята утворено спеціальний комітет. В початку травня відбулося урочисте святкування ювілею в Київі. Мається на увазі організація виставки українських стародруків, урочисте засідання з докладами та видання спеціального збірника (це останнє залежить цілком від матеріальних можливостей).

Зокрема Інститут Книгознавства кінчає друком спеціальне число «Бібліологічних Вістей», цілком присвячене ювілеєві. Число прикрашено численними ілюстраціями, заставками і т. и. В це число увійшли такі статті: 1. Гр. Тисяченко. 350 літ тому й тепер, 2. П. Попов. Початки друкарства у слов'ян, 3. проф. С. Маслов. Історія друкарства на Україні XVI—XVIII ст., 4. В. Романовський. Московський друкар Іван Федоров і друкарство на Волині, 5. М. Михайличенко. Київські стародруки XVII—XVIII ст., 6. К. Коперинський. Дерманська друкарня, 7. Д. Щербаківський. Золотарська оправа української книжки XVI—XIX ст., 8. Професор П. Клименко. Українські літо-друки, 9. М. Макаренко. Мистецтво книжки, 10. В. Барвінок. Загальний огляд старо-

друків київських книгозбірень, 11. П. Попов. Слов'янські інкупабули в Києві, 12. В. Кульженко. Техніка друкарська в минулому й сучасному, 13. Я. Стещенко. Література до історії української книги XV—XVIII ст., 14. акад. В. Перетц. Українські стародруки на Самарщині, 15. е. Сприский. Стародруки Кам'янецького музею, та 16. Святкування ювілею.

В Винниці філією Всенародньої Бібліотеки було 15 лютого улаштовано з приводу ювілею виставку.

Я. С

АСОЦІАЦІЯ КОМУНКУЛЬТОВЦІВ

(панфутуристів)

Асоціація Комункультівців—панфутуристів закладалася в Києві в-осени 1921 року і в складі основоположників її були: Михайль Семенко (член КПУ), Юльян Шпол (Мих. Ялович—член КПУ), Ол. Слісаренко, Гео Шкурूपій (кандидат КПУ). Майже три роки в Асоціації проводилася внутрішня робота в справі ідеологічних установок і концентрації міцного ядра, як ґрунту для широкої масової пропаганди комуністичних засад так званого «3-го фронту»—фронту культури й побуту. Одночасно Асоціація зробила осередком скупчення мистецьких сил лівої формації на Україні,—той струм, що в наші дні щільно й нерозривно влився в пролетарські гасла—комуністичний американізм, боротьба за «Час», НОП, новий побут. В різні часи до Асоціації приєдналися письменники й діячі: Микола Терещенко, О. Шимков, Йосип Стрільчук (лікар, член КПУ), Нік. Бажан, Гліб Затворницький (режисер), В. Підгаєцький (професор), Яків Савченко, В. Ярошенко й ин.

Перший етап діяльності АСКомкульт, етап теоретичних установок і практики на двох фронтах деструкції й частково екстракції,—зафіксовано в виданнях: «Семафор у майбутнє» № 1, «Катафалк искусства» № 1. Конструктивний фронт роботи Асоціації розпочався виданням книги проф. В. Підгаєцького—«Фізкульт на селі». Одночасно члени Асоціації брали найактивнішу участь в радянській пресі і своїми силами перевели реорганізацію «Більшовика» в Києві і створення й ведення журналу «Глобус».

З початку 1922 року в Дослідно-Ідеологічному Бюрі АСКомкультівців виробляється план нової установи—«Комункульт», що мала б концентрувати в собі всю будівничу роботу в царині культури й побуту і в своїх низових ячееках охоплювала б і організовувала масовий потяг до самодіяльності в напрямку завоювання нового побуту й виховання нової людини.

В плані загальних завдань «Комункульту» праця розподілена на сектори: 1) сектор мистецтва (і взагалі деструкуючих культур), 2) сектор науко-техніки і 3) сектор побуту. В цих межах посувалася праця Досл.-Ідеол. Бюра протягом 3-х років існування. Найбільших наслідків, в силу певного складу Бюра, досягне сектор мистецтва. Теоретичні питання, зв'язані з вивченням марксизму та лєнінізму у їх прикладанні на мистецький фронт, вкладають в таку ударну роботу:

а) вивчення сучасних марксистських поглядів на мистецтво, в) історичні засади мистецтва в марксистському освітленні, с) роль й місце мистецтва в сучасній переходовій добі і d) партійна політика в мистецтві.

В секторах науко-техніки й побуту праця ведеться коло двох років. Вироблено загальну структуру й програмові засади Центральних Комункультівців і низових його осередків—робітничих, селянських, шкільних. Щоб закінчити сухий звіт про роботу Досл.-Ідеол. Бюро, наведемо низку доповідей зачитаних на численних засіданнях Д.-Ід. Бюро за останній час: 1) Михайль Семенко—«Теорія Культів, як робоча гіпотеза при розв'язанні ідеологічних проблем», 2) О. Слісаренко—«Програмові засади сучасної белетристики», 3) Я. Савченко—«Ідеологія й фактура», 4) Мих. Семенко—«Лєнінізм у мистецтво», 5) Йосип Стрільчук—«Психологія мистецтва», 6) Мих. Семенко—«Мистецтво, як культ», 7) Гео Шкурूपій—«Що таке панфутуризм», 8) Н. Бажан—«Культурний штурм села», 9) Мих. Семенко—«Сучасний стан світового мистецтва», 10) М. Щербак—«Погляд Плеханова на мистецтво», 11) Мих. Семенко—«Комкульт-установка», 12) Н. Бажан—«Синабар і ми», 13) В. Ярошенко—«Літературні угруповання на Україні», 14) О. Слісаренко—«Сучасна кон'юнктура мистецтва на Україні». На черзі такі доповіді: Гліб Затворницький—«Агітмас», Мих. Семенко—«Ударний програм комункультівців», Н. Сухомлин—«Мистецтво, революція, панфутуризм», Віра Чередниченко—«Експресіонізм і місце його в системі панфутуризму», Гео Шкурूपій—«Розгляд марксистських поглядів на мистецтво», М. Щербак—«Комункультівська робота на селі», Н. Бажан—«Лєф і панфутуристи», Гліб Затворницький—«Опортунізм на культурному фронті», Гео Шкурूपій—«Театр і Анти-театр», Я. Савченко—«Форма-зміст—ідеологія-фактура», В. Ярошенко—«Історія лівого фронту на Україні», С. Мельник—«Погляд Троцького на мистецтво».

Тяжкі умови праці в Києві й ударні кампанії в літсекції, що в них занято більшість членів Асоціації, не дозволяли досі розгор-

нути цілий фронт й висунути план комунікувальної роботи рівномірно в усіх ділянках.

Що до виробничої роботи Асоціації Комунікувальної, то її регулює Продбюро. Виробнича робота найповніше виявляється у літ і те секціях. Літсекція об'єднує групи монтажу слова (поезія) й белетристики і до цього часу в ній працювали такі особи: О. Слісаренко, Г. Шкурупій, Ю. Шпол, Н. Бажан, Мик. Терещенко, А. Чужий, Я. Савченко, В. Ярошенко, М. Шербак, С. Мельник, Н. Сухомлин, Т. Слюсар, В. Чередниченко, Ю. Яновський, Н. Шерби́на-Літак, Капля-Яворовський, Литвин, Л. Христина, І. Серга, Ганна Коваленко, В. Воруський, В. Тарасюк-Шум, Жигалко, Скуратівський і інші.

Праця на лінії Продбюро, крім книжок, виданих видавництвом Асоціації «Гольфштр» (деструктивний період—«Психетози» й «Барабан» Гео Шкурупія, «Верхи» Ю. Шпола, «Поеми» О. Слісаренка, періодичні органи панфутуристів), демонструвалася найбільше в радянській і партійній пресі та журналах («Більшовик», «Глобус», «Вісти ВУЦВК», «Червоний шлях» й ін.), також у різних виданнях Держвидаву, вид-ві—«Шлях освіти», «Сорабкоп», «Червоний Шлях» і інші.

Група монтажу дії (драматургічна) сполучена з театр. секцією, що виявляється в роботі «Агіт майстерні ім. 1-го травня», куди входить по-над 30 чоловік комсомольців і що її праця провадиться під керівництвом т. Гліба Затворницького. В Києві вже було демонстровано роботу Агітмасу виставою «Модр», що-місяця майстерня має давати нову агітку.

Пропагандистська робота Асоціації Комунікувальної регулюється Агіт ПропБюро. Праця розпочалася з кінця лютого місяця 24 року і за цей час було переведено грандіозну масову роботу по робітничих клубах, підприємствах і Вузах. Перший виступ було зроблено в Шевченківському театрі, де відбулася демонстрація прози Г. Шкурупія й великий диспут. Щоб уявити собі всю роботу, пророблену за такий короткий час, наведемо тут головніші виступи, не зазначаючи про те, що по де-яких місяцях виступали двічі й більше: 1) Клуб Друкарів ім. 1-го травня, 2) Клуб Металістів, 3) Мист. Об. «Березіль», 4) Голов. Трамв. майст. ім. т. Домбаля, 5) Пед-курси ім. Гринченка, 6) Клуб робкорів «Пролет. Пр.» ім. т. Спиридонова, 7) Трамв. парк ім. Шевченка, 8) Спілка роб. мистецтва, 9) У робкорів газ. «Більшовик», 10) Центральний Будинок Освіти, 11) Клуб 2-ої ділянки тяги, 12) Виступ в театрі ім. Заньковецької, 13) Будинок Преси, 14) Партклуб «Більшовик», 15) Клуб Залізничників, 16) Робфак Київ. Політехн.

Інст., 17) Технікум Зовн. зносин, 18) Торг. пром. школа, 19) Залізничн. технікум, 20) Кооперат. технікум й ін.

На лінії агітпропу працюють т.т. доповідачі й опоненти: Я. Савченко, М. Семенко, В. Ярошенко, О. Слісаренко, Г. Шкурупій, Н. Бажан, Г. Затворницький, М. Терещенко, А. Чужий, М. Шербак, С. Мельник, І. Мельник, Н. Сухомлин, Т. Слюсар, Ю. Яновський, Д. Сотник, В. Чередниченко й ін.

Виступи будуться в такому порядку: доповідь (програмові питання нової культури, нового побуту, екстрективного мистецтва), співповідь, і демонстрація роботи літсекції або тесекції і (ударні кампанії за календарем) диспут і кінцеве слово доповідача. Виступи довели, що комунікувальці мають широке поле до діяльності й зустрічають завжди найсприятливіше й найприхильніше відношення головним чином в аудиторіях робітничих, комсомольських і шкільної молоді.

Асоціація починає виявляти прилюдно своє обличчя в усіх своїх секторах. При чому доводиться признатися, що праця йде по вірному шляху—в Москві організується подібні організації з аналогічною установкою («Октябрь Мысли», «Общество культурной смички»).

Розгортається робота на селі—під гаслом «Американизм на селом». В цьому відношенні Асоціація Комунікувальної є перша організація на Україні (може і в СРСР), що поставила собі метою втягти найширші маси міста й села, в плані смички—шляхом самодіяльності, скеровуючи культуру в бік комуністичного американизму, подалі від безлюдних степів і тихих верб, на шляху до наукової організації праці й побуту.

Про ударну роботу останнього етапу—іншим разом.

М. С.

В МУЗИЧНОМУ ТОВАРИСТВІ ІМ. ЛЕОНТОВИЧА.

Минулий зімовий сезон був одною з найяскравіших сторінок в житті товариства. З літа лишилися ще невеликі кошти, що дістало Т-во від Раднаркому; підійшли нові музичні сили,—і праця Т-ва розгорнулася та поглибилася.

За осінь та зіму було видано 7 чисел місячника музичної культури «Музика», де, між иншим, було уміщено такі цінні наукові статті: К. Квітки: «Пісенні форми з удвоє збільшеними ритмічними групами», Ан. Буцького: «Походження музичної матерії», С. Анан'їна: «Психологія музичних переживань» та інші.

Закінчуючи 1923 рік, редакція «Музики» в ч. 8—9 оголосила, що всна в наступному

1924 році ставить своїм завданням: 1) «поширити і зміцнити зв'язок з робітничими та селянськими музично-культурними осередками (сельбудинками, клубами, культгуртками) — це буде досягнуто через апарат музиків та поширення відділу дописів; 2) містити популярно-наукові статті, звернувши особливу увагу на хорову та оркестрову справу в культосередках, музичну освіту в трудових та вищих музичних закладах».

Думку про розподіл «Музики» на два видання: наукове й популярне, як то передбачалося раніш, довелося залишити за браком коштів.

По лінії науковій, на чергових «вікторках» були зачитані такі доклади: «Основні засади музичної педагогіки» — проф. Анан'їна, «Кріпацькі капели на Україні» — Ф. Ернста, «Про ритм» — С. Барика, «Сучасне музичне життя в Москві» — П. Козицького, «Музика в матеріалістичному освітленні» — А. Альшванга, «Музика і марксизм» — Б. Манжоса, «Музичні цехи на Україні» — М. Грінченка, «Музичне життя Москви», — А. Альшванга, «Еволюція музичного мислення» — А. Буцького, «Дві музично-етнографічні екскурсії на Чернігівщину» — К. Квітки.

Крім того, продовжувалася праця складання «Словника української музичної термінології» та давалися рецензії на твори молодих композиторів, що де-далі більш надсилають свої твори на розгляд Т-ва.

Музично-теоретичну Бібліотеку Т-ва поповнено цінними творами, і 26 лютого урочисто відчинено при ній безплатну читальню для робітництва та незаможного студентства.

По лінії демонстраційної робота Муз. Т-ва виявилася в формі «суботників» і концертів Хор-Студії ім. Стеценка.

«Суботники» по своїй ідеї мають демонструвати нові твори сучасних композиторів. Перший «суботник» було присвячено творам М. Вериківського (стр. квартет, 2 прелюди для фортеп'яна, музика до «Універсального Некрополю» та «Карнавалу», а також цілком романсів). В літературній частині брали участь Могилянський, Осьмачка та інші.

Другий «суботник» було присвячено творчості помершого композитора Б. Підгорецького. Силами артистів Укр. Студії Муз. Драми була поставлена *en face op.* «Купальна Іскра».

Третій «суботник» склався з творів П. Козицького (7 форт. прелюдів, струнний квартет, і цілком романсів). В літературній частині виступали — Рильський, Косинка і Осьмачка; були зачитані нові твори Тичини.

Нарешті, з матеріалу першого і третього «суботників» було улаштовано «Екстрене Камерне Зібрання».

Наступні «суботники» будуть присвячені творчості: С. Футорянського, Л. Ревуцького, і Г. Верьовки, К. Богуславського, М. Радзівського та інших.

Хор-Студія своєю метою ставить студіювання нової і невідомої у Києві музичної літератури. На першому концерті були виконані під кер. В. Верховинця твори Леонтовича, Батюка, Верховинця й Ревуцького. На другому, під кер. М. Вериківського твори Шуберта («Пісня перемоги Міріам»), Шумана («Мандрування Троянди») і Моцарта («Реквієм»).

За відчитний період продовжувалася також підготовка праці створення Музею Музичної Культури та збудовання пам'ятника Лисенкові. Т-вом утворено журі, яке оголосило вже умови конкурсу на пам'ятник М. Лисенкові.

В галузі редакційно-видавничій Т-вом складено для Губполітосвіти збірники: «Жіноча доля» і «6 революційних пісень». Обидва збірники надруковано. Крім того, Т-во розпочало власне нотовидання (до друку віддані: Козицького «8 прелюдій-пісень» на міш хор, М. Вериківського «Гімн св. Терезі» на текст Семенка, і Радзівського — дитяча опера).

В ознаку жалоби по Леніну в Т-ві відбулися жалобні збори, під час яких було виконано хором педкурсів ім. Грінченка два хори «Пам'яті Леніна», музика Вериківського.

Крім того, закінчено складання і віддано Держвидав до друку збірку пісень праці і волі: «Червоний Заспів». Збірка ця містить 22 твори композиторів: Леонтовича, Вериківського, Степового, Козицького, Ревуцького, Радзівського та Верховинця до слів пролетарських поетів: Франка, Тичини, Хвильового, Сосюри, Йогансена та інших. В Т-ві в присутності низки запрошених представників партії, влади та діячів культури відбулося демонстрування «Червоного Заспіву». В концертній частині взяли участь: Хор-Студія ім. Стеценка під керівництвом В. Верховинця, студентський хор під орудою т. Тараканова та Вокальний квартет ім. Степового при Т-ві. Демонстрування зробило як найкраще враження.

Що до діяльності філії Т-ва то на перше місце слід поставити Подільську філію у Винниці. Філія має добру капелу, зв'язалася з робітничими та професійними культосередками, з музичним технікумом у Винниці, збирає спадщину Леонтовича та веде записи народних пісень. На чолі філії стоять: С. Папа-Афанасопуло, Губерман, Маньківський, Вікул та інші. Постановою Подільського Губвиконкому капелі філії дано необхідну грошову допомогу.

Чернігівська філія Т-ва лише з літа минулого року розпочала свою працю. Має

хор під керуванням т. Крижанівського. Веде музичну працю по вузах та клубах.

Є філія Т-ва і в Полтаві. Але завдяки низькій місцевих причин діяльність її до цього часу обмежувалася лише працю струнного квартету (цікл стильових вечорів). Нині з переобранням президії філії намічається більш інтенсивна та планова праця в контакті з політосвітними органами та клубними організаціями.

Закінчуючи огляд діяльності Т-ва, треба зазначити, що Т-вом, крім того, переводиться нині підготовлена праця що до скликання «першого всеукраїнського з'їзду діячів музичної культури», потреба в якому давно вже назріла та розроблюється план переведення «Дня музики», який намічається 7 грудня у всеукраїнському масштабі.

* Конкурс на пам'ятник М. Лисенка. З метою вшанування М. В. Лисенка Музичне Товариство ім. Леонтовича оголосило збір пожертв на пам'ятник Композиторові.

Жертви, що надходять для цієї мети, будуть використані для збудовання у 1925 р. пам'ятника гідного Великого Кобзаря.

Т-во насамперед створило журі.

До складу журі увійшло 7 осіб: представник родини М. В. Лисенка, два представники Музичного т-ва ім. Леонтовича, по одному представнику від Української Академії Наук, Архітектурного Інституту та Інституту Пластичного Мистецтва й С. О. Єфремов, обраний самим журі. Журі виробило умови конкурсу, які товариство його оголошує тут: Умови конкурсу до проекту мавзолея на могилі М. В. Лисенка:

1. Мавзолей повинен мати характерні риси народної української архітектури й відповідати матер'ялу, з якого він буде зроблений, повинен бути дуже простий, як з зовнішнього боку, так і в середині, і відповідати духу народнього композитора, яким був Микола Віталієвич Лисенко.

2. Матер'ял залізо-бетон на бетонному основанні (пліта).

3. На стінах в середині повинні бути місця для мозаїчних композицій.

4. Освітлення через звичайні вікна в стінах, малого розміру.

5. Вхідні двері з тривалого матер'ялу (металеві).

6. Площа—16 кв. аршин.

7. Проект складається: а) з плану, з фасадів (передній, боковий і задній), б) 2 розрізів (по вхідній вісі і поперечній вісі), в) перспективний вигляд, г) обрахунок матер'ялу і роботи.

Останній термін присилки проектів—три години 1-го вересня 1924 року. За ухвалені проекти присуджуватимуться премії: 1-ша—20 черв. і 2-а—10 черв.

Проекти мають бути надіслані запечатаними з дивізією на конверті і на самому проектові на адресу: Київ, вул. Раковського 15 (кол. Велика Підвальна) Музичному т-ву ім. Леонтовича—для журі пам'ятника М. В. Лисенкові.

ТЕАТРИ

Театр української музичної драми. В Києві утворюється театр української музичної драми, до репертуару якого ввійшли: «Купальна іскра»—Підгорецького, «Сорочинський ярмарок»—Мусоргського, «Одруження»—Мусоргського та низка перекладних опер.

До складу трупи увійшли Макарова, Новикова, Дісар, Карякін, Бистровський, Новольсеті та інші.

Ініціатор організації муз. драми Дурдуківський.

Перша вистава муз. драми «Запорожець за Дунаєм» відбулась в Луканівському робітничому райклубі.

КОНЦЕРТ «ДУМКИ» З ТВОРІВ П. ТОЛСТЯКОВА

13 квітня відбувся концерт «Думки» творів Толстякова. В програм увійшла низка хорових творів на революційні сюжети.

* В Капелі «Думка». Студенти незалежники Київських Вузів обрали керівника «ДУМК'и» Нестора Городовенка почесним членом К.Н.С.а. ВЦВК і Р.Н.К. постановили визнати «ДУМК'у» Першою Робітничо-Селянською Капелою УСРР.

* 13 квітня в залі консерваторії відбувся концерт з творів Ліхнякевича (опера «Причинна» і романси).

КОНЦЕРТ ХОРА-ДІЙСТВА

6 квітня в пом. Пролетарського музею відбувся концерт хору-дійства під кер. М. Тараканова. В програм увійшли твори Леонтовича, Вериківського, Козицького, Михальчука.

В основу праці хор-дійства кладе поєднання хорового мистецтва з рухом і сценічною дією. Концерт справив дуже гарне враження.

КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКА ХРОНІКА

В театрі-студії ім. Михайличенка закінчено постановкою п'єси «Насіння» за повістю Юрія Лебединського «Неделя».

Російський колектив працює над постановкою «Дурная вест» за Ейнштейном переробка Розенцвейга.

В театральному технікумі закінчено перший триместр; після перерви починається практична праця й на основному кінофакультеті, що переносить влітку свою роботу на пляж біля Яхт-Клубу.

Театр-Студія «Буревістник». Російський колектив молоді, що працює при будинку освіти, готує до постановки п'єси Дія «Накануне», епізод із життя В. І. Леніна.

Агітмас ім. 1 травня. Агітмайстерня ім. Першого Травня, що складається з комсомольської молоді під керівництвом т. Загворницького, готує низку агіток до революційних свят. Виставлено вже було в робітничих районах «Агіттрибуна № 1», що користувалась успіхом серед аудиторії. Зараз готується до 1 травня п'єса Френкеля «Агіттрибуна № 2—КП».

Український студхордійства. З ініціативи енергійної молоді з муз.-драм. інституту ім. Лисенка зроблено спробу організації гармонійного синтезу мистецтв: музики, слова і танцю (міміки й пластики також), шляхом організації хора-дійства. За цю роботу взявся загально-студентський хор, під керівництвом Тараканова та Самарського.

Виступ хору дійства відбувся на початку квітня в музеї комуністичної освіти (б. Педагог. музей). Де які речі, як «Коваль», «Рієм», стрівали дуже активне реагування аудиторії організованої виконанням.

Театр-Студія при клубі «Совработник». В 20-й раз успішно виставляли «Невероятно, но возможно», плід довгої ретельної праці студійців під керівництвом Чужого.

Нова постановка, що відбулась вже в квітні, «Проделки Скопена» — яскрава, розроблена до деталей вистава, проте вона стрінута громадянством холодно.

Праця студії, це — продовження «славних традицій» (вже минулих) М.Х.Т.

Літературне об'єднання «Майна». Недавно згуртувалось в «Домі освіти» (при спільці Робос) літературне об'єднання «Майна», в склад якого входять молоді російські письменники.

Ця організація робить виступи в будинку преси і збирається відкрити літ.-студію.

«МАКБЕТ» У «БЕРЕЗОЛІ»

Курбасівська постановка «Макбета» в початку квітня була справжньою весняною радістю, хоч мудреці ті спеці й постаралися потопити її в цілій повіді «принципових» питань, з них же перше, — чи можна класиків взагалі, а Шекспіра зокрема модифікувати? Від усіх «принципових» питань вийшло нудотою, бо й справді, хіба так важно, чи радість прийшла згідно з принципами,

чи навпаки їм? Аби була радість, аби було творче осягнення!

А великий режисерський талант Курбаса постановою «Макбета» одержав велику перемогу, витримав не аби-який іспит і, даючи сучасному глядачеві класичну трагедію з королями, відами і т. і., зберіг в тому вражінню, яке достав глядач, основні риси глибокого замисла геніяльного драматурга і поета людських пристрастей... Чого-ж це можна вимагати від режисера?

Звичайно, цілком можливо більш-менш систематично проаналізувати засоби режисерської роботи, але в цих коротеньких рядках під першим впливом справжньої художньої радості, яку дав «Макбет», це робити просто нудно... Тим же, хто кричить, що всяка модифікація авторського тексту єсть образа святині, скажемо: жадної шекспіровської п'єси без певної модифікації ніколи й не давали... Почати з того, що копіюри загально призначено робити можливим...

А кожна копія вже єсть певною модифікацією текста... І виходить, що все питання лише в тому, аби та чи інша модифікація не руйнувала основних рис художньої будівлі... І, звичайно, коли питання ставити абстрактно, «принципово»: чи можна в шекспіровський текст вносити вставки? — ми одповімо ні, не можна, взагалі не можна, а от Курбасові можна... Переможців не судять, кажуть...

Де-кому здається блюзнірством ламання трагедійної дії вибриками блязня, інтермедіями... Але на це хочеться відповісти однією справжньою «історією» з театральної історії Київ: років більш 50 тому в Києві йшов «Гамлет», йшов досить пристойно, але без всяких замахів на якусь оригінальність постановки, шаблоново. І ось в останній сцені, коли Гамлет кидається на короля і заносить над ним шпагу, а потім коле нею його, з «царства небесного» (галерки) — послідовно пролунало:

— Шах — королеві!

— Мат — королеві!

Було це хуліганським вибриком дикуна, чи якоюсь внутрішньою потребою зламати, зруйнувати, перебити трагедійну дію?

Може читачеві легше буде одповісти собі на це питання, коли скажемо, що автором «виступу з галерки» був — Михайло Петрович Драгоманів, тоді молодий студент Київського університету...

Те, що зробив під впливом несвідомої внутрішньої потреби Драгоманів з галерки — Курбас свідомо переніс на сцену... В тому весь зміст його способу постановки «Макбета»...

І ще раз зазначимо — головне те, що геніальна трагедія Шекспіра за допомогою того «способу» ділає на глядача відповідно ав-

торському замислу і в цілому спектаклі стає величезною радістю великого художнього досягнення, хоч би те й заперечували мудреці і спеці...

Лесь Курбас в цій постановці показав свій справжній художній зріст...

Мих. Мошлянський.

* Театральна майстерня «жовтень». Теперішня театральна майстерня «Жовтень» рійниться від театру «Жовтень», заснованого т. Галиком в-осени минулого року.

Коротка історія цього театру така. Колектив української драми, що складався з старих акторів під режисурою Пащенко, намітивши репертуар, що складався з творів Винниченка, Карпенко-Карого, Тогобочного, то-що.

Були вставлені «Гріх», «Казка Старого Млина» і—нарешті—закрита вистава для членів профспілок—«Бунтар» Ірчана, в постановці Пащенко. Остання вистава мала успіх серед робітників.

З запрошенням на завідування худ. частиною т. Криги, почалася диференціація в колі працівників театру, з'ясувалась ненормальність сполучення старого актора народного дому (переважно безідейного ремісника) з свіжою молоддю, що теж прилила до театру.

В перших числах березня вся молодь з 34 осіб, була переглянена комісією з участю Губполітосвіти і організована в театральну майстерню «Жовтень», першу чисторобітничу театральну організацію в Києві.

Старі-ж актори окремою групою продовжують «свої традиції» Троїцького народу, виставляючи п'єси з репертуару давнього...

Т. М. «Жовтень» в основу своєї праці взяла організаційний досвід Московського Пролеткульту і метод виховання майстра за системою Л. Курбаса.

Зараз в майстерні йде тренувальна праця по різних театральних дисциплінах, поруч з політичною освітою.

Разом переводиться й праця в підготовці репертуару.

Готується на перше травня «Вічний революціонер»—колективна продукція на 3 дії, «Карл Крафт»—Кравчуковського, «Нетрі»—Сінклера, «Чуєш, Москва!»—Третьякова.

Завдання на осінь—обслуговування робітничих районів.

Адміністративними справами майстерні керує т. Голик.

М. Я.

* Літературні виставки. В Читальні Всенародної Бібліотеки України при ВУАН уліштовано 2 виставки.

1. «Ленін». Посмертні видання творів Леніна, література про Леніна, видана по

смерті його, 27 портретів Леніна з різних років його життя й т. и. Всього 117 експонатів.

2. «Перше травня». Найновіша література про перше травня. 145 експонатів, у тім числі газети на 1-ше травня за 1918—1923 рік.

* В кооперативному технікумі для ознайомлення студентів з музичною літературою провадиться цілк лекцій-концертів. Відбулися концерти: «Лисенкова школа», «Стара українська художня пісня», «Могутня кучка». «Чайковський та його школа», «Бах, Моцарт, Бетховен і Гайдн», «Романтики—Шуберт і Шуман». Лекційну частину провадить П. Козицький.

* Виставка секції УЗО Всеробмісу. В кінці березня закрилась виставка Секції УЗО Всеробмісу. Це була перша професійна виставка в Києві.

Мета виставки—вияснити мистецьке обличчя, як колективів так і окремих кустарів, а також ознайомити широкі кола громадянства з працею й досягненнями художників за часів революції—досягнена як найкраще.

В виставці брали участь Інститут мистецтв, художньо-керамічний межигірський технікум, культур. ліга, монетна майстерня м. о. «Березіль», студія Прахових, художньо-промисловий колектив, майстерня Бойчука, Кричевського, та одиночні кустарі, як С. Жук та інші. Помешкання виставки весь час було повне відвідувачів—переважно студентів, та екскурсантів членів профспілок.

* В. Підмогильний написав оповідання «Трік-трак» і здав до друку другу книжку своїх оповідань.

* Антоненко-Давидович скінчив нову революційну п'єсу «Вир» і написав оповідання «Пегас» та «Синя волошка». До друку готує першу збірку своїх оповідань.

* Григорій Косинка написав нове оповідання «Постріл» і виготовував до друку другу книжку своїх творів.

* Дм. Загул працює зараз над перекладами німецьких експресіоністів і написав де-кілька ліричних поезій.

* Т. Рильський закінчує нову велику поему «Фенікс» і здав до друку Д.В.У. другу книжку своїх поезій.

* Євген Плужник написав велику поему «Дні».

* Гр. Верьова розслав на хор «Карманьолу» (пер. Меженка).

СМЕРТЬ ПИСЬМЕННИЦІ

22 квітня б. р. в лікарні водного транспорту вмерла українська письменниця Грицько Григоренко (Олександр Косач). Покійна співробітничала

в українських часописах. Перша книжка її оповідання: «Наші люде на селі» вийшла в 1898 році.

НА КИЇВЦІНІ

М. Умань. Соціально-історичний музей. Окружний соціально-історичний музей Уманщини почав в Умані обслідування будинку колишнього Базилянського монастиря, збудованого на початку XVIII в.

Монастир цей на своєму віку бачив чимало. 1768 року, коли гайдамаки захопили Умань, його, як кажуть перекази, було поруйновано. В 19 столітті, в 30 роках, після нещасливого польського повстання монастир ліквідовано і повернено на військову касарню. З шостидесятих років тут містився суд. Тепер це будинок профспілок.

Про цей монастир серед місцевого населення є чимало переказів. Є перекази про те, що в стінах монастиря поховано численні скарби, що від монастиря йдуть таємні ходи аж до Грекового лісу, Сатіївки та інше.

Обслідування має на меті скласти план будинку, встановити, який вигляд мав він у старовину.

Встановлено, що під монастирем є цілі підземні споруження, похоронні склепи. У похоронному склепі, поруйнованому шукачами скарбів на протязі 19 віку, знайдено труни. А в трупах шматки матерії від яси, воскова свічка та рештки взуття й одягу.

У підземеллю серед уламків оздоб старого костюлу знайдено, між іншим, пістоль та рушницю з написом «тікай, бо біда».

* Уманський Окрумзей. Організацію Уманського Музею розпочав у 18 р. місцевий вчитель т. Курінний, зараз завідує Уманським Окрумзем.

Музей має такі відділи:

Археологічний багато має матеріалів до оброблення й наукового досліді: речі трипільської культури, культури кимерійців (скорчених небіжчиків), готської, скитської, князівських часів і цікаві з науково-архе-

ологічного боку речі білогрудівського могильника, що відносяться теж до часів трипільської епохи.

Відділ Соціальної боротьби з підвідділами: а) старих часів, б) історії Уманщини, в) нових часів.

Картинну галерею, в котрій є а) італійське мис-во, б) фламандці, в) голандці, г) ампір, д) багато ще не систематизованих речей західно-європейського мис-ва, е) гравюра, офорт, літографія. В цьому відділі є оригінали Ториналі, Хоседе Рібейра, Жан Фроса, Тама, Жан Веніга, Лампі, 5 оригінальних офортів Рембрандта, літографія 1509 року і инш. Є дані, що на окрузі є до 1200 старовинних картин, в музею поки що зібрано 350.

Відділ Польського малярства найбагатіший, тут є оригінали знаменитих малярів Польщі — Кассака, Орловського, Котарбінського, Жмурка, Аксентовича, Матейка і инш. при чому збирання цього відділу в повному ході, і на повіті ще є багато коштовних речей.

Музей має багато цінного фарфору, порцеляни, а також меблів.

Відділ стародруків з бібліотек магнатів; між иншим є Венеційські видання 16 ст., опис війн Хмельницького, написаний через 30 років після повстання.

Акти й документи — гол. чином з врятованої бібліотеки польського історика Хоткевича.

Картографічний відділ, в якому є атлас Європи Сімсона (17 ст.).

Колекції нумізматичні, сфратістичні (печаток) та дактиліотеку (перснів).

Археології культів, при чому в основу цього відділу покладено систематизування матеріалу не по окремих майстрах, а розвиток примітивного релігійного малярства (анонімних малярів — богомазів).

З жовтня міс. минулого року Окрумзей має бюджет, але дуже обрізаний. Штату музей раніш мав 4 особи, зараз штат скорочується до 2-х.

НА ПОЛТАВЦІНІ

М. Червоноград. До цього часу місто не мало жадного часопису і лише цими днями з ініціативи педагогів вирішено видавати журнал дитячої творчості під назвою «Червоною доріжкою». Крім того, місцевими організаціями вжито заходи до видання своєї газети, принаймні тричі на тиждень.

При раді Рабтос'а працює педагогічний гурток для підвищення кваліфікації педагогів.

Театри майже не працюють. На цьому й кінчається культурне життя окружного міста.

В квітні відбулася конференція спілки Робосу м. Червонограду. З'їхалися секретарі райкомів, селпрофделегати, брали участь також і місцеві вчителі.

Центром уваги конференції був доклад на тему: «Іліч та інтелігенція». На конференції виявилось, що відношення партійних товаришів до вчительства набрало нормальних форм як у центрах, так і в глухих закутках.

Проведена політперевірка серед учительства показала, що учительство весь час іде за заповідями Володимира Іліча.

Зазначено було, що праці на селі непочатий край. І говорилося про те, як ведеться кампанія за ліквідацію неписьменства і взагалі, що праця підвищення культурного рівня села ще не дає бажаних наслідків. Тут же було вяснено причини, що гальмують справу. Причини полягають в індивідуалістичних формах господарювання, що існує зараз на селі.

І. Ш.

М. Прилуки. 16 березня відбувся окружний з'їзд письменників Прилукичини. В організації його прийняла участь існуюча літстудія й редакція місцевої газети. На з'їзд прибуло 14 товаришів, що пишуть вірші, п'єси, оповідання, то-що. Більшість з них — селяне; єсть службовці й представники трудової інтелігенції. Серед селян єсть т. т., що одержали лише початкову освіту, а потім поширили її за плугом.

По докладу про необхідність і завдання спілки письменників, постановили утворити спілку письменників Прилукичини.

Тов. Ол. Ведміцький зробив доклад про різні літературні угруповання на Україні, ознайомив з їх платформою і завданнями. Зважаючи на те, що на з'їзді були члени, що мало знайомі з завданнями письменства, ухвалено зразу не приєднуватись до тої чи іншої організації, а утворити свою спілку (літгурток), що об'єднує всіх товаришів, які стоять на ґрунті ідеї тісного зв'язку революційного селянства з пролетаріатом і

скеровують свою роботу до закріплення здобутків жовтня.

По докладу тов. Хоменка про практичні завдання спілки, постановили працю спілки поділити на дві частини: 1) студійну (читання докладів, творів, критика) і 2) демонстрацію творів перед робітництвом та селянством. Окрім того ухвалили, аби члени спілки збирали етнографічний матеріал Прилукичини. Збори членів спілки улаштувати двічі на місяць.

Для керування справами спілки обрано бюро в складі тов. Ол. Ведміцького, Єв. Хоменко, Дм. Гордієнко.

Увечері того ж дня в помешканні партклубу відбувся перший літературний вечір. Тов. Ведміцьким було зачитано доклад про сучасну українську літературу й течії в ній. Доклад ілюстровався товаришами декламацією кращих зразків творів «Плугу», «Гарту» і инш.

В кінці члени з'їзду зачитали деякі з своїх віршів. Заля партклубу була переповнена. Слухачі уважно віднеслись до вечірки й тепло вітали виступаючих товаришів.

Бюро спілки в місцевій газеті звернулося з відозвою до всіх письменників, що не були на з'їзді, вступити до спілки.

До спілки прийнято нових чотирі члени. Всього спілка нараховує 18 членів.

Метеорний.

НА ЧЕРНИГІВЩИНІ

* «Плуг». В квітні місяці відбувся в Чернигові з'їзд літераторів Чернигівщини. Після ознайомлення з статутом та художньою й ідеологічною платформою спілки селянських письменників «Плуг» з'їзд ухвалив закласти філію цієї спілки і в Чернигові.

* **М. Конотоп.** Знахідка фотографії і гравюри Шевченка. В м. Конотопі, на Чернигівщині, місцевий музей української старовини знайшов фотографічну карту і гравюру Т. Шевченка.

Фотографія являє собою групу з Шевченком посередині. Шевченко в оточенні чотирьох осіб сидить на бар'єрі, склавши руки і поклавши їх на коліно правої ноги; одна нога підобгана під другу. На ньому — шуба з смушевим коміром, шапка і чоботи. По боках сидить і стоїть четверо невідомих осіб — двоє з бородою, а двоє без бороди.

Сфотографовані на карті особи мають вигляд середніх літ, інтелігентні обличчя.

Приблизний розмір фотографічного знімку 4,5×6,5 в.; приблизний розмір бланку, що на ньому наліплено знімок, 6×8 в.

Фотографія, до придбання її музеєм, належала гр. Трофимовій, до котрої вона, з її слів, перейшла від сім'ї Лазаревських, з якою Шевченко був у дуже приятельських відносинах, особливо з одним з братів Лазаревських — Михайлом, котрий дуже багачко допомагав Шевченкові під час його заслання (Лазаревські жили недалеко від м. Конотопу, в с. Гиравці).

У тієї ж гр. Трофимової й Шевченківська пам'ятка — гравюра його роботи «Христос в Еммаусі». На ній маєть напис, зроблений рукою Шевченка, який свідчить про подарування її Т. Шевченком Михайлові Лазаревському. Через брак коштів музей цієї гравюри не придбав. Звертаємо на неї увагу.

В. Різниченко.

Р С Ф Р Р

МОСКВА

* Москфільгарт. В українському пролетарському клубі імені Т. Шевченка 12 квітня відбулась чотирнадцята вечірка Москфільгарту. Першу частину вечірки було присвячено диспуту про майбутнє української літератури.

Доклад на цю тему зробив т. Кость Буровій (негартіванець). На думку т. Буровія — ми зараз маємо організацію, стилізацію, та декламацію, а самої літератури в широкому розумінні в нас нема. Читач не впливає на письменника та й не може впливати, бо друкованої книжки письменника читач зараз майже не бачить через тяжке становище друку. Отже творці зараз одірвані од масового читача. Заставляючи в формальному підході до революції, наші поети й письменники, за випадком двох-трьох осіб, не дають оригінальних творів, ні революційних, ні неревольюційних, а за шаблоном виробляють революційну декламацію, що, оскільки вона не є оригінальна, повинна відсунутись по-за межі мистецтва. Час агітки минув. Розпочався період глибокого й широкого освітлення в літературі як самої революції, так і нового життя, нового побуту, нової людини. Об'єктом літератури вже має бути не сама маса в цілому, а людина з маси. Сучасна література повинна зафіксувати побут революції, а відціль виникає необхідність реалізму в творах, необхідність глибокого обсервування життя, необхідність зв'язку з масовим читачем, що можливо тільки після колосального збільшення видавничої діяльності.

Що до майбутніх шляхів і напрямків в письменстві, тут має поширитись і закріпитись на довгий час романтичний напрям. Революція висунула багато питань, що над вирішенням їх література довго працюватиме в формі утопічних і фантастичних творів. Великого значіння має набрати революційно-авантюрний роман, розробка сюжету, а також твори глибокого психологічного змісту.

Другою частиною вечірки було зачитування авторами власних творів і обговорювання цих творів аудиторією.

Вечірка закінчилась концертом, що в ньому брали участь артисти: А. М. Семенців, т-ка Горошко, т. Ерденко (скрипка) і хор клубу під орудою т. Савчина.

Л. Л.

* Володимир Гадзінський скінчив переклад цілу поем Вергарна Емілія під заголовком «Гімни до життя». До цього циклу увійшли головні революційні поеми,

наприклад: «Почуття сучасности», «Товпа», «Праця», «Вперед», «Діло», «Осягнення» і инш. Він же надрукував у збірці Москфільгарту (Москва 1924 р.) поему «Титан» і вірші «Ціклон» та «В час зрілих днів моїх», а також поему «Ейнштейн» (у 1 № «Нової культури», Львів).

Працює над «Критикою укр. літ. критики».

Російський Держвидав запропонував йому видати другим виданням книгу «Революційний рух у Сх. Галичині (1918 і 19 р. р.) на російській мові».

* Кость Буровій зробив переклад на російську мову новелі Хвильового «Кіт у чоботях», написав пародію на цю новелю під назвою «Кіт у чоботях в Москві», переклав на російську мову поему Тичини «Плач Ярославни» і написав по українському характеристику творчості Тичини («Вітер з України»).

* Вивчення літератури в отяків. На об'єднаному засіданню колегії Ц. Вотського Бюро Н.К.П. і правління наук. т-ва по вивченню вотської культури вирішено звернути увагу академічного центра на те, щоб матеріали, які збираються по цьому питанню, передавались людям досвідченим в цій галузі. За московським науковим т-вом вотської культури визнано право автономної наукової організації, при чім в галузі науково-дослідчій і методичній т-во працює в повному контакті з академічним центром. Постановлено організувати курси вотської мови для студентів Вот. області, які вчатьсь по вищих школах Москви.

* М. Нов. Єрусалим. Музей поміщицького побуту. По колишніх поміщицьких маєтках навкруг Нового-Єрусалиму (під Москвою) випадково знайшли багато цінних історичних пам'яток.

Так, в маєткові Чернишова, генерала катерининських часів, знайдено карти районів війни з Туреччиною. Ці карти мають дуже велику наукову вагу.

У маєткові Микольське-Урюїно знайдено колекцію старовинної зброї, починаючи з 17 в., та олів'яну дарохранительницю боярина Артамона Матвіїва.

З инших колишніх маєтків вивезено багато цінних картин, меблі та книжок 18 століття. З усього цього матеріалу у помешканні Ново-Єрусалимського монастиря організовано музей поміщицького побуту.

Музейний відділ Головнауки взявся за відновлення Ново-Єрусалимського монастиря, як цінного архітектурного пам'ятника часів Никона.

ЛЕНІНГРАД

УКРАЇНСЬКЕ ЖИТТЯ

1. Групою студентів українців Географічного Інституту, в яку увійшли кілька студентів позашкільників, закладено при Етнографічному гурткові Географічного Інституту українську секцію. Зараз секція ця об'єднує студентів українців ленінградських ВУЗ'ів.

Більшість членів гуртка працює в етнографічному відділі Російського Музею (бувшого Олександра III) під керівництвом проф. Бараненка (читає українську мову) та наукового співробітника Крижанівського (читає матеріяльну культуру українського народу).

Всі члени секції, які працюють зараз у Російському музеї, готуються до літніх екскурсій, що мають відбутися під керівництвом проф. Богораза (Тан'а). Чергове завдання української секції—зібрати етнографічні матеріяли, що відбиватимуть сучасний український побут. З матеріялів цих буде складено окрему збірку. Збірки мають видати в-осени цього року.

2. 23 березня українською секцією при Географічному Інституті за допомогою студентів-українців Позашкільного Зінов'євського Інституту та інших ВУЗ'ів влаштовано було український вечір, присвячений пам'яті Т. Г. Шевченка.

На вечері віншував гурток від Укр. Товариства проф. Щавинський, від Російського музею—Крижанівський, від Позашкільного Інституту—тов. Кібрик—уповноважений Головлітосвіти УСРР. З привітанням також виступив проф. Богораз.

Вечір цей мав на меті українське пролетарське студентство спаяти для загальної

праці, неукраїнське ознайомити з сучасним українським життям. На вечері було прочитано кілька докладів, присвячених Т. Шевченкові. В концертному відділі читали вірші Шевченка, Франка, Олеся й Тичини. Було поставлено п'єсу Васильченка: «На першій гулі».

Студент Позашкільного Інституту т. Борейко організував виставку праці Держвидаву України.

3. 24-го березня в бувш. Михайлівському театрі відбувся вечір, присвячений пам'яті Т. Шевченка.

Вечір був організований трупю артистів українського державного театру ім. Шевченка.

Увечері брали участь артисти академічних театрів: Журавленко, Максимів та інші. Співав український хор Томашівського.

Прибуток од вечора піде в фонд на організацію пам'ятника Т. Шевченка.

4. Ленінградське товариство дослідників української історії літератури та мови організувало урочисте засідання, присвячене пам'яті Шевченкові.

Було зачитано кілька докладів, присвячених поетові. Товариство має цілу низку докладів, що складуть собою окремий Шевченківський збірник. Поки-що неспромога видати збірник: коштів нема.

5. У неділю 27-го квітня відбулося відкриття українського театру ім. Шевченка. Репертуар старий—побутовий.

Леся Мошлянська.

КУБАНЬ

* Укрпедтехнікум в ст. Полтавській. 6 березня 1924 року при Технікумі засновано спілку пролетарських письменників. У спілці сім членів та п'ять студійців. Робота ведеться живо, продуктивно: живим струмочком вливається в студентське оточення, втяга в працю всіх, захоплює молодь в новій марксіській літературі. При розборі останньої приймають гарячу участь педагоги, студенти та одвідувачі. В живій праці почувається бадьорий дух, піднятий настрій освіжає, оздоровлює гуртки студентства. Кубанська спілка дала 8 вечір-рок. На вечірках вивчається марксизм, для

цього втягається також, по можливості, оточення. Ідеї марксизму переносяться в гуртки, в загально студентську живу газету, в культурно-освітню працю серед населення, де Кубспілка бере безпосередню участь.

На вчительській конференції 20 березня спілці була дана дискусія на тему: Нова література та її значіння. Дискусія пройшла бурхливо. В Кубспілці засновано гурток кореспондентів газет і приступлено до видавництва на Кубані свого «Альманаха» і збірки творів Дорожного.

ЗАКАВКАЗЗЯ

ВІРМЕНСЬКА КУЛЬТУРА

* **М. Тифліс.** До Тифлісу прибув відомий по російській сцені режисер Валер'янів (Чіслян), який заявив, що хоче в вірменському театрі працювати спеціально для робочих мас у Радянській Вірменії.

* **Смерть вірменського поета.** 19 квітня 1924 р. у Вірменії помер поет Акоп Айвазян. Тов. Айвазян був пролетарським поетом, не дивлячись на те, що, після закінчення сільської школи, 14 років він був посланий до Відня, щоб стати його манахом. Після чотирьох років перебування у Відні А. Айвазян повернувся до Росії і почав учитись, а вже в 1920 році він був у лавах Червоної Армії.

* **Відома опера А. Тігран'яна** за поемою О. Туман'яна—«А нуш» виставляється зараз в робітничих театрах Тифлісу з великим успіхом.

* **Виставка картин вірменських артистів-малярів у Ерівані** має великий успіх. Виставлено до трьохсот полотен.

* У Тавриді (Персія) відбувся літературний вечір з нагоди 30-річного ювілею праці відомого вірменського вченого філолога Х. Аджар'яна. Х. Аджар'яна запрошено лектором в Еріванський Вірменський Університет.

* У Відні виходить вірменський двотижневий літературно-науковий журнал «Арек» (Сонце).

* У Венеції влаштовується в цьому місяці виставка картин артистів-малярів різних країн. Вірменському малярству відведено десять місць. Із Вірменії на виставку їде артист-маляр Сар'ян.

* **25-річний ювілей.** В квітні місяці в м. Баку Азербейджанський Наркомос та робмис святкували 25-річний ювілей заслуженого вірменського артиста Вартана Мирзояна, основоположника Авчальського народного театру в Тифлісі і драмстудії в Ерівані.

* **Твори поета-Вагана Теряна** в трьох томах вийшли на вірменській мові в 1924 році в місті Константинополі.

* **Дорелік Демірч'ян** написав вірменською мовою п'єсу за сюжетом східної казки: «Хоробрий Назар». П'єса ставиться в театрі Руставелі в Тифлісі з великим успіхом.

* **Єзди.** Племя Єзди, що живе в Вірменії, потроху прокидається. Єзди стояло на нижчій щаблі культурному, не мало до цього часу шкіл, літератури, а було цілком в лабетах свого духовенства. Тепер починають Єзди похід проти останнього.

ГРУЗИНСЬКА КУЛЬТУРА

* **Журнал «Кавказіон».** Спілка грузинських письменників почала видавати в Тифлісі щотижневий літературний журнал «Кавказіон». В першому числі цього журналу, що вийшов у квітні місяці, надруковано між іншим переклад відомої поеми Ов. Туман'яна—«Одна капля меду». До друку виготовлено і переклад «Фауста» Гете.

* **30-тирічний ювілей артистичної діяльності робітника-артиста Н. Гоцїрїдзе.** З нагоди ювілею була улаштована вистава в театрі ім. Руставелі в Тифлісі, після якої вітали Гоцїрїдзе. Від імені Грузинського уряду Гоцїрїдзе передано було звання народного артиста і 100 червінців, а від імені Закавказького уряду—50 червінців. Одну з лікарень Тифлісу, а також громадську аудиторію названо іменем ювілянта.

* **35-річний ювілей.** Комітет мистецтв при Наркомосі Грузії вшанував святкування ювілею 35-річну діяльність заслуженого артиста держтеатрів т. В. Палишвілі.

ТУРЕЦЬКА КУЛЬТУРА

* **Комедія «Ревізор» Гоголя** турецькою мовою в травні місяці була виставлена в турецькій академдрамі в Тифлісі.

В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ

НІМЕЧЧИНА

СХІДНО-ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ІНСТИТУТ У БРЕСЛАВЛІ

По весні 1918 року в Бреславлі був заснований особий Інститут для вивчення Східної Європи. Інститут перший час мав тісний зв'язок з Бреславльським Університетом і Політехнікумом. Нова господарча кон'юнктура, яка виникла після світової війни, вимагала більш глибокого і близького

ознайомлення з географічними, економічними і культурними відносинами країн Східної Європи, оце й була причина, що викликала думку про збудування цього Інституту.

В 1921 році Інститут, посівши у власному будинкові, поширив і поглибив з цього часу

свою науково-дослідчу і організаційну діяльність по вивченню господарчого, культурного та розумового життя народів Східної Європи, а також використовуванню зібраних матеріалів в інтересах вищих шкіл, урядових і господарчих органів Німеччини і т. д.

На підставі своєї конструкції Інститут переслідує головним чином такі конкретні цілі:

1) Збирання всього друкованого і рукописного матеріалу, як офіційного, так і неофіційного (книги, журнали, витяжки із газет, урядові і приватні відомості, листи і т. п.), які торкаються всебічного життя Східної Європи.

2) Систематизація і обробка цього матеріалу, особливо юридичних і статистичних джерел. До цього притягаються спеціально підготовлені наукові співробітники і перекладачки за-для надання зібраним матеріалам форми зручної для праці Інституту.

3) Притягнення до співробітництва в Інституті закордонних сил, особливо із східно-європейських країн, заснування мережі представників і кореспондентів у цих країнах і командировка фахівців на місця.

4) Налагодження контакту з науковими інституціями та організаціями, які переслідують ті ж самі, або подібні завдання, за-для обміну думками та за-для взаємної інформації.

5) Росповсюдження загалом добутих матеріалів шляхом дозволу широким масам користуватися бібліотекою та архівом Інституту, а також публікація відбитків, видання наукових праць і практичних підручників та справочників, крім того, способом відповідей на різні запитання, улаштування лекцій і т. п.

Організація Інституту має такий вигляд: В склад Інституту входять, з одного боку, дійсні члени, які були обрані при заснуванні Інституту радами Університету та Політехнікума Бреслава. Їх шереги поповнювалися шляхом дальнішого обрання, але остаточне затвердження їх робиться Правлінням Інституту на підставі наукових чи практичних заслуг даного кандидата. З другого боку, Інститут нараховує деяку кількість почесних членів, які вибираються збиранням дійсних членів за особисті заслуги перед Інститутом. Нарешті, в склад Інституту входять члени-кореспонденти, які роблять щорічний внесок у касу Інституту і мають право користуватися всіма його інституціями, але на загальних зібраннях не користуються правом рішеннячого голосу.

Загальні зібрання належачих до складу Інституту відбуваються принаймні один раз на рік за-для зложення річного справоздання про діяльність Інституту, обрання

Правління і нових членів. Загальне господарче керування, а також репрезентація Інституту, зносини з другими інституціями належить Правлінню, яке складається з семи осіб, обираємих із дійсних членів.

Інститут одержує для бібліотеки і архіва над 100 газет, де 74 на німецькій, 19 на російській, 8 на польській і чеській, 2 на українській мові і т. д. В архівах заношується над 100.000 газетних вирізок, які торкаються того чи іншого боку життя та історії східно-європейських держав. Бібліотека Інституту прагне об'єднати в своїх стінах по можливості всі праці, присвячені культурі Східної Європи і особливо економіці та праву ССРР. Бібліотека нараховує, загалом, більше 20.000 томів.

Інститут розпадається на ряд відділів: економічний, з підрозділом на три секції: 1) сільського господарства і лісоводства, 2) промисловості і 3) гірничого діла; відділу географії і етнографії, мовознавства, літератури і історії, і, нарешті, відділ по вивченню релігійних систем Східної Європи і їх відношення до церкви і держави.

За шість років свого існування Інститут випустив у світ велику кількість трудів самого різноманітного характеру і змісту. Складено тут заголовки деяких найбільш цікавих праць: О. Гебель. Розвиток російських індустріальних робітників до доби першої революції (1905 року). Дітце. Століпінська аграрна реформа і общинне землекористування. Келер. Російські індустріальні робітники від 1905 до 1917 року. Фуккер. Історія російського професійного руху з 1865 по 1921 р. Проф. Холл. Толстой в його щоденниках. Корчок. Греко-католицька церква в Галичині... і т. д.

Зрозуміло, що більшість цих праць написано за поглядом буржуазної ідеології, але зміщений в них фактичний матеріал являє безперечну цінність. Особливо корисним, треба визнати, є бібліографічні покажчики літератури про Східну Європу. Цей покажчик видається Інститутом щорічно і являє із себе незамінний справочник для всіх, хто цікавиться економічним та культурним життям східно-європейських країн.

Проф. Е. Капаров.

* «Тарас Бульба» на екрані. В Мюнхені відбулася перша проба вистави «Тараса Бульби», в кінотеатрі «Ермолів-Орбіс». Проба відбулася в присутності запрошених гостей, які ствердили, що нова драма «Тарас Бульба» є сенсацією першої ваги і великим здобутком кінотеатрального мистецтва. Праці над приготуванням фільми тривали цілих два місяці; виконує цю драму майже 5000 артистів під режисурою відомого директора театрів Володимира Стрижевського, що переробив повість

Гоголя на кінотеатральну драму. Мистецький провід у відтвореннях фільми був у руках Ермолієва. Вартість цієї величезної фільми досягає фантастичних сум. Для

цієї фільми будовано цілі села і місто Дубно, яке здобував Тарас Бульба. Побудовано також Запорозьку Січ для фільмових знімків.

А М Е Р И К А

БІБЛІОТЕКА ЛЕНІНА В АМЕРИЦІ

Центральний Екзекутивний Комітет робітничої партії в Америці перевів ухвалу про видання бібліотеки Леніна (в англійській мові).

Бібліотека Леніна складатиметься з 10 томів, разом около 1.600 сторін. Кожний том матиме пояснюючу передмову і замітки. Сім томів ще ніколи не були видані в англійській мові, а три томи не повністю видані.

Десять томів Ленінської бібліотеки такі:

1. Маркс і марксизм.
2. Імперіалізм, останній щабель капіталізму.
3. Аграрне питання в Америці.
4. Держава і Революція.
5. Формування більшовизму.
6. Боротьба проти Другого Інтернаціоналу.
7. «Лівизна» — дитяча недуга комунізму.
8. Організація Революції.
9. Робітничий клас і селянство.
10. Поневолені народи і Соціальна Революція.

Повна збірка творів Леніна становила б не 1600 сторін, а в десять раз більш того, але в ці томи включаються такі твори, що будуть і найнеобхідніші і найзрозуміліші для американського робітника.

Головною метою бібліотеки Леніна є дати повну картину ленінізму думаючим робітникам.

В том «Маркс і марксизм» увійдуть трактати і статті про Маркса і марксистський метод.

Том «Імперіалізм останній щабель капіталізму» ще ніколи не був друкований в англійській мові цілком. Лише перша половина цієї праці була надрукована.

Том «Аграрне питання в Америці» особливо своєчасний для нас, коли взяти на увагу теперішню фермерську кризу в Злучених Державах.

Том «Держава і Революція» становитиме найважливіші студії Леніна на цю тему: Держава і Революція і Ренегат Кавтський: і матеріали і питання пролетарської диктатури.

Книжка «Формування більшовизму» представить ті писання Леніна, що скристалізували і зробили свідомою партію більшовиків проти меншовиків.

Том «Боротьба проти Другого Інтернаціоналу» включатиме в собі вибрані статті Леніна, які появились під заголовком «Проти течії».

Том під наз. «Лівизна — дитяча недуга комунізму» дає образ безпощадної боротьби Леніна проти революційної фразеології а за революційний реалізм.

Том цієї бібліотеки «Організація Революції» дасть ті праці Леніна, що він написав в часі влучного маневрування від марта по падолиста 1917 р. і його аналіз досвіду збройного повстання в 1905 р.

Том «Робітничий клас і селянство» дасть найважливіші писання Леніна на ту тему, так як: «Відношення комуністів до середняцького селянства», «Робітничий клас і селянство», «Нова економічна політика в Радянській Росії (Податок в натурі)».

Том «Поневолені народи і соціальна революція» включатиме в собі піонерські статті п. з. «Проти течії» в обороні самовизначення націй, і інші студії Леніна в питанні національностей.

Оце складатиме зміст бібліотеки Леніна. Редагувати бібліотеку буде т. Джан Пеппер.

Бібліографія.

С. Руднянський. «Беседи по філософії матеріалізма». Переклад з польської мови за редакцією і з примітками Л. И. Аксельрод (Ортодокс), з передмовою С. Ю. Семковського. Культ-освітнє в-тво «Труд». Харків—1924.

«Бесіди по філософії» (114 стор.), присвячені роз'ясненню основних положень історичного матеріалізму,—марксівської філософії.

Ми тут вважаємо потрібним зупинитись на одному моменті,—на в'ясненні проблеми дійсності. Це вихідна точка зору діалектичного матеріалізму і якраз тут автор допускає неясність.

Ортодокс (Л. Аксельрод) в передмові говорить: «Бесіди по філософії матеріалізма» являють собою логичний виклад основних принципів марксівської філософії, як вони розвинені в творах марксистів-теоретиків ортодоксального напрямку.

Проф. Семковський робить поправку: «Слід зробити зауваження до того місця, де автор вважає дійсність усуспіненою... Але це треба брати не в тому розумінні, що ніби дійсність є продукт діяльності людського колективу, ніби природа є витвір усуспіненої техніки».

Чим пояснити, що два «ортодокси» не «зговорились».—Певно не з однаковою уважністю прочитали книжку. Ми ж вважаємо зауваження С. Семковського справедливим і дуже до речі, бо в цьому місці в книжці є неточність. Можливо, що виною цьому перекладач, але неясність залишається неясністю.

Ось це місце, передаємо слово в слово: «обобществленной и собирательной является и действительность, которую создает человеческий труд» (8 стор.).

Це «прокляте» питання філософії. На ньому якраз філософи спотикаються. Матеріалісти стверджують, що світ, природа (об'єкт) існує по-за нами, ми тільки довідуємось про неї в своїй боротьбі за існування, через свій досвід. Хто одкидає це положення, той переходить на бік ідеалістів, феноменалістів або позитивістів, для яких світ існує в уявленні або в відчутті (ощущении).

З початку і про нашого автора складається вражіння, що він більш схиляється до феноменалістів, але далі договорює до кінця, і для «нього» світ існує.

«Міра,—говорить автор на стор. 63,—за допомогою якої ми оцінюємо свої вражіння, повинна відрізнятися від них самих (вражінь),—значить мусить бути достовірною. Що ж послужить цією мірою? Іменно зовнішній об'єкт, що існує незалежно від мого похопління (воспріятія); він і з'являється засобом перевірки наших відчущань. Об'єкт цей існує не тільки для мене, а й для інших».

Як бачимо, наш автор визнає матерію, об'єкт по-за нами. Як же тоді розуміти те, що людина «творить» дійсність.

Автор тільки невадо висловок свою думку, розуміє ж проблему дійсності по марксівські. В 11 пункті своїх тез до філософії Фейербаха Маркс сказав: «До сього часу філософи тільки пояснювали світ, а все питання в тому, щоб його змінити». Людський колектив не пасивно приймає світ, але й працює над ним, вносить зміни. Матерія впливає на нього, але й він опрацьовує її, пристосовує до себе, витворює «нові» речі, робить з неї продукти: хліб, вино, самогон і т. и. Матерія сама по собі (an Sich),—стає матерією для нас. Наші «міста—спрути», хіба це не діло рук людського загалу.

Це ж дійсність, яку «сотворив» чоловік, людський колектив, звичайно, не так, як біблейський бог, творив «небо»—з нічого, а—з матерії: глини, піску, дерева, каміння, металу.

Ще зауваження. Автор вважає, і цілком правильно, що критеріумом дійсності є наш досвід, «жива» практика; досвід, звичайно, не індивідуальний, а колективний, взятий на протязі історичного життя людей. Яка саме річ в собі (an Sich)—в абсолюті,—ми не знаємо. Та й даремно було б думати в цьому напрямку, — некорисно, і можна залишитись без «огірків». Подібний випадок принаймні трапився з філософом

в одній байці. Маркс лічив це просто схоластикою. Це все рівно, що ламати голову над такими високими «проблемами», як «чого, наприклад, місяць світить», «чому земля крутиться» і т. п. Зайва річ, ми знаємо, як один юнак (у Гейне) запитував розв'язання таємниці життя у бурхливого моря; кінчилось тим, що він залишився в дурнях, а відповіді все-таки не дочекався...

Дійсність людини посягає в праці, в своєму господарюванні, в громадській боротьбі. У автора тут хіба та, що він приймає людський колектив, як щось ціле, недиференційоване.

З марксівської соціології, а особливо після нашої революції, громадської боротьби, ми довідалися, що суспільство поділюється на класи, групи. Ми довідалися, переконались, що Деникин, наприклад, був захисником інтересів одної класи, буржуазії, Петлюра — дрібних власників, більшовики — пролетаріату.

Звідси у цих соціальних груп не однакове уявлення про дійсність. Пануюча класа зберігає не тільки монополію на засоби продукції, владу, але й держить в своїх руках «монополію на істини». Прикладів цього «тьма», середньовічна інквізиція досить яскравий цьому приклад. Хіба Джорджано Бруно, Гамлей, Коперник не були жертвами старої «істини».

Розвиток продукційних сил, техніки утворює нову соціальну будову, висуває нову класу, більш життєздатну. Нова класа несе собою нову ідеологію, більш широкий світогляд, більш широке і глибоке уявлення про цю саму матерію і дійсність.

В сучасний мент «творцем» життя історії стає пролетаріат, він іде до захоплення влади. Коли ініціатива буде в його руках, він збудує по новому своє господарство, цю саму дійсність; він виробить свій світогляд, він принесе з собою нову «істину», яка може й стане загально-людською, коли не буде вже класової різниці.

Істини ж на всі часи не було й не буде, вона міняється, удосконалюється, бо непостійне життя, жива практика людей.

Так от коли прийняти в книжці оці зауваження та примітки Ортодокс, то далі, здається, все «ортодоксально».

Книжку видано акуратно, правда, на дешевій бумазі, зате дешево коштує (50 коп.). Написано простою, популярною мовою.

Ф. Шаховицький.

«Наша Правда» — Орган Комуністичної Партії Західної України. Львів, 1924 р. № 2—3.

Комуністичний журнал на 9 аркушів друку для важких умов, в яких працює компартія західної України — це не явище під невеличку бібліографічну рецензію, а політичний факт великого значіння.

Хто знає, як мало було на території західної України, зокрема С. Галичини, свідомих с.-демократичних робітників (в період до війни) і як взагалі слабо було поширене знання не то що «марксизму», але робітничого-революційного руху, — цей мусить підкреслити:

2—3 ч. «Нашої Правди» — це доказ углиблення й поширення революційної роботи на території «західної України». В «колишні часи» (довійськові) укр. соц.-демократія ніколи не мала сил видавати такий обширний змістом і формою журнал. Цікаво — можливість цю дає — як на іронію історії — нещадний гніт польсько-шляхецької диктатури і безправ'я! Цей факт ясно доказує, як скріпила революційний рух робітництва і селянства кривава влада «демократичної Польської республіки» останніх двох, трьох літ.

Відносно самого журналу.

Інформаційну статтю про «5 років Комінтерну» дала Ольга Левицька. Стаття має велике значіння для вступаючих на шлях класової свідомості робітників і селян західної України і підготовляє до дальшого вивчення історії рев. боротьби.

Дві інші статті (П. Куликівського: «революція, горожанська війна і збройне повстання» та С. Павлишина: «Ленін і селянство») дають солідне розроблення Ленінізму у трьох його головних напрямках: «революції як такої, методів горожанської війни та відношення до селянства». Крім цього, як доповнення до цих статей додано витяг із творів Леніна (стор. 53—59), які мабуть перший раз на сторінках журналу у С. Галичини дають можливість ознайомитися і зорієнтуватись, з процесом розвитку революційної думки Леніна від 1900 років по 1916. Зокрема приходить поговорити про статтю «Від саботажу до соціальної революції» О. Івановича.

Слово «саботаж» в історії З. Галичини відноситься до боротьби галицької укр. «людности» проти польської влади в формі нищення мостів, телеграфних зв'язків, складів, фільварків і т. д... (Ми взяли слово «людність» в кавички тому, що воно класово нічого не визначає. Дод. автора), а також озброєних повстань 1922 року. Автор цієї статті доказує (він вважає себе марксистом-діалектиком. Дод. автора): «Ми проти саботажу, як певно вистарчаючої для себе системи боротьби, однак ми не проти саботажу, як одного з засобів в масовій збройній боротьбі». (Кого проти кого—чи українського вкупі з польським пролетаріатом і селянства, чи тільки української «людности» проти польської влади? Дод. автора). «Ми є тільки за одною системою визвольної боротьби—за масовим збройним повстанням». (стор. 64). І ще на 66 стор. автор статті додає до цього терміну «масове повстання»—слово «всенародне, збройне повстання».

Це так сказати теоретична плутанина. Марксизм не вживає поняття «всенародній»—це поняття надто класово неясне, а крім цього доволі багачко чути його виключно національною боротьбою в дрібно-буржуазному розумінню—«геройною боротьбою» польських повстань в минулому, а фашизмом в сучасності! Можливо, що це неясність стилю автора, але, на нашу думку, треба було сказати: Компартія зах. України мусить бути «на чеку» в цей момент, коли зможе вибухнути рід такого національного, всенародного повстання, і «народну стихію»—звернути з шляху «військової авантюри» на шлях горожанської війни і захвату влади пролетаріатом міст і сел. А розводити ідеологію саботажу—навіть в масштабі всенародного повстання—на сторінках комуністичного журналу, це діло не те що не видержане з боку марксистської діалектики—воно не має нічого спільного з рев. рухом пролетаріату і сільського «братства».

Ще один «ляпсус»,—який, на мою думку, не видержує критики. Автор статті каже:

«Саботажівська ідеологія буде жити доти, доки компартія західної України не вкаже на всенародне збройне повстання, як на єдину доцільну форму боротьби». (Ст. 67, точно слово в слово)!

Що це значить по марксистській?

«Ідеологія всенародного повстання»—це не ідеологія рев. шарів експлуатованих—пролетаріату й селянства, а ідеологія скритої, виключно національної, боротьби, в пристосованій до інших класових умов, створених революцією.

І не суди шлях комуністичної партії західної України. Крім цих основних статей журнал «Наша Правда» № 2—3 дає дуже цікавий матеріал з життя укр. роб. руху. Слабо освітлені криваві розправи польських органів «демократичної» влади над комуністами, а я думаю, що цей матеріал був би більш агітаційний, як аналіз невдалої німецької революції. Думаємо, що слідуючий номер «Нашої Правди» справить ці помилки.

Видання технічно вдале.

Волод. Гадзіньський.

Нова Культура. 1—2 число, січень—лютий, 1924. Львів. Стор. 107.

Кожного разу, коли місячник «Нова Культура» попадає до рук, з великим зацікавленням розгортаєш його і відшукуєш хроніку місцевого життя, життя тої країни, що зараз звернула на себе увагу всього світу своїми стражданнями від утисків хижаків з панської Річи Посполитої. Але шкода шукати хроніки в журналі, що видається в межах звірчої диктатури польського пана. Хроніки немає, бо вона винищується польською цензурою, польськими судами, польськими поліціями,—бо ж кожен рядок хроніки Галичини—це краплі крові українських робітників та селян, що проти, що польська буржуазія й провадить політику знущань, національного знищення та дикунського розбою.

Читач «Нової Культури» раніш усього помічає надруковане на почесному місці: «Після конфіскації другий наклад», а потім обов'язкове на першій сторінці кожного числа—«В Імені Річи Посполитої Польської!»—офіційне повідомлення суду окружного карного про кари, які він наложив на редакцію за попереднє число «Нової Культури».

Отака, як бачите, воля друку в новоутвореній «республіці»! І це для безпартійного журналу, що має характер культурно-просвітнього робітничого органу, і біжучу політику тримає десь на десятому місці.

Про останнє число «Нової Культури» можна сказати, що воно, як і попередні, витримане в справжньому марксистському напрямкові, добре зредаговане і робить гарне враження.

В книжці надруковані поезії В. Гадзінського, М. Тарновського, забитого петлюрівцями поета С. Дністренка, С. Подільського, І. Дніпровського та досить вдалих переклад відомого «Каменщика» Вал. Брюсова, зроблений Вас. Бобинським. Навіть зло польському оточенню судові карному в кожній з цих поезій лунають революційні мотиви. Поет—робітник М. Тарновський прямо закликає до повстання:

В мене серце червоне—
П'ятикутна зоря;
Моє серце червоне
Пробиває моря.
Встаньте потоптані!
Встаньте неволени
Пролетарі!

В відділі красного письменства визначне місце займає різдвяна новела Г. Михайличенка: «Маленька Докійка». Крім неї ще звертають на себе увагу живі нарис з робітничого життя М. Вірляної та В. Шопінського. Значно ширший відділ літератури й мистецтва має на собі ознаки випадковості: цілих три статті про театр і одна стаття Вал. Поліщука: «Про динамічну образність і необразне напруження в ліриці».

В суспільно-політичному відділі уміщені: стаття Г. Каменського про К. Лібкнехта і Р. Люксембург та стаття Ф. Швабе: «З листів Рози Люксембург до Ф. Мерінга». Статті ілюстровані портретами.

Центральною фігурою 1—2 ч. «Нової Культури» безумовно є автор теорії відносності Айнштайн, що йому присвячено досить обгрунтовану популярну статтю Е. Яворського: «Теорія згляду Айнштайна» і цілу поему Волод. Гадзінського під назвою: «Айнштайн».

Кость Марусик.

Шевченківський Збірник. Том перший. Під редакцією П. Филиповича. Вид. «Сорабокоп». Київ—1924. Стор. 151, in 8°, велик. форм.

Коли все частіше й частіше з'являються періодичні видання й збірники різноманітних статтів та матеріалів про багатьох російських письменників, то про Шевченка доводиться говорити, що справжнє вивчення його життя й творчості лише починається, не зважаючи на те, що про нього вже багато написано (переважно статті ювілейного характеру). Ще й досі ми не маємо ні повного критично-перевіреного й коментованого тексту «Кобзаря», ні ґрунтовної «без поетичних прикрас та легенд» біографії поета, ні всебічного наукового аналізу творчості Шевченка.

Лише в останні роки почали з'являтися серйозні історично-літературні праці про Шевченка. Такою працею є збірник «Т. Шевченко», виданий у 1921-му році Державним Видавництвом Українським.

Київське видавництво «Сорабокоп» має на меті зробити такі збірники періодичними, щорічними. Перший том цього видання вже вийшов недавно. В ньому вміщені такі статті: акад. Єфремова «На нерівних позах» (Шевченко і самодержавіє) і акад. Лободи «Між двох стихій». (До психології творчості Т. Г. Шевченка). Дуже цікава стаття П. Филиповича «Шевченко і декабристи». В цій статті вперше розглядається солідно питання про знайомство Шевченка з декабристами і вплив їх на вироблення Шевченковим світогляду. Автор доводить, що серед різних ідейних та літературних впливів на Шевченка—декабристи займають почесне місце. Ол. Дорошкевич у статті «Шевченко в соціалістичному оточенні» розглядає вплив на Шевченка французького утопічного соціалізму—сен-симонізму й фур'єризму і російських революційних гуртків 40—50 рр. Не аналізуючи докладно Шевченкових творів, автор визначає розмір цього ідеологічного впливу такими словами: «Ми тільки його, цей вплив, констатуємо, констатуємо певний ідеологічний паралелізм, контакт між Шевченком і соціалістичними групами. Шевченко в своїй практичній діяльності, як поет і суспільний діяч, може повстати перед нами свідомим революціонером, що намагається перевести в життя соціалістичну ідеологію» (стор. 57).

У цінних статтях: Б. Якубський «Із студій над Шевченковим стилем», Домнина Дудар «З поезиї Т. Шевченка» (порівняння в «Кобзарі»), Ф. Самоненко «Образ Шевченкової Музи (еволюція образу)» і Дм. Загул «Рима в «Кобзарі» Т. Шевченка»—автори досліджують особливості поезиї Шевченка.

Інтересна також стаття Ол. Новицького «Автопортрети Т. Шевченка».

У збірникові вміщені надруковані ще листи Шевченка.

Збірник прикрашено кінцівками, заставками й ініціалами, взятими з надзвичайно цікавого рукопису 40-х років минулого століття, переписаного польськими літерами, але українською мовою—віршів Шевченка (Wirszy T. Szewczenka, 1844), оздобленого худ. М. Башиловим (1821—1870) і Е. Бальменом (1813—1845) що добре знали поета.

Збірник видано прекрасно, але ціна його—3 крб. 50 к. дуже висока.

І. Л.

Антология украинской поэзии в русских переводах. Под редакцией А. Гатова и С. Пилипенко. Гос. Изд. Укр., 1924, 316 стор.

Потреба ознайомлення російського суспільства з українською літературою є річчю безумовно необхідною. Факт цілковитого незнання української літератури не тільки серед широких мас, але навіть і серед спеціалістів є прикорм наслідком особливостей спільного минулого життя України й Росії. Не тільки десь там у Москві, та Ленінграді, але і в українських центрах, де на очах усіх буйним цвітом розцвіла молода поезія, можна здиватися з сумними фактами не тільки повного незнання української літератури, але й (дуже часто) свідомого інгорування і напівзневажливого відношення до неї. Одинокі голоси, свідоміших і передовіших одиниць, губляться в морі інерції та недовіря. Тому-то вихід подібних книжок треба вважати не то що доцільним, а просто-таки історично-необхідним явищем.

Але ж, упорядковуючи подібного роду збірники, не треба ніколи забувати, що вони розраховуються на російського читача, якого треба перемогти, переконати в неправдивості цілої низки забобонів, що мають вікову традицію. Під цим поглядом «Антологія» здається нам не зовсім щасливо складеною, тим більше, що від упорядчиків її з повним правом можна було сподіватися чогось вдатнішого. Найвиразнішою хвилюючою цією збіркою треба вважати, на мою думку, її методологічну невтриманість. Поставивши собі на меті подати в своїй книжці образ української лірики всього 19 століття в її типових представниках, упорядки не зовсім щасливо виправдали своє завдання. Невеликий розмір книжки не дозволив їм вмістити повніш літературний матеріал, а тому просто у вічі кидається нерівномірність його розподілення.

Віршів Щоголева, Руданського, Куліша та инш. наведено по одному або по два в той час, як віршів сучасних поетів, іноді незначних, наведено незрівняно більше, не кажучи вже про те, що більшість поетів початку й середини 19 століття зовсім не представлена.

По-друге—матеріал в книжці розкладається не хронологічно, в порядку його появи, а за алфавітом—і таким чином виходить така незручність, що поруч з Котляревським мирно містяться співець «Білявої робітничі Шури», а разом і з Я. Щоголевым пролетарський поет М. Хвильовий і т. д. і т. д. Наслідки такого незручного розподілу можуть бути сумними. Яке може справити враження ця книжка на читача-росіянина, що виявив бажання познайомитися з українською літературою 19 століття? На мою думку вона переконає його в непохитності свого забобону,—що мовляв, крім Шевченка в українській літературі, протягом майже усього 19 століття, нічого порядного не було,—бо ж наївно сподіватися, що одинокі вірші Щоголева, Руданського й Куліша в погануватих перекладах, без усяких коментарів—можуть справити якесь враження.

Тим більше, що й у вступній статті проф. Білецького жаднісіньким словом не згадується за лірику середини й початку 19 століття, хоча недвозначно й натякається, що попередні періоди української літератури (які не увійшли в його розгляд) не варті великої уваги. Для читача, правда, буде великою несподіванкою лірика нашого часу, яку так красномовно вихваляє проф. Білецький—тим більшою несподіванкою, що вона розгорнеться перед ним, «як Венера з шумовиння морського»,—бо як же після такої «скудості» і такий розцвіт! А проте й сучасні вірші не справлять того враження, на яке сподіваються впорядки, перемішавши без ладу твори представників найрізноманітніших шкіл, поростикавши скрізь твори старих поетів—вони тим самим знейтралізували найяскравіші досягнення, як у формі, так і в змістові найсильніших представників сучасної лірики.

Таким чином, читачі з «Антології» ні в якому разі не ознайомляться з старою українською лірикою, а разом з тим і не відчують, як слід, художніх досягнень нової лірики.

Що ж до самих перекладів, то треба сказати, що вони різної цінності—є переклади досить гарні, особливо зразків найновішої лірики, є слабуваті і зовсім

слабі. Більшу половину їх все-таки можна визнати задовольняючою, хоча і в кращих перекладах трапляються «вольности»—цілковите змінення художніх образів, (напр., переклади з Олеся—оригінал—«Далі, далі—хай же дзвонять золоті твої уста»—перекл. «Продолжай—сладчайшей птицей мне уста твої поют». 2 ориг.—«О слово рідне, шум дерев»—перекл.—«Родное слово! Шум костра!» і т. д. і т. д.).

Нещасливим видається мені вміщення у збірку перекладів Мея, Білоусова, Гербея—особливо перших,—що не відходячи далеко від оригіналу, проте надзвичайно уміло «перелицьовували» стиль Шевченка на стиль великоруських народних пісень, або в кращому разі на стиль поетів типу Кольцова,—цілком зрозуміло, що від Шевченка лишалося мало. Так само не варт було б заводити і перекладів Рукавішнікова, що безумовно вільні більш ніж треба.

Одно слово, ставлячи собі таке важливе й відповідальне завдання, впорядникам, на мою думку, не треба було по-перше—мішати стару лірику до нової—збірник поезії початку і середини 19 століття треба видати окремою книжкою, в незрівнянно повнішому вигляді з відповідними коментаріями історичного характеру, додавши до цього загальну вступну статтю на зразок статті проф. Білецького про новішу поезію.

По-друге—матеріал треба було розкласти хронологічно, концентруючи його коло певних шкіл і напрямків.

І третє—треба було подбати про чистоту перекладів, викинувши застарілі й дуже вільні, і в крайнім разі—вмістивши разом оригінали й переклади.

Тільки зі збірниками такого типу можна сподіватися на певний успіх.

А. Шамрай.

В. В. Святловський. Каталог утопий. Госуд. Изд-ство. Москва—Петроград, 1923, стр. 100.

Фундатори «наукового соціалізму» Маркс і Енгельс, негативно поставившись до так званого «утопічного соціалізму», як до ідеології чужої їм і характером, і завданнями, навіть суворо борючись з проявами утопізму в робітничому русі свого часу,—в широкій історичній перспективі, як відомо, визнавали «великих утопістів» Фур'є, Сен-Сімона, Овена—своїми попередниками, а в їх мріях бачили коріння тієї ідеології, наукове обґрунтування якої зробили завданням свого життя. Отже наукове дослідження утопізму з'являється не лише задоволенням цікавості до чудернацьких шляхів, що ними йшла людська думка і змагання до всебічного визволення людини, але й ділом серйозної наукової, а разом з тим і практичної ваги. Цілком зрозуміло, що й Фур'є, Сен-Сімон, Овен з'явилися не як грецька богиня з голови батька Зевса, а мали своїх попередників, і що взагалі «утопізм» треба досліджувати і вивчати в його історичному розвитку, звичайно обумовленому не самою еволюцією «чистої» ідеї, але сполученому з еволюцією матеріального ґрунту. «Каталог утопий», зложений В. Святловським, може стати в великій пригоді широкому читачеві, що захтів би познайомитися з історією утопізму, бо він дає не лише перелічення «утопій», але й вказує відповідну літературу, не стільки дбаючи про бібліографічну повноту, скільки про бажану наукову орієнтацію недосить підготовленого читача.

Своє завдання автор праці обмежив обсягом утопічних творів економічного, соціально-філософського або соціально-політичного змісту. Не мала утопічна література, що присвячена утопії в техніці, змальовує неіснуючі казкові країни, пригоди і т. п., до «каталогу» не заведена.

М. М.

Проф. А. И. Некрасов: Византийское и русское искусство для строительных факультетов высших учебных заведений. 210 стр., 327 рис. Москва. 1924 г. Г.У.М.

В нашій учебній літературі вже давно відчувається брак підручників з історії візантійського мистецтва, які відповідали б французькому Діло (1910) або англійському Долтону, що були неприступні мовою більшості нашого студентства.

Доводилось користуватись в галузі візантійського мистецтва перекладами, авторитетних для свого часу, але вже застарілих, Байє («Византийское искусство, 1888 г.») або Шуазі (франц. оригінал вийшов у 1884 р.), так само, як і в галузі українського та російського мистецтва єдиним підручником шкільного типу була книжка

Павлінова «История русской архитектуры», 1894 г., праця не без помилок, як це, напр., видно з невдатного плану Чернігівського Спаса, що зовсім не відповідає дійсності.

Отже вихід в світ чепурненько виданої, з великою кількістю малюнків на гарному папері, нової книжки про візантійське та руське мистецтво, в якій, зважаючи на спеціальне призначення для архітектурних факультетів, більша частина присвячена будівництву, повинен був би викликати велике задоволення серед фахівців.

Але навіть при поверховому огляді книжки, що з'явилась (як це зазначає в передмові автор) в результаті викладання курсу в Московській технічній школі та в Іваново-Вознесенському Політехнічному Інституті, читача охоплює розчарування.

В підручнику, який призначається для тих вищих шкіл, що тісно зв'язані з народним господарством, зовсім не згадується про економічні підвалини та соціальне значіння мистецтва взагалі, будівництва особливо.

Адже ж після праць Плеханова, Бухаріна та Гавзенштейна не може бути й мови про якесь неземне походження мистецтва та про незалежність еволюції мистецтва від еволюції соціально-економічної бази.

Це ігнорування зв'язку історії мистецтва з економічною історією зле відбивається на підручнику, призначеному для радянської школи, і ми зустрічаємо у Некрасова таку періодизацію історії, яка б підходила «блаженной памяти» Іловайському. Всю довгу історію візантійського мистецтва він поділяє на дві доби: «византийское искусство античной эпохи» та «византийское искусство зрелой эпохи». Історію російського мистецтва, всупереч сучасній періодизації, заснованій на еволюції господарчих форм, Некрасов розбиває за Карамзином та іншими істориками царату на такі доби: «Русское искусство домонгольского периода», «Русское искусство эпохи татарщины», «Искусство Московского государства», «Русское искусство нового времени».

Не задовольняючи основним принципам сучасної загально-історичної теорії, може ця книжка має такі переваги з боку суто мистецького, що компенсували б вище зазначені хиби.

Але й з цього боку книжка не відповідає сучасному станові науки. Відсутність сталого погляду на істоту мистецтва та провідної еволюційної думки надає книжці Некрасова характер мозаїчної збірки оповідань про пам'ятки мистецтва, не об'єднаних загальною еволюційною схемою.

Перші два розділи, присвячені візантійському мистецтву, не можуть дати навіть і побіжного ознайомлення з еволюцією візантійського будівництва і тільки той, хто докладніше знає візантійське мистецтво, а також ще з загальної історії знає про економічні зносини Царгородської Імперії з східними країнами, може зрозуміти, чому в Некрасова серед оповідань, про грецькі будівлі, несподівано трапляються необ'єднані з головним оповіданням, абзаци, присвячені малоазійським або кавказьким будівлям.

Не зачеплюючи всіх численних фактичних помилок цих розділів, зазначу однак план церкви Сергія та Вакка в Царгороді, що його запозичив Некрасов з видання Зальценберга 1854 р., та який не відповідає дійсності, в той час як ми маємо, напр., у Ван-Мілінгена (1911 р.) план тої ж будівлі, намальований на підставі нових точних обмірів.

Така ж плутанина та неодоленість панує в розділах, присвячених руському мистецтву. Так, напр., на стор. 54 мал. 87 ми здибуємо репродукцію плану Київської Десятинної церкви за міл. 1824 р. Адже ж після розкопок Мілеєва в 1908–1911 рр., що з'ясували дійсний вигляд Десятинної церкви, не може й бути мови про користування тим устарілим невдатним планом XIX віку. Таким самим невдатним запозиченням у Павлінова є невірний план Чернігівського Спаського собору.

Звертаючись до дальших сторінок, знов зазначу безсистемність в розподілові матеріалу, що залежить від браку марксистського погляду на мистецтво. Особливо це помітно в розділі «Искусство Московского государства». Тільки в цьому розділі згадується дерев'яне «великоросійське» будівництво; в зв'язку з питанням про утворення стилю дерев'яних будівель боярської верстви—себ-то невиробничої класи (та й взагалі майже вся книжка присвячена мистецтву невиробничих верств) іде коротенька, тільки на одній сторінці, розмова про «ізбу», себ-то про архітектурний витвір виробничої класи. Але навіть і тут трапилась помилка: малюнок та план 167 (на стор. 110), що повинні дати зразок великоросійської (або за термінологією автора «русской») «избы», є невдатне запозичення з книжки Красовської «Деревянная архитектура» (1916), де під цим малюнком зазначено: «Хата Волинської губернії». Подібне ігнорування українського мистецтва (хоч шановний автор зачіпає де-які доби

українського мистецтва) приводить Некрасова до досить курйозних висновків: на двох сторінках, що попереджують абзаци, присвячені впливові українського бароко на утворення московського бароко, Некрасов пробує з'ясувати зародження стилю Українського дерев'яного будівництва—і відмовляється шукати зародження його в стародавній добі Української історії. Адже ж після праць О. Новицького, Г. Павлуцького, В. та Д. Щербаківських, Ф. Шміта, що звязували утворення стилю українського дерев'яного будівництва з мистецтвом так званої «домонгольської» доби, (це цілком відповідає економічно-суспільній базі, бо як і в феодальну добу, так і пізніш дерев'яне будівництво на Україні в більшості було витвором виробничої—селянської класи), якось дивно читати таку заяву професора А. І. Некрасова в 7 числі «Печать и Революция» за 1922 р., стор. 331—332, в рецензії на книжку Ф. Шміта «Мистецтво Старої Руси-України»: «У украинских ученых (а к ним принадлежит автор по месту своего жительства) образовался своеобразный патриотизм признавать украинскую деревянную церковь за явление еще домонгольского вкуса. Мы уже имели случай возражать по пунктам по этому поводу проф. Г. Павлуцкому и не будем здесь входить еще раз в полемику. Польское венгерское барокко— вот источник этого зодчества». Цю ж саму думку А. І. Некрасов повторює в цій новій книжці, де він, між иншим, инколи, користується устарілим терміном «малорусский». Проти такої безапеляційної заяви важко щось відповісти, окрім поради шановному московському вченому, раніш, ніж робити які-небудь висновки про українське мистецтво, краще самому перестудювати той величезний матеріал, що послужив підвалиною для теорії О. Новицького, Г. Павлуцького, В. та Д. Щербаківських, Ф. Шміта та інших.

Російському мистецтву XVIII—XX вв. присвячено 42 стор. Отже нема нічого дивного, що тут панує плутанина та неповнота відомостей: так, напр., автор не зазначив про вплив Рострелі на послідовчі покоління архітектів—так звану «растрелієвську школу», до якої належали Терезіні—син, Квасов, Чевакінський та Волков (про останніх трьох Некрасов навіть не згадує).

В побіжному огляді будівництва при Миколі І, часів утворення псевдо-«русских» стилей, Некрасов не згадує про незграбний витвір Спасова—сучасну Київську Десятинну церкву, що своєю кубичною формою яскраво свідчить про повне нерозуміння в ті часи дійсного візантійського та староруського мистецтва.

На останніх сторінках дано такий короткий побіжний нарис архітектури другої половини XIX в. та XX в., що про їх нема чого й казати.

Так само важко висловитись з приводу розкиданих у книжці сторінок (в загальній сумі 17 сторінок—кількість досить невелика!), присвячених історії малярства та скульптури; в усякому разі за Некрасовим еволюцію малярства та скульптури уявити досить важко.

Отже в сучасний мент, коли питання про радянську систему мистецької освіти стало на чергу дня, коли буде утворена нова радянська мистецька школа, що повинна виховувати творців революційної марксистської ідеології в галузі мистецтва, користування в новій школі книжкою А. І. Некрасова, в якій зовсім не згадується про соціальні підвалини та значіння мистецтва, а також трапляється не мало устарілих відомостей та фактичних помилок, було б злочинним відносно сотень і тисяч пролетарського студентства, що опанувало вже мистецьку школу та чекає від Н. К. Освіти нових підручників, які відповідатимуть сучасному станові мистецтвознавства, збудованого на підвалинах марксизму.

Л. Е. Кістяковський.

Записки історично-філологічного відділу Всеукраїнської Академії Наук. За головним редагуванням голови відділу акад. Агатангела Кримського. Книга IV, Київ, 1923. Стор. 354, in 8°.

Коли в попередніх вишлах «Записок» переважав офіційно-організаційний матеріал, то в IV кн., що недавно вийшла, його зовсім мало—увесь матеріал виключно науково-дослідний.

Четверта книга «записок починається відділом—«Schewtschenkiana», в якому Шевченкові присвячено цотирі великих статті. Павло Филипович у докладній статті «Шевченко и романтизм» розглядає вплив на Шевченка романтизму, що відіграв величезну роль на розвиткові європейської культури XVIII—XIX ст., засявши в творчості Байрона, Гюго, Леопарді, Міцкевича, Лермонтова й багатьох інших першорядних поетів. Опинившись у романтичному оточенні (спочатку—особистий вплив Жуковського), Шевченко, каже автор статті, прийшов до думки, що народня пісня, дума, легенда—можуть

і повинні бути матеріалом для поета. Балади українські, російські, польські та інші вказали Шевченкові, що фантастично-легендові елементи можна вносити до поезії, й Шевченко справді показав, що балада—та галузь, де романтизм міг знайти поживу і на українському ґрунті. Відчувши в собі поета, творця, переконавшись у своєму високому призначенні, Шевченко, розуміється, не міг далі вар'їрувати балади теми й продовжувати оспівування минулого—мотиви його стають ширші. Далі автор статті доводить, як Шевченко од національної романтики переходить до революційної, до закликів боротьби і помсти, до політичного й соціального протесту. Такі мотиви, каже автор, брєніли досить часто у романтиків—у Байрона, якого Шевченко знав і цінив, у французьких поетів, у Міцкевича, у де-кого з російських авторів.

Загальний висновок автор статті робить такий: «романтизм мав для Шевченка велике значіння, незмірно більше, ніж те, яке йому досі надавали дослідники» (ст. 18).

М. Новицький подав з коментаріями поему Шевченка «Мар'яна Черниця» в останній редакції, що переходувалася в неопублікованому ще архіві видавця альманаху «Сніп» (на початку 40-х років минулого століття) Ол. Корсуна, якому Шевченко надіслав цю поему для альманаху. Але альманах не вийшов, і Шевченкова поема залишилася в архіві Корсуна. Через те всі «Кобзарі», починаючи з Кожанчикова—аж до виданнів Романчука, Франка та Доманицького, дають скорочений і попсований текст поеми.

Петро Стебницький у статті «Кобзарь під судом» докладно розповідає історію повного видання «Кобзаря» в роках 1907—1910, спиняючись «на тій атмосфері, в якій відбувалися ці події, на тогочасних переживаннях петербурзької української колонії, і на останній фазі Кобзарної епопеї, коли Правительствующому Сенатові довелося касувати цензурний дозвіл і наново класти Шевченкові вірші на старе прокрустове ліжко» (ст. 36).

Цікава своїми висновками стаття Михайла Марковського «Шевченко в Кирило-Методієвському братстві». До цього часу панувала думка, що «Книги битія українського народу» або «Закон Божий» було складено Костомаровим. Але т. Марковський з цією думкою не погоджується. Костомаров, каже він, міг внести в цей твір де-що, як складач, але головний, революційний настрій, яким перейнято «Книги битія», належить не Костомарову, помірковані погляди якого відомі всім. На підставі аналізу поезії Шевченка й инш. т. Марковський доводить, що «таким ідейним автором цього твору, його вдохновителем був не хто инший, як Шевченко. Він один міг надати цьому творові того революційного настрою, який червоною ниткою проходить через усі «Книги битія українського народу»,—тільки від нього братчики могли почути таке гостре вогненне слово проти царів, панів, то-що. Другої такої людини в їхньому осередку не було. Відомо, яке вражіння справив Шевченко на братчиків, коли він опинився серед них, приїхавши з Петербургу» (ст. 50).

Правда, висловлена в цій статті думка т. Марковського не нова, про це писав ще раніше Возняк («Кирило-Методієвське братство», Львів, 1921 р.), але у Марковського яскравіше підкреслена.

Акад. Ефремов у статті «Без синтезу» дає докладний аналіз життєвої драми Куліша, використовуючи його твори, листування, щоденник і инш. Цю драму академік Ефремов називає—«без синтезу», як певного стерна в подорожуванні по хвилях життєвого моря. Почавши з інстинктивного відчуження від людей через прищеплену вихованням одлюдковатість вдачі, пройшовши всі стадії принципіальної антигромадськості через надмірне самолюбство, пиху, мстивість і органічну нещирість та позування, ця драма останнього досягла завершення свого в асинтетичності «Кулішевого розуму» (ст. 79).

Петро Рулін у статті «Українська пісня в старовинному російському співаннику» освітлює вплив стар. укр. народної пісні на російську поезію, користуючись друкованими й рукописними збірниками XVII—XVIII ст. (зокрема рідкими збірниками, що зберігаються в Києві) й великою про них літературою. До цього часу український пісенний матеріал із рукописних та друкованих збірників ще не було обраховано та зведено,—початок цієї студії було зроблено акад. М. Сперанським. Т. Рулін, як він сам зазначає у своїй статті, й мав на меті зробити де-які доповнення до зібраного акад. Сперанським матеріалу.

Павло Попов у «Замітках до історії українського письменства XVII—XVIII вв.» подає відомості про де-які мало відомі й зовсім невідомі латино-польські пам'ятки, що характеризують довге блукання українського письменства XVII—XVIII вв. по царинах мов: польської, латинської і т. зв. «слов'яно-руської».

В загальному відділі, крім розглянутих, вміщені ще такі статті: Вс. Ганцова «Діяхологічна класифікація українських говорів», В. Пархоменка «Олег та Ігор» (до питання про їх взаємовідносини), акад. Харламповича «Листування запорозьких козаків із султаном», В. Дем'янчука «Гнат (Ватрослав) Ягіч». Короткий нарис його

життя і наукової діяльності», життєпис і спис наукових праць акад. А. Лободи, з нагоди 30-ліття його науково-літературної діяльності.

У відділі «Матеріали й замітки» вміщені нові матеріали до життя й творчості Котлярівського і коротеньке звідомлення про досліді над Чернігівським Спасом.

У відділі критики й бібліографії подано рецензії: на перший річник часописи слов'янської філології «Slavia», на «Украинский язык» Синявського й Йогансена, на книжку проф. А. Білецького «Старинный театр в России», на останнє видання Потєбні «Мысль и язык» і т. д.

У офіційній частині подано звідомлення про діяльність Історично-Філологічного відділу за 1923 рік.

Ів. Денейко.

«Радянський Селянин» ч. 3–4. Березень—квітень 1924 року. Видання Народнього Комісаріату Земельних Справ.

Не щастить видавництву Наркомзема. Виповнивши підвали «дорогоцінними» виданнями, розпочали видавати літературу популярну, українською мовою писану. Перед нами ч. 3–4 популярного, розрахованого на масового читача—українське селянство—журналу. Журналу потрібного, але...

Коли не помиляємося, то самі видавці не були вдоволені першими двома числами, тобто мали поставитися, очевидно, з особною увагою до наступного числа, але, на жаль, цього зовсім не помітно. Коли можна віднести на рахунок «об'єктивних умов» (фінансові скрути) те, що с-господарчий журнал після довгенької перерви виходить по весні подвійним числом на 24-х сторінках, не маючи змоги вже через це охопити вимог сезону, то тим більше уваги треба було би віддати вміщеному матеріалу. До журналу увійшли такі статті: «Кредит сільському господарству»—І. О., «Насіння»—проф. О. Яната, «Що робиться в світі»—В. К., «Сійте чисте насіння»—агроном С. П., «Яка буде весна»—Д. Педаєв, «Як боротися з зоною»—В. Телешок, «Машинні товариства»—Ю. Доброволенко, «Подбайте про бджіл»—С. Коваленко. «Нові гроші»—С. С., «Життя на місцях», «Роспорядження влади», «Що читати». Як бачимо, зміст цілком відповідний. Але відома річ, що популярно писати остільки ж важко, оскільки легким це здається з першого погляду. І «Рад. Сел.» теж відбив на собі цю звичайну хибу популярних видань. Починаючи од статті І. О. «Кредит сільському господарству», що писана ніби зрозуміло, але «общими місцями» це невміння писати популярно помічаємо трохи не по всіх статтях.

Виятком є стаття проф. О. Янати «Насіння», але, на жаль, у весняному числі закінчено її на саме цікавому місці—не досказано, що твориться з насінням, коли воно проростає.

Коли б не найгірше написано під розділом «Що діється в світі». Тут повторено про визнання Р.С.С.Р. ворожими державами, хоч про це-ж саме було писано й у ч. 2-му. Нового не сказано майже нічого, але те, що сказано, потребує значних пояснень. Почати з «Визнання»—це не таке просте слово для селянської уяви. Крім того взагалі, не варт розпочинати оповідання про складну міжнародну ситуацію на 60 рядках, а то й вийде: «з приводу скрутного становища французької буржуазії, комуністична партія Франції звернулася до робітництва з відозвою» (!); дані про страйк докерів 4 рядки, а про «робочий» уряд Англії—3 рядки: «Цей уряд тільки так звється, а в дійсності помагає буржуазії, а не робітництву, бо міністр Гендерсон одного разу заявив, що докери вимагають багатого». Статтю «Сійте чисте насіння» почато хороше, яскравими прикладами, порівнюючи зрозуміло, але мова і почасти стиснутий кінець (де дістать машини) трохи зле одбилися на ній. Та про мову «Рад. Селянина» нижче.

Статтю «Яка буде весна» треба відзначити як надто стислу. Авторіві довелося на 1½ сторінках, говорячи про можливий хід погоди, з'ясувати такі складні метеорологічні питання, як залежність погоди од тиснення повітря. Це на 10 рядках, чому й маємо фразу «Повітря давить на землю не завжди однаково: то збільшується то зменшується; давління це можна точно зміряти. І оказалось, що наша погода зміряється»... Коли-б обминути ці моменти—стаття була-б одною з кращих в журналі. Є в ній дрібні недогляди: «Ми маємо точні відомості про товщу снігу на Україні за останні 32 роки і вони показують, що за останні 35 років»... не згадано, що Головна Фізична Обсерваторія є в РСФРР, а у нас на Україні за неї править УКР-МЕТ. Невідомо, чий «наш проф. І. Г. Данилов», але це дрібниці, гірше з кінцем, де автор застерігає од високих вимог до метеорології «бо й того, що вона дає, досить», а стаття, власне, не говорить і не мала говорити про те, що дає метеорологія.

«Як боротися з зоною» — стаття більше, як потрібна. Писана до ладу, хоч має дрібні хиби: не зазначено, яку T^0 треба вважати за найменшу при промивці зерна третім способом. Сказано: «гарячою водою до 56°C , або 45°R », але од скількох градусів. Не зазначено, що не всякий термометр R чи C для цього придатний.

«Машинові товариства» найбільше грішать популярними недоречностями: «ті господарі, які потребують машин, не мають досить коштів щоб нарізно забезпечити себе знаряддям, мусять збиратися в гурт, або, як кажуть, організувати машинове кооперативне Т-во». «На пораду й допомогу слід закликати інструктора, агронома і просто тямущих людей (а саме?)». Розумна рада знаючих людей не вадить, допомагає (!).

«Нові гроші» — стаття складена не уважно. «Продукти, радзнаки, народне господарство, незабезпечені гроші» — речі прості і зрозумілі, але не для всіх». «Випускати паперові гроші, щоби пустити заводи» — неясно. «Набрать для цього грошей податками з населення (!) і далі теж не хороше. Майже скрізь господарство раптом «оживає», золота й срібла «удалось набрати». Про випуск червінців говориться двічі через 10 рядків і що «це були городські гроші. Щоб нові гроші пішли на село, то вони будуть переважно дрібні». Гроші мають бути металевими і там же говориться про забезпечення їх. Тонкості не потрібні. Журнал вийшов уже після відсрочки викупу радзнаків, а зазначено старі терміни.

Неясно, чому нові гроші приведуть до зниження цін. Саме б сказати, чому бракує дрібних, а автор закінчує статтю загальним твердженням. Розділ «Життя на місцях» — зовсім бідний. Можна більше сказати в розділі «Роспорядження Влади». Саме місце, щоби з'ясувати хід і правила землевпорядження.

Не помітно звязку з читачем і нічого для того не робиться, коли не навпаки, бо мова журналу може спричинитися до незрозумілості його. О, та мова! Абсолютно всі статті, за винятком «Насіння» О. Янати, так терплять од поганих перекладів, коректорського недогляду, що важко говорити про це спокійно. Ріжних недоречностей на кожну сторінку припадає понад 15. Маємо собі такі шедеври, як:

«Сама лише Франція міцно держиться». Говориться про французький уряд, а з'ясується «без її Ради». Скрізь вживано «губернії», коли в російській мові панує вже закінчення «чина». Безліч «зукраїнізованих» просто російських слів «великість», «одставка», «французький поводиток» (!), «кожевників», «розлив», «давління» і без кінця. Дивовижна будова речень, випадкове розміщення розділових знаків. Не знати, хто кращий, перекладач чи коректор. А хиби ці найлегше усунути.

В журналі бажано бачить ілюстрації. Це потрібно з багатьох причин — не тільки для оздоблення, але й для того, щоби піднести в очах селянина цінність книжки. Знано, що картинок і книжок на доброму папері майже не скурюють.

Вас. Поріцький.

Бібліотека «Внешней торговли Украины». Серія популярна. № 1. Д. А. Каплан — «Внешняя торговля и монополия внешней торговли». № 2. А. С. Векслерчик — «Хлеб и как его готовить к вывозу за границу». № 3. С. Фродков и Н. Зусманович — «Щетина и подготовка ее к продаже». № 4. Д. А. Каплан — «Птица и яйца и подготовка их к вывозу за границу». Видання «Редиздата Укрвнешторга». Харків, 1924 р.

Без сумніву доцільне завдання: дати популярну серію видань, що мають ознайомити селянські маси з значінням поліпшення продукції нашого сільського господарства в експортних цілях. Ця серія, що її видає Зовнішторг, не має обмежитись вищеведеними брошурами. Готуються до друку подібні ж брошури про тютюн, ліктрави, прядиво і т. д.

Поскільки видання цієї серії популярних брошур для селянства розпочав Український Зовнішторг можна думати, що воно призначене для розповсюдження не в СРСР, а має обслуговувати тільки селянство України. Коли ж це так, то дивно, що всупереч до постанов партійних з'їздів і до цілої політики в справі підходу до українського села, всі чотирі популярні брошури видано не на тій мові, яку це село знає, яку вживає й яку розуміє. Це на 50%, коли не більше, зменшує як вартість популярності видань, так і їх доцільність.

Але, коли залишити на боці цю недоречність, треба визнати, що автори усіх чотирьох брошур виконали своє завдання цілком задовольняючи. Написано брошури досить популярно. Теми трактовано широко й всебічно. Селянина знайомлять книжечки як з тим, що уявляє з себе ціла наша сучасна зовнішня торгівля і її монополія, так і з тим, яку в ній роль грає сільська продукція й окремі її галузі. Дано розумні поради

відносно того, як досягти селянству поліпшеної підготовки продуктів його господарства для експорту «к засобу для завойовання нами міцного становища на мировому ринкові».

Проте популярний виклад, навіть і простих матерій, це річ складна. Й не диво, що і в виданнях цієї серії популяризація подекуди страждає.

До хиб її треба віднести, крім згаданої нами помилки, що до мови цілого видання, де-яку далекість, так мовити б, в розробці теми від місцевих умов. В частині історичній, наприклад, брошури № 1, там, де малюється розвиток «нашої зовнішньої торгівлі» в часи, коли ще існувала Київська Русь Україна, про Київ та його торгові зносини із Царгородом, то-що а ні слова. Натомість згадується тільки про Новгород та Псков, для серця й розуму полтавського чи київського селянина досить далекі. Подібне ж й в інших №№ серії. Замість, наприклад, того, щоб докладніше зупинитись на тому, де й як розводять птицю й збирають яйця на Україні, автор брошури № 4 совісно перераховує на двох сторінках, скільки тисяч пудів і тисяч штук птиці та як вивозили в 1913 році Тамбовська, Курська, Казанська, Пензенська й т. д. губернії.

До хиб популяризаційних треба віднести ще брак прикладів. Малоючи боротьбу капіталістичних країн за ринки збуту (№ 1, стор. 7), не зле було б згадати про боротьбу цю трохи конкретніше згадати хоч би слід було про світову війну, що саме почалась на цьому ґрунті, то-що. Цього нема, й це хибя. Коли в брошурі № 2 у другому ж рядкові друкується «85 відсотків», також не заважало б дати пояснення на прикладах, які б селяне зрозуміли, що саме є «відсотки». Цього також немає. Коли говориться про переробку щетини й різницю поміж ціною реалізаційною та тою, яку одержує саме селянин (№ 3, ст. II), різниці ці знов вимагають більш зрозумілих ілюстрацій й т. п.

Трапляються й окремі недоречності. «Не слід сіяти,—пише А. С. Векслерчик,—нових, ще не випробованих в селянському господарстві сортів зерна, а тільки такі сорти, які вже прищепились в даному районі та давали добрий врожай» (№ 2, ст. 15). Думка хоч і вірна, але не в такій категоричній формі. Ну, а коли нові сорти випробовано не в селянських господарствах, а на досвідних станціях чи у совгоспах, все одно сіяти їх не треба. Така трактовка—це вода на млин сільського консерватизму. Другий приклад: В таблиці довільського вивозу з б. Росії порівнюється вивіз України і... цілого Союзу (№ 1, ст. 14). Може й приємно довідатись селянинові, що в 1913 р. існувала не Російська Імперія, а Рад. Союз, але все ж воно не зовсім, делікатно кажучи історично. Вважає також надзвичайна лаконичність в змальованню відновлення нашої зовнішньої торгівлі з Європою в 1920 році. Пояснення: «В 1920 році Верховна Рада Ліги Націй постановила зняти блокаду з Рад. Росії та дозволила громадянам європейських країн відновити з нами торговельні зносини» (№ 1, ст. 19). Ось яка добра ця Ліга Націй. Постановила й дозволила. Хай дякує селянство. Ну, а чи не згорала в цьому якоїсь ролі невдача всіх блоkad та інтервенцій, а вкупі з тим і зацікавленість самої Європи в відновленню із нами торговельних зносин? Чому про це немає ані слова? Не зовсім вірно далі, що «відновлення наших торговельних зносин з іншими країнами» дуже повільне (№ 1, ст. 20), не вірно, що вихід на зовнішній ринок мають лише «всесоюзні кооперативні об'єднання» (№ 1, ст. 28). Коли говориться про контрабанду, не досить яскраво виявлено, в чому полягає її шкода і зовсім нічого не згадано про покарання контрабандистів і т. д.

Є де-які помилки і в цифровому матеріалі. Д. А. Каплан, напр., в брошурі про зовнішню торгівлю, пише: «В 1919 р. весь ввіз із-за кордону складав всього лише 602 тисячі карбованців» (№ 1, ст. 31). По даних проф. Фалькнера цей ввіз був більший й виносив по-над 3 мільйони карб.

* * *

Але всі згадані, й подібні їм, хиби—це дрібниці. Вони дуже незначно зменшують вартість видань. Самі ж видання безумовно можуть принести велику користь.

Радіє око: добрий папер, читкий друк, майже цілкова відсутність коректурних помилок значно полегшує читання цих брошур. І як би ще до селянина підійшов ред-видат Укрзовнішторга на зрозумілій йому (селянинові) мові, появу цілої серії треба було б вітати зовсім без «але».

Покровський, А. М., проф., Ястремський, В. І., Колесинченко, Л. І. Географічні етюди. Читанка з початкової географії.—Вид. Держ. Вид-ва України, ст. 1—149, 80. Київ, 1924 р.

Читанка не має передмови, через що не відомо, для кого вона призначається—чи для молодших груп трудшколи, де навчання ведеться переважно комплексним методом, чи для старших груп, де проходиться систематичний курс географії?

Але розполог змісту, що не має нічого спільного з комплексним методом, й добір статтів, що вимагає від читача певних знань, показують, що читанку призначено для старших груп, починаючи, принаймні, з четвертої.

Читанка подає низку художніх уривків і географічних статтів, переважно перекладених з російської мови, що є прекрасним доповненням і ілюстрацією тих розділів загальної географії, що трактують про сушу, воду й атмосферу. Але автори читанки забули, що географічний ландшафт, крім літосфери, гідросфери й атмосфери, складається ще й з біосфери.

Тому в читанці зовсім немає статтів, що дали-б дітям уявлення про тундри, ліси помірної зони, пустелі, гірські краї, тропічні ліси, про фавну їх, про людські раси та племена, про побут бродячих народів, що живуть з ловецтва й рибальства, народів-кочовників, про аули горців та їхню працю, про життя культурних народів.

Праця людей, боротьба з природою, опанування природою в процесі класової боротьби, різні взаємовідносини людей,—на зазначені й де-які інші питання читанка не дає жадної статті.

Переходячи до останнього розділу—«Українські краєвиди», зазначимо, що цей розділ не витримує жадної критики. Найголовніші краєвиди України,—то ліс, лісостеп і степ. Отже й треба було дати малюнки полісся, лісостепу, зокрема Правобережжя й Лівобережжя, а не лише самого степу, як це бачимо в читанці. Між іншим, для характеристики Правобережних краєвидів обов'язково треба було щось взяти з «Нарисів природи України» акад. П. А. Тутковського. Там є багато чудових географічно-художніх оповідань. Чи не краще було-б, змальовуючи український степ, замість уривків з Чехова подати Панаса Мирного, Куліша.

Так само, замість статті І. Буніна «Святі гори на Донці» з монастирським двором та прочанами краще було-б подати статті, що змальовали-б фабрично-заводську степову Україну. («У шахті» — Черкасенка, «Під землею» — Загірньої й інші).

Зовсім треба викинути статтю проф. О. Краснова «Перше знайомство російського мандрівника з Україною», бо це опис «Малороссии», де «ленивий хахол» говорить «російською мовою, перенимавши трохи на свій лад та переставивши наголоси». (Напр., «тополя» тут, цеб-то «в Малороссии», жіночого роду, хоч в Росії це слово чоловічого роду, а «у відмінах припускаються такі вільності, що не передбачає їх ніяка граматика» — очевидно, російська).

Далі говориться в статті про «людей третього класу», себ-то «мужичков», яких не можна зворушити навіть щедрою обіцянкою «на чай», а також приводяться де-які й інші нісенітниці. Сором містити зараз у читанці таку статтю. Взагалі ж, що до самої читанки, її треба уважно переробити, серйозно (а не тільки для того, щоб одержати гонорар) до неї поставившись. На наш погляд, такі читанки найкраще складати колективно після відповідних рефератів на педагогічних конференціях.

К. Дубняк.

Червоні зорі. Читанка. Рік третій. Наукпедкомом НКО ухвалено до вжитку в уст. соцвиху. Упорядкував М. Сулима. ДВУ. К. 1924. Стор. 296. Мал. 153. Накл. 25.000

Безумовно, що з низки читанок Лубенця (обох радян. видань), «Веселки» Чепіги — «Червоні зорі» найкраща, але це не значить, що вона вже є гарна взагалі. В ній так само є не мало хиб, які ми віднесемо на рахунок її впорядчика та видавництва.

З передмови («До вчителя»), що її цілком помилково видруковано на обкладинці,—видно, які завдання становив упорядник до читанки: 1) радянський зміст і настрої. Це допіру виконано і ми бачимо дійсно природні, щирі оповідання, поезії, нариси з історії революц. руху, життєписи діячів, все це до діла, не глушить юнака, не є «лубочна радянська», що помітно у Чепіги, Лубенця; 2) дотримати комплексного методу—тут дійсно читанка не відповідає завданню (це бачить і впорядчик, хоча від цього не легше вчителю!). Читанку побито на теми: 1) школа, наука, книжка, товариство, Ленінці, 2) осінь, природа, праця, 3) Жовтневе свято, радянська держава, армія, 4) зима, холодні краї, колядки, 5) пролетарські свята, 6) весна, річка, рослини, птахи, селянські роботи, 7) 1 травня, 8) літо, природа, жнива, 9) степ, ліс, вода, гроза, повітря, людська культура.

Де-які теми досить штучно зв'язано; дотримуючись такого ладу, можна буде «нагнати» скуки на дітей, позбавити інтересу. Самий матеріал читанки місцями надто старий, сучасної літератури майже не зачеплено (крім 6 поезій, 3 оповідань «Плужан»), упорядник більше використав творчість Олеся (22 поезії), Чупринки (13 поезій), старих поетів: Чернявського, Вороного, Грінченка (коло 20 поезій). Це «зловживання» поетами групи 1905 р., або із школи «мистецтво для мистецтва» справляє в 1924 (а читанка буде і в 1926 році в ужитку!) враження негарне, надає затхлий відтінок. Проза значно є свіжіша, сучасна, як скажемо—із часописа «Юний Спартак».

Старим відгонить (за Русовою!) замітка про УСРР (ст. 60), про повітря (282). Видавництво винне в гідких малюнках, бо поруч з гарними, виразними, уміщати такі, як ось на стор. 20, 45, 47, 44, 51, 59, 151, 185, 267 і т. інш.—просто не личить такій організації, як Дер. Вид. Укр.

Друк досить читкий, папер цупкий і хіба лишень не можна обійти мовчанкою инакший правопис, ані-ж маємо взагалі, але це така звичка киян—неодмінно—по-своєму.

Все ж, які б не були хиби—читанка, повторяємо, є кращою від інших подібних «псевдо-паліятивних збірок».

То справа інша—доки наша школа буде користуватися схоластичними «хрестоматіями»—цим гідким нащадством педагогіки буржуазного ладу. Але для сьогоднішньої читанки, як така—свою мету і завдання виконує.

Мих. Марусин.

Акад. С. Єфремов. Карпенко-Карий. (Ів. К. Тобілевич). Критично-біографічний нарис. Вид-цтво «Сорабкоп». К. 1924, 80. Стор. 115.

Книжка акад. С. Єфремова складається з п'яти розділів: I. Проти хвилі. II. «І де ти такий взявся?» III. У царстві експлуатації та наживи. IV. Оборотна сторона медалі. V. Письменник і артист. Коли порівняємо її з давнішою брошурою про Карпенку-Карого того ж автора (К. 1908, мал. 8, стор. 83), то зовсім новими тут будуть перший розділ та друга половина другого. Отже про них і треба насамперед сказати.

В першій розділі автор дає біографію Карпенки-Карого (1845—1907) переважно на основі статті «Життя Івана Тобілевича», що її друкувала дружина небіжчика С. В. Тобілевича в «Літературно-Науковому Віснику» протягом 1912—1913 років та не докінчила друком. Ці спомины такої близької людини дають чимало дуже цінного матеріалу. Доповнюються вони то споминами самого автора, то уривками з листів до нього та до інших осіб К.-Карого ж. Цікаві можуть бути листи його до Є. Чикаленка, його інтимного приятеля, про які лише згадує автор. Про батьків К.-Карого С. Єфремов розказує так автор «Мартина Борулі» й сам походив з «шляхти», знав добре її побут і духове обличчя й у своїй комедії використав навіть традиції свого роду. Помилка в привізиці (Тобілевич замість Тобілевич) сталося причиною до трагедії й у батька К.-Карого, так само, як і в Мартина Борулі. Коли син читав батькові цю нову свою п'єсу, то старий мовчки вислухав її, нічого не сказав і тільки покивав на Івана Карповича пальцем. Видко, старий ще раз пережив драму свого життя... А от ще одна риса цікава для автора «Суєти». Служивши в Єлисаветграді в 1870-тих роках секретарем поліції, Ів. Тобілевич що-року, саме в кошовицю та жнива, брав одпусту й виїжджав на село. Недалеко Єлисаветграду дружина його мала шматок землі, де Тобілевичі провадили маленьке хазяйство. Ціле літо Ів. К.—вич працював коло землі, як справжній робітник, ходив за плугом, косив і справляв усі роботи в господарстві,—і робив це не як дилетант, а як звичайний хлібороб: косар із його був, напр., навидовижу навіть для сусідів-селян. Для самого Тобілевича оті щорічні переїзди «на заробітки» не були тільки інтелігентською забавкою, бо він мріяв, дослужившись пенсії, зовсім таки й назавжди осістись на землі і вже заздалегідь привчав себе до тяжкої праці хлібороба.

На основі біографічного матеріалу автор в другому розділі говорить вже про генезу, походження творів К.-Карого. Життєпис його з'являється тут головним джерелом для дослідника. Цілу низку п'єс написано з оповіданнів батька або з родинних переказів: «Батькова казка», «Підпанки», «Чумаки», «Мартин Боруля». Джерело іншої низки п'єс вказує дружина небіжчика серед сільських знайомих автора. «Тут був «розумний» і «дурень»,—каже вона,—Цокуль і Харитина, Калитка і Копач, Свєкруха й безталанна Софія—отже маємо знов цілу низку п'єс «Розумний і дурень», «Наймичка», «Сто тисяч», «Безталанна», яких джерело одкривається з цього посвідчення. Але до них треба було б додати і «Бурлаку», і «Хазяїна», і «Суєту», і «Житєйське море», і «По-над Дніпром», які з того ж самого взяли джерела й показують це

самим своїм змістом. Лишаються історичні п'єси, яких джерелом була то пісня («Бондарівна», «Сава Чалий», «Лиха искра»), то історичний переказ («Паливода XVIII століття» з анекдотів про Потоцького), то докладно відомий історичний документ («Гандзя»).

Інша річ, каже автор, що до літературної манери, що до способів обробки художнього матеріалу. Тут справді був К.-Карий залежний од тих зразків, які давала попередня українська драматична література та сучасна російська в особі найбільшого її тоді заступника Островського. Український письменник з погляду літературної манери був дійсно учнем Островського і належить до його школи, але таким учнем, що засвоїв дух, а не тільки мертву літеру починателя своєї літературної школи. У виборі сюжетів, у художній обробці їх К.-Карий був безперечно самостійним.

Зміст розділів III—V відомий з давнішої праці. К.-Карий повернув на новий шлях українське драматичне письменство й підвів під нього тривкі підвалини соціальної драми. Автор, за його п'єсами, дає нам малюнки з царства експлуатації та наживи, а потім показує й оборотні бік медалі, тоб-то героїчні типи в тих же п'єсах. До великого запасу емпіричних спостережень і до артистичної їх комбінації, каже автор, не прийшов на допомогу такий само багатий запас ідейно-теоретичного надбання—і К.-Карий заплутався в клубку прикрих суперечностей. Кінчається книжка характеристикою його як письменника і артиста, де говориться про психологічні проблеми в його п'єсах, про п'єси історичні, про його художні образи і т. п.,—та про нього як артиста.

В додаткові маємо атестат К.-Карого, виданий йому при звільненні від служби 1883 року, лист його та уривок з щоденника.

Книжку прикрашує вісім портретів К.-Карого різних років та в різних ролях.

П. Тих—ий.

Петро Панч. «По-за життям». Сім оповідань. (Із творів спілки селянських письменників «Плуг»). В-во «Шлях Освіти». Харків, 1924, 80, стор. 40.

По-перше, цілком невірна назва... Треба було: по-за нашими життям, то-що Переказано низочку соковитих життєвих анекдотів, з духовного побуту здебільшого.

Переказано трохи шаржовано, а проте дуже зі смаком. Тільки протиставляти дяконовій копії переможній рокіт оркестру—в закінченню першого оповідання—якось чи вже знадто сміливий ефект чи просто ефект традиційно-зайвий.

Проте в життя буває саме так. Дякон та Інтернаціонал, як теза й антитеза (без можливості синтезу...).

Цікаво порівнює своїх героїв автор: «він (дякон) дивився розгубно на кляптик паперу, як зблудла собака на голу площу... У голові повзали, у голові пищали сліпими цуценятами думки і тхнула собачою шерстю мокра долівка».

Не хочуть зробити дякона батюшкою... Бідний дякон... Бідна його матушка, що попередку «сюрбала свої сльози». Не дурно так у відповідних колах, ще за часів Керенського, піклувалися участю «духовного пролетаріату»!

Цілком уже здивував мене автор, віднесши навіть «перекупок» по-за межі життя.

А взагалі чомусь дуже жалко робиться, мені особисто принаймні, бідних героїв цих дуже гумористичних оповідань. Іноді це ж просто зворушує... «Перекупки вже потрошили якусь бабу, розриваючи курчат. Баба сиділа на возі, як квочка, і охала:

«Ох, лишенько, ох, голубоньки... де-ж ви півника вже поділи... то-ж моє багатство!...». Рецензентові лишилось би загадати про Гоголівський (український) сміх крізь сльози чи сльози крізь сміх і, за прикладом Пушкіна, загадати:

«Боже, яка сумна наша Україна!...».

Але було вже сказано: «Мій рідний край такий веселий, мій рідний край такий сумний...».

Коли про цей рідний край починає розповідати зі своїм знанням побуту Петро Панч, то чомусь пригадуєш безапеляційні слова великого блудослова В. Розанова—«никакої людини не достоїн похвали, кожний человек достоин только жалости»...

Але «жаліти» не треба, треба сміятись—просто в безоцадні очі правди про людину, яко про таку. Так само сміється, значно абстрактніший од Петра Панча, Остап Вишня. Взагалі сумний український гумор є такий.

Ми живемо ще «в царстві необхідности».

Але напередодні царства волі.

... Лірика.

М. Д.

І. Дніпровський. Плуг. В-во «Шлях Освіти». Харків—1924.

В діалектичній зміні літературних напрямків минулого, в їхньому постійному хитанню від ідеалістичного до матеріалістичного світоперегляду і, так кажучи, світовисловлення, за останні часи висунувся дуже наперед, принаймні художньо, напрям, що, засвоївши собі формалістичні придбання символізму, в широкому розумінні, почав у його зовнішні модерністичні рамці вкладати цілком одмінний, конкретний зміст. В Росії напрямом цей придбав наймення акмеїзму, але виливався й по-за межі дисциплінованої течії з певним назвиськом. На Україні напрямом такий, як виявилось, існує, при чому його плутано з нео-класицизмом, так званим—до того ж.

Дійсність з'ясувала, що цей напрямом винайшов цілком своєрідні і трохи що не єдино влучні засоби до засвоєння конкретної революційної дійсності. Два ймення: Вл. Нарбут і Н. Тихонів досить виправдують наведене твердження. Проте напрямом навіть червоного акмеїзму залишився малопопулярним і дуже мало зрозумілим для широких кол і письменницького товариства.

Його інтуїтивно схоплювали читаючи, іноді захоплювались своєрідною свіжістю відчування дійсності в ньому та й по всьому.

Основа організаційна, часто цілком свідомо лінія художньої творчості авторів, що сюди підходять, лишилась проте нез'ясованою.

Дуже шкода, бо художні наслідки червоного акмеїзму принципово цікаві. Він дав змогу поетові бути сучасним, не гублячи твердого кістяка організованого твору.

Поема Дніпровського, як і ліричні уривки І. Кулика, провадять що-йно зазначені принципи.

А критика бачить наслідки: «свіжа, природня мова, справжній дядьківський їдкий гумор, теплий хороший тон», з одного боку, а з другого—«тонкі рими, добірні асонанси, стилі, подекуди блискучі формули образні», з'ясовуючи ці всі з'явища «стилізацією». Мовляв,—«це річ не народня, а для народу».

Проте автор «чи не відшукав самого себе».

Цітавано передмову до книжки, писану Йогансеном. Додавати, хоча б і дуже хороші, передмови до, хоча б і гірших, віршів, як відомо, не треба...

Еволюція матеріалізованого символізму йде у Дніпровського в бік патетичної гумористики. Стиль (як ще, здається, невідомо) вироблений спеціально в сучасній і революційній українській літературі. Патетичну пародію дав колись Гнат Михайличенко в «Блакитному романі». До загалом витриманого стилю приєднуються в «Плузі» де-які шаблонізуючі його своєрідності впливи—прикінці, особливо.

Але такі випадкові у Дніпровського вирази, як

— Співає бунт. Блестять серпи.

Од молотків каскад симфоній—

тільки зайвого разу доводять, що він мав певну рацію шукати свого стилю в цілком іншому напрямкові.

От патетична гумористика (зразок) у «Плузі» Промовець.

— Так і так... і почав, і почав...

Немов шкворінь шкварчала промова.

Що не вмів те руками, очима,

Пив воду і носом шморгав.

Або ще виразніше—виставка:

Ізби... хати... і саклі... і юрти...

Дьоготь... Глечики... Вишивки... Шкури!..

Свині, гуси... картопля... конопля

А воли мої сірі і бурі

Мовчки сіно пахуче лопають.

Од південних вітрів аж до крини:

Лосі, олені, страуси, лані!

Ех, ви рими, покірні рими,

Чи сміятись, чи плакати з вами.

І хахол, і хахол тут з волами!

«Співучі яруги»—то є мемуарна лірика, за-для якої авторові трохи бракує сосьорівської співучості...

«Загуділи над Кам'янцем фуги,

Загуділи і дули, і дули.

І дзвеніли й співали яруги

І ревіли корови: кому-уна».

Теж бачимо—патос і глум з'єднано з дуже своєрідними наслідками.

Порівнюючи книжку з попередньою («Донбас»), констатуємо підвищення поетичної техніки та значно більшу художню сміливість на рахунок знищення драматизму, принаймні особистого.

М. Доленго.

Ів. Павленко—«Квіти життя». Оповідання. Вид. «Шлях Освіти». Хр. 1924. 32 стор., накл. 5.000.

Яке сильне враження можна зробити на читача малим оповіданням з таким малим здавалося б змістом! Довго після читання наче бачиш постать Васька, разом з ним перериваєш «життя», коли це можна назвати так, бо це теж—боротьба за існування.

Васька—«пацан»—термін цей відомий всюди—це безпритульна дитина, без батька, матери, мандрує по світу, відстоюючи і своє право на певне місце на землі.

Сотні, тисячі верстов проїзжає пацан по залізниці, йому знайомі десятки великих міст, він знає свою «географію».

Пацан Васька під вагоном доїзжає з Одеси до Кременчука. Діється це в голодний рік, коли скрізь повно було голодаючих.

В Кременчуці Васька бродить по базару, краде паляницю, дядько, власник паляниці—з ломакою доганяє і вбиває дитину. Натовп скаженіє від такої прояви жорстокості куркуля, починає його бити, доки дядько не втікає. Помалу—юрба, що оточувала забитого хлопця, розсходиться. «...А маленьке тіло лежало на краю базарного майдану. Із-під куцини визирали, чудно побілівши від людської злості і байдужості, Василеві ноги...».

Автор влучно назвав оповідання «Квіти життя»—бо діти, це стара істина, є надії на майбутнє громадянства, втіха і радість людей.

Автор чудесно сконцентрував увагу читача, зміцнив своє оповідання контрастами відношення людей до голодних і самих голодних між собою.

Все оповідання цілком витримане в художності, реалізмі, настроях. Автор добре володіє пером, багато бачив і головне—добре аналізував та синтезував те, що бачив.

Слабі місця в оповіданні—розмова Васька з дорослим босяком (стор. 26), вона мало реальна, надто штучна, друге слабе місце, дуже вже автор розтяг хвилювання Васька перед крадіжкою.

Книжка безумовно цікава, заслуговує допущення і в шкільні бібліотеки. Бажано було б бачити друге видання, з малюнками, де-якими поясненнями—виключно для бібліотек дитячих і юнацьких.

Мих. Биновець.

Гор. Коцюба. На межі. Чотири новели. Бібліотека селянина. Хр. 1924, стор. 34, накл. 7000.

Револуція захитала світ, розбудила людей і поставила перед ними питання—хто вони й де вони. І вся сила та краса революції жовтневої в тому й полягає, що мільйони зрозуміли суть цього питання, перейшли межу, що відокремлювала їх від иншого світу—життя, шалено кинулися в бій, в водоворот. Вони падали та знову вставали, йшли повні радості й бажання.

Автор взяв чотири різних момента людського життя—переважно з сільського побуту—і в кожному з них свою головну тему висвітлив инакше.

На межі—подано настрої й балачки мійської юрби перед наступом на місто білої армії. Робітник Мотузка виражається на фронт. Він межу свою перейшов, хоч як не пускає на фронт його жінка. Ось робітничий батальйон в поході... Ось на позиції уже. Ранений Мотузка стає неприємним і в бреду бачить красвид майбутнього того, з-за якого що-йно бився. Все дивує його, особливо гасло «кожному, скільки треба», Радіє Мотузка цьому новому життю—«недарма, значить, сиділи в ярках». Скоро він очувався, побачив, що лежить на вузліссі, поранений. Зачинався ранок.

«У Байраку»—новела з життя сільської вчительки. Твір просякнений безнадійним сумом—«кому повідаю тугу свою?»—каже вчителька Ніна Михайлівна. Десь була революція, кипить і нині життя, а в байраці—одноманітно день зміняє день. Осінь, зима, весна і знову осінь. Зіма. Вчителька працює в сільраді, але й там той густий сон—туман. Малюнок села, його головного ворога—відірванності від міста, від поступу—взагалі життя—чудовий.

«Мати» — робить надзвичайне вражіння. У старій Козарівні-удовиці був син. Одної ночі донці-білі забирають його і за селом забивають. Мати ридає, бродить, чекає сина.

Остання новела «У незнаний світ» показує, як людина переходить межу, «рве з оточенням сонливим і йде кудись, в далекий, невідомий світ. Це — хлопець Сашко, що виріс в одвічно-спокійних хуторах, наслухався дідових оповідань, був несхожий на інших хлопців. З революцією дійшли нові думки, слова і до глухих хуторів. Почув і Сашко. «Годі тут сидіти!» — вирішає він і з паляницею за плечима йде з хутора, доки «метелиця не розійдеться».

Без сумніву, книжка викличе в читача силу думок, розбуркає, стурбує його. Коли новела «У Байраку» сама по собі справляє неприємне, надто важке вражіння — в збірникові цьому, поруч з іншими новелами — вона до діла, на місці.

Мих. Биковець.

Петро Карманський. Між рідними в південній Америці. Видавництво «Чайка». Київ. Відень. Львів. 211+(1) стор. in 8⁰.

Книжка перейнята трохи зворушуючим, але провінційально святим галицьким патріотизмом, завдяки якому автор щиро не бачить суперечок соціальних між сварками національними. Але книжка дуже цікава своєю екзотичною темою та надзвичайною свіжістю вражіння, уявляючи з себе щоденник українця-мандрівника протягом усього 1922-го року. Переказувати зміст її немає змоги, але книжку можна зрекомендувати не тільки, як цікаве белетристичне читання, але і як гідний певної уваги матеріал до вивчення української колонізації. Додана при книжці символістична передмова Ан. Крушельницького тільки трохи псує загальне вражіння од надзвичайної простоти стилю Карманського. П. Карманський одвідував українські оселі по Бразилії, Парані та інших південноамериканських країнах, головним чином у першій, сконстатувавши між іншим, що нечисленне та бідне українське населення Південної Америки йде на значно більшій порівнюючи жертви в національній справі, ніж багатше й численніше північно-американське. Мрією автора було створення українського виховального інституту, кооперативної гуртівні та земельного банку в Бразилії...

В книжці є де-кілька віршів з описами Бразилійської природи.

М. Доленго.

М. Калинович. Шляхи новітньої французької поезії. Вид-во «Слово», Київ 1924, стор. 115.

Чепурна книжка М. Калиновича — видання товариства «Слово» — це цільний здобуток нашої незначної критичної літератури про західних письменників. У цій книжці український читач вперше зазнайомлюється з історією французької лірики останніх двадцятих років зі сторінок, розгорнутих рукою критика — тонкого митця й ґрунтового знавця справи. Такої книжки не має в своєму розпорядженні й російський читач, значно од нас багатший на статті, огляди й переклади французької поезії. Бо ж сторінки, присвячені В. Брюсовим в його «Французьких ліриках 20-го віку» (останнє видання в збірнику творів, том 19, вид-во «Сирин» — 1913), добі освітлених М. Калиновичем, зараз вже й застаріли й мають значіння не так критичного огляду, як бібліографічного переліку. Інші ж статті й замітки роскидані по часописах і розшукати їх зараз важко. М. Калинович використав їх і, володіючи українською мовою, російський читач знайде в його книжці найцінніше з цих статтів.

Книжка складається з чотирьох розділів і проектувалася спочатку як вступна стаття до збірки французької лірики 20-го віку в українських перекладах, збірки, що випадково не побачила світу. Перший розділ — «Штучний рай» — це, так би мовити, вступ, прегарно написаний в тоні імпресіоністської критики, — розповідає про поетів, прикутих душею до минулого, про попередників нової доби французької лірики, що розпочинається в 20-му віці. Другий розділ дає характеристику фундатора нової наукової поезії — Рене Гіля. Третя — «В шуканнях нової віри» — знайомить читача з різноманітними літературними школами і течіями першого десятиріччя нашого віку і подає короткі відомості про поетику езотеризму (Шюре), натуризму (Сен-Жорж де-Буельє) та його розгалуження, про раціоналізм Ш. Морра, гуманізм Грега, інтеґралізм А. Лакюзона, про епігонів, символізм 20-го віку, то-що. Останній — основний в книжці — розділ присвячений поетам «Абатства» — Аркосу, Дюамелю, Месеро, Вільдраку, Барзену, Жюлю Ромену, та іншим. Автор викладає тут сутність їхніх літературних маніфестів, охарактеризовує групу в цілому і окремих її представників, переповідає основні мотиви їхніх творів, наводить також уривки з них у віршованих

перекладах на українську мову О. Бургардта. В своїй передмові автор надіється, що ймення «колишніх абеістів» стануть для нашого молодого покоління такими ж рідними, якими для старої генерації в нас були славновісні наймення Бодлера, Верлена, Меларме.

Звичайно, що М. Калинович зробив усе можливе для того, щоб зблизити наших читачів із згаданими вище поетами. Поети, об'єднані з де-якого часу під випадковим назвиськом «Абатства» і які пізніше називали себе то «динамістами» то «унанімістами» можуть бути близькими для нашого читача вже хоч би тому, що в сучасній українській ліриці зовсім незалежно від них згучать рідні їм ноти. Українські лірики, як і їхні французькі товариші, переживали вплив У. Уїтмена, наші поети, так само, як і вони, заспівали своєї «Молодої Легенди» замість старої, прославленої протягом віку поетами минулого (стор. 73); і вони хотять бути виразниками почуттів мас, колективів,—а не вузького кола особистих переживань. Вони так само прагнуть скинути з себе порох віків і промовляти в імені сучасності, дорівнятися сучасному науковому світоглядові, побудувати нове світосприймання для людей нового віку... Аналогія цікава хоч би тим, що до появи книги М. Калиновича ймення Р. Аркоса, Дюамеля, Жуля Ромена майже зовсім не відомі були ні вкраїнському читачеві, ні українському поетові.

Книга Калиновича захоплює читача. З окремими місцями її можна не погодитися, але ж це не зменшує вартості її. Так, напр., мені здається, що автор, вкупі з російськими критиками (хоч би з В. Я. Брюсовим) занадто переоцінює роль Рене Гіля—письменника, з великими претензіями і малими для того даними. Автор зазначає сам, що «треба чималою напруженню думки, щоб перемогти всі ці труднощі гієратичної мови (Рене Гіля), і наслідком цього поезію Гіля повинно визнати позбавленою тих прикмет, які могли забезпечити їй всенародність» (стор. 28). На мою думку, це дуже обережно сказано. «Твір» Рене Гіля—це щиро розумовий твір, що більше компромітує авторську теорію-ані-ж ілюструє її. Сам Рене Гіль вважає «наукову поезію» своїм геніальним винаходом і годен вести від себе мало не всіх значних французьких ліриків 20-го віку і серед своїх учнів згадує навіть Вергарна, що лише всміхався з приводу такої слабости теоретика наукової поезії. Та й сама ця «наукова поезія»—в якій мірі завдячує вона своєю появою Рене Гілю? Розмови про неї почалися значно раніше тої доби, з якої розпочинає свій начерк М. Калинович. Такий старанний історик, як він, зробив не зовсім справедливо, проминувши цих численних попередників Рене Гіля та інших представників «наукової поезії» і поезії «сучасності», яких здибуємо в французькій ліриці за багато часу до наших днів. Чи не був вже таким, прим., Максим Дюкан—не так як автор посереднього збірника «Chants modernes», як автор передмови до цього збірника, в якій виголошував він кінець старого світу й старої поезії, що перебувала в сутинні наївного нецтва. Час, казав він, заспівати поетам про майбутнє, повернутися до сучасності. «Серед нас пролунали промови сміливих новаторів, що підготовлювали майбутнє; ми чули Сен Симона, Фур'є, Овена та інших... і продовжуємо далі складати трагедії про Уліаса». Треба писати вірші про працю, про поступ, про великі винаходи, про телеграф, локомотив, газ—про всі чудеса сучасної індустрії, що варті чудес античної міфології, що захопила поетів.

Така ж тенденція до сучасності, науковості, хоч і менше наївна, помітна й у Леконта де-Ліля. М. Калинович немов би то забуває про передмову провідара парнаської школи до його «Античних поем» (1852)—передмову, що проводить уперту думку про поетову потребу виступати озброєному науковими знаннями. («Мистецтво й наука, так довго роз'єднані..., мусять прагнути до тісного єднання, коли не до злиття одно з одним»). Лекон де-Ліль—один з недоцінених ще «поетів думки»—здійснював такий заповіт у своїй творчості. Три томи його «Поем»—це низка наочних малюнків до еволюційної теорії в історії релігії і до еволюційної ж теорії єдності видів природи. Недарма ж в числі його прибічників здибуємо ми такого поета, як Сюлі-Прюдона (що згодом, правда, відійшов од «Парнасу»); недарма ж навіть у артиста чистої води—Ередіа «beaucoup de science et beaucoup de rêve» («багато науки й багато мрії») —як висловлювався Жюль Леметр.

Так само не дуже задовольнив мене другий начерк М. Калиновича «В шуканнях нової віри». Що правда, автор мав нелегке завдання якось-то систематизувати літературні «течії», що виникали що-року, частіше ані-ж гриби по дощеві. Поділ вийшов би занадто вже дрібним: різноманітність картини шкодить. Та все ж ця картина у М. Калиновича не повна—в ній не знайшлося відповідного місця для неокласицизму й романської школи Морєаса, в ній немає Клоделя-лірика, автора таких, приміром, збірок, як «Corona beniguitatis anni Dei» (4-е видання року 1915), немає, прим., А. Гільбо

з його динамічною школою, немає представників різних «ренесансів», то-що. Та справа не в цих прогалинах: хіба, мабуть, в тому, що в цьому саме розділі треба було б, на мою думку, тісніше зв'язати літературні угруповання з угрупованнями суспільними. Звідси зовсім не слідує, що я вимагаю від автора вжитку того спрощеного методу, що в нашому учбовому житті безпідставно зветься «марксистським»! Але ж зрозуміло, що де-які з літературних маніфестів початку 20-го віку—це зовсім не специфічно літературні програми. Із згаданих М. Калиновичем теоретиків дуже типовою в цьому відношенні фігурою є, прим., прихильник «регіоналізму» Шарль Мора, учень Мориса Барреса, переконаний націоналіст, ворог демократії і пристрасний прихильник відродження монархії... Єдність свідомості потрібна нам для того, щоб, звичайно, думати, але й для того, щоб діяти,—міркує він. З-під естетики визирає в нього етика—краще сказати політична ідеологія. Та хіба не вона ж панує і в езотеричних маніфестах Шюре, одного з проповідників «кельтської ідеї»? Хіба ж не на політичній же ідеології, хоч вже й на іншій, будує свою протраму соціальної поезії М. Мопс? Те саме треба сказати й відносно групи «абеїстів». Це не випадок, що ймення Дюамеля й Жюльє Ромена бачимо ми поруч з іменами інших письменників, що вкупи з А. Барбюсом заснували групу «Clarté». Але ж кілька слів про суспільну позицію старших і молодших «абеїстів» під час війни ми знаходимо все ж таки у М. Калиновича (стор. 112—113).

Книжка закінчується докладною бібліографією, що купить усе, що можна було зібрати в наших умовах (стор. 114—115, до речі: я все ж таки не згодився б з кинуттю тут увагою, що в драмі Ж. Ромена «Армія в городі» — «унанізм» виявляється слабо: «ледви чи й може він загально виявитися в драмі сильніше; що ж до переліку творів Ромена, то він не такий вичерпуючий, як перелік творів інших поетів тої ж групи), і кількома увагами загального характеру. Автор не певен, чи можна «порушити закон душевного тяжіння до того, що ми змушені вважати за людське—до тісного кола власного життя, до невеликих просторів рідної землі та до міражів минулого» (стор. 115). Звичайно, сумніви його в цей час цілком законні й заперечувати їх не доводиться. Але ж не забуваймо, що в історії світової літератури були моменти цілковитого охоплення особистої лірики лірикою колективною. Бували часи, коли поети писали на теми з «тісного кола власного життя» лише в силу традиції для вузького ж кола читачів. Маса не потребувала таких тем. Такою є, прим., візантійська поезія протягом довгих сторіч. Та заглядати в майбутнє європейської літератури і зокрема французької лірики справа, певно, і передчасна і некорисна. Книга М. Калиновича присвячується не майбутньому, а сучасному й недавньому минулому: і як що я й спокусився висловитися з приводу останніх її рядків—то лише тому, що повний цікавості начерк, скромно названий «конспективним нарисом»—не лише подає низку нових відомостей, але й спричиняється до міркувань про загальні питання розвитку поезії.

Проф. О. Білецький.

Ж. Мольєр. «Все не в лад». Комедія на 5 дій. Пристосував для народнього театру Г. Хоткевич. Театральна бібліотека вид-ва «Рух», ч. 15, стор. 56, ін 160.
Ж. Мольєр. «О то ревноті!» («Зганарель»), комедія на 1 дію. Пристосував для народнього театру Г. Хоткевич, театральна бібліотека вид-ва «Рух», ч. 10, стор. 21, ін 160. Харків, 1924 р.

Ми, здається, не помилимося, коли скажемо, що аж до появи цих двох, означених угорі, переробок Г. Хоткевича, з Мольєрового доробку мали ми в перекладі на українську мову лише «Тартюф»—переклад В. Самійленка, не зле виданий т-вом «Вернигора» в Києві. Отже, розглядаючи нові видання Мольєра, мусимо ми брати на увагу не лише театральню-практичний, але й літературно-пам'ятковий бік справи.

Обидві п'єси, перероблені Хоткевичем, характерні й показні для Мольєрової творчості першого періоду. Перша п'єса—«Все не в лад» («L'etourdi ou les Contre temps»), що в російському перекладі В. Пушкарьова (СПБ. 191) зветься «Шалый, или все невпопад», належить до перших спроб Мольєрового пера. Це—епізодична комедія, що складається з кількох дрібних інтриг і своєю широко-романтичною розв'язкою дуже є характерна для модного тоді п'єса виставлялася вперше року 1653 в Ліоні італійського й іспанського репертуару. П'єса не цілком оригінальна, й сучасні критики—Вольєр і Біардо закидали Мольєрові запозичення з Корнеля («Брехун»), Сервантеса («La gitanilla de Madrid»), Бербері («L'Inavvertito»), то-що.

Що до сценічності, то п'єса ця матиме безперечний успіх на сцені. Зокрема, вмілий режисер зуміє надати їй де-якого класового характеру, добре окресливши роль

слугу Маскариля, що своїм влучним розумом і веселими дотепами вигідно вимальовується на фоні безглузлого буржуазного персонажу п'єси (характерно, що сучасна Мольєрові критика обурювалася тим, що Мольєр надто висунув ролю слуги Маскариля, за рахунок ролі Лелія—сина паризького буржуа).

Спрощена переробка Г. Хоткевича й проста обстановка дії широкий дають доступ комедії на нашу сцену.

Друга п'єса «Ото ревності» (*Sganarelle, ou le cocu imaginaire*), що в російському перекладі Федорова (СПБ. 1913) зветься «Сганарель, или мнимый рогоносец»—це вже пізніший твір Мольєра, написаний ним після вистави відомих «Маніриць», і виставлявся вперше в Парижі р. 1660-го, видержавши підряд 40 вистав.

П'єса змальовує фігуру паризького буржуа й пригоди його та його жінки, що ловили один одного на зраді.

Сучасна Мольєрові критика розійшлася поглядами, визначаючи вартість п'єси,—де-хто закидав їй штучність, інші нецнотливість, де-хто вважав п'єсу найвлучнішим твором Мольєра, ми ж приєднаємося до погляду Ташеро, що вважав п'єсу за добрий відбиток тодішнього життя французьких буржуа, для яких усі життєві явища, а з ними й зрада жінки,—ніщо,—кажучи словами Зганареля—«Хіба в мене від зради жінки одна нога стане коротша другої, і хто це вигадав честь та всякі інші дрібниці».

Доводячи правдивість змалюваного Мольєром побуту, Е. Мартен переказує цікавий анекдот про одного буржуа, що, побачивши Зганареля у виконанні самого Мольєра, обурився—«як це так,—казав він,—що якийсь актор наважується виставити на сцені подібну до мене людину. Правду кажучи, треба було б припинити таке нахабство».

Обстановка дії проста й надається до аматорської навіть постановки.

Мова Хоткевичових переробок запашна, соковита й тому так неприємно вражають русизми, як-то—«папіньок», «поклонники», «виговір» (вимова), «ижиця», яких, що правда, небагато.

Роспочата Хоткевичем праця, безумовно, корисна й ми нетерпляче ждемо її продовження, зокрема виходу анонсової вже Шекспірової «Комедії помилок», а також радимо Хоткевичу взятися й за переклади пізніших творів Мольєра.

Тут ми вважаємо потрібним зупинити громадську увагу на показному факті швидкого розвитку приватно-кооперативної української видавничої справи, зразком якої є згадане вище видавництво «Рух».

Окрім інших своїх видань (чотири книжечки Винниченка, Хрестоматія Плевако, історіографічна брошура М. Горбаня, п'єса Мамонтова «Ave Maria» і віршована збірка Гжицького «Трембітині тони»), найбільшу свою увагу звертає видавництво «Рух» на «театральну бібліотеку» і, розпочавши її з передруку п'єс Карпенка-Карого («По-над Дніпром», «Батькова казка», «Наймичка», «Чумаки», «Лиха искра», «Хазяїн»), Кропивницького («Глитай»), Тогобочного («Борці за мрії»), переходить поволі до видання поважнішого репертуару—Винниченка З. («Молода кров», Панна Мара), Мамонтова («У тілі Катерини»), мало відомих у нас п'єс Франка («Майстер Чирняк», «Будка ч. 27», «Украдене щастя»), а випуском рецензованих нами п'єс Мольєра перевалило кордони української літератури й узялося за світову.

Не дрімають і інші приватні українські видавництва в справі видання драматичних творів, зокрема Київське «Слово», що не мало теж видало драматичних творів, що так само, як і «Рухівські» видання, дозволені до вистав Вищою Репертуарною Радою Головополітосвіти.

Пишемо ми оці рядки не так для вихваляння ініціативи приватно-кооперативних видавництв, як для того, щоб зайвий раз підкреслити факт величезного попиту на українську книжку і щоб зазначити цілковиту відсутність уваги наших радянських видавництв, і зокрема ДВУ, до щоденних потреб українського книжкового попуща.

Треба-бо, нарешті, зрозуміти, що чотирма п'єсками «Народної Театральної Бібліотеки» Держвидавництва та двома нікчемними п'єсками «Шляху Освіти» (Певзнер «Дочекалися своїх» і Чижевський «Кукуль») ¹⁾ не можна задовольнити величезного попиту, і що індивідуалізм в справі видання української книжки, і зокрема п'єс-передає цю справу в руки приватно-кооперативних видавництв, що, вбившись в колодочки, чи не затьмарять слави ДВУ та інших наших радянських видавництв, з усіма відповідними наслідками.

С. Дз—но.

¹⁾ Відрадне явище на убогому театральньо-видавничому фоні—це, хіба, цікава «Театральна Бібліотека» «Княгоспілки», що за короткий час дала нашому театрові кілька нових творів українських і навіть німецьких (Уйру) авторів.

Книжки, надіслані до редакції.

Квартали. Альманах перший. Видавництво «Червоний Шлях», 1924, 8°, стор. 180.

Плуг. Літературний альманах за редакцією С. Пилипенка, збірник перший, спілка селянських письменників «Плуг». Державне видавництво України, 1924, 8°, стор. 219.

Гарт. Альманах перший. Спілка пролетарських письменників «Гарт». Держ-видавництво України, 1924, 8°, стор. 176.

Микола Хвильовий. Осінь. Видавництво «Червоний Шлях», Харків, 1924, 8°, стор.

Петро Пани. По-за життям. Сім оповідань. Із творів спілки селянських письменників «Плуг». Бібліотека Селянина. Серія Красного Письменства за редакцією С. Пилипенка, № 18. Головополітосвіта. Видавництво «Шлях Освіти» при Наркомосвіті УСРР, Харків, 1924, 8°, стор. 40.

Оп. Копиленко. Іменем Українського Народу. П'ять оповідань. Із творів спілки селянських письменників «Плуг». Бібліотека Селянина, № 17. Вид-во «Шлях Освіти», Харків, 1924, 8°, стор.

Гордій Коцюба. На межі. Чотири новелі. Бібліотека Селянина за редакцією С. Пилипенка, № 16. Вид-во «Шлях Освіти», Харків, 1924, 8°, стор.

І. Франко. Украдене щастя. Драма з сільського життя в 5 діях. По постанові Вищої Науково-Репертуарної Ради Головополітосвіти НКО УСРР від 20/І, 1924 р., п'єса до вистави дозволяється. Театральна бібліотека ч. 14. Кооперативне вид-во «Рух», Харків, 1924, 16°, стор. 63.

І. Франко. Будка ч. 27. Драма в одній дії. По постанові Вищої Науково-Репертуарної Ради Головополітосвіти НКО УСРР п'єса до вистави дозволяється. Театральна бібліотека ч. 13. Кооперативне вид-во «Рух», Харків, 1924, 16°, стор. 27.

І. Франко. Майстер Чирняк. Комедія в одній дії. По постанові Вищої Репертуарної Ради Головополітосвіти НКО п'єса до вистави дозволяється. Театральна бібліотека ч. 12. Кооперативне вид-во «Рух», 1924, 16°, стор. 31.

Проф. Е. Г. Кагаров. Спартак, его жизнь и борьба. Изд. Всеукр. Об-ва содействия «Юному Спартаку», № 5, Харьков, 1924, 8°, стр. 24. Цена 6 коп.

Проф. Е. С. Хотинский. Юный Химик. Собрание простых химических опытов, не требующих специальной лаборатории и доступных для юношества. Библиотека «Юного Ленинца» № 12. Изд. Всеукраинск. Об-ва содействия Юному Ленину. Харьков, 1924, 8°, стр. 89. Цена 22 коп.

В. Лир. Ленин. Библиотека «Юного Ленинца», под редакцией Д. Лебеда, № 11. Изд. Всеукр. Об-ва содействия Юным Ленинам, Харьков, 1924, 8°, стр. 40. Цена 10 коп.

Как началась жизнь. Книга о жизни, под редакцией В. Л. Рыжкова. Библиотека «Юного Ленинца» № 9. Изд. Всеукр. Об-ва содействия Юным Ленинам, Харьков, 1924, стр. 30. Цена 8 коп.

В. Лир. Парижская коммуна. Библиотека «Юного Ленинца» № 15. Изд. Всеукр. Об-ва содействия Юному Ленину, Харьков, 1924, 8°, стр. 27. Цена 8 коп.

Парижская Коммуна. Сборник под редакцией А. Гамбарова. Изд. «Молодой рабочий», Харьков, 1924, in quarto, стр. 196.

А. Чехин-Яроцкий. Краткий очерк рабочего движения. 2-ое изд. Политграмота книжка за книжкой. Изд. «Молодой рабочий», 1924, 16°, стр. 53.

А. Верхотурский. Прорыв южной группы. Гос. Изд. Украины, 1924, 8°, стр. 68.

Вісник цукрової промисловости. Рік видання V-й. Березень-квітень, 1924, книга № 3—4. Видання Цукротресту. Київ, 8°, стор. 200.

Вісник Товариства Українського Червоного Хреста, № 1. Харків, 1924, 8°, стор. 22.

Я. Мамонтів. Веселий Хам. Драма в трьох актах, 1923. Видання «Молот». Ціна 35 центів. З друкарні «Робітник», 8°, стор. 64.

Дем'ян Бедний. Земля обітована. Переклав П. Д. Бібліотека «Молода», ч. 2. Нью-Йорк-Відень, 1921. Друковано 10.000 примірників в друкарні «Адрія», 8°, стор. 40.

Володимир Короленько. Безязика. Оповідання. Авторизований переклад з передмовою Петра Дятлова. Видавництво «Культури», Нью-Йорк, 1920, 8°, з друкарні спілки «Робітник», стор. 174.

Я. Бах. Цар голод. Переклав Микола Залізник. Ціна 35 цнт. Накладом Видавництва «Голос Правди», 1918, 8°, стор. 90.

П. Стеценко. Нове Свято. Комедія в 1-й дії. Ціна 20 цнт., 1919. Накладом

П. Стеценка. З друкарні «Робітника», New-York, 8^о, стор. 28.

М. Гарновський. «Патріоти». Видання української федерації американської соціалістичної партії. Ціна 10 цнт. New-York, N. Y., U. S. of A. 1918, стор. 32.

Гумористичний календар «Молота» на рік 1922. Видавництво «Молот», з друкарні «Робітник».

Робітничий календар. Рік 1918. Накладом «Робочого Народу» і «Робітника». Вінніпес, Ман., Канада. Стор. 214.

Робітничий календар. На рік 1919. Видання української федерації американської соціалістичної партії. Зладив М. Андрейчук. З друкарні «Робітника». Ціна 50 центів.

Юлій Липперт. Історія культури в трьох нарисах зі 112 образками, переклад П. Дятлова і Хв. Мойси. Заходами і накладом: 1-шого Робітничого товариства «Злука». Торонто, Онтаріо, Канада. Нью-Йорк — Відень — Львів — Київ, 1922, 8^о, стор. 398. Ціна 2 доларі 50 цнт.

Д-р Богумір Шмераль. Поняття і цілі соціалізму. Соціалістична Бібліотека. Видання української федерації американської соціалістичної партії, 1918. Ціна 15 центів. З друкарні «Робітника», 16^о, стор. 48.

А. Голубков. Науковий утопічний соціалізм. Перек. з рос. В. Шопінський. Соціалістична Бібліотека. Вид. Укр. Фед. Америк. соцпартії, 1919. Ціна 15 цнт. З друкарні «Робітника», 16^о, стор. 46.

В. Кавцький. Основи соціалізму. Переклав: О. Р. Соціалістична бібліотека. Вид. Укр. Фед. Америк. Соц. Парт., 1918. Ціна 25 цент. З друкарні «Робітника», 16^о, стор. 64.

Мих. Дурдела. Економічні основи американського демократизму. Соціалістична бібліотека, 1919. Ціна 15 цент. З друкарні «Робітника», 16^о, стор. 42.

Д-р Татьяна Грігоровіч. Класова боротьба. Соціалістична бібліотека, 1919. Ціна 5 цнт. З друкарні «Робітника», 16^о, стор. 24.

Х. Раковський. Інтернаціоналізм і війна з додатком: Анархізм і Науковий Комунізм. З друк. «Робітника» 1919, 16^о.

Н. Бухаріна. Пер. М. Андрейчук. Соціалістична бібліотека, 1919. Ціна 15 цент., 16^о, стор. 41.

Програма і Конституція Комуністичної партії і Української Федерації Ком. Парт. Америки. Видання У.Ф.К.П.А., 1920, 16^о, стор. 30.

В. Ілін (Н. Ленін). Держава і революція. Наука марксизму про державу і завдання пролетаріату в революції. Випуск I. З російського перекладу Павло Лада н. Видання У.Ф.К.П.А. Нью-Йорк, 1919, 8^о, стор. 170.

Фр. Енгельс. Початок Родини, приватної власності і Держави на підставі дослідів Л. Г. Моргана. Видання У.Ф.А.С.П., 1919. З друкарні «Робітника», 8^о, стор. 192.

Статут і тези Комуністичного інтернаціоналу, прийняті на другим Всесвітнім Конгресі 17 липня—7 серпня 1920 р., Москва, Росія. Перекл. з англійського видання К.П.А. Вид. У.Ф.К.П.А. Ціна 15 ц., 8^о, стор. 63.

Н. Бухарин. Програма комуністів (більшовиків). Перекл. з рос. М. Андрейчук. Видання У.Ф.А.С.П., 1919. З друкарні «Робітника», 8^о, стор. 128. Ціна 30 ц.

Н. Ленін. Пролетарська Революція і Ренегат Кавцький. Переклав Аркадій, 1920. Вид. У.Ф.К.П.А. Нью-Йорк, Н. Й., 8^о, стор. 134. Ціна 1⁰⁰.

Антон Панієв. Марксизм і Дарвінізм. Вид. У.Ф.К.П.А. Ціна 25 цент. 1919, 16^о.

М. Каршнев. Продукція. Вид. У.Ф.А.С.П. Ціна 10 цент. Нью-Йорк, 1918, 18^о, стор. 32.

К. Маркс і Ф. Енгельс. Комуністичний маніфест. Вид. У.Ф.А.С.П. Ціна 25 ц. Cleveland, Огіо, U. S. A. 1918, 8^о, стор. 60.

М. Філіпс Прайс. Старий лад в Європі і новий лад в Росії. З англійського переклав Е. Крук. 15 цент. Вид. Ньюйоркського відділу Ком. Роб. Партії, 1919, 16^о, стор. 32.

Карл Радек. Розвиток соціалізму від науки до акції. З англ. переклав Е. Крук. 15 ц. Вид. Ньюйоркського відд. К.Р.П., 1919, 16^о, стор. 32.

С. К. Мілін. Релігія і Комунізм. Перекл. Е. Круга. Вид. Укр. Секції Роб. Партії Америки. Нью-Йорк. 1922, 8^о. Ціна 25 цент., стор. 61.

Михайло Дурдела (П. О.) Радянська Україна. На яких основах і як вона будується. Вид-во «Культура», Нью-Йорк, 1920, ціна 5 цент., 8^о, стор. 22.

П. Бляхин. Як попитуманять на ріді. Переклав Ф. Мойса. Вид-во «Культура», Нью-Йорк, 1921, ціна 50 цент., 8^о, стор. 127.

Д. Петровський. Революція і контр-революція на Україні. Вид-во «Культура», ціна 30 цент., Нью-Йорк, 1921, 8^о, стор. 64.

В. Л. Карпинський. На чий боці справедливість? День радянської пропаганди (селянська бесіда в 2-х картинах). З російської—Олександра Шушур. Вид-во «Культура», Нью-Йорк, 1920. Ціна 5 цент., 8^о, стор. 22.

Г. Тена. Філософія штуки. 1 частина. Переложив Олександр Барвинський. Накладом із друкарні «Робітничого слова». Торонто, 1917, 16^о, ціна 50 цнт., стор. 119.

М. Ірчан. Бунтар (син революції). Драма в 3-ох діях з життя галицького пролетаріату. Вид-во «Культура», Нью-Йорк—Львів—Київ, 1922, 10.000 примірників з друкарні «Адрія» у Відні. 8°, стор. 35.

Микола Тарновський. Шляхом життя. Поезії. В-цтво «Культура», Нью-Йорк, 1921. Видано при допомозі Просвітньо-Драматичного Т-ва Укр. Молодіжи, Бостон, Масс. 8°, ст. 234.

Дем'ян Бедний. Піп Панкрат, Тітка Домна та явлена ікона в селі Коломна. Себ-то про попівський гаман та попівську совість, — душопасення це повість. Переклад П. Д. Бібліотека «Молода», ч. 1. Нью-Йорк—Відень, 1921, 8°, стор. 24.

Др. Станіслав Дніпрянський. Загальна наука права і політики. 1 том. Прага. Накладом Укр. Університету в Празі. 1923 г., 8°, стор. 394.

Студентський Вісник. Бюлетень Центрального Союзу Українського студентства з тимчасовим осідком в Празі Ч.С.Р. Місячник. Річник 1. Ч. 1. Грудень 1923, стор. 64.

Студентський Вісник. Річник 1. Ч. 1 (2), січень, 1924, стор. 72.

Студентський Вісник. Ч. 2—3 (4), лютий—березень, 1924, стор. 105+7.

Український студент. L'etudiant Ukraïniën. Орган вільної думки Українського студентства, ч. 5, грудень 1923. Рік видання II-й. Виходить у Празі, 8°, стор. 32.

Заграв. Орган незалежної думки. Львів, 1 грудня, 1923, рік 1, ч. 17, ціна 40000 мп., 8°.

Наша Правда. Видає комуністична партія Західньої України. Рік IV. ч. 1 (2). Січень, 1924, Львів, 8°, стор. 74.

Літопис політики, письменства і мистецтва. Тижневий огляд під редакцією С. Томашівського. Накладом в-цта «Укр. Слово» в Берліні, кн. 1, зшиток 8 (за 23 лютого 1924 р.)

Полымя. Беларуская питімесячная часопісь літаратури, політики, культури, економіки і публіцистики, № 1, № 2, студень, № 3—4, люты — сакавік, № 5—6, красавік—май. Менськ, 1923, 8°.

«Коза-Дерева». Казка з малюнками Г. Павловича. Друковано 16.000 примірників, 1921, Відень, друкарня «Адрія», 16°, стор. 12.

Ілья Еренбург. Трубка комунара. Госиздат Укр., 1924, 16°, стор. 32.

Л. Толстой. Хаджі-Мурат. Переклад Бориса Ткаченка. Держвид-во Укр., 1924, 8°, стор. 120.

Олена Спікова. Тернами. Постановка на 4 картини до Шевченківських роковин. Бібліотека «Молодого Ленінця» Д.В.У., 1924, 8°, ст. 24. Ціна 25 к.

Антологія української поезії в руських перелогах. Под редакцій А. Гатова і С. Пилипенко. Вступительная статья

проф. А. Белецкого. Госуд. Изд. Украины, 1924, Киев, 16°, ст. 316.

С. Васильченко. Збірка творів для дітей старшого віку. Уложила В. Чередниченко під редакцією М. Плевако. Рекомендовано Головсоцвихом Н.К.О. для дитячих бібліотек. Держ. Вид. України, 1924, вел. 8°, ст. 124.

І. Степанов. Побожні Думки про пекло та рай, діяволів і янголів, про грішників і праведників та про те, як спасатися. Переклад з російського. Д.В.У., 1924, 8°, стор. 84.

Г. В. Коршун. Хемія щоденного життя, частина перша. Основні хемічні закони. Науково-популярна бібліотека. Переклад з російської мови за редакцією В. Мазуренка. Д.В.У., 1924, 16°, стор. 62.

Г. В. Коршун. Хемія щоденного життя, частина друга. Наука про атом. Д.В.У., 1924, 16°, стор., 80.

Кость Михайлюк. Молочарські спілки (товариства), практичний підручник для працюючих в молочарських спілках та учнів. Видання друге, цілком перероблене й доповнене. Додушено Методкомом Наркомосвіти, як підручник для сільсько-господ. шкіл перехідн. типу і зоотехн. профшк. Д.В.У., 1924, 8°, стор. 174.

О. Бузинний та В. Щепотьев. Практичний підручник діловодства українською мовою. Д.В.У., 1924, 8°, стор. 84.

Джек Лондон. До Адама. Перевод с англійського З. Львовського, под редакцій С. Ігната. Изд-тво «Молодой Рабочий», Харьков, 1924, 16°, ст. 154.

В. Ф. Тимофеев. Беседы по химии. 11 бесед с 50 иллюстрациями в тексте. Изд. «Молодой Рабочий», Харьков, 1924, 8°, ст. 154. З портретом автора.

Е. Кретевиц. Сантиментальний чорт. Жарт-сатира на 3 дії з прологом. Бібліотека Книгоспілки № 25. Харків—Київ, 1923, 16°, стор. 72.

Анатоль Ган. Студенти. Комедія на 4 дії. Вищою науково-репертуальною Радою дозволено до вистав, постановою 19 жовтня 1923 р. Бібліотека «Книгоспілки», № 22, Харків—Київ, 1924 р., 16°, ст. 104. Ціна 50 к.

О. Генрі. Любовні напoї. Збірка оповідань. Поперекладав Остап Вишня. «Бібліотека Книгоспілки», серія гумору й сатири № 6. Всеукр. Коопер. видавниче й торговельне т-во «Книгоспілка». Харків—1924—Київ, 16°, стор. 48. Ціна 25 к.

Книга. Журнал літератури, критики, бібліографії, № 4, 1923, грудень. Всеукр. кооп. книго-видавниче й торгов. т-во «Книгоспілка», Харків.

О. Курило. Наше письмо. Підручник для перших років навчання, частина перша. Науково-Педагогічний Комітет Наркомосвіти У.С.Р.Р. дозволив уживати в уста-

новах соціального виховання. «Книгоспілка» Харків—Київ, 1924, 8^о, стор. 56.

О. Бернашевський і Є. Звягінцев. Віки та людська праця. Частина перша. «Книгоспілка», Харків—Київ, 1924, 8^о, ст. 140.

Агроном І. В. Кузнецов. Рахівництво й відчитність у колективних господарствах. Відділом колгоспів всеукр. союзу с.-г. кооперації «Сільський Господар» ухвалено до вжитку в колективних господарствах. «Книгоспілка», Харків—1924—Київ, 8^о, стор. 64.

И. Я. Виноградов. Руководство к ведению железно-дорожных дел в рекламационном и судебном порядке. С приложением: 1) форм разного рода заявлений, объявлений и жалоб, 2) Устав жел. дор. СССР, 3) Под'установных правил, изданных в дополнение к новому уставу железных дорог. «Книгоспілка», 1924, 8^о, ст. 112. Ціна 75 коп.

Як багатіти. (Розводьте свиней!). Бібліотека нового села. Збірник статтів і порад. «Книгоспілка», Харків—Київ, 1924, 8^о, стор. 42.

Молодий дослідник, науковий журнал молодих дослідників сільського господарства України 1924 рік, ч. 1, січень—лютий. Редагує колегія: І. Кононів, Г. Помаленький, О. Синявський—Термінологію та наукову мову редагує термінологічне бюро С.-Г. Н.К.У. Видається за матеріальною допомогою. С.-Г. Н.К.У. Харків.

Д. А. Каплан. Птица и яйца и подготовка их к вывозу за границу. Библиотека «Внешняя торговля Украины». Популярная серия № 4. Издания Редиздата Укрвнешторга, Харьков—1924, 8^о, ст. 34.

Д. А. Каплан. Внешняя торговля и монополия внешней торговли. Библиот. «Внешняя торг. Украины», № 1. Изд. Редизд. Укрвнешторга. Харьков—1924, 8^о, стор. 38.

С. Фраднов и Н. Зусманович. Щетина и подготовка ее к продаже. Библ. «Витукр», № 3, под редакцией Д. А. Каплана. Изд. Редизд. Укрвнешторга, Харьков—1924, 8^о, стор. 24.

А. С. Вексперник. Хлеб и как его готовить к вывозу за границу. Библиотека «Внешторгу» № 2. Редактировал и популяризировал Д. А. Каплан. Изд. Редизд. Укрвнешторга. Харьков—1924, 8^о, стор. 28.

Сільський Господар. Двохтижн. бюлетень ч. 1—2, 3—4, 5—6. Харків, 1924.

Сільсько-Господарський Пролетар. Місячник. № 2, 3.—Харків, 1924.

Вісник сільсько-господарської науки. Том III. Випуск 1—2. 1924 рік, січень—лютий. Редагують: доц. А. Терниченко та проф. О. Яната. Термінологію та наукову мову редагує Термінологічне Бюро С.-Г. Н.К.У. Редакційно-видавниче Бюро С.-Г. Наукового Комітету України. Харків—Київ, 1924, 8^о.

Молодий дослідник. Науковий журнал молодих дослідників сільського господарства України. 1924 рік, ч. 2, березень—квітень.

Студент Револуції. Громадсько-політичний літературно-науковий місячник студентства України, № 1—2 (11—12). Вид-во «Шлях Освіти», Харків, 1924.

«Молот». Ілюстрований сатирично-гумористичний часопис за 1921 і за 1922 рік, in quarto. «Молот», № 9, — мая 1, 1922.

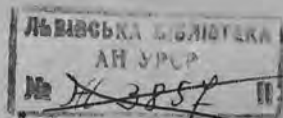
Р. Середа. Діти революції. П'єса в трьох діях. З життя галицької сільської бідноти. Накладом Видавництва «Молот», ціна 20 центів, Нью Йорк, Н. Й. 1923, 8^о, ст. 30.

Знаття. Щотижневий популярно-науковий і громадський журнал № 8.

Робітничий Вісник. Популярно-науковий місячник. Видає Екзекутивний Комітет Укр. Ф.К.П.А. New-York, № 4. Рік 1, 1919, №№ 1, 2, 3.

Робітничий голос. Офіційний орган Українського Організаційного Комітету Соціалістичної Робітничої Партії Америки. Акроп. Огайо, 1924, ч. ч. 2, 3.

«Шлях Освіти»—«Путь просвещения». Педагогический журнал. Теория просвещения, методология, просветительная практика, быт. Март—№ 3, апрель—май—№ 4—5, 1924. Год издания третий, Харьков.

ПРИЙМАЄТЬСЯ ПЕРЕДПЛАТА НА ЩОТИЖНЕВИЙ НАУКОВО-ПОПУЛЯРНИЙ І ГРОМАДСЬКИЙ ЖУРНАЛ

„ЗНАННЯ“

МЕТА ЖУРНАЛУ — ДАТИ ШИРОКИМ РОБІТНИЧЕ-СЕЛЯНСЬКИМ МАСАМ У ЗРОЗУМІЛИЙ ДЛЯ НИХ ФОРМІ НАЙРІЗНОМАНІТНІШІ ЗНАННЯ З РІЗНИХ ГАЛУЗІВ НАУКИ ТА ЖИТТЯ.

Журнал має такі розділи:

- I. Передова стаття.**
- II. Соціально-політично-економічний.** Особливу увагу журнал віддає теорії та історії соціалізму, історії революційного руху, розвитку народного господарства й, взагалі, питанням економіки.
- III. Історично-філологічний.** Історія культури, історія літератури, мовознавство й інші науки.
- IV. Природа.** Фізика, хемія, астрономія, фізична географія, геологія, зоологія, ботаніка й інші науки.
- V. Прикладні науки.** Техніка, сільське господ., медицина й инш.
- VI. Красне письменство й сатира.**
- VII. Огляд закордонного життя.**
- VIII. Огляд внутрішнього життя СРСР.**
- IX. На місцях.** Дописи й хроніка робітниче-селянського життя.
- X. Наука й життя.** Новіші винаходи в царині різних наук. Пристосування науки до життя.
- XI. Критика й бібліографія.**
- XII. Листування з читачами.** Запитання читачів і відповідь їм.

В журналі беруть участь найвидатніші науково-літературні сили.

ПЕРЕДПЛАТА:

На 1 рік—7 карб. 50 коп.; на $\frac{1}{2}$ року—4 карб.; на $\frac{1}{3}$ року—2 карб. 75 коп.; на $\frac{1}{4}$ року—2 карб. 25 коп.; на 1 місяць—80 коп. Ціна окремого числа 25 коп.

Передплату слати поштовим переказом, дрібні суми можна слати поштовими марками.

АДРЕСА: Харків, пл. Р. Люксембург, № 23,
Вид-во „Червоний Шлях“, Сектор періодичних видань.

Вимагайте по всіх книжкових коморах,
газетних експедиціях та кіосках.

ЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОГО ДРУКУ

ОРГАН ДЕРЖАВНОЇ ВІБЛІОГРАФІЇ УСРР,
ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КНИЖК. ПАЛАТИ
(м. Харків, пр. Свідомости, ч. 1).

Від 1924-го року Українська Книжкова Палата розпочинає видавання періодичного бюлетеня «Літопис Українського друку», який присвячується бібліографичній реєстрації друкованих витворів, що виходять в межах УСРР. Видавання «Літопису» повинно заповнити перепуски в нормальній інформації про новини українського друку.

ЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОГО ДРУКУ, подаючи повний перелік всіх видань, що виходять в межах УСРР, негайно після їх реєстрації в Книжковій Палаті, потрібен кожному видавництву, кожній книжковій коморі, державним установам, господарчим підприємствам, політичним організаціям.

ЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОГО ДРУКУ об'єднує досягнення усіх видавництв України, від самих незначних по розміру до самих великих, від столичних до провінціальних, утворює між ними живий зв'язок, усуває втратний паралелізм в роботі, скорочує шлях книжки від виробника до споживача, збільшує товарооборот в книжковій справі.

ЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОГО ДРУКУ, як основний матеріал для ознайомлення з загальною та спеціальною літературою, з'являється необхідним підручником для клубної, шкільної та бібліотечної справи, для наукових робітників та учнів.

ЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОГО ДРУКУ, з'єднуючи в бібліографичному описові принципи наукової каталографії з принципами практичної доцільності і уміщуючи матеріал за систематичним порядком (з індексом по міжнародній системі), дає можливість кожній книгозбірні значно спростити роботу по складанню карткових каталогів.

При редакції «Літопису» існує рекламний відділ, що приймає замовлення на оголошення від видавництв, книжкових комор, редакцій газет та журналів, поліграфічних підприємств, різних установ та приватних осіб.

ТАРИФ НА ОГОЛОШЕННЯ:

1 сторінка	30 крб. — к.		1/4 сторінки	7 крб. 50 к.
1/2 „	15 крб. — к.		1 рядок нонпар.	— 25 к.

ПРИЙМАЄТЬСЯ ПЕРЕДПЛАТА
НА ГАЗЕТУ

„ВІСТІ“

Всеукр. Центр. Викон. Ком. Рад Роб. Селянськ. і Червоно-
армійських Депутатів та Губвиконкому Харківщини.

НА УМОВАХ:

З В И Ч А Й Н А

10 місяців	6 місяців	3 місяці	1 місяць
20 карб.	12 крб. 50 к.	7 карб.	2 крб. 50 к.

Закордон на 1 місяць 2 долари.

Для партійних та професійних організацій, військових частин,
комнезамів, сельбудинків, окремих робітників, червоноармійців, неза-
можних селян, по надісланню відповідних посвідчень

10 місяців	6 місяців	3 місяці	1 місяць
10 крб. 50 к.	6 крб. 25 к.	3 крб. 50 к.	1 крб. 25 к.

Льготна передплата приймається тільки в конторі редакції.

Передплата приймається тільки з 1-го по 1-е кожного місяця.

ПЕРЕДПЛАТА й ОГолошення

приймаються в конторі редакції, держконторі оголошень «УКРАНОНС»,
вулиця К. Лібкнехта, 11, тел. 18-20, поштових конторах УСРР,
в правобережній філії газети «Вісти ВУЦВК», Київ, вул. Леніна, ч. 8,
сельбудинок, у наших уповноважених у всіх містах України й у всіх
філіях, агентствах, комісіонерствах і робочих касах Українбанку.

ОГОЛОШЕННЯ 60 копійок в червінцях (0.060 червінця) за
рядок нонпарелі.

Платня за вміщення оголошення приймається в червінцях
або грошзнаках по курсу дня оплати.

„МОЛОТ“

Сатирично-гумористичний двотижневик, виходить
в Нью-Йорку 1-го і 15-го кожного місяця.

ПЕРЕДПЛАТА:

На рік	\$ 2.00
На півроку	1.00
Поодиноке число	10

На Україні передплату приймає Видавництво
„Червоний Шлях“—Харків, пров. Свідомости, № 1.

„МОЛОТ“

The Ukrainian newspaper for satire and humor
published semi monthly by „MOLOT“ Co.
414 East 9-th Str., — New York, N. Y.

SUBSCRIPTION LIST:

One Year	\$2.00
Six months	1.00
Singly copy	10

Entered as second-class matter Sep. 16. 1921. at the post
office at New York, N. Y. under the of March 3, 1879.

ПРИЙМАЄТЬСЯ ПЕРЕДПЛАТА НА ЖУРНАЛ-МІСЯЧНИК

„Сільсько-Господарський Пролетар“

ОРГАН УКРБЮРО ВСЕРОБІТЗЕМЛІСУ.

Журнал містить провідні статті й огляди з політичного життя й професійного руху.
Знайомить читачів з життям робітників землі та лісу на Україні та їх союзних об'єднань по С.Р.С.Р. та інших країн.
Знайомить з організацією й кращими засобами господарювання в відділі „Сільське й лісове господарство“.
Освітлює широко життя на місцях, містячи численні робітничі й селянські кореспонденції.
В „Літературному відділі“ дає твори найкращих сучасних пролетарських та селянських письменників і зразки робітничої творчості.
Містить найголовніші розпорядження й інструкції Ц. К. і Укрбюро Всеробітземлісу в „Офіційному відділі“.
Виходить що-місяця в розмірі 4—5 друкованих аркушів. Друкується українською й російською мовою (мовою автора або по його бажанню).

У М О В И П Е Р Е Д П Л А Т И:

На один місяць 25 коп. золотом	На півроку 1 карб. 30 коп. зол.
На три місяці 70 „ „	На рік 2 „ 50 „ „

Приймаються оголошення по ціні 25 крб. зол. за сторінку.

Адреса редакції: Харків, площа Рози Люксембург, «Палац Праці», к. 81,
Укрбюро Всеробітземлісу.

1924 год

ОТКРЫТА ПОДПИСКА

1924 год

НА ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЖУРНАЛ

ИЗД. ОДЕССКИМ ГУБЕРНСКИМ
ОТД. НАРОДНОГО ОБРАЗ.

„НАША ШКОЛА“

— 2-й ГОД ИЗДАНИЯ. —

Журнал посвящается вопросам методологии, просветительной практики, быта, политики, профессиональной жизни, школьного хозяйства и др.

ОТДЕЛЫ ЖУРНАЛА:

1. ОБЩИЙ	7. БЫТОВОЙ
2. МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ	8. ИНФОРМАЦИОННЫЙ
3. ОПЫТЫ И НАБЛЮДЕНИЯ	9. БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ
4. ПОЛИТПРОСВЕЩЕНИЕ	10. ШКОЛЬНОЕ ХОЗЯЙСТВО
И САНИТАРИЯ
5. ПРОФОБРАЗОВАНИЕ	11. ОФИЦИАЛЬНЫЙ
6. ОТД. ПРОФЕСС. ЖИЗНИ	

В работе журнала принимают участие ответственные работники Одесского Губотдела Народного Образования, члены Одесской Филии Всеукраинского Научно-Педагогического Комитета и, главным образом, работники просвещения периферии.

Журнал печатается в количестве 2000 экземпляров.
Объем журнала—5—6 печатных листов.

ПОДПИСКА ПРИНИМАЕТСЯ НА ГОД, 6 И 3 МЕСЯЦА.

Подписная плата на год 9 черв. руб. — коп.

" " " 6 мес. 5 " " — "

" " " 3 " 2 " " 50 "

При коллективной подписке не менее 20 экз. делается 10% скидка.

При годовой подписке рассрочка: При подписке—3 руб., 1-го апреля,
1-го июля и 1-го сентября по 2 рубля.

АДРЕС РЕДАКЦИИ: Одесса, ул. Баранова, № 10, Губоно,
„Наша Школа“.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ:

на 1 місяць	1 карб.		на 6 місяців	6 карб.
на 2 місяці	2 »		на 12 місяців	12 »
на 3 місяці	3 »			золотом

З ДОСТАВКОЮ

Передплата для Америки 1 долар 25 центів USA, для Чехії 1 дол. USA, для решти Європи—75 центів USA, **на місяць з доставкою.**

Комплект місячника за рік 1923 (7 книжок) висилається після одержання 7 карбованців золотом.

Окреме число в роздрібному продажі 1 карб. 25 коп. золотом.

Передплата приймається грішми, причому дрібні суми можна присилати марками.

Передплачувати можна: в Головній Конторі Редакції—**Харків, пл. Рози Люксембург, буд. «Асторія», 4-ий поверх**, у всіх конторах, філіях та представництвах Українбанку, у всіх поштових конторах, по поштових переводах на адресу Контори Редакції, у всіх конторах по прийому передплати, по всіх книгарнях Книгоспілки, а також у місцевих агентствах видавництва «Червоний Шлях» і б. «Шлях Освіти», де вони маютьсся.

Закордонні передплатники мають звертатися до—Kosmos Verlag Berlin № 4, Wöhlertsstrasse, № 3.

Редакція «Червоного Шляху» залишає за собою право скорочувати статті й робити зміни редакційного характеру.

Рукописи неприйнятих статей переховуються в Редакції 6 місяців і повертаються лише по присланню марок на пересилку їх рекомендованою бандеролею.

Дрібні рукописи й вірші, неприйняті до друку, не зберігаються і з приводу їх Редакція не листується.

Рукописи, на яких не зроблено помітки, вважаються безплатними.

Передрук літературного й статейного матеріалу без згоди Редакції забороняється. Хроніку дозволяється використовувати, точно зазначивши джерело.

**При Видавництві монопольне представництво В-ва «Космос»
Берлін—Нью-Йорк.**

Матеріальну силу можна подолати тільки матеріальною силою, але й теорія обертається в матеріальну силу, коли опановує маси.

К. МАРКС.

Книги — морська глибина;
Хто їх пізнав аж до дна,
Той, хоч і труду мав досить,
— Дивні перли виносить.

І. ФРАНКО.

КОСМОС

УКРАЇНО-АМЕРИКАНСЬКЕ ВИДАВНИЧЕ ТОВАРИСТВО

ВИЙШЛО З ДРУКУ:

1. Ю. СТЕКЛОВ. Карл Маркс, його життя й діяльність. 1922, 16⁰, 112 стор.
2. К. БОГДАНОВ. Червона Зоря (Утопія). Друге переглянute видання. Переклад Ост. Нитки, ілюстрації Ів. Бабія. 1922, 16⁰, 160 стор.
3. Проф. О. СИНЯВСЬКИЙ. Порадник української мови. 1922, 16⁰, I—IX+150 стор.
4. Б. ГОРЄВ. Матеріалізм — філософія пролетаріату. Переклад П. Де-ка за редакцією Євг. Касяненка. 1923, 16⁰, 112 стор.
5. К. МАРКС. Заробітня плата, ціна й зиск. Переклад О. Бондаренка за редакцією Т. Петренка. 1923, 16⁰, 70 стор.
6. Н. БУХАРИН. Теорія історичного матеріалізму. Авторизований переклад М. Ільїничові. 1923, 8⁰, 326 стор.
7. А. РІЧИЦЬКИЙ. Тарас Шевченко в світлі епохи. Публіцистична розвідка. 1923, 8⁰, 200 стор.
8. Е. МЮГЗАМ. Юда. Робітнича драма на 5 дій. Переклад М. Йогансена за редакцією О. Нитки. 1923, 8⁰, 128 ст.
9. К. МАРКС. Злидні філософії. Пер. С. Вікула. 1923, 8⁰, —XLIV+136 стор.

ЩО-ЙНО ВИЙШЛО З ДРУКУ:

10. К. МАРКС. До критики політичної економії.
11. С. ПИЛИПЕНКО. Євангелія часу.
12. Ф. ЕНГЕЛЬС. Анти-Дюрінг.
13. Л. ТРОЦЬКИЙ. Тероризм і комунізм.
14. О. АУСЕМ. Комунізм. Історія. Ч. I.
15. Дж. ЛОНДОН. Запізна п'ята.

В ДРУКУ:

16. Е. ТОЛЛЕР. Машиноборці. Драма.
17. В. ШОПІНСЬКИЙ. Коли бунтуються раби. Драма.
18. Ф. ЕНГЕЛЬС. Людвік Фейєрбах.
19. Ф. ЕНГЕЛЬС. Революція і контр-революція в Німеччині.
20. К. МАРКС. Горожанська війна у Франції.

ГОТУЄТЬСЯ ДО ДРУКУ:

21. Е. ГЕКЕЛЬ. Світлові загадки.
22. А. БОГДАНОВ. Інженер Менні.
23. А. СІНКЛЕР. Джімі Гіґінс.
24. А. СІНКЛЕР. 100%.
25. А. СІНКЛЕР. Мене зовуть теслею.

ПРЕДСТАВНИЦТВО НА УКРАЇНІ

Видавництво „ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ“

~~3857~~

1924

w4-5

4.00

ИЗМ. Б. Средин
1987